

307224

42/1998

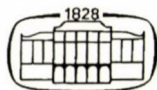
ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

28

XLII. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ

1998

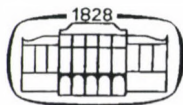
42
1998

307224

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XLII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ
1998

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

HARMATTA JÁNOS, KÁKOSY LÁSZLÓ, RITOÓK ZSIGMOND,
SZABÓ MIKLÓS, SZEPESSY TIBOR

A SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1. III. em. (Latin Tanszék)
FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓJA

Előfizethető az Akadémiai Kiadó Rt.-nél,
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 4. Telefon: 464-8230, fax: 464-8231

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Rt. ügyvezető igazgatója
A számítógépes szerkesztés a Vetula Visual Bt. munkája
Felelős vezető: Liener Katalin
A nyomdai munkálatokat a PXP Első Magyar Digitális Nyomda Rt. végezte
Budapest, 1999
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa
Megjelent 16,25 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003—567X

ΙΟΑΝΝΙ GEORGIO SZILÁGYI
OCTOGENARIO
ΠΕΠΝΥΜΕΝΩΙ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΙ ΑΝΔΡΙ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Szilágyi J. György</i> : „Ahogy egy derék etruszkhoz illik”	7
<i>Farkas Zoltán</i> : Megjegyzések Pindaros 123. töredékéhez	23
<i>Harmatta János</i> : A Pontos és az Adria-tenger közötti kereskedelem a Kr. e. IV. században	29
<i>Adamik Tamás</i> : Miért „tudós” költő Catullus?	35
<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : Maecenas és Horatius <i>synastria</i> -ja	47
<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : Kiért szól az utolsó dal Horatius III. 28. ódájában?	67
<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : Ünneplés Phyllisszel	73
<i>Borzák István</i> : Nevetés és sírás	83
<i>Bollók János</i> : Horos beszéde (Propertius IV. 1,71—150)	87
<i>Adamik Tamás</i> : <i>In speciem unius corporis</i> . Ovidius <i>Metamorphoses</i> -ének struktúrája és üzenete	103
<i>Alföldy Géza</i> : <i>Titulus Tiburtinus</i> . A legtöbbet vitatott római felirat problémái	117
<i>Takács László</i> : Az Aetna leírása Vergilius és Silius Italicus eposzában	129
<i>Spät Eszter</i> : Priscillianus tanai az egyházatyák tükrében	137

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Ősz Ferenc</i> : Isokratésről a <i>Busiris</i> kapcsán	153
<i>Gloviczki Zoltán</i> : <i>Ovidius cosmetis</i>	159
<i>Szabó Ádám</i> : Kiegészítési javaslat P. Aelius Maximus Sacerdos fogadalmi feliratához	171

KÖNYVSZEMLE

Hauptwerke der Geschichtsschreibung. Hrsg. von V. Reinhardt (Ism. <i>Borzák István</i>)	177
M. Korenjak: Die Erichthoszene in Lukans Pharsalia (Ism. <i>Krähling Edit</i>)	178
Martial, Epigrams V. Ed. by P. Howell (Ism. <i>Adamik Tamás</i>)	180
Borzák István: <i>Dragma II.</i> (Ism. <i>Ritoók Zsigmond</i>)	182
Existentia. Bölcséleti tanulmányok. (Ism. <i>Vekerdí József</i>)	184

BESZÁMOLÓK

<i>Rimóczi-Hamar Márta</i> : Beszámoló a II. oszt. középiskolások latin tanulmányi versenyéről	185
--	-----

MEGEMLÉKEZÉSEK

Szidarovszky János emlékezete (<i>Adamik Béla</i>)	189
A Kerényi-évfordulóhoz (<i>Borzák István</i>)	204

TÖRTÉNETI FORRÁS

A Gilgames-eposz. Ford. <i>Háklár Noémi</i>	207
---	-----

„AHOGY EGY DERÉK ETRUSZKHOZ ILLIK”

Nemrégiben egy régi brüsszeli magángyűjteményből kétfülű, stamnos-szerű edény került a Musées Royaux gyűjteményébe.¹ A váza anyaga sárgásbarna, szemcsés, impasto-szerű agyag, felületét kívül világossárga festés fedi. Csaknem teljesen ép, de egyik füle jórészt modern kiegészítés. Festett díszítése sötétbarna színű. A szájszerem kihajlik, a test gömbölyű, kissé bikonikus, alacsony lába csonkakúp alakú. A két rúdszerű horizontális füle a hashoz van illesztve, ívelt rúd köti össze őket a testtel (1—2. kép).

A száj széle festetlen; a nyakat, a frizeket elválasztó vízszintes sávokat és a lábat széles, lilásvörös ráfestéssel élénkített vonal díszíti. A testet négy, egyenlőtlen magasságú figurális fríz fedi, alattuk két sorban csúcsukkal fölfelé fordított sugármotívumok (3—6. kép). Az első frízben: nyolc balra lépő madár; a másodikban (a kiegészített fül fölött): borját szoptató nőtényszarvas jobbra; előtte felismerhetetlen tárgyon ülő, jobbra néző alak állatfejjel, előrenyújtott kezekkel és lábakkal, kezében talán egy tárgy (?), nyaka körül kötél, amely egy feje fölötti függőleges rúdhoz (?) van erősítve; tőle jobbra két szembeforduló kecske, jobbra lépő nőtényszarvas, szembenéző szarvaspár. A harmadik frízben, amelyet a bronzedények fogójának alját utánozó festéssel körülvett fülek osztnak ketté, az A. oldalon két kifelé néző párduc közt ökölvívó pár, tőlük jobbra kettős auloson játszó zenész; a B. oldalon két, ugyancsak kifelé néző, tehát az A. oldal párducaival szembeforduló párduc közt legelő kecske (?) balra. A negyedik frízben a kiegészített fül alatt kígyószerű szörnyállat, szája előtt, vagy talán részben benne kivehetetlen alakok (talán madár és hal vagy két madár) sziluett helyett körvonalrajzban; a szörnyállat teste a váza mindkét oldalára átnyúlik, előtte az A. oldalon balra lépő hármass csoport: két őz közt kitátott szájú (?) ragadozó, talán szárnyatlan griff; a jobb oldali őz a fül alatt van, tőle jobbra a B. oldalt két szembenéző szarvas foglalja el. A térkitöltő díszek valamennyi frízben kizárólag pontokból kirajzolt körök, közepükön többnyire egy nagyobb ponttal.

Bekarcolással jelzett részletek: valamennyi állat szeme bekarcolt kör, a második frízben a négylábúak és a negyedikben a ragadozó szeme kettős kör; ugyancsak kettős körrel van jelezve a második fríz ülő alakjának szeme, ez bizonyítja, hogy állat, mert az emberalakokon — valamint az alsó sor kígyó alakú szörnyállatán — nincs semmilyen bekarcolás. Az állatok szája egy-egy vonal, amely olykor a szemet jelző kört érinti;

¹ Lelt. sz.: A. 3949. M.: 35,8 cm; szájm.: 18,2 cm; talp.: 14,3 cm.

1. kép. Etruszk kétfülű edény. Bruxelles, Musées Royaux d'Art et d'Archéologie (D. Martens felvétele)

2. kép. Az 1. kép vázájának oldalnézete (D. Martens felvétele)

ugyancsak bekarcolt vonallal van elválasztva a felső sor madarainak nyaka a fejtől, és bekarcolt vonalkák jelzik a második fríz kecskéinek szakállát. A párdúcok szembenéző arcát függőleges vonal felezi, a szemeket jelző körök szív alakú körvonalba vannak foglalva, amelynek lefelé néző csúcsa alatt olykor (nem mindig) a felező vonalhoz kétoldalt rézsútos vonalpár csatlakozik.

Lilásvörös fedőfestés: a madarak kivételével valamennyi állat nyakán és mellén, gyakran farán is (a gondatlan festés olykor az arcra, illetve a lábra is átmegegy). Az emberalakok fején középen egy kerek folt festetlen, körülötte a hajon és talán a szakállon lilásvörös fedőszín, ugyanígy a nyakon, mellen, karokon, kezeken és térden. Lilásvörös festéssel az agyagon: két madáron a testet kettéosztó két vonal közti sáv; a második frízben a két kecske szarvának dudorai; a két ökölvívó fejének sziluettjéből kiálló, a haját jelző rövid vonalkák; az ülő alak nyakára kötött kötél a nyaktól fölfelé, és előrenyújtott kezei (vagy talán a bennük tartott, felismerhetetlen tárgy). A jobb oldali ökölvívó mögötti rézsútos vonal nem fark jelzése, csak az ecset *lapsusa*, ugyanúgy, mint a fuvalás két lábán átmenő nagyobb folt is.

A vázát díszítő mesterkéz azonosítása nem jelent problémát: az eddig két amphorája alapján ismert Civitavecchia-festő műve. Londoni amphorájának (7. kép) publikációjában Walters még óvatosan Civitavecchia-stílusról beszélt,² az általa idesorolt vázák körét Giglioli joggal túl tágnak tartotta, de a terminológiát nem változtatta meg, bár felismerte a közeli rokonságot a tanulmányában először bemutatott római (8. kép) és a londoni amphora között.³ Colonna már „Civitavecchia-csoport”-nak nevezte a vázáknak egy még mindig nem elég szigorúan körülhatárolt együttesét,⁴ amelyből Martelli kiemelte és a Civitavecchia-festőnek tulajdonította a londoni és a római amphorát.⁵

Giglioli cikkében részletesen összevetette a római amphorát a londonival. Természetesen messzebbre lehet menni a mester művészi világának megismerésében, ha új vázájának jellegzetes vonásait az előző kettő fényében elemezzük. Ami a vázaformát illeti, a londoni amphora érthetően zavarba ejtőnek bizonyult. Walters utalása az athéni geometrikus amphorákra éppoly kevésbé meggyőző, mint utólagos megjegyzése a „nagyon hasonló formájú és stílusú” narcei amphorákról,⁶ vagy Martelli kellő óvatossággal javasolt levezetése az A-típusú korinthosi tárlóamphorák formájából: a londoni amphorának a legsajátosabb strukturális vonásai éppen azok, amelyekben különbözik a

² A londoni amphoráról (British Museum, lelt. sz.: 1849. 5—19. 3): *Montelius*, *Civ. primit.* II, 1904, pl. 380, 4; *Walters*, 1912, 259—261, nr. H 241, fig. 385 és pl. 23—24; *P. V. C. Baur*: *Centaurs in Ancient Art* I. Berlin 1912, 129, nr. 315/A; *Giglioli*, *AE*, 1935, tav. 45,3; *Giglioli*, 1948—1949, 242—245; *Stary*, 1981, 87 és Taf. 12; *G. Camporeale*: *La caccia in Etruria*. Roma 1984, 74—75, tav. 24, b; *Martelli*, 1987, 20, 96 (ill.), 268, nr. 45.

³ A Castellani-gyűjteményből a római Museo di Villa Giulia-ba került amphoráról: *Giglioli*, 1948—1949, 241—245 és tav. 13; *O. W. v. Vacano*: *Die Etrusker*. Stuttgart 1955, Taf. 124; H. és I. Jucker, in *M. Pallottino*—H. és I. Jucker: *The Art of the Etruscans*. London 1955, nr. 40, ill. (németül és franciául is); *O. Brendel*: *Etruscan Art*. Harmondsworth 1978, 53, fig. 29; *Stary*, 1981, Taf. 13,1

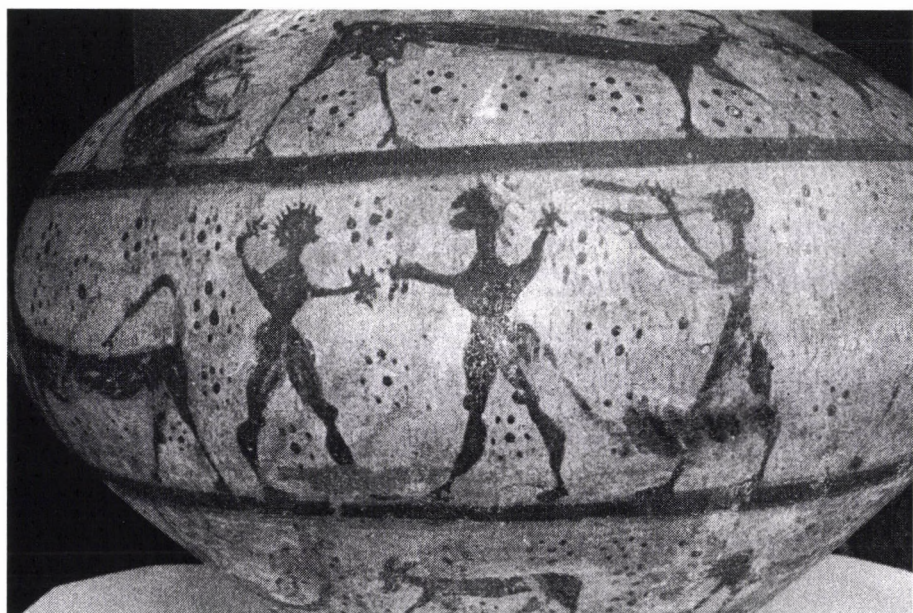
⁴ *G. Colonna*, *AC* 13 (1961) 11, 13.

⁵ *Martelli*, 1987, 268.

⁶ *Walters*, 1912, 259, 261.

3. kép. Az 1. kép vázájának részlete (D. Martens felvétele)

4. kép. Az 1. kép vázájának részlete (D. Martens felvétele)

5. kép. Az 1. kép vázájának részlete (D. Martens felvétele)

6. kép. Az 1. kép vázájának részlete (D. Martens felvétele)

feltételezett korinthusi modelltől, vagyis az eltérések a test profiljában és a nyak arányai-ban, elsősorban pedig a csonkakúp alakú láb hozzáadása a vázatesthez.⁷ Az utóbbi, a viszonylag magas és a test szélességéhez képest feltűnően kisméretű csonkakúp alakú láb, az etruszk késő-orientalizáló kerámiában otthonos; elsősorban az ún. pikkelydiszes amphorákra és azok helyi elődeire jellemző,⁸ de olykor más típusú amphorákon is megje-lenik.⁹ Sem ezek között, sem az etruszk szubgeometrikus és későorientalizáló kerámia számos egyéb ismert amphoratípusában¹⁰ nincs azonban párhuzama a londoni vázáéhoz hasonló alakú testtel és nyakkal való összekapcsolásának. Nem kevésbé feltűnő, hogy a római amphora, amelynek formájáról alsó részének hiányában nem sokat lehet mondani, mind méretében, mind arányaiban és fennmaradt töredékének részleteiben lényegesen eltérő a londonitól.¹¹

A brüsszeli edény formájával kapcsolatban nem merülnek fel hasonló problémák. Nyilvánvalóan egy változata a Dél-Etruriában, Latiumban és a faliszki területen szélteben elterjedt típusnak, amelynek előzményei a 8. századig nyúlnak vissza, de virágkora a 7. század második és a 6. század első negyede közti időszak.¹² Mindenesetre a brüsszeli példányt megkülönbözteti a „kanonikus” típustól a lapított, szinte bikonikus test, a talp formája és a fül mintázása, amely a testtel összekötő függőleges ív miatt hordozásra szinte alkalmatlanná teszi.¹³

A kivitel technikája mindhárom vázán azonos: a durva impasto sárgás fedőréteggel van bevonva, ezen a sötétbarna festés körvonalrajzzal vagy sziluettben ábrázolt alakok-kal, olykor hígított festésű részletekkel, lilászörös (a londoni amphorán emellett olykor fehér) fedőszínnel és rendkívül szűkszavú bekarcolással. Az utóbbi konvenciói lényegé-ben mindhárom vázán azonosak: a római amphorán valamennyi állat szája és szeme ugyanúgy van jelezve, mint a brüsszelin (de kettős körök a két amphorán nincsenek), a londonin csak a cervidák és a kentaur kezében tartott állat szeme és szája van a szokásos módon bekarcolva; a londoni váza 6. frízében a párdúcok arcának bekarcolása ugyan-olyan, mint a brüsszelin, de bekarcolt vonal választja el a testüket és hátsó lábukat is (Walters nem említi). A brüsszeli edény madarainak fejét a nyakától elválasztó vonal

⁷ Martelli, 1987, 268.

⁸ R. Dik, *Archaeologia Traiectina* 13 (1978) 21 sk; Szilágyi, *CerECFig* 152—154, 163.

⁹ J. Christiansen, *AnalRom* 13 (1984) 19, fig. 19; Szilágyi: i. m., 164, 161. j., tav. 113, b.

¹⁰ A fentebb említetteken kívül I. G. Ricci, *MAL* 42 (1955) tav. d'agg. B, nrr. 25—31; W. Schiering, *RA* 1974, 4-6; R. Dik, *BABesch* 56 (1981) 53—57, 67—72; M. Martelli, *Prospettiva* 48 (1987) 2—11; *Uő.*, uo. 50 (1987) 4—14.

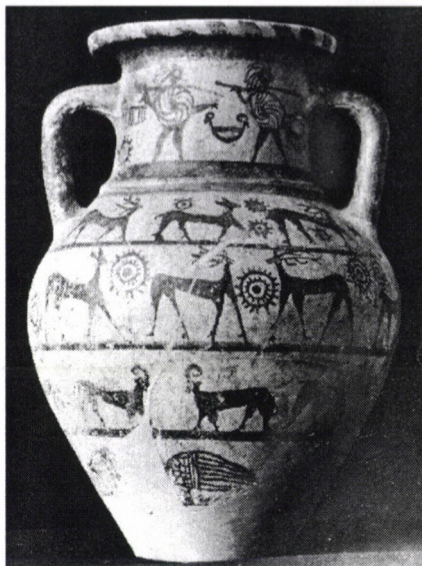
¹¹ A Giglioli-tól említett hasonlóságok olyan általánosak, hogy ezek alapján aligha lehet a két amphora lábának egyformaságára következtetni (Giglioli, 1948—1949, 242).

¹² Elterjedéséről gazdag anyagot nyújt, a teljesség igénye nélkül, A. Pugnetti, in: *Gli Etruschi di Cerve-teri*. Modena 1986, 91—92, nr. 1 és 82—88. jegyz.; F. Canciani, *AA* 1988, 296, 41. j. (irod.); etruszk változo-tairól legutóbb E. Pellegrini: *La necropoli di Poggio Buco*. Firenze 1989. 29—31, tavv. 7—11. A forma etruszk elnevezéséről (*thina*) G. Colonna, *StEtr* 40 (1972) 428; *Uő.*, *AC* 25—26 (1973—1974) 145—147 és *StEtr* 52 (1984) 292—293. A típus a sírokban jellegzetesen a női temetkezések tartozéka, I. G. Colonna in *Archeologia Laziale* 3 (1980) 52—53; vö. F. Zevi, *PP* 32 (1977) 265—268.

¹³ L. például a Campovalanóban talált edényt: *Antiche civiltà d' Abruzzo* (kiadta V. Cianfarani), Cat. Roma 1969, 72, nr. 162, tav. 73.

7. kép. Etruszk amphora. London, British Museum. (La ceramica degli Etruschi, kiadta M. Martelli, Novara 1987, 96. lap)

8. kép. Etruszk amphora. Róma, Museo di Villa Giulia (M. Pallottino—H. és I. Jucker, L'art des Etrusques. Zürich 1955, 40. kép)

9. kép. A 7. kép vázájának részlete (ugyanott)

10. kép. Etruszk bronzedény fedele. Róma, Museo di Villa Giulia (M. Sprenger—G. Bartoloni, Die Etrusker. München 1977, 9. tábla)

nem található a másik két vázán. Egyedülálló egyelőre a római váza harmadik sorában a fül alatti kiterjesztett szárnyú ragadozó madár kizárólag bekarcolt vonalakkal való ábrázolása.

A római vázán az emberalakok szeme festetlenül hagyott kis korong, közepén ponttal, a londonin kör, fehér fedőfestéssel; ugyanígy van jelezve a lovak, a vadkanok, a bika és a kentaur szeme is, a második sorban a két fehér alak szeme kis fehér korong, a legfelső sor madarainak szeme pedig nincs jelezve. A londoni vázán egyébként is a többinél jóval több a fehér fedőfestés: a második sorban a két említett nőalak teljesen, a párdúc arcvonásai és négy mancsának karmai, továbbá egy vonal, amely az alatta levő bikáétól elválasztja a testét (a Waltersnál közölt rajzon nincs feltüntetve), a bikák nyakán a ráncok és a vadkanok szája. A lilásvörös járulékos színek alkalmazása az állatokon általában olyan, mint a brüsszeli vázán: a római amphorán végig befedik az egyik mellső és hátsó lábat, a londonin olykor végigmennek a négylábúak hátán. Az emberalakok is, amennyire kivehetők, a brüsszeli vázáról ismert szkéma szerint részben lilásvörös színnel vannak fedve; a londoni váza második sorában a bika, a negyedik zónában a hat lovas és a „róka” teste teljesen vörössel van fedve, ugyanígy a második sorban a párdúc arca (a testén nincs fedőfestés) és a két fehér alak mögötti háttér. Az agyagra felvitt lilásvörös festéssel van kitöltve a londoni váza legfelső sorában néhány madár középső része, mint a brüsszelin; ugyancsak az agyagon vörössel van festve a legtöbb fegyver, a pajzsok *episéma*-ja, az emberek haja és a gyeplők. A brüsszelihez hasonlóan a másik két vázán is lilásvörös vonal van a frízeket elválasztó sávon.

A vázaformának és a díszítés részleteinek elemzéséből két fontos következtetés adódik. A vázaformák azt tanúsítják, hogy a fazekasműhely, amelyben a festő dolgozott, szívesen használt hagyományos helyi elemeket (ilyen a brüsszeli edény formája, a londoni amphora lába), a görög kerámiára utaló vonások pedig (mint a londoni amphora felső része) nem az egykorú produkcióra jellemzők, inkább a távoli múltból fennmaradt vagy újjáélesztett jelenségekként értelmezhetők. A díszítés részleteiben (a belső rajzok, a fedőfestés és a bekarcolások, a körvonalrajzos technika) nagyfokú következetesség jellemzi a három vázát (ezen belül bizonyos eltérésekkel a méreténél fogva is nagyobb igényű amphorán), ami azt bizonyítja, hogy nem a figurális díszítésben kevésbé járatos mester improvizációival állunk szemben, mint amilyen például az egykorú etruszk kerámiában a tragiatellai oinochoé vagy egy grossetói váza,¹⁴ hanem olyan festővel, akinek a gyakorlat során kialakult és megszilárdult egyéni díszítő szisztémája van.

Ezeknek tudatában kell a vázákat ikonográfiai szempontból vizsgálni. Mindenekelőtt a mester egy korántsem egyedülálló, de jellemző kompozíciós szokását kell figyelembe venni: a lényegesen eltérő magasságú frízek közül a tartalmilag leggazdagabbak a legmagasabbak, és a váza legjobban látható pontjain vannak, vagyis a test legnagyobb szélességénél és fölött, vagy az amphorák egyenes nyakán; a többnyire egyirányúságukkal is igénytelenségüket hangsúlyozó madársorok viszont mindig a váza legfelső

¹⁴ Szilágyi, *CerECFig* 82, nr. 3 és tav. 110, b—c.

vagy legalsó zónájában. Az is megfigyelhető, hogy a testnek a legnagyobb szélesség alatti, optikailag hangsúlytalan felületein, az amphorákon pedig a két hangsúlyos regisztrált elválasztó zónában a nyak alatt az állatfrízek monotonabbak, elnagyoltabb rajzúak, mint a fő frízekben; az amphorák alsó frízein a térkitöltő díszek is hiányoznak. Nyilvánvaló továbbá az igyekezet arra, hogy elsősorban a hangsúlyos jelenetek összhangban legyenek a váza felépítésével. Különösen feltűnő ez a brüsszeli edény második és harmadik frizében, de érvényesül mindkét amphora nyakának emberalakos jelenetein, a római váza harmadik és a londoni negyedik frizében is.¹⁵ Mindebből következően a vázáknak jól megkülönböztethető fő- és hátoldala van, ahogy ezt a római amphorával kapcsolatban már Giglioli megfigyelte.

Ezek alapján nem vitás, hogy a brüsszeli váza fő jelenete az A. oldalának közepén a két hátat fordító párdüctől keretezett kép: két ökölvívó párvadala, „fuvola”-kísérettel (4. kép). A fúvós zenével kísért ökölvívás az etruszk kultúrának jól ismert eleme, amelynek sajátosságára görög írott források is felhívták a figyelmet, és ábrázolásai a 7. század közepétől gyakran megtalálhatók az etruszkok és a velük közvetlenül érintkező kultúrák képzőművészeti emlékein.¹⁶ Annak, hogy az egykorú életből vett reális ábrázolásról van szó, nem mond ellent a bőrszíjak hiánya a két ellenfél öklén: a legkorábbi ábrázolásokon általában így jelennek meg.¹⁷

Úgy tűnik, nem ez az egyetlen eset, amelyben a Civitavecchia-festő vázáját az egykorú etruszk realitásból vett jelenet díszíti. A londoni amphora A. oldalának nyakán a két félköríves lezárású vörös tömböt már Walters tumulusnak, sírhalomnak értelmezte (9. kép); az előttük álló két nőalak nem koszorút tart a kezében (Walters), hanem áldozati csészét, phialét (Giglioli), vagyis, ahogy alternatív értelmezésként Martelli felvetette,¹⁸ italáldozat ábrázolásáról van szó. A helyszínt talán pontosabban meg lehet jelölni: lehet a Dennis-től leírt S. Manno-i föld alatti sír kamrája előtt két oldalt nyíló boltíves fülkékre gondolni,¹⁹ vagy még sokkal inkább a váza készítésének idején elterjedt típusú sírbejáratra,²⁰ illetve az előtte levő, a temetési szertartások színhelyéül szolgáló kerek térre.²¹ Ebben az esetben a kép bal oldalán levő jelenetet is talán ebben az összefüggésben lehet értelmezni: a két harcos párvadala esetleg a temetési rítushoz tartozó halotti

¹⁵ A Walters-nál (pl. 24.) közölt rajz ebből a szempontból megtévesztő, mert a frízek nem azonos tengelyben vannak egymás alatt.

¹⁶ Az írott források és az ábrázolások legrészletesebb tárgyalása, de a teljesség igénye nélkül: J.-P. Thuillier: *Les jeux athlétiques dans la civilisation étrusque*. Rome 1985, 57–69, 208–231 (régébbi tanulmányainak összefoglalásával és a korábbi irodalommal); vö. *Uő.*, *Ktéma* 11 (1986) 212–216; J.-R. Jannot, uo. 193 és CRAI 1988, 325–326. A paestumi sírfestményekről A. Pontrandolfo — A. Rouveret: *Le tombe dipinte di Paestum*. Modena 1992. 52–54.

¹⁷ Pl. Thuillier: *Jeux*, i. m., 6 és 8. kép, de vö. még Martelli, 1987, 261 és 260, ill.

¹⁸ Martelli, 1987, 268.

¹⁹ A. Pfiffig: *Religio Etrusca*. Graz 1975. 78–80 és Abb. 28.

²⁰ St. Steingraber: *Etr. Wandmalerei*. Zürich—Stuttgart 1985, 383, Abb. 397 (T. Campana); F. Prayon: *Frühetruskische Grab- und Hausarchitektur*. Heidelberg 1975. 17–20 („Bogentürtypus”), Taf. 7,2; 8,39; stb.; a keltezésről uo. 49–50.

²¹ Prayon: i. m. 91.

játék, a gladiátori játékok még kultikus jelentésű elődje, amelynek meglétét az etruszk kultúrában régóta feltételezték.²² Ez az értelmezés, ha helytálló, vonatkozhat a római amphora A. oldalának párviadal-jelenetére is. A londoni váza második frízének B. oldali képe összefügghet az A. oldal jeleneteivel: a bikát széttépő vadállat ábrázolása emblematikus, mintegy atmoszférát teremtő megismétlése a párviadalnak. Jelentésük ugyanaz, mint az ugyancsak funeráris jellegűként értelmezhető ökölvívó viadalé:²³ *ut sanguine ostenso inferis satisfaciant*.²⁴

Azt, hogy a festő képei, a maga korában rendkívül szokatlan módon, szoros szálakkal kötődnek az egykorú etruszk élet mozzanataihoz, a harcosok fegyverei is igazolják. A londoni amphora második és negyedik frízében a gyalogosok kezében tartott balta eredeti darabok révén is ismert része az egykorú etruszk fegyverzetnek,²⁵ ahogy többi fegyverük és a lovasok felszerelése is. A lovasok nyilvánvalóan kardot viseltek, nem lándzsát,²⁶ mert mindkét kezük a gyeplőt fogja. A fríz nem lovasok és gyalogosok összeépítését ábrázolja, ami az egykorú etruszk hadviselésben egyébként is szokatlan volna;²⁷ a hat lovas pontosan a fríz A. oldalát foglalja el, a középen levő kentaurt közrefogó gyalogosok a másik oldalon vannak (Walters rajza itt különösen megtévesztő).

Giglioli jól látta, hogy a római amphora nyakán a harcosokat körülvevő motívumokban is az egykorú etruszk-italiai kultúrában létező tárgyakat lehet felismerni.²⁸ Értelmezési kísérleteit alternatív javaslatokkal lehet kiegészíteni. A mindkét oldalon a két harcos között és az A. oldalon tőlük jobbra látható tárgy, amelyet Giglioli sajka alakú fibulaként értelmez, két csúcán állatfej alakú végződéssel, talán inkább griff- vagy oroszlán-protomékkal díszített üst, amely, mint a Plikašna-situla ökölvívói között, a győztes díjának lehet — ezúttal tautologikus — ábrázolása, és amelynek eredeti fém és agyag példányai ismeretesek Etruria és Latium sírjaiból.²⁹ A „dór fríz töredékei metopékkal és triglyphosszal” esetleg a Magna Graeciában a 8. századtól eredeti példány és ábrázolások alapján jól ismert, alighanem föníciai eredetű hangszernek, a

²² Az alapvető mű (a következőkhöz is) mindmáig *L. Malten* cikke: *Leichenspiel und Totenkult*. RM 28—29 (1923—1924) 300 sk. „Gladiátori” rítusokról az archaikus kori Etruriában: *M. Torelli*: *Elogia Tarquiniensia*. Firenze 1975, 85, 3. j.; *Martelli*, 1987, 261, a Calabresi-urna kapcsán. Könnyen elképzelhető, hogy Campaniába, ahonnan az antik hagyomány a római *munera gladiatoria*-t eredeztette, Etruriából kerültek.

²³ *J.-P. Thuillier*, MEFRA 86 (1974) 58: „le pugilat pourrait être la transcription... des combattants armés affrontés”. Vö. azonban *Pontrandolfo—Rouveret*, i. m. (fent 16. j.), 54 és 73.

²⁴ *Varro* ap. *Serv.* ad Aen. III, 67.

²⁵ *Sary*, 1981, 86—87.

²⁶ *Sary*, 1981, 96 (Walters-sal szemben); *J.-R. Jannot*, in: *Atti II. Congr. Internaz. Etrusco* 1985. Roma 1989, 1552—1553.

²⁷ *Sary*, uo.; *Jannot*: i. m., 1552.

²⁸ *Giglioli*, 1948—1949, 244.

²⁹ *J.-P. Thuillier*, MEFRA, i. m. (fent 23. j.), 54—55. Az ismert darabokra vonatkozó további irodalomról, valamint az edénytípus történetéről és elterjedéséről vö. *F. Canciani*, in: *F. Canciani—F. W. v. Hase*: *La Tomba Bernardini di Palestrina*. Roma 1979, pp. 36—37, 46—47, továbbá *A. Siegfried*, in: *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum* (kiadta J. Swaddling). London 1986, 250—255; I. elsősorban MAL 4 (1894) 265—266, fig. 126 (Narce-ból).

„calcofono”-nak³⁰ a megjelenését tanúsítja Etruriában, a „teste közepén összenőtt két szarvas” pedig talán az íves fibula egyik típusa, függőkkel díszítve, vagy egyfajta mellvédő (pectorale), amelyhez hasonlóknak picenumi női sírokból kerültek elő³¹ (a kettős mellrészű állatábrázolások valamennyi Gigliolitól említett típusán négy, nem pedig nyolc lába van az állatalaknak).

Idáig jutva a mester vázáinak ikonográfiai vizsgálatában, talán indokolt felvetni a kérdést, nem az etruszk vallási ideák körében kell-e a brüsszeli edény második sorában ábrázolt ülő alak (5. kép) értelmezését keresni. (A római amphora fő frízének A. oldalán egy lándzsás harcossal szemben megjelenő, talán ülő szörnyből túlságosan kevés maradt meg ahhoz, hogy érdemes legyen kilétét találgatni.) Minthogy a körülötte levő alakokhoz semmiféle kapcsolat nem fűzi, az egyetlen útnak, amely a megértéséhez közelebb visz, az látszik, ha az ábrázolás közeli párhuzamát sikerül megtalálni az etruszk ikonográfiai hagyományban. Úgy tűnik, hogy ilyen a bisenziói Olmo Bello nekropolisból a római Villa Giulia-ba került bronzedény fedelének közepén ábrázolt ülő szörnyállat (10. kép).³² A legfeltűnőbb hasonló vonás a két alak között a nyakukra kötött lánc vagy kötel, a pontosan meg nem határozható állat- (farkas vagy medve?) fej és az ülő figura előrenyújtott, karmokban végződő végtagjai, amelyek a brüsszeli vázán eléggé elmosódtak. A bisenziói monstrumot többféleképpen próbálták értelmezni, természetesen az edényt díszítő emberalakok bevonásával. Természetfölötti jellegét általában nem vonták kétségbe,³³ kilétét azonban érthető módon csak általánosságban határozták meg, az egyes szerzők vallástörténeti alapkoncepciójának megfelelően, akár mint „egyfajta totemet”, amelyet mágikus-vallásos jellegű táncjelenet vesz körül,³⁴ akár medve-démonként, aki körül a sikeres vadászatért és a vadállattól való védelemért járnak mágikus táncot.³⁵ A legkonkrétabb, legelfogulatlanabb, és — úgy tűnik — a legtöbbet mondó Bianchi Bandinelli interpretációja: „megbilincselte szörnyállat..., a halál szimbolikus megjelenítője”.³⁶ Írott szövegek híján nem tudjuk az alakot mitológiai összefüggésbe helyezni, de — ha a

³⁰ P. Zancani Montuoro, *AttiMGr* 15—17 (1974—1976) 27—40; G. Schneider-Hermann, *BABesch* 52—53 (1977—1978) 265—266 (és már korábban is, Festoen A. N. Zadoks-Josephus Jitta. Groningen 1976, 517—526); J. Gray Nelson, *BABesch* 61 (1986) 30—32; H. G. Niemeyer, *JbZMusMainz* 31 (1984) 14; Uő., *Die Phönizier im Zeitalter Homers* (kiadta U. Gehrig és H. G. Niemeyer). Hannover 1990, 182, nr. 128; NFA Classical Auctions Inc. Sale 11. 12. 1991, New York, nr. 23 (teljes).

³¹ D. Lollini: *Popoli e civiltà dell'Italia antica V. Roma* 1976, tav. 102; M. Landolfi: *Italia omnium terrarum alumna*. Milano 1988, 331 és fig. 285.

³² Lelt. sz.: 57066. M. A. Fugazzola Delpino: *La cultura villanoviana*. Guida al materiale della prima età del Ferro nel Museo di Villa Giulia. Roma 1984, 164—166. Ugyanebből a műhelyből származik a G. Ortiz-gyűjtemény két férfialakja, l. *L'art des peuples italiques*, kat. Genf 1993, 248, nr. 146.

³³ T. Dohrn értelmezését („un cane che fa il bravo”, Helbig-Speier, *Führer III*, 1969, 567, ad nr. 2542) joggal utasították el.

³⁴ M. Cristofani: *L'arte degli Etruschi*. Milano 1978, 38.

³⁵ R. Bloch, *MEFRA* 70 (1958) 25—26.

³⁶ In R. Bianchi Bandinelli—A. Giuliano: *Etruschi ed Italici prima del dominio romano*. Milano 1973, 44—45 és fig. 45, ugyanott Dohrn fenti értelmezésének cáfolata. A szörnyállat legjobb reprodukciói: G. Bartoloni—M. Sprenger: *Die Etrusker*. München 1977, Taf. 8—9 és *Les Etrusques et l'Europe*, kat. Paris 1992, 82—83.

felvetett párhuzam helytálló — metodikailag megengedhetőnek látszik az egy évszázadnyi időközben két egymástól független emléken azonos formában ábrázolt szörnyalakban az etruszk vallás egyik, egyelőre megnevezhetetlen szereplőjét látni, nyitva hagyva a kérdést, milyen kapcsolatban állhat a későbbi etruszk ábrázolások hasonló jellegű alakjaival.³⁷ Ha funeráris értelmezése valószínűsíthető, ez további érv mellett, amit Martelli a két amphora kapcsán felvetett,³⁸ és a három váza eddig tárgyalt jelenetei igazolni látszanak, hogy a Civitavecchia-festő ismert művei sírbatételre készültek. A lovas és gyalogos harcosok felvonulásának jelenete a londoni amphorán jól illik ehhez az értelmezéshez.

A brüsszeli váza legalsó zónájában megjelenő kígyó-monstrum értelmezésére egyelőre minden konkrét javaslat alaptalan volna, elsősorban azért, mert a rajz éppen a kritikus ponton kivehetetlen, a három váza együttes tanúsága alapján azonban nem tarthatott a figurális díszítés protagonistái közé. Pontosan a fül alatti ábrázolása nem lehet véletlen: ez a mellékszereplők helye a festő művein. Mint fentebb kitűnt, a fülek által meghatározott tengely a cezúra pontja; a csak madarakkal vagy négylábúakkal kitöltött zónákban a kompozíció egyáltalán nem vesz tudomást erről a „melléktengely”-ről, vagy ha igen, itt jelennek meg a fő jelenetekkel semmilyen kapcsolatban nem álló, inkább elválasztó funkciójú, de ikonográfiailag olykor figyelemre méltó motívumok. Ilyen a csak bekarcolással ábrázolt ragadozó madár a római amphorán, vagy a borját szoptató szarvasűnő a brüsszeli váza második sorában. Egy másik, már említett tény, ami itt figyelmet érdemel, az, hogy a festő vázáinak alsó frízeit sokkal gondatlanabban és igénytelenebbül díszítette, mint a főhelyeket, mintha csak a még üres felület minél kisebb fáradtsággal való kitöltése lett volna a célja. Walters mutatott rá arra, hogy a londoni amphora alsó soraiban a szokványos állatalakokkal benépesített frízek kidolgozása jóval hanyagabb, mint a felsőké; nemcsak a térkitöltő motívumok maradtak el (ugyanúgy, mint a római váza két alsó sorában is), hanem a hatodik frízben a három aránytalanul kisméretű négylábú közül a középsőnek irreálisan hosszú farka van, nyilván, hogy egy további alak megfestésének fáradságát megtakarítsa a festőnek, a mögötte lépő kis állaton pedig az eddig ismert oeuvre-ben egyedülálló módon a kecskefejhez vadkanfarok járul; végül a legalsó frízben az állatok között jóval nagyobb üres köz van, mint a többi frízben (a Waltersnál közölt rajzból ez nem tűnik ki). Másfelől, alighanem legalábbis részben hasonló okból, az egykorú etruszk vázafestészetben több más példája is van annak, hogy a legalsó frízt vagy annak nagy részét a festő egyetlen kígyótestű alakkal tölti ki.³⁹ Mindez természetesen nem lehet elég ok az ikonográfiai értelmezés feladására. Egy valamivel korábbi koppenhágai amphorán a vállon jelenik meg egy kígyótestű, kétfejű monstrum, és publikálója joggal vetette fel, hogy esetleg görög mítosz helyi, caerei értelmezéséről lehet szó,⁴⁰ amiben csak a görögből való levezetés erőltetése tűnik teljesen meg-

³⁷ Vö. I. Krauskopf: Todesdämonen und Totengötter im vorhellenistischen Etrurien. Firenze 1987, 66—67 (további irodalommal); Szilágyi J. Gy., LIMC VII, 1994, s. v. Olta.

³⁸ Martelli, 1987, 268.

³⁹ Pl. R. Dik, MededRom 43 (1981) 180, tav. 23,2; Martelli, 1987, 122, nr. 72; Szilágyi, CerECFig, 227, fig. 36.

⁴⁰ Christiansen: i. m. (fent 9. j.), 10—11, fig. 5.

alapozatlannak. Meggyőző párhuzam híján azonban a brüsszeli edény kígyómonstrumának értelmezésében sem lehet további menni a lehetőségek mérlegelésénél.

Mindeddig elsősorban a mester vázáinak azokról a vonásairól volt szó, amelyek elkülönítik az egykorú etruszk vázafestészet produkciójának többségétől. Félrevezető volna azonban a különbségek egyoldalú hangsúlyozása: a Civitavecchia-festő távolról sem érintetlen korának és kulturális környezetének dominánsan hellénizáló késő-orientalizáló atmoszférájától. A madarak típusa nyilvánvalóan keleti görög mintaképekre megy vissza;⁴¹ a térkitöltő díszek közül a pont-rozetták kétségtelenül korinthusi eredetűek; a római amphora rozettáinak előképei, mint Giglioli rámutatott, mind Korinthusban, mind a keleti görög vázafestészetben megtalálhatók.⁴² A párdúcok farkának rajza a korinthusi kerámia átmeneti korszakára jellemző,⁴³ Etruriában azonban még a 6. század első negyedében sem ritka. A londoni váza rókát fogó és fenyőágot vivő kentaurjának motívuma a görög művészetből került Etruriába, és vált kedvelt tárgyává a 7. század második felétől a vázafestészetnek is; jellegzetesen etruszk vonás a kentaur emberi mellső lábakkal való ábrázolása.⁴⁴ Keletről származó, már eredetileg is többértelmű szakrális jelentésüktől elszakadt motívumok, amelyek az orientalizáló mediterrán koiné virágkorában akár főníciai, akár görög közvetítéssel juthattak el Etruriába: a borját szoptató szarvasűnő,⁴⁵ a virágbokrot lelegelő nőstényszarvas a római váza harmadik zónájában,⁴⁶ a bikát támadó párdúc,⁴⁷ általában az Etruriában ismeretlen párdúc ábrázolása, vagy a szárnyatlan griffnek a brüsszeli vázán bizonytalanul felismerhető alakja.⁴⁸

Mindez azonban csak még nyilvánvalóbbá teszi, milyen távolság választja el a Civitavecchia-festőt a kortárs etruszk vázafestők túlnyomó részétől. Egészében nézve képeinek a három váza alapján körvonalazódó világát, ikonográfiai szempontból két ilyen különbség tűnik fel. Az egyik vonzódása az emberalakos jelenetekhez. Három ismert művén mintegy harminc emberalak jelenik meg, nem kevesebb, mint a korszakban szinte egyeduralkodó etruszko-korinthusi figurális díszítésű vázafestészet egész 70–80 éves, háromezernél több darabot számláló produkciójában. A másik a növényevők abszolút többsége és a ragadozók elenyésző száma az állatfrízeken: a fennmaradt része-

⁴¹ *Colonna* i. h. (fent 4. j.), 12 utal rá, hogy mind technikájuk, mind ikonográfiájuk modellje a „Vadkecske-stílus”.

⁴² *Giglioli*, 1948–1949, 244 és 9. j.

⁴³ *Payne*, NC, pl. 13,2 és 14; stb.

⁴⁴ *Camporeale*, i. m. (fent 2. j.), 52–53, 74–76; *B. Schiffler*: Die Typologie des Kentauren in der antiken Kunst. Frankfurt–Bern 1976, 125–132, 303 sköv. (joggal tagadja, hogy a kentaur sisakot visel, ahogy Baur gondolta); további irodalom: *Szilágyi*, *CerECF*g, 191, 64, j.; a londoni váza szkémájának legközelebbi etruszk rokona CVA Budapest I, pl. 14, 1–2 és Firenze, Mus. Arch. 74622 (Gruppo di Orvieto), de vö. egy II. évezred végi asszír pecsétlőhenger ábrázolását is, *J. Black—A. Green*: Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. London 1992, 51, fig. 43.

⁴⁵ Vö. *Szilágyi*, *CerECF*g, 159, 146. j.

⁴⁶ Sok etruszk párhuzama közül l. pl. *Szilágyi*: i. m., 39, fig. 1, tav. 103,a és vö. még uo. 235, 204. j.

⁴⁷ Előképe a keleti „magas művészet”-ben például *A. Parrot*: Sumer. München 1960, 295, Abb. 362 (Mari, Kr. e. 18. sz.); *La terra tra i due fiumi*. Kat. Roma 1987, 330, n. 178 (Nimrud, Kr. e. 8. sz.).

⁴⁸ *L. Szilágyi*: i. m., 155, 132. j. (a keleti és görög előképekről is).

ken a bizonytalan azonosítású szárnyatlan griffen kívül összesen hat párdúc. Nemcsak a keletről jött mitikus szörnyalakok hiányzanak az egy kentaur kivételével, hanem az orientalizáló frízek egyik leggyakoribb szereplője, az oroszlán is. Helyüket szarvasok, kecskék, vadkanok, bikák foglalják el, soha nem keveredve a keleti görög típusú madarakkal. Nem kevésbé feltűnő, hogy az általánosan elterjedt fekvő vagy legelő beállítás, vagyis az etruszk orientalizáló állatfrízek Keletről kapott, állandósult szkémái egyetlen egyszer sem tűnnek fel vázáin. Mintha a festő — nehéz a gondolattól szabadulni — a korstílustól megkövetelt állatfrízeket elsősorban a maga körül látott négylábúakkal akarta volna benépesíteni. Szintén szembenállást jelent a festő idejében mind a görög, mind az etruszk vázákon elterjedt gyakorlattal az alakok sziluettetését élénkítő bekarcolás csaknem teljes mellőzése az alakok testén a részletek jelzésére, a fedőszínek közül a lilászörös szórványos használata és a fehér szinte tökéletes hiánya.

Munkásságának időpontjára vonatkozóan a szakirodalomban teljes az egyetértés: a brüsszeli váza formája és a vázák díszítésének fent említett, keltezhető párhuzamokhoz kapcsolódó vonásai alapján legkorábban a 7. század utolsó negyedére lehet tenni, és aligha későbbi a 6. század első negyedénél. A mester működési helyének lokalizálására viszont alig van értékelhető adatunk. A londoni váza lelőhelyeként először Walters 1912. évi katalógusában jelent meg Civitavecchia, de sem az eredeti leltárkönyvben, sem későbbi dokumentumokban nincs említve. Giglioli nyilván jogos feltevése szerint egyetlen alapja az, hogy Bladys, akitől a múzeumba került, Civitavecchiában alakította ki gyűjteményét, túlnyomórészt műkereskedelemben szerzett darabokból.⁴⁹ A brüsszeli váza formájának elterjedési területén kívül az egyetlen útmutatás a lokalizálásra az, hogy a római váza a túlnyomórészt Cerveteri ásatásainak anyagát tartalmazó Castellani-gyűjteményből származik. Erre Giglioli figyelmeztetett, de érthető óvatosságból ennek alapján nem ment tovább a feltevésnél, hogy a két amphora esetleg Cerveteri kulturális körzetében készült.

Érthető a vonakodás annak kimondásától, hogy a kor hellénizáló kultúrájának egyik fő központja lett volna a Civitavecchia-festő működésének színhelye. Mind itt, mind a kor másik legnagyobb etruszk központjában, Vulciban a filhellén irányzat teljes egyeduralkodóvá érvényesült a késő-orientalizáló korban, függetlenül attól, melyik etruszk mester melyik görög centrum produkcióját tartotta mintaképének.⁵⁰ Nem kevésbé érthető, — bár nehezen elfogadható —, hogy a korszak etruszk kultúrájának kutatói számára általában a görögökhöz való viszonyítás a megítélés alapja az ikonográfiai értelmezésben, és még sokkal inkább a művészeti stílus értékelésében. Ebből a nézőpontból a Civitavecchia-festő munkáinak művészi nyelvét valóban joggal jellemzik „akaratlanul is

⁴⁹ Giglioli, 1948—1949, 244; I. S. Birch, Arch. Zeit. 1846, 295 (a vázák) „wurden zu Civitavecchia von ihm gekauft”. Az aukció katalógusa, amelyen a British Museum 1849-ben a vázát megvette, sem a Department of Greek and Roman Antiquities könyvtárában, sem a British Library-ben nem volt fellelhető.

⁵⁰ A következőkről részletesen J. G. Szilágyi: in: Atti II Congr. Internaz. Etrusco II. Roma 1989, 628—635.

régies tájszólás”-ként⁵¹ és mint „szerves összfügges nélküli, barbarizáló formák” együttesét.⁵² A Walterstól és Gigliolitól is joggal kiemelt archaizáló, pontosabban a görög művészet régebbi korszakára emlékeztető vonások jól illenek egy festőhöz, aki, bár nyilvánvalóan ismerte, vonakodott elfogadni, sőt egyenesen negligálta akár az *isokephalia*-t, akár a valóság visszaadásának, a frizek kompozíciójának vagy a térbeliség ábrázolásának túlnyomórészt a görögöktől átvett szabályait, amelyek az egykorú etruszk városi központok uralkodó ízlését meghatározták. A Civitavecchia-festő ökölvívói széttárják az ujjaikat, hogy valamennyi látható legyen, képein az emberalakok hajfürtjei nem simulnak a fejükhöz, hanem egyenként, elkülönítve veszik körül; a lovasok férfiaknál indokolatlan módon mintha oldalt ülnének a lovukon,⁵³ hogy mindkét lábuk teljes egészében jelenjék meg a képen, és a párducnak mind a négy lábát jelzi a mester, ezúttal ríktó fehér fedőfestéssel, a mancsai alatt vergődő bika testén. „Ahogy egy derék etruszk mesterhez illik” — mondaná Beazley.⁵⁴ És valóban, ez a művész, akit az etruszk világ realitásai (beleértve természetesen vallási képzeiteit is) jobban megragadtak, mint a görög vázák ábrázolásain felidézett világ, akinél az expresszivitás nyilván öntudatlan vágya fölébe kerekedett a mértékadó városi központokban érvényesülő hellénizáló normáknak — ha nem tudott is annyira elszakadni tőlük, mint például kortársa, a Bochlau-festő, vagy néhány faliszki edény díszítője —, aligha remélhetett máshol visszhangot szuverén esztétikája számára, mint a Caerétől a faliszki területig terjedő mögöttes terület kevésbé hellénizált lakosságánál. Mai terminológiával, ha menteni akarnánk, naivnak neveznénk ezt a művészetet. De az európai kultúrát egy évszázaddal ezelőtt a vámos Rousseau megtanította arra, hogy a határvonal naiv és „kiművelt” művészet között, ha egyáltalán megvonható, semmi esetre sem a művészileg értéktelenebbet választja el az értékesebbtől.

RÖVIDÍTÉSEK

(az *Archäologische Bibliographie*-ban használtakon kívül)

Giglioli, 1948—1949	G. Q. Giglioli, <i>StEtr.</i> 20 (1948—1949) 241—244
Martelli, 1987	M. Martelli. In: <i>La ceramica degli Etruschi, La pittura vascolare</i> (a cura di M. Martelli), Novara 1987
Sary, 1981	P. F. Sary: <i>Zur eisenzeitlichen Bewaffnung un Kampfesweise in Mittelitalien</i> . Mainz 1981
Szilágyi, <i>CerECFig</i>	J. Gy. Szilágyi: <i>La ceramica etrusco-corinzia figurata I</i> . Firenze 1992
Walters, 1912	H. B. Walters: <i>Catalogue of the Greek and Etruscan vases in the British Museum</i> , Vol. I. Part II. London 1912

⁵¹ Colonna, i. h. (fent 4. j.), 11; Schiffler: i. m. (fent 44. j.), 125: „dem geometrischen Figurenstil entsprechende Darstellungsweise”.

⁵² Martelli, 1987, 20.

⁵³ A motívumról E. Kunze: IV. Olympiabericht. Berlin 1944, 107—108 és Abb. 89; B. Schweitzer: *Die geometrische Kunst Griechenlands*. Köln 1969, 166—169, a jegyzetekkel, a keleti előképekről is, továbbá D. Levi: *Studies presented to D. M. Robinson I*. Saint Louis 1951. 108 sköv. (valamennyi nőalak). — Ebben az esetben nem lehet *apobatai* ábrázolására gondolni (ezekről I. Thuillier: i. m. [fent 16. j.], 102—104; J.-R. Jannot, *RM* 93 [1986] 129—131, Abb 9 és Taf. 33, 1—2.).

⁵⁴ In J. D. Beazley—F. Magi: *La Raccolta B. Guglielmi I*. Vaticano 1939, 83 (a Micali-festőről).

MEGJEGYZÉSEK PINDAROS 123. TÖREDÉKÉHEZ

Aristotelés szerint a szerelmesek nem néznek szeretteik testének más részére, csak a szemébe: ott lakik a szemérem (Arist. fr. 96 R). Aristotelésnek ez a mondata Athénaios Δειπνοσοφισταί című művének tizenharmadik könyvében maradt fenn (Athen. 564B). Athénaios, pontosabban a symposion egyik résztvevője, hogy a kijelentés érvényességét igazolja, irodalmi tekintélyeket idéz: Sophoklést és Sapphót, valamint Anakreönt, majd Pindaros néhány sorát (Athen. 564E). Pindarosnak ugyanez a verse még egyszer szóba kerül a beszélgetés során, ugyancsak a tizenharmadik könyvben (Athen. 601D—E). Itt a lírikusok öregkori fellángolásai kapcsán idézik a versnek azt a tizenöt sorát, amely ránk maradt (Pind. fr. 123 Snell):

Χρῆν μὲν κατὰ καιρὸν ἐρώτων δρέπεσθαι, θυμέ, σὺν ἀλικίᾳ·
 τὰς δὲ Θεοξένου ἀκτῖνας πρὸς ὄσσω
 μαρμαρυζοίσας δρακεῖς
 ὅς μὴ πόθῳ κυμαίνεται, ἐξ ἀδάμαντος
 ἢ σιδάρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν (5)
 ψυχρᾷ φλογί, πρὸς δ' Ἀφροδίτας ἀτιμασθεὶς ἐλικογλεφάρου
 ἢ περὶ χρήμασι μοχτίζει βιαίως
 ἢ γυναικεῖφ θράσει
 ψυχρὰν † φορεῖται πᾶσαν ὁδὸν θεραπεύων.
 ἀλλ' ἐγὼ τᾶς ἑκατὶ κηρὸς ῥῆς δαχθεῖς ἔλα (10)
 ἱρᾶν μελισσᾶν τάκομαι, εὖτ' ἂν ἴδω
 παίδων νεόγυιον ἐς ἥβαν·
 ἐν δ' ἄρα καὶ Τενέδῳ
 Πειθῶ τ' ἔναιεν καὶ Χάρις
 υἱὸν Ἀγησίλα. (15)

„A szerelem virágaiból illő időben kellett volna, szívem, szakítanod, magad is virágzón. Aki nem vet tajtékot mégis a vágytól Theoxenos szemének tündöklő sugarába nézve, annak fagyos láng kovácsolta sötét szívét acélból vagy vasból, a ragyogó szemhéjú¹ Aphrodité pedig nem kedveli, a pénzért küzd megszállottan, vagy † női merészséggel

¹ Devecseri G. szava a Homéroszi himnuszokból (Hom. h. aphr. 19).

járja az egész utat, fagyosan szolgálva ῥ. Én azonban, szent méhek viasza, a sugártól találva olvadok Aphrodité miatt, valahányszor meglátom a fiúk serkenőtagú tavaszát. Bizony Tenedos szigetén is lakozott a Rábeszélés Hagésilas fiában, és a Báj.”

Athénaios pontos idéző, ezért a töredék nem sok szövegkritikai problémát vet fel;² a javítások többsége pedig elfogadott.³ Az egyetlen *crux* a *ψυχρῶν* szó mellett áll (v. 9). Itt korábban a hatodik sor első szava miatt bekövetkezett romlást tételeztek fel, és a szót *ψυχῶν*-ra javították. Az eredeti olvasatot B. A. van Groningen a töredékhez írt kommentárban próbálta megvédeni,⁴ de a sor értelmezése Groningen fejtegetése után is bizonytalan maradt. Szövegkritikai problémáktól mentes a

ἐξ ἀδάμαντος
ἢ σιδάρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν
ψυχρῆ φλογί,

tagmondat (vv. 4—6), mert Athénaios a Δειπνοσοφισταί mindkét helyén ugyanazt a szöveget adja, és ezt a szöveget Plutarchos is hitelesíti (Plut. Mor. 91A és 558A; az utóbbi helyen szócserevel).

A töredék értelmezéseinek áttekintése után nézzük, hogy (1.) miképpen vált Pindaros 123. töredéke irodalomtörténeti adattá, továbbá (2.) próbáljuk cáfolni Groningennek azt az állítását, hogy a vers(töredék) a császárkorban ismert és népszerű volt, végül (3.) a töredék másfél sorának (vv. 4—5) érdekesnek minősíthető latin fordítását ismertetjük.

A 123. fragmentum szerint — ennyit tud mondani a töredékről Dornseiff, — Pindaros számára az arisztokrata ifjú szépsége az *ἄρετά* egyik megnyilvánulási formája.⁶ Wilamowitz a töredéket tárgyalva tárgyi magyarázatokat ad, majd ismerteti a töredék tartalmát.⁷ A töredéket tulajdonképpen Norwood sem elemzi, mégis, amit mond róla, fontos: egyrészt, hogy a Theoxenos tiszteletére írt erotikus költemény akár skolionként is értelmezhető, másrészt, hogy az éles ellentétek Pindaros költészetében fontos szerkezeti elemek, s ez a megállapítás erre a töredékre is érvényes (pl. ragyogó—homályos).⁸ Hosszabban foglalkozik a töredékekkel Bowra,⁹ aki szerint a négy egymást követő kép mindegyike egy-egy újabb állítást fogalmaz meg. A nyugodt kezdés azt sugallja, hogy a szerelem az élet tavaszához tartozik. Pindaros a természeti képpel és a boldogsággal azt a lenyűgöző hatást állítja szembe, amit Theoxenos látványa keltett benne. Ezután egy

² Vö.: D. E. Gerber: Emendations in Pindar 1513—1972. Amsterdam 1976, 175 sk.

³ H. Maehler kiadása (Lipsiae 1989) az apparatus egy jelentéktelen megváltoztatásától eltekintve Snelll követi.

⁴ B. A. van Groningen: Pindare au Banquet. Leiden 1960, 51—83. (ad loc.: 60—67).

⁵ Groningen i. m. 52: Ce nombre relativement considérable de citations et de rappels témoigne de la célébrité de l'ode.

⁶ F. Dornseiff: Pindars Stil. Berlin 1921, 71 sk.

⁷ U. von Wilamowitz-Moellendorf: Pindaros. Berlin 1922, 429—431.

⁸ G. Norwood: Pindar. Berkely—Los Angeles—London 1974³ (=1945), 26 és 92.

⁹ C. M. Bowra: Pindar. Oxford 1964, 274—277.

olyan ember képét vázolja fel, akinek bizonyosan bronzból vagy vasból van a szíve, hiszen Theoxenos szemei érintetlenül hagyják. Ez az ember szörnyeteg: fémből kovácsolt lény. Pindaros ennek az embernek a természetellenes természetét azzal a képpel hangsúlyozza, hogy fagyos tűzön készült. Először olyan emberhez hasonlítja, aki minden idejét pénzhajhászással tölti, majd pedig az utcákon bolyongó kéjsóvár férfihoz. Mindezzel a költő önmagát állítja szembe: a szent méhek készítette, olvatag viasszal saját természetére utal. A tündöklő képek után Pindaros egyszerűbb kifejezésekkel tiszteleg Theoxenos szülővárosának és azoknak az erőknak, amelyek Theoxenos növekedését és nevelkedését vigyázták. A vers minden szakasza világos és egész: a költemény Pindaros képalkotó művészetének csúcsa.

Bowra hagyományos módon kisebb egységekre töri szét a verset, annak ellenére, hogy ismeri Bundy tanulmányait,¹⁰ amelyek, mint azóta kiderült, új irányt adtak a kutatásnak. Bundy módszere időközben persze több új szemponttal finomult. A 123. fragmentumnál maradvá: az egymást követő sorok jelentést sűrítő hatását jól szemlélteti a viasz-metaphora; az előre-, illetve visszautalásokat illusztrálják a szemre és a látásra vonatkozó szavak; az ellentéteken (és nem csak ellentétes képeken) keresztül történő versépítkezés pedig a töredék legjellemzőbb vonása. Bowra elemzésének (parafrázisának) fő hibája azonban az, hogy a töredékkel kapcsolatos nehézségeket nem ismeri fel vagy elkenődzi. A legtöbb bizonytalanságot a negyedik sor közepétől kezdődő rész okozza, a kilencedikkel bezárólag. A szavak, a sorok és az egész szakasz értelmezésében egymást kizáró megoldások születtek. Abban mindenki egyetért, hogy az

ἐξ ἀδάμαντος
ἡ σιδάρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν
ψυχρᾷ φλογί,

az érzéketlen ember költői kifejezése, de a filológus-fordítók egyikénél például az érzéketlen ember, valamint a következő sorok alanya egy és ugyanaz,^{10a} mások szerint az érzéketlen ember két típusa van kifejtve a 6—9. sorokban,¹¹ végül Farnell, az egyik mértékadó kommentár szerzője azt állítja, hogy Pindaros itt három különböző emberről beszél.¹² A szövegkritikai probléma pedig még tovább tágítja a 8—9. sorokban található tagmondat értelmezhetőségi körét.

I. Pindaros kiadói a 123. töredéket az enkómionok között, a ΘΕΟΞΕΝΩΙ ΤΗΝΕ-ΔΙΩΙ cím alatt közlik. Theoxenos, a tenedosi Hagésilas fia az antik irodalmi hagyományban az idős költő szeretettje (Athen. 601 D ἦν αὐτοῦ ἐρώμενος). Valószínű, hogy éppen ebből a költeményből született az ókori életrajzírók tollán az a legenda, amely szerint Pindaros Theoxenos ölében halt meg. A történet első megfogalmazásával a költő

¹⁰ E. L. Bundy: *Studia Pindarica I—II*. Berkeley—Los Angeles 1962.

^{10a} Pindaros. Magyarul tolmácsolta Csengery János. Budapest 1929, 344.

¹¹ Pindar. Die Dichtungen und Fragmente. Verdeutsch und erläutert von L. Wolde. Leipzig 1942, 230:

¹² L. R. Farnell: *Pindar. A Commentary*. Amsterdam 1965 (=1932), 442.

legkorábbi életrajzírója, a peripatetikus Chamaileón gyanúsítható.¹³ Az irodalmi legendát a Kr. u. első században már igazolhatóan széles körben ismerték, később pedig bekerült a Suda-lexikonba is.¹⁴ Az ókori hagyomány a modern irodalomtörténetekben¹⁵ és lexikonokban¹⁶ is olvasható. A legenda egyre színesedő változataiban könnyű nyomon követni az antik életrajz közhelyeit, illetve a közhelyek ötvözését.¹⁷ Valószínű, hogy a legendának nincs valóságalapja;¹⁸ ezért az ebből kiinduló értelmezések sem lehetnek igazak, legyenek ezek akár ókoriak, akár modernek.¹⁹

2. Groningen kimerítő kommentárja²⁰ bevezetésében Athénaios és Plutarchos mellett idézőként említi Onasandrost is, majd egy csokornyi császárkori reminiscenciát gyűjt egybe, hogy igazolja a Theoxenoszhoz írt vers(töredék) népszerűségét. Onasandros *Strategicus* című műve, amelyet a Kr. u. első század közepére szokás datálni,²¹ a hadvezér feladatait foglalja össze egy elképzelt hadjárat keretében. A szerző nem lép fel az eredetiség igényével, sőt munkája előszavában maga mondja, hogy anyagát másoktól vette, s jöllehet forrásait nem nevezi meg, bizonyos, hogy Pindaros Theoxenoszhoz írt verse nem tartozott ezen források közé. A mondat, amely megragadta Groningen figyelmét, így hangzik: Αὐτὸς οὖν ὁ στρατηγός — ἴσως φήσῃ τις — ἐξ ἀδάμαντος ἢ σιδήρου κεχάλκευται μόνος ἄγρυπνος ἐστὼς ἐπὶ τοῖς αὐτοῖς ἔργοις;²²

Az Onasandros mondatában szereplő öt szó (ἐξ ἀδάμαντος ἢ σιδήρου κεχάλκευται) tagadhatatlanul Pindaros verséből való, de mégsem az ottani szavak ezek, hiszen Onasandros szövege alapján a stratégosnak keménynek és fáradhatatlannak kell lenni, olyan-
nak, aki kevés alvással is beéri. A pindarosi kifejezés kontextuális jelentésének megváltozása arra enged következtetni, hogy az eredeti szövegkörnyezetből kiszakított kifejezés legkésőbb a Kr. u. első század közepére a retorika szóvirágai közé kerülhetett, és így, amint azt Onasandros mondata példázza, az eredetitől eltérő jelentésben is lehetett használni. Ha tehát a kifejezés szállóigeiként önállósult, érthető, hogy miért fordul

¹³ Wilamowitz i. m. 429 sk.

¹⁴ π 1617: ἔκαστ' αὐτῶν τοῦ βίου τελευτῇ κατ' εὐχάς· αἰτήσαντι γὰρ τὸ κάλλιστον αὐτῶν δοθῆναι τῶν ἐν τῷ βίῳ ἀθρόον αὐτὸν ἀποθανεῖν ἐν θεάτρῳ, ἀνακεκλιμένον εἰς τὰ τοῦ ἐρωμένου Θεοξένου αὐτοῦ γόνατα, ἐτῶν νε'.

¹⁵ W. Schmid—O. Stählin: Geschichte der griech. Literatur, L. 1, 574.

¹⁶ F. Schwenn: RE „Pindaros” 1612 sk.: „Eine Legende ... läßt ihn auf den Knien seines erómenos Theoxenos ... im Gymnasion (Val. Max.) oder im Theater (Suda) zu Argos gestorben. ... Religiöser ist Plutarch (109A): P. hat nach dem „Besten” gefragt und ist bald danach gestorben. (...) Suda verbindet diese Legende mit der vorigen.”

¹⁷ A bios műfaj Pindaros életrajzaiban található egyéb toposzaihoz l. M. R. Lefkowitz: The Lives of the Greek Poets. London 1981, 57—66.

¹⁸ Ugyanerre figyelmeztet P. von der Mühl is: Weitere Pindarische Notizen. MH 21 (1964) 171 sk.

¹⁹ Vö.: E. L. Bundy: Stud. Pind. II. The First Isthmian Ode. Berkely—Los Angeles 1962, 35: „We discard what we „know” from Alexandrian sources and from modern researches based on the methods of those ancient witnesses, and let the odes speak for themselves, not separately, each in a philological vacuum, but together as the products of poetic and rhetorical conventions.”

²⁰ D. E. Gerber: Pindar and Bacchylides (1934—87). Lustrum 32 (1990) 58.: „A very useful commentary.”

²¹ L. W. Daibyl—W. A. Oldfather: RE „Onasander” 404.

²² Onas. 1186 sq. (Korzenszky—Vári) = 42,124 (Koechly).

elő viszonylag gyakran a császárkori szerzőknél. Ha meggondoljuk továbbá, hogy a Groningen által felhozott sok kései reminiscencia mindegyike tulajdonképpen csak erre az öt szóból álló kifejezésre „emlékszik vissza” a vers(töredék)ből, és a reminiscenciák jórészt szónokok műveiben találhatók, akkor ezekkel a reminiscenciákkal aligha bizonyítható Pindaros Theoxenoszhoz írt versének kései ismertsége és népszerűsége.

3. Plutarchos, mint említettem, kétszer is idézi az érzéketlen ember pindarosi körülrását pontosan, egyszer pedig olyannyira szabadon (Mor. 1057D), hogy az már nem is idézet. Plutarchos idézési technikája — mivel sokaktól és sokszor idézett, — olyan kérdés, amely a Plutarchossal foglalkozókon kívül másokat is érint. A Plutarchosnál található Pindaros-idézetek vizsgálatakor kiindulhatnánk abból a feltételezésből, hogy a lo-kálpatrióta, aki a költőről egy azóta elveszett életrajzot is írt, jól ismerte annak életművét. Ez a feltevés azonban, úgy tűnik, nem állja meg a helyét. Ha a Plutarchos műveiben található Pindaros-idézeteket Pindaros fennmaradt ódáival összevetjük, kiderül, hogy Plutarchos gyakran a szövegkörnyezet ismerete nélkül idéz.²³ Pindaros 123. töredéke kapcsán azt tapasztaljuk, hogy Plutarchos az

ἐξ ἀδάμαντος
ἡ σιδάρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν
ψυχρῇ φλογί,

sorokat félbevágva a tagmondat mindkét felét ugyanabban az értelemben és az eredeti jelentéssel megegyezőleg használja. A két idézet közül az egyik a Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο (Mor. 86B—92E, De capienda ex inimicis utilitate) című műben található. Ezt a művét Janus Pannonius is lefordította (De utilitate inimicitiarum). Plutarchos ebben az ἐξ ἀδάμαντος ἡ σιδήρου κεχάλκευται μέλαιναν καρδίαν szavakat idézi Pindarostól (Mor. 91A), amit Janus Pannonius figyelemre méltó megoldással ad vissza: Quodsi quis at casum inimici cum miseratione prosequatur, aut egestati subveniat, liberisve ipsius et rebus domesticis studium ac sedulitatem quandum exhibeat, eius lenitatem qui non diligit, nec probitatem admiratur, illi robur et aes triplex circa pectus inest.²⁴

A fordító megoldásából a következők adódnak: (a) Janus Pannonius olvasta, azaz alaposan ismerte Plutarchos De sera numinis vindicta (Mor. 548A—568A) című művét. Ebben ugyanis a Pindaros-idézet környezetéből kiderül, hogy a beszélgetés egyik résztvevője Pindarostól idéz (Plut. Mor. 558A). Janus Pannonius tehát felismerve azt, hogy a szövegben, amelyet fordít, versidézet van, egy latin költő hasonló jelentésű másfél sorát (Hor. C. I. 3,9—10) vette át fordításába. (b) Janus Pannonius Plutarchosnak a De capienda ex inimicis utilitate című művét iskolai olvasmányként ismerte, és a kérdéses helyen (Mor. 91A) tanárai fölhívták a figyelmét a Pindaros-idézetre, és (c) ennek kap-

²³ D. A. Russel: Plutarch. London 1973, 47—49.

²⁴ Janus Pannonius. I—II. ed. S. Teleki (Traiecti ad Rhenum 1784) II, 16 sk. (A kiemelés tőlem.)

csán szóba kerülhetett Horatius ódája is mint esetleges párhuzamos hely.²⁵ Legyen bár a felvetett lehetőségek bármelyike is igaz, a fordító megoldása mindenképpen mintaadó, és jól illusztrálja Janus Pannonius kivételes képességeit.

²⁵ A Horatius-kommentárok számon tartják a két hely hasonlóságát: *R. G. M. Nisbet—M. Hubbard. A Commentary on Horace Odes Book I.* (Oxford 1970) 48 sk. ad loc. I 3,9: „in early poetry a metal heart was a mark of toughness, insensitivity or cruelty. cf. Hom.Π.2, 489 sq.; 24.205; Hes. Th 764 sq.; Pind. fr 123,4 f. (...). In view of these parallels Horace may be suggesting insensitivity as well as fearlessness.” Ez nagyon udvarias finomítása Bo értelmezésének: *Lexicon Horatianum* (Hildesheim 1965) s. v. aes: C. 1, 3, 9: *audacissimus et fortissimus erat.*

A PONTOS ÉS AZ ADRIAI-TENGER KÖZÖTTI KERESKEDELEM A KR. E. IV. SZÁZADBAN

STEPHANO BORZSÁK
INVESTIGATORI QUONDAM
FONTIUM AD PANNONIAS
SPECTANTIMUM

A pseudo-aristotelesi *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* ránk maradt formájában kétség-telenül az Aristotelés halála utáni időből származik, mert egyes részei (pl. Agathoklész és Kleomenésszel kapcsolatban) jóval későbbi eseményeket említenek. Azonban, ha e munka anyagának összeállítása csak a Kr. e. III. században fejeződött is be, ebből nem következik, hogy egyes adatai nem vonatkozhatnak korábbi időpontra. Így az iratnak az Adriai-tenger és a Pontos között folyó kereskedelemre vonatkozó tudósítása (c. 104): λέγεται δὲ μεταξὺ τῆς Μεντορικῆς καὶ τῆς Ἰστριανῆς ὄρος τι εἶναι τὸ καλούμενον Δέλφιον, ἔχων λόφον ὑψηλόν· ἐπὶ τοῦτον τὸν λόφον ὅταν ἀναβαίνωσιν οἱ Μέντορες οἱ ἐπὶ τοῦ Ἀδρίου οἰκοῦντες ἀποθεωροῦσιν, ὥς ἔοικε, τὰ εἰς τὸν Πόντον εἰσπλέοντα πλοῖα. Εἶναι δὲ καὶ τινα τόπον ἐν τοῖς ἀνὰ μέσον διαστήμασιν, εἰς ὃν ἀγορᾶς κοινῆς γινομένης πωλεῖσθαι παρὰ μὲν τῶν ἐκ τοῦ Πόντου ἐμπορῶν ἀναβαινόντων τὰ Λέσβια καὶ Χία καὶ Θάσια, παρὰ δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἀδρίου τοῖς Κερκυραῖκοις ἀμπορεῖς – szintén nyilvánvalóan a Kr. e. IV. század viszonyait tükrözi.¹

E történeti értelmezést egész sor filológiai, gazdaságtörténeti és régészeti érv támasztja alá. Dareios szkíta hadjárata és *Skudra*, valamint *Sakā*: *tayaiy*: *paradraya* tartományok megszervezése² következtében az athéni kereskedelem és pénzforgalom a Pontos nyugati partvidékén visszaesett, a perzsa hatalom alatt álló görög polisoké pedig megnövekedett, mint ezt pénzverésük megindulása, fellendülése, standardjuk hozzáigazítása az új viszonyokhoz, valamint vereteik elterjedése szemléletesen bizonyítja.³ A perzsa háborúk után e városok Athén politikai és gazdasági hegemoniája alá kerültek, s ennek következtében az athéni áruk és az Athénben veretett pénz szerepe Thrakia és a Pontos nyugati partvidéke kereskedelmi forgalmában hatalmasan megnőtt. Változás ezen a téren akkor következett be, amikor Athén szicíliai veresége után Kyzikos és Byzantion Kr. e. 411–410-ben Spárta oldalára állt át.

Athén politikai befolyásának és katonai hatalmának gyengülése azonban nem jelentette a Pontos-vidékkel fennálló gazdasági kapcsolatainak megszűnését is. Sőt, szicíliai

¹ Így *M. Rostovtzeff*: *The Social and Economic History of the Hellenistic World*. I. (Oxford 1941) 120.

² *J. Harmatta*: *Rapporti tra Grecia e Bacino Carpatico tra VI e V secolo a. C.* *Il crinale d'Europa. L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*. Roma 1984, 14–15.

³ Erre vonatkozólag *I. J. M. Balcer* kitűnő elemzését: *The Persian Occupation of Thrace 519–491 B. C. The Economic Effects*. *Actes du IIe Congrès International des Études Sud-Est-Européens* (Athènes, 7–12 mai 1970). II. Athènes 1972, 241–158.

és dél-itáliai piacainak elvesztése után a pontosi kereskedelem egyre fontosabb lett számára a Kr. e. IV. században gabonaellátása szempontjából. S ha az athéni kereskedelem súlypontja a Bosporosi Királyságra esett is, az Apollóniában, Odéssosban, Kallatisban, Mesembriában talált attikai kerámika azt bizonyítja, hogy a nyugat-pontosi városok élénk kereskedelmi kapcsolatban állottak Athénnel a Kr. e. IV. században is.

Változás abban jelentkezett, hogy ezek az athéni gazdaságpolitikától független polisok a Kr. e. IV. században jelentősen fejlesztették kereskedelmi kapcsolataikat más fontos görög gazdasági központokkal, Kis-Ázsia és az Égei-tenger szigeteinek görög polisaival is.⁴ Ezek között jelentős szerepet játszott Thasos, Chios, Lesbos és Samos, amelyeknek jelentős borexportja volt. A boros edények füleinek bélyegzővel való ellátása éppen Thasoson jött először szokásba a Kr. e. V. század legvégén, majd széleskörűen elterjedt más görög városokban is. Ez lehetővé teszi a kereskedelmi forgalom bizonyos fokú nyomon követését.⁵ A thasosi bélyeges edények elterjedése a Kr. e. IV. században jelentős területet fogott át Athéntől a nyugat-pontosi városokon⁶ keresztül a Bosporosi Királyságig,⁷ de nagy volt a kereslet a thasosi, chiosi, lesbosi és samosi áruk iránt a Kr. e. III. században még Egyiptomban is.⁸

Történeti szempontból jól érthető tehát, ha a Kr. e. IV. században a történetíróknál már utalást találunk arra, hogy thasosi és chiosi boros edények a Pontos felől nyugatra irányuló kereskedelem révén az Adriai-tenger partvidékéig is eljutottak. Theopomposról (kb. Kr. e. 377–320) mondja Strabón (VII, 5,9 = FgrHist 115 F 128), hogy καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντετρηῆσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμion τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῇ Νάρωνι⁹ καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεύεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους, ... καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐμβάλλειν. Strabón kivonatából nem derül ki világosan, hogy mely tengerekről van szó, Theopompos tudósításában azonban Ps.-Skymnos (370 sk. = FgrHist 115 F 130: Θεόπομπος ἀναγράφει δὲ ταύτης [sc. Ἀδριανῆς θαλάττης] τὴν θέσιν ὡς δὴ συνισθίμizουσα πρὸς τὴν Ποντικὴν) világosan megmondja, hogy az Adriai-tengerről és a Pontosról van szó, amelyeket Theopompos annyira közel képzelt egymáshoz, hogy szerinte egy hegyről mindkettőt látni lehetett.

Theopomposnál tehát három elméletnek az összekapcsolódását látjuk: 1) Az Adriai-tenger és a Pontos olyan közel esnek egymáshoz, hogy egy hegyről mindkettőt látni

⁴ Minderről részletesen T. V. Blavatskaya: Западнoпoнтийские города в VII—I. веках до н. э. Москва 1952, 46—47.

⁵ V. Grace: Early Thasian Stamped Amphoras. AJA 50 (1946) 30 skk., J. Garlan: Contribution à une étude stratigraphique de l'enceinte thasienne. BCH 90 (1966) 586 skk.

⁶ T. V. Blavatskaya: i. m. 76.

⁷ V. I. Pruglo: Группа фасосских амфорных клейм из Мирмекия. КСИА 116 (1969) 29 skk.; D. B. Šelov: Танаис и Нижний Дон в III—I. вв. до н. э. Москва 1970, 18.

⁸ M. Rostovtzeff: i. m. 225; 228.

⁹ M. Rostovtzeff (i. m. 119) úgy értelmezi Theopompos tudósítását, hogy a thasosi és chiosi bor Apollónián és Epidamnoson keresztül jutott el a Naron folyóhoz. Ha azonban a thasosi és chiosi bort ezen az úton szállították volna az illír területre, akkor semmi különös nem lett volna abban, hogy thasosi és chiosi boros edényeket találtak a Naron folyóban, s nem is lett volna szükség a Theopompos által közölt merész elmélet kitalálására. Az elmélet létrejöttének alapja éppen az volt, hogy thasosi és chiosi boros edények előkerülése ezen a területen egyébként érthetetlen volt.

lehet 2) Az Istros folyó egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik.¹⁰ 3) Az Adriai-tenger és a Pontos föld alatti összeköttetésben áll egymással, s ezen az úton kerülnek thasosi és chiosi edények a Naron folyóba. A három elméletnek közös vonása, hogy az Adria és a Pontos között valamilyen közlekedési kapcsolatot tesznek fel. Éppen ezért valószínű, hogy az elméletek keletkezésének valóságos alapja az Adria és a Pontos közötti, Theopompos korában létrejött kereskedelmi forgalom lehetett. Thasosi, chiosi, lesbosi edények feltűnése az Adriai-tenger keleti partvidékén a Kr. e. IV. században magyarázatra szoruló jelenség volt. A tény megfigyelő görögök számára kétségtelen lehetett, hogy ezek a Pontos vidékéről kerültek oda, s ezt a megállapítást igyekeztek összhangba hozni egyéb ismereteikkel vagy elképzeléseikkel. Feltették, hogy a Pontos és az Adriai-tenger egymástól való távolsága nem nagy, és hogy közvetlen vízi összeköttetés van a két tenger között vagy úgy, hogy az Istros (Duna) egyik ága az Adriai-tengerbe, a másik pedig a Pontosba (Fekete-tenger) ömlik, vagy úgy, hogy földalatti járatokon keresztül függnék össze egymással. Utóbbi elmélet nyilvánvalóan feltételezi a Dubrovniktól északra az Adriai-tengerbe ömlő Ombla folyó ismeretét, míg az Adriai-tenger és a Pontos együttes madártávlati láthatóságának elmélete a görög földrajzi irodalomban Aristeas *Arimaspeia* c. eposza (Kr. e. VII. sz.) óta meglevő madártávlati földrajzi szemléleten alapszik.¹¹

Ezek közül az elméletek közül az Adriai-tenger és a Pontos közelségének és az Istros bifurkációjának képzetét megtaláljuk a ps.-aristotelési *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* 104. és 105. fejezetében. Az utóbbi elméletet ismeri Aristotelész *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* c. műve is (VII 13). A harmadik elmélet, az Adriai-tenger és a Pontos föld alatti összeköttetésének feltevése helyett a ps.-aristotelési *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* 104. fejezetének fentebb idézett szövege a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelemről tudósít. Kétségtelen azonban, hogy tárgyi szempontból szoros összefüggés állapítható meg Theopompos és a ps.-aristotelési irat között, mert mindkettő a thasosi és chiosi eredetű pontosí árut említi. Igaz ugyan, hogy a ps.-aristotelési mű még a lesbosi edényeket is felsorolja, azonban figyelembe véve, hogy Strabón kivonata Theopompos szövegét szinte az értelmetlenségig lerövidíti, joggal feltehetjük, hogy a lesbosi edények Theopompos eredeti szövegében is szerepeltek. Egészében véve a *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* adatai megfelelnek Theopompos előadásának, még sorrendjük is azonos:

¹⁰ Ez az Istros bifurkációjának elmélete, amelyről I. St. Borzsák: *Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken*. Budapest 1936, 16 skk. Borzsák itt elutasítja F. Jacoby feltevését (FGrHist I. 339), amely szerint az Istros bifurkációjának elméletét már Hekataios ismerte volna. Nem fogadható el Jacobynak az a FGrHist I F 199-re támaszkodó érvelése sem, hogy Hekataios már az adriai 'Ενετοί-t is említette volna. A hivatkozott töredékben ugyanis kétségtelenül a kis-ázsiai 'Ενετοί-ról szó. Egészében véve helytelen Jacobynak az az eljárása, hogy Hérodotos és más későbbi írók adatait — minden alap nélkül — Hekataiosra vetíti vissza, I. Harmatta J.: *Forrástanulmányok Hérodotosz Skythika-jához*. Budapest 1941, 1 skk.

¹¹ A madártávlati földrajzi szemlélet mitikus formáiról I. Chr. Jacob: *L'œil et la mémoire: sur la Périégèse de la Terre habitée* de Denys. Arts et légendes d'espaces. Paris 1981. 26 skk.

Theopompos (Strabón VII. 5,9)

Ps.-Aristotelés Π.θ.α 104. és 105. c.

1) föld alatti összeköttetés az Adria és a Pontos között, pontosí eredetű thasosi és chiosi edények a Naron folyóban (az Adria keleti partvidékén): καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει, τό τε συντετρῆσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμόν τε Χίον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι.

2) egy hegyről mindkét tengert látni: καὶ τὸ ἄμφω κατοπτρεύεσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους.

3)

4) Az Istros egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik: καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ἐνὶ τῶν στομάτων εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐμβάλλειν.

1)

2) Az Adriához közeli *Delphion oros*-ról látni a Pontosra kijutó hajókat: λέγεται δὲ μεταξὺ τῆς Μεντορικῆς καὶ τῆς Ἰστριανῆς ὄρος τι εἶναι τὸ καλούμενον Δέλφιον, ἔχων λόφον ὑψηλόν· ἐπὶ τοῦτον τὸν λόφον ὅταν ἀναβαίνωσιν οἱ Μέντορες οἱ ἐπὶ τοῦ Ἀδρίου οἰκοῦντες ἀποθεωροῦσιν, ὥς ἔοικε, τὰ εἰς τὸν Πόντον εἰσπλέοντα πλοῖα.

3) kereskedelmi központ a Pontos és az Adriai-tenger között, ahol a pontosí kereskedők lesbosi, chiosi, thasosi árukat, az adriaiak pedig kerkyrai amphorákat árulnak: εἶναι δὲ καὶ τινα τόπον ἐν τοῖς ἀνὰ μέσον διαστήμασιν, εἰς ὃν ἀγορᾶς κοινῆς γινόμενης πωλεῖσθαι παρὰ μὲν τῶν ἐκ τοῦ Πόντου ἐμπόρων ἀναβαινόντων τὰ Λέσβια καὶ Χία καὶ Θάσια, παρὰ δὲ τῶν ἐκ τοῦ Ἀδρίου τοῖς Κερκυραϊκοῦς ἀμφορεῖς.

4) Az Istros egyik ága az Adriai-tengerbe ömlik φασὶ δὲ καὶ τὸ τὸν Ἰστρον ρέοντα ἐκ τῶν Ἐρκυνίων καλουμένων δρυμῶν σχίζεσθαι, καὶ τῇ μὲν εἰς τὸν Πόντον ρεῖν, τῇ δὲ εἰς τὸν Ἀδρίαν ἐκβάλλειν.

Ez az összehasonlítás azt mutatja, hogy Strabón és a ps.-aristotelési írat Theopomposnak ugyanabból a szöveghelyéből merített,¹² szempontjuk azonban különböző volt. Strabón Theopompos munkájából az elfogadhatatlan, hihetetlen elemeket (καὶ ἄλλα δ'οὐ πιστὰ λέγει) akarta kiemelni, ezért kihagyta a Pontos és az Adria közötti kereskedelemre vonatkozó részletet. A ps.-aristotelési írat viszont a különös, de elképzelhető jelenségeket részesítette előnyben. Ezért elhagyta az Adriai-tenger és a Pontos földalatti

¹² Hogy a ps.-aristotelési íratban a *Delphion oros*-ra vonatkozó rész forrása Theopompos volt, a kutatás már régebben felismerte; l. *Borszák*: i. m. 17.

összeköttetésére vonatkozó részt, Theopompos többi közlését azonban eredeti sorrendjükben a 104. és 105. fejezetben kivonatolta.

Mindebből az következik, hogy a Περί θαυμασίων ἀκουσμάτων-nak a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelemre vonatkozó adata a Kr. e. IV. század közepe tájáról származik és nagy valószínűséggel Theopomposra vezethető vissza. Ez az eredmény a ps.-aristotelési irat keletkezésére is vet némi fényt. Kézenfekvőnek látszik ugyanis az a feltevés, hogy az irat anyagát alkotó kivonatok gyűjtése valóban Aristotelés tanítványi körében indult meg a Kr. e. IV. század második felében, azonban folytatódott Aristotelés halála után is. Valószínűleg ez volt a keletkezési útja több hasonló aristotelési kivonatgyűjteménynek is.

A Duna-Száva útvonalon a Kr. e. IV. század közepe táján a Pontos és az Adriai-tenger közötti kereskedelem megindulása bizonyára összefüggött a térségben végbement politikai változásokkal is. A Kr. e. IV. század első felében a sauromaták megszállták a Dontól nyugatra eső területeket, s a szkíta törzsszövetség hatalma a Dnyeper-vidékre s az attól nyugatra eső területekre szorult vissza.¹³ Ekkor alakult meg az Al-Duna vidékén Kr. e. 357 után Ateas szkíta királysága,¹⁴ amely a triballok legyőzése után az Al-Duna mentén haladó kereskedelmi útvonalat a Száva torkolatáig ellenőrizte. A Dobrudzsa partvidékén fekvő görög városok kapcsolatai Ateasszal (aki Kallatisban veretett pénzt) lehetővé tették számukra, hogy az Al-Duna mentén a Száva torkolatáig szállítsák áruikat. Ott találkozhattak a venét és illír területre az Adria felől behatoló görög kereskedő társasíkkal, akik számára természetesen adódott a Száva mentén haladó útvonal. Így jött létre a Kr. e. IV. század második felében a kereskedelmi kapcsolat és árucseré a Pontos-vidéki és az Adriai-tengeri görög kereskedők között, amely azután olyan különös elméleteket hívott életre a görög földrajztudósok körében. Ezeket őrizte meg számunkra Theopompos tudósítása, amelyet lerövidített formában a ps.-aristotelési Περί θαυμασίων ἀκουσμάτων és Strabón az utókor számára fenntartott.*

¹³ Harmatta J.: i. m. 18 (további irodalommal).

¹⁴ T. V. Blavatskaya: i. m. 80 skk.; D. P. Kallistov: Свидетельство Страбона о скифском царе Атее. ВДИ 1969/1 124—130; P. O. Karyškovskiy: История и ее соседи на рубеже III—II вв. до н. э. ВДИ 1971/2, 46.

* Harmatta János fejtegetéseinek kiegészítéséül annyit fűzünk hozzá, hogy hajdani közös tanárunk, Ivánka Endre mint Aristotelés avatott ismerője, annak idején (1936 tavaszán) készülő disszertációjának a π.δ.ák. -nal foglalkozó fejezetéhez terjedelmes feljegyzésben szólt hozzá — filozófia- és tudománytörténeti szempontból. Ez a dokumentum — sajnos — a háborús zűrzavar során elkallódott; különben itt volna a helye, hogy a ps.-aristotelési irat történeti forrásértékéről véleményét megismerhessük. — Szerk.

MIÉRT „TUDÓS” KÖLTŐ CATULLUS?

1. Már eddig is több tanulmányban kutattam azt, miért nevezte a római hagyomány Catullust tudós (*doctus*) költőnek. *Veneres Cupidinesque* című tanulmányomban azt próbáltam bizonyítani, hogy Catullus a görög költők Ἐρωτες καὶ Χάριτες mintájára alkotta meg a latin irodalomban korábban nem adatható *Veneres Cupidinesque* szókapcsolatot, amelyben a *Veneres* ugyanolyan értelemben szerepel, mint a görög költőknél a Χάριτες: mindkét többes szám Venust, illetve Aphroditét és a kíséretéhez tartozó istenségeket jelenti. A *Veneres Cupidinesque* szókapcsolat tehát Catullus alapos görög műveltségét tükrözi.¹ *Catullus hasonlatainak struktúrája, eredete és funkciója* című tanulmányomban arra a következtetésre jutottam, hogy Catullus a klasszikus és hellénisztikus görög irodalomból ugyanúgy merített, mint a rómaiból és az itáliai népköltészetből. Az ún. *fíziós* hasonlatok alkalmazása a görög klasszikus tragédia, elsősorban Aischylos hasonlatalkotó technikájának ismeretére utal.² *A Catullusi kisköltészet esztétikájához* (16. *carm.*) című tanulmányomban rámutattam arra, hogy bár Catullus kisköltészete céljaul tűzte ki a szabadságig fokozott gyönyörködtetést, ugyanakkor hangsúlyozta, hogy az a költő, aki ilyen verseket ír, nem szükségképpen erkölcsstelen, azaz különbséget tett a költő élete és költészete között. Ezt a 16. *carmen*ben megfogalmazott alapelvet az utána következő századokban több költő használta védekezésül.³ Catullusnak Ciceróhoz való viszonyát két tanulmányban vizsgáltam, a 49.⁴ és a 22.⁵ *carmen* kapcsán. Mindkettőben azt próbáltam valószínűsíteni, hogy Catullus mint igazi urbánus költő, aki önmagáról mindig litotésszel beszél, szükségszerűen szembekerült az önmagát gyakran dicsérő Ciceróval. Végül *Catullus és Nagy László a szerelemről* című tanulmányomban, a két költő életműve közötti hasonló vonásokat kutatva, olyan egyezésekre mutattam rá, mint a népi és klasszikus irodalom szintézise, a költői forma iránti szakadatlan érdeklődés, új

¹ Adamik T.: *Veneres Cupidinesque*. Antik Tanulmányok 15 (1968) 71–72.

² Adamik T.: *Catullus hasonlatainak struktúrája, eredete és funkciója*. Antik Tanulmányok 18 (1971) 243–246.

³ Adamik T.: *A catullusi kisköltészet esztétikájáról* (16. *carm.*). *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth*. Budapest 1978, 43–44.

⁴ Adamik T.: *Catullus és Cicero* (c. 49). Antik Tanulmányok 37 (1993) 52–61.

⁵ Adamik T.: *Catullus 22. carmene*. Adalékok a „*doctus Catullus*” urbanizálásához. Antik Tanulmányok 37 (1993) 41–51.

formák és ritmusok kidolgozása, továbbá a szerelemnek az emberi lét legfontosabb kérdéseként való ábrázolása.⁶

2. Bár az említett tanulmányokban is foglalkoztam Catullus műveltségének, irodalmi ízlésének kérdésével, mégis úgy érzem, nem sikerült maradéktalanul megtalálnom költészetének azt a sajátos vonását, amely miatt már a következő generáció költői tudós-nak, *doctus*-nak nevezték Catullust; vö. Tib. 3, 6, 41: *sic cecinīt pro te doctus, Minoi, Catullus*; Ov. Am. 3,9,61—62: *Obvius huic venias hedera iuvenalia cinctus tempora cum Calvo, docte Catulle, tuo*; Mart. 8,78,8: *Lesbia dictavit, docte Catulle, tibi*. Catullus tudós volta két kérdést vet fel: a) Mi miatt kaphatta meg egy fiatalon elhunyt költő a *doctus* állandó jelzőt? b) Valóban olyan fiatalon halt meg Catullus, ahogyan Hieronymus írja, vagy idősebb korában, ahogyan Wiseman gondolja?⁷ Ovidius Catullusra vonatkoztatott *iuvenalia ... tempora* kifejezése arra figyelmeztet, hogy Catullus olyan életkorban hunyt el, amelyre még alkalmazni lehetett a *iuvenalis* jelzőt. Időszerűnek tűnik ezt a kérdést is újra megvizsgálni.

Catullus költészetében a tartalom és a forma tökéletes egységet alkot, ezért nem tartom valószínűnek, hogy csak a formai műgond hangsúlyozása és gyakorlati megvalósítása miatt tekintették őt közvetlen költőutódai *doctus*-nak. Ezen ítéletük kialakításakor figyelembe kellett venniük költeményeinek eszmeiségét is. Dolgozatomban azt szeretném kitapintani, melyek azok az eszmék, amelyek Catullus életművében testet öltve arra indították költőutódait, hogy benne sajátos tudással rendelkező költőt lássanak, olyan költőt, aki éppen e sajátos tudás révén még az aranykori költők közül is kiemelkedik, s *doctus*-ként él tovább a római irodalmi hagyományban.

A catullusi költészet nagy újdonsága abban ragadható meg, hogy az emberi lét legnagyobb kérdésének a szerelmet és a barátságot tekinti, s e két alapvető, az emberi életet minden vonatkozásában mélyen érintő érzés természetrajzát olyan összetetten ábrázolja, ahogyan korábban senki sem a római irodalomban. Catullus az életmű egyes részeiben ugyanezt a témát más-más síkon szólaltatja meg: a *nugae*-ban az érzelmek, a nagyobb költeményekben a mítosz, az *epigrammáiban* a logika síkján. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Catullus mereven elkülöníti a három síkot, mert ezek olykor érintkeznek és csak tendenciaszerűen érvényesülnek. A továbbiakban egy-egy versrészlet elemzésével kísérlem meg bemutatni, hogy melyek lehetnek azok az eszmék, amelyek miatt Catullus kiérdemelte a *doctus* jelzőt.

Vizsgálódásunkat kezdjük a 51. carmennel. Ez a vers sokkal több, mint egy Sapphó-fordítás. Azok a változtatások, amelyekben Catullus eltér az eredetitől, egyértelműen rávilágítanak Catullus költői világának nagy titkára: a konkrétság, az egyediség és az egyetemesség, az általános ellentétére és egységére. Azzal, hogy e műfordításba belepja Lesbia nevét és a *miser* minősítést önmagára alkalmazza, konkretizálja, kisajátítja

⁶ Adamik T.: Catullus és Nagy László a szerelemről. „Inkarnáció ezüstben”. Tanulmányok Nagy Lászlóról. Budapest 1996, 64—72.

⁷ T. P. Wiseman: Catullus and his World: A Reappraisal. Cambridge 1985.

a sapphói eredetit. Azzal pedig, hogy Lesbia első megpillantását epifániaként ábrázolja, az egyetemesség felé tágítja az eredeti sapphói vers értelmét: Lesbia iránti szerelmét az isteni szerelemmel azonosítja olyan értelemben, ahogyan azt Sókratés magyarázza Platon *Phaidros*-ában. Sókratés azt állítja ugyan, hogy ez nem az ő gondolata, hanem talán a kedves Sapphóé vagy a bölcs Anakreóné, vagy valamelyik prózáiróé (235 c), de ez pusztán urbánus szerénykedés. Catullus Lesbia iránti szerelmét isteni megszállottságnak ábrázolja, amelyről Sókratés ezt mondja: „Az az ember, aki az ilyen emlékeit helyesen használja, — mintegy a teljes beavatásban részesülve, — lehet valóban teljes emberré. Minthogy pedig félreállt az emberi cselekvések sodrából, és az isteni mellé szegődött, megszólják az emberek, mintha meg volna zavarodva, pedig csak nem veszi észre a tömeg, hogy isten szállta meg őt” (249 d). Az ilyenek „megrendülnek, egészen magukon kívül lesznek; de nem tudják, mi történt velük, mert nem tudnak ráeszmélni” (250 a).⁸ Sapphó csak „úgy érzi, hogy szegényében meghal”, Catullus pedig szinte eszméletét veszti: *gemina teguntur limina nocte* (51,11—12). Sókratés idézett szavaiban már az *otium*-strófa lehetősége is benne foglaltatik. Az emberi szerelemnek ez az isteni szerelemként való ábrázolása teszi majd lehetővé később a keresztény misztikusok számára, hogy a léleknek Istennel való egyesülését a testi szerelem képeivel írják le, igaz ugyan, hogy ebben az *Énekek éneke* lelki értelmezése is közrejátszott. Az *Énekek énekének* eszme- és képi világa azonban igen közel áll Catullus szerelemfelfogásához.

3. A 62. carmen műfaja nászéneke, s benne Catullus a szerelmet, a házasságot két ellentétes szempontból vizsgálja: a lányok és a fiúk szempontjából. A leányok szüzi tisztaságuk megőrzésének értékét a következő képpel szemléltetik:

*Ut flos in saeptis secretus nascitur hortis,
ignotus pecori, nullo convulsus aratro,
quem mulcent aurae, firmat sol, educat imber;
multi illum pueri, multae optavere puellae;
idem cum tenui carptus defloruit ungui,
nulli illum pueri, nullae optavere puella:
sic virgo, dum intacta manet, dum cara suis est;
cum castum amisit polluto corpore florem,
nec pueris iucunda manet, nec cara puellis (62,39—47).*

Már régóta felkeltette figyelmemet ez a részlet sajátos nőiességével: a nő mint kert, mint illatozó virág, amelyet a lány szelek simogatnak, dédelgetnek, s amelyben csak távolról szabad gyönyörködni. De különös a zárt, a bekerített kert képe is és az a feltűnően kiemelt gondolatrítmus, amely az egész részleten végigvonul. Több szempontból is emlékeztet ez a részlet az *Énekek énekére*, amely műfaját tekintve szintén nászadal. A menyasszony, a *sponsa* ott is elzárt kert: *Hortus conclusus soror mea, sponsa, hortus*

⁸ Kövendi Dénes fordítása.

*conclusus*⁹ (4,12); Κῆπος κεκλεισμένος ἀδελφή μου νύμφη, κῆπος κεκλεισμένος. Az *Énekek énekén* is erős gondolatritmus vonul végig, s folyton illatszerek és szőlőskertek képe villan elénk. A szőlőskert a 62. carmenben is fontos szerepet játszik: a legények azzal szemléltetik a házasság lényegét. Feltűnő a 62. carmenben *multi illum pueri, multae optavere puellae* sor is, amelynek szintén van megfelelője az *Énekek énekében*: *Ideo adulescentulae dilexerunt te* (1,2). A *multae optavere puellae* mondat állítmányával kapcsolatban megjegyzik a kommentárok, hogy aoristoszerű perfectum, pontosabban *perfectum gromaticum*, amelyet Catullus használ először a római irodalomban,¹⁰ görög hatásra, de indirekt módon esetleg héber hatás is elképzelhető.¹¹ Az igealak tehát praesens perfectumban áll, de jelenre is érvényes általános megállapítást fejez ki. Az *Énekek éneke* *Ideo adulescentulae dilexerunt te* kijelentésében tehát a fiatal lányok nemcsak szerették, hanem a jelenben is szeretik a vőlegényt. A *Septuaginta* görög szövegében az igealak aoristosban áll: διὰ τοῦτο νεάνιδες ἠγάπησάν σε, mindez azt jelentheti, hogy esetleg Catullus ismerte a *Septuagintát*. Egyébként a héber eredetiben is perfectum igealak található, és jelennek fordítható.

A 76. carmen mintha megerősítené ezt a feltételezésünket. A vers első soraiból megtudjuk, hogy Catullus a Lesbia-szerelemben mindazt elmondta és megtette, amit az emberek jól mondhatnak és jól tehetnek, de Lesbia hűtlensége miatt mindez kárba veszett. Éppen emiatt biztatja magát, hogy vesse el ezt a végzetes szerelmet, ez a menekülés egyetlen útja: *una salus haec est* (76,15). De alighogy kimondja, már érzi is, hogy önerejéből ezt nem tudja megtenni, ezért a következő szavakkal fordul az istenekhez:

*O di, si vestrum est misereri, aut si quibus umquam
extremam iam ipsa in morte tulistis opem,
me miserum aspice et, si vitam puriter egi,
eripite hanc pestem perniciemque mihi,
quae mihi subrepens imos ut torpor in artus
expulit ex omni pectore laetitia* (76,13–22).

E részletben feltűnő egy pogány római szájából az *o di, si vestrum est misereri* kijelentés. A pogány rómaiak ugyanis gondosan felsorolják az istenek funkcióit (mint ahogyan egy másik versében Catullus is tette, vö. 34. c.), és ott nem szokott szerepelni az irgalom. Catullus viszont itt egyetlen isteni funkciót említ, s ez az *irgalom*. Lehetetlen fel nem figyelni erre a különös imára, hiszen Catullusnál jelenik meg az istenség lényeges tulajdonságaként először az irgalom, s mint ilyen a keresztény istenfogalom előzményé-

⁹ A latin szöveget a következő kiadás alapján idézem: Biblia Sacra iuxta Vulgatum Clementinum. Bibliotheca de Auctores Christianos. Madrid 1994; a görögöt pedig: Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes edidit Alfred Rahlfs. Stuttgart 1979.

¹⁰ Vö. C. Valerius Catullus. Erkl. von W. Kroll. Stuttgart³ 1968. 127.

¹¹ Vö. J. B. Hofmann—A. Szantyr. Lateinische Syntax und Stylistik. München 1972, 318.

nek tekinthető.¹² Catullus az isteni irgalom fogalmát Platónól is vehette.¹³ Ezt mint lehetőséget nem zárhatjuk ki, de sokkal egyszerűbben is megoldhatjuk a kérdést, ha feltételezzük, hogy Catullus ismerte a *Septuaginta* görög fordításában a zsoltárokat. A zsoltárokból egyértelmű, hogy a zsidók Istenének megkülönböztető tulajdonsága az irgalmasság. Szent Ambrus Theodosius császár halálára mondott gyászbeszédében, amikor az elhunyt császárt dicséri, irgalmasságát emeli ki, a 11. zsoltár következő sorát idézve: „Irgalmas, és igazságos az Úr, és a mi Istenünk irgalmaz” (45). Majd azt fejtegeti, hogy az igazságosságot közrefogja az irgalom, s ezzel Isten azt emeli ki, hogy az irgalom még az igazságosságnál is fontosabb: mert mérsékli az igazságosság szigorát. A 76. carmenben Catullus a zsoltárok hangján könyörög irgalomért az istenekhez. Például hangsúlyozza ártatlanságát. Ez a zsoltárokból is gyakran előfordul: *Iudica me, Domine, quoniam ego in innocentia mea ingressus sum* (25,1) — Κρίνον με, κύριε, ὅτι ἐγὼ ἐν ἀκακίᾳ μου ἐπορεύθην. Ugyanebben a zsoltárban a 3. vers így hangzik: *Quoniam misericordia tua ante oculos meos est*, ὅτι τὸ ἔλεος σου κατέναντι τῶν ὀφθαλμῶν μου ἐστίν. Az 50. zsoltár 1. verse így hangzik: *Miserere mei, Deus, secundum magnam misericordiam tuam*, ἐλέησόν με, ὁ θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεος σου. Catullus elmondja, hogy minden örömtől megfosztotta ez a szerelem: *expulit ex omni pectore laetitia* (22). A 85. zsoltárban a zsoltáros így könyörög Istenhez: *Miserere mei, Domine, ...; Laetifica animam servi tui* (2—4), ἐλέησόν με, κύριε, ... εὐφράσον τὴν ψυχὴν τοῦ δούλου σου. Catullus ezt kéri az istenektől: *me miserum aspice* (19); a 85. zsoltárban ezt olvashatjuk: *respice in me, et miserere mei* (16), ἐπίβλεψον ἐπ’ ἐμὲ καὶ ἐλέησόν με stb.

A 62. és 76. carmen elemzett helyei, úgy vélem, megengedik azt a feltevést, hogy Catullus ismerhette a *Septuagintát*. A zsidók vallása iránti érdeklődését felkelthette az a történeti tény, hogy Pompeius Magnus három hónapi véres harc után Kr. e. 63-ban elfoglalta a jeruzsálemi templomot.¹⁴ Erről az eseményről feltehetőleg sokat beszéltek a korabeli Rómában és máshol is, s Catullusnak is tudomására juthatott. A neóterikus költők számára az alexandriai tudományosság követendő példakép volt, s ebbe a Biblia ismerete is beletartozhatott, lévén, hogy a Biblia görög fordítása, a *Septuaginta* Alexandriához kötődött.¹⁵

4. A 63. carmen is mutatja, hogy Catullus érdeklődött az idegen kultuszok iránt. John Ferguson a Kybelé-kultusszal kapcsolatban „a női erő imádata iránti éhségről”¹⁶ beszél, ez az éhség, ez a vágy teremtette meg ezt a női principiumot megjelenítő istenséget, akit Catullus *Dea, magna dea, Cybebe, dea domina Dindymi*-nek (63,91) nevez. A *magna dea* és a *dea domina* megszólítással azt fejezi ki Catullus, hogy ez az istennő nemcsak embereknek, hanem isteneknek is úrnője, mert hatalma van fölöttük. Aki egy-

¹² N. H. Herescu: De Catulle à saint Cyprien. Évolution d'un concept de la divinité. Orpheus 6 (1959) 132.

¹³ J. Granarolo: L'oeuvre de Catulle. Paris 1967, 96—107.

¹⁴ Vö. F. Hooper: Roman realities. Detroit 1979, 229—230.

¹⁵ Vö. M. Harl: La Bible d'Alexandrie. La Genèse. Paris 1986, I 7—10.

¹⁶ J. Ferguson: The religions of the Roman empire. Ithaca, New York 1985, 31.

szer vonzásába kerül, nem menekülhet többé tőle: örök szolgaságban éli le életét, ahogyan Attis is. Véleményem szerint Kybelé itt Catullus Lesbia iránti szerelmét szimbolizálja. Ahogyan Catullus a 76. carmen tanúsága szerint nem tudott megszabadulni ettől a szerelemtől, úgy nem szabadulhatott meg Attis sem Kybelétől. Ahogyan Catullus többször is *misernek* mondja magát a Lesbia-szerelem miatt, úgy Attis is: *miser a miser, querendum est etiam atque etiam, anime* (63,61).

Említésre méltó, hogy J. Ferguson Bossuet azon véleményére hivatkozik, mely szerint „a gnoszticizmus valójában a Magna Mater kultusza volt, csak más néven”.¹⁷ Britt-Mari Näsström pedig a 63. carmenről szóló monográfiájában az utolsó fejezetet a gnoszticizmusnak szenteli. Anélkül, hogy részletesen foglalkoznám a gnoszticizmus bonyolult filozófiájával, csak azt jegyzem meg, hogy annak kezdeti szakaszában igen fontos szerepet játszott a női principium. Iustinos és Irenaeus tanúsága szerint Simon mágus, akit a gnoszticizmus előfutárának tartanak, azt tanította, hogy Helena nevű nő által teremtetett mindent, aki az ő *ennoiája*, azaz teremtő gondolata.

Ugyancsak új eszméknek nyitott ablakot Catullus Kallimachos *Bereniké hajfürtje* címen ismert elégiájának lefordításával, a 66. carmennel. E fordítás jelentősége számottevő a római elégia fejlődéstörténete szempontjából is, mert benne és általa egy tipikus hellénisztikus kori elégia, az ún. aitológia elégia szólal meg először latinul. De még ennél is fontosabb, hogy általa olyan keleti eszmék és motívumok kerültek át a római irodalomba, amelyek beleépülve a római hagyományba, magasabb, spirituálisabb szintre emelték azt. Itt csak egyetlen motívumot emelek ki, az *unguentumét*.

Kr. e. 247-ben III. Ptolemaios Euergetés feleségül vette Berenikét. Röviddel ezután hadjáratot indított Syria ellen. A királynő ekkor fogadalmat tett, hogy ha férje sértetlenül tér haza a háborúból, egy fürtöt a hajából felajánl az isteneknek. A király győztesként tért haza, a királynő pedig beváltotta ígéretét: egy templomban helyezte el felajánlott hajfürtjét. A hajfürt azonban eltűnt. Konón, a híres csillagász azonban „megtalálta” azt csillagkép formájában a Szűz, az Oroszlán és a Nagymedve között, Kallimachos pedig egy elégiában mondta el a hajfürt égbejutását.

Az elégiában a hajfürt meséli el történetét. A hajfürt már csillagkép, de szomorú és szenved, mert örökre el van választva úrnője fejétől. Eszébe jut az az idő, amikor még úrnője kislány volt, és csak silány illatszereket használt:

*quicum ego, cum virgo quondam fuit omnibus expers
unguentis, una vilia multa bibi* (77—78).

De nem kapott a férjes nők kiváltságos illatából. Éppen ezért azt kéri az új asszonyoktól, hogy mielőtt átadják magukat férjük szerelmének, illatáldozatot mutassanak be neki:

¹⁷ J. Ferguson: i. m. 31; vö. B.-M. Näsström: The Abhorrence of Love. Göteborg 1989, 88—92.

*non prius unanimes corpora coniugibus
tradite nudantes reiecta veste papillas,
quam iucunda mihi munera libet onyx,
vester onyx, casto colitis quae iura cubili* (63,80—83).

A házasságtörő nő illatáldozatából viszont nem kér a hajfűrt: az erejét veszve a porba hull: *illius a mala dona levis bibat irrita pulvis* (63,85). Végül azt kéri a királynőtől, hogy ünnepnapokon, amikor Venust kiengeszteli, őt se hagyja illatszer nélkül:

*unguinis¹⁸ expertem non siris esse tuam me,
sed potius largis affice muneribus* (63,91—92).

Az idézett helyekből nyilvánvaló, hogy kétféle *unguentum* van: az egyik a kislányoknak való *vile unguentum*, a másik pedig az igazi *unguentum*, amely a hűség, az isteni szerelem eszköze és szimbóluma.¹⁹ Catullus 13. carmenében, híres *symposion*-versében Fabullusszal hozat mindent a lakomára, ő csak az illatszert, az *unguentum*ot adja, amely azonban felér mindazzal, amit Fabullus hoz, mert isteni eredetű:

*Sed contra accipies meros amores,
seu quid suavius elegantiusve est:
nam unguentum dabo, quod meae puellae
donarunt Veneres Cupidinesque,
quod tu cum olfacies, deos rogabis,
totum et te faciant, Fabulle, nasum* (13,9—14).

Ez az *unguentum* isteni eredetű, éppen ezért az isteni szerelem mániáját kelti, amely elragad, s akinek osztályrészül jut, semmi mást nem kér az istenektől, csak azt, hogy teljes valójával élvezhesse. Ilyen értelemben használja az *unguentum* szót az *Énekek éneke* is: *Trahe me, post te curremus in odorem unguentum tuorum* (1,3), εἴλκυσάν σε, ὁπίσω σου εἰς ὄσμην μύρων σου δραμοῦμεν. Feltételezhetjük, hogy a Catullus utáni római költészet *symposion*-verseiben éppen Catullus nyomán az *unguentum* és az azt tartalmazó *onyx* már ilyen spirituális értelemben szerepel a baráti, valamint a szerelmi hűség, a meghittség szimbólumaként; vö. Hor. *carm.* 4,12).²⁰ Ugyanilyen értelemben alkalmazzák később a gnosztikus keresztény iratokban. Például *Fülöp evangéliumában* ezt olvashatjuk: „A szeretet... bor és illat”²¹

¹⁸ E sor szövegkritikai problémáiról I. N. Marinone: *Berenice da Callimaco a Catullo*. Roma 1984. 265—271.

¹⁹ Ez a megkülönböztetés már Kallimachos görög eredetijében megvan; vö. N. Marinone: i. m. 92.

²⁰ *Rimócziné Hamar M.*: *Iam veris comites...* *Antik Tanulmányok* 41 (1997) 71—79.

²¹ *Csodálatos evangéliumok*. Budapest 1996, 97. (Fordította Pesthy M.)

5. Catullus *doctus* volta — mint fentebb említettem — érinti azt a kérdést is, mikor halt meg Catullus. A tanultság megszerzéséhez ugyanis idő kell, és ha e *poeta doctus* valóban harmincéves korában halt meg, akkor bizony nehéz elképzelnünk, hogyan jutott ideje e sokrétű tudás elsajátítására. További problémákat okoz 95. carmenének az az állítása, hogy Cinna kilenc évig írta *Zmyrna* című epyllionját. Catullus leírásából úgy tűnik, hogy dicsérendőnek tartja ezt a műgondot, ebből pedig arra következtethetünk, hogy ő is hosszú ideig írhatta 64. carmenét. Ám ha csak harminc évet élt, hogyan fordíthatott hosszabb időt egyetlen terjedelmesebb költemény megírására.

Hieronymus latinra fordította Eusebios *Krónikáját*, s ebben a Kr. e. 87. évhez a következő megjegyzést tette: *C. Valerius Catullus scriptor lyricus Veronae nascitur*, az 57. évhez pedig ezt: *Catullus XXX aetatis anno Romae moritur*. Biztos, hogy adatai közül téves az, hogy Catullus 57-ben halt meg, mert egyes verseiben 55-ös eseményekre utal, például Caesar britanniai hadjáratára (11,12; 29,4), Pompeius második consulságára (113,21), Pompeius színházának oszlopcsarnokára (55,6). Ezek közismert tények, s a szakirodalomban sokat foglalkoztak velük. Én csak három kutató véleményére térek ki, hogy megvilágítsam, miben is rejlik a nehézség.

a) A. L. Wheeler két lehetőséget lát Hieronymus tévedésének magyarázatára. Az egyik az, hogy Hieronymus (vagy forrása, Suetonius) összetévesztette a 87. és a 84. évet. Az éveket ugyanis a consulok szerint számították, Cornelius Cinna pedig 87-től 84-ig minden évben consul volt. Azt az adatot, hogy Catullus Cornelius Cinna consuli évében született, Cinna első consuli évére értette, pedig lehetséges, hogy Catullus Cinna utolsó consuli évében, azaz 84-ben született, és ha harminc évet élt, akkor 54-ben halt meg. Wheeler azonban ennél valószínűbbnek tartja a második lehetőséget. Feltételezése szerint Suetonius (vagy egyik forrása) az 52. carment tekintette Catullus utolsó versének, amelyben a költő egyrészt saját halálára, másrészt Vatinius consulságára utal. Tudván azt, hogy Catullus 87-ben született, továbbá hogy Vatinius 47-ben volt consul, megállapította, hogy Catullus negyvenéves korában halt meg. Azonban a negyven szokásos jelöléséből (XXXX) a kézirati hagyományban valahogyan lemaradt egy X; az efféle hiba igen gyakori a latin kéziratokban. A negyvenből harminc lett, és a 87-es születési évből harmincat vontak le, és így kapták meg a téves 57. évet mint Catullus halálának az évét. Wheeler szerint a 87. év mint Catullus születésének az éve valószínűnek tűnik, az az állítás viszont, hogy Catullus harmincéves korában halt meg, téves. Halála dátumának azonban az 54. évet kell tekinteni addig, amíg újabb bizonyító érv nem kerül elő.²²

b) H. Bardon összefoglalásából két feltételezés figyelemre méltó. Az egyik az, hogy Pompeius színházát 55-ben kezdték építeni, de a porticusa csak 52-ben készült el. Mivel Catullus ezt a porticust már említi, 52-ben még élnie kellett neki. A másik pedig az, hogy Bardon utal P. Gilbert és M. Renard véleményére, mely szerint Catullus 77-től 47-ig élt. Erre Catullus 1. carmenének *iam tum* (5) kijelentéséből következtetett az emlí-

²² A. L. Wheeler: *Catullus and the traditions of ancient poetry*. Berkeley and Los Angeles 1964, 87—89.

tett két kutató. Bardon szerint e datálás érthetővé tenné Vatinius consulságának említését (52. carmen).²³

c) E. A. Schmidt nem tartja valószínűnek a consuli évek összecszerelését, mert a datálás mindkét consul nevével történik, de azt sem, hogy a negyven (XXXX) jelöléséből egy X-et elhagytak volna. „Meg kell azzal elégednünk, hogy Catullus életének adatait nem ismerjük” — mondja. De a hagyományos datálás szerint nagyjából mégis jó, mert Ovidiustól tudjuk (Am. 3, 9, 61 skk.), hogy Catullus fiatalon halt meg. Az 52. carment pedig nem kell túlértékelni. Ennek ellenére megjegyzi, hogy Suetonius Cornelius Nepos Krónikájából vehetett bizonyos, Catullus életére vonatkozó adatokat. Vagy azt, hogy Catullus 87-ben született, vagy azt, hogy a Krónika publikálása idején (57-ben) Catullus harmincéves volt. Később a halál időpontjának hiánya okozhatta azt, hogy Catullus ezen életkorát az elhunyt Catullus életkorával azonosították.²⁴

A Catullus életére és halálára vonatkozó adatok fenti áttekintéséből több következtetés levonható:

a) Nem igazolható, hogy Catullus idős korában halt meg (T. P. Wiseman), mert Ovidius szerint fiatalon hunyt el.

b) Téves lehet Hieronymusnak az az adata, miszerint Catullus harmincéves korában halt meg, a 87-es születési dátum viszont helyes lehet.

c) Belső érvek alapján Catullus élhetett még 52 után is, hiszen említi Pompeius oszlopcsarnokát, amely 52-ben készült el.

d) Ha lenne olyan adatunk, amely az 52. carmen 47-es datálását megerősítené, akkor el lehetne fogadni, hogy Catullus 47-ben halt meg negyvenéves korában, mert egy negyvenéves férfit még lehetett *iuvenalis* jelzővel illetni.

Véleményem szerint van olyan bizonyító erejű catullusi vers, amelyből arra következtethetünk, hogy Catullus még élhetett Kr. e. 48—47-ben, tehát azokban az években, amelyekben Vatinius reálsan esküdhetett consulságára, vagy úgy, mint a következő évre kijelölt consul, vagy úgy, mint az év hivatalban levő consula, s ez a 29. carmen. Ebben a versében úgy utal Catullus Caesar britanniai hadjáratára, mint múltban történt eseményre:

*eone nomine, imperator unice,
fuisti in ultima occidentis insula* (29, 11—12).

Az *ultima occidentis insula* csak Britanniát jelentheti, a *fuisti* pedig egyértelműen múlt idő, tehát Caesar *volt* Britanniában, de már nincs ott. Sokatmondó az *imperator unice* kifejezés is. Ezt a kommentárok a gúny, az ironia kifejezésének tartják, ami lehetséges. Ez az értelmezés azonban nem zárja ki azt, hogy e kifejezés szó szerint is igaz legyen, azaz abban az időben, amikor Catullus ezt a kifejezést leírta, Caesar valóban a Római Birodalom *egyetlen imperatora* volt. Ez a politikai helyzet csak a pharsaloszi csata után következett be, amelyre a vers utolsó két sora utal:

²³ H. Bardon: Propositions sur Catulle. Bruxelles 1970, 5—6.

²⁴ E. A. Schmidt: Catull. Heidelberg 1985, 55—58.

*Eone nomine, urbis o potissimi,
socer generque, perdidistis omnia* (29, 23—24).

A *socer* és a *gener* Caesar és Pompeius, a *perdidistis omnia* — „elveszítettetek mindent” állítás pedig valamilyen nagy veszteségre utal, s ez csak a pharsalosi csata vesztesége lehet, amelyet ők ketten okoztak. A *gener* és a *socer* együttes használatából nem lehet arra következtetni, hogy Pompeiusnak feltétlenül élnie kellett ebben az időben, mert Vergilius is így említi Caesart és Pompeiust az alvilágban:

*quantas acies stragemque ciebunt,
aggeribus socer Alpinis atque Monoeci
descendens, gener adversis instructus Eois* (Aen. 6, 829—831).

Egyébként e három sorban három olyan szó található, amely tipikusan Catullusi: a *socer* és *gener* Caesarra és Pompeiusra alkalmazva, és az *Eois* görög melléknév, amelyet Catullus használ először a római irodalomban. Vergilius tehát ezzel a három sorral vis-szaütal Catullus 11. és 29. carmenére, kiemelve ezzel a két költemény fontosságát a Catullusi életmű értelmezése szempontjából.

Ha fenti értelmezésem helytálló, akkor egészen új megvilágításba kerül a 64. carmen két fontos részlete.²⁵ Nevezetesen az, hogy miért választotta Catullus éppen *Pharsalost* Péleus és Thetis lakodalmának helyszínéül, és miért említi e város nevét kétszer ugyanabban a sorban. Aristotelés egy homérosi ismétlés kapcsán jegyzi meg *Rétorikájában*, hogy az ismétlés a kiemelés, a figyelemfelkeltés eszköze. Miért akarta volna Catullus kiemelni *Pharsalost*, ha a város nevével semmi mást nem akart volna jelezni, csak az esküvő színhelyét. *Pharsalost* a pharsalosi csata tette híressé:

*Deseritur Cieros, linquunt Pthiotica Tempe
Crannonisque domos et moenia Larisaea;
Pharsaliam coeunt, Pharsalia tecta frequentant* (64, 35—37).

E három sorral Catullus azt szemlélteti, hogyan hagyják el az emberek a környező városokat, hogy *Pharsalosba* menjenek, és részt vegyenek Thetis és Péleus lakodalmán. Ez a jelentések első síkja. Csakhogy Catullus a *Pharsalia* megismétlésével föl-hívja a figyelmet *Pharsalosra*, s ugyanezt teszi a *coeunt* ige alkalmazásával, amelynek első jelentése az új *Oxford Latin Dictionary* szerint: *to meet in battle, join battle*: tehát háborúzás végett egy helyre összejönni. A jelentésnek ezt a második síkját megerősíti a folytatás, amely a földművesek által elhagyott földek elvadulását festi: senki sem műveli a földeket, nem metszik a gyümölcsfákat, és a tinók nyaka elszokik a szántástól, az ekék beroszdásodnak (64, 38—42). K. Quinn e leírásban az aranykor festését

²⁵ Erre az értelmezési lehetőségre *Rimócziné Hamar Márta* hívta fel figyelmemet.

látja,²⁶ csakhogy e leírásban egyetlen olyan motívum sincs, amely az egyéb aranykor-ábrázolásokban szokott szerepelni: önként terem a föld, és a kecskék önként hozzák teli tőgyüket az emberek elé stb. Ezért inkább egyetérthetek C. J. Fordyce megjegyzésével: „az elhagyatott vidék közhelyszerű leírása”.²⁷ A polgárháborúk egyik legborzalmasabb következménye a mezőgazdaság elhanyagolása, tönkretétele volt. A jelentéseknek ez a második síkja teszi érthetővé a 64. carmen tökéletesen pesszimista befejezését:

*sed postquam tellus scelere est imbuta nefando,
iustitiamque omnes cupida de mente fugarunt,
perfudere manus fraterno sanguine fratres* (64, 397—399).

Az idézett részlet utolsó sorát: *perfudere manus fraterno sanguine fratres* nehéz nem a pharsalosi csatára értelmezni, hiszen nagy tömegben itt kerültek szembe egymással rokonok és testvérek öldöklő küzdelemben, s e szörnyű tragédiát Caesar és Pompeius okozta.

Ha tehát feltételezzük, hogy Catullus negyvenéves koráig élt, ezáltal nemcsak azok a versek kerülnek új megvilágításba, amelyekben 55-re, 54-re, 52-re és 47-re datálható események vannak, hanem Catullus *doctus* volta is érthetőbbé válik. Sőt elfogadhatóvá válik az a hagyomány, amely humoros formában Martialisnál található meg: Catullus és Vergilius elküldték egymásnak verseiket:

*Sic forsán tener ausus est Catullus
magno mittere Passerem Maroni* (4,14, 13—14).

A kommentárok általában lehetetlennek tekintik ezt a martialisi állítást,²⁸ ám ha Catullus negyvenéves koráig élt, e két sor nem tartalmaz lehetetlenséget: egy negyvenéves költő küldhet egy huszonnégy éves költőnek verset, és viszont.

²⁶ K. Quinn: Catullus, The Poems. Glasgow 1973, 307.

²⁷ C. J. Fordyce: Catullus. A Commentary. Oxford 1968, 284.

²⁸ Vö. L. Friedlaender: M. Valerii Martialis epigrammaton libri. Leipzig 1886, I. 343.

MAECENAS ÉS HORATIUS SYNASTRIA-JA (HORATIUS, CARM. II. 17)

Lehet-e Horatiusszal kapcsolatban nem foglalkozni Maecenas rejtélyes személyével és nem vizsgálni még rejtélyesebb viszonyát Horatiushoz? Hogy közel álltak egymáshoz, az kétségtelen, hogy barátok voltak-e, már kérdésesebb. Két évezred távlatából úgy tűnik, valamilyen *egymásrautaltság* volt kettőjük viszonyának alapja. Maecenas kezében legalábbis Kr. e. 23-ig¹ jelentős hatalom volt, rendelkezett a háttérből való irányítás, az augustusi politika formálásába való beleszólás mindenkori vagy gyakori lehetőségével, Horatius pedig tehetségével szolgálatra kötelezetten élt környezetében. Maecenas kezében nagy, látható, láthatatlan, sejthető, hihetetlen, mégis hihető erők összpontosultak. Sok minden és sok mindenki függött tőle Augustus végső győzelméig és még azután is sokáig. Nagy hadszíntér volt nemcsak az Imperium Romanum akkor még földrajzilag is nehezen behatárolható területe, hanem Rómában az arisztokra intellektuális körök csoportjai s köztük a *Maecenas-kör* látszólag nyugodalmas műpártoló szalonja is. Itt született meg vagy alakult sok világbirodalmi és világirodalmi utóélettel bíró gondolat.

Kétségtelen, hogy Horatiust nagyon erős kötelék fűzte Maecenashoz. Ők eleinte egymástól is függték, később azonban (valószínűleg Kr. e. 23 tájától, az ódák I–III. könyvének közzététele, a Murena-féle összeesküvés után) mindketten — de talán a Maecenas-kör tagjai is — egy magasabb politikai hatalomtól váltak függővé,² még ha névleges — de nem valóságos — szerepük, fontosságuk a nagy nyilvánosság számára meg is maradt. A valóságban valamilyen belső száműzetésbe kényszerültek, mint ez Horatius Epistuláiból nyomon követhető.

Horatius ódái II. könyvének 17. költeménye, a híres asztrológiai óda³ sokat enged sejteni Maecenas és a költő viszonyáról. Maecenas köréhez sokan tartoztak, különböző

¹ O. Murray: Symposium and Genre in the Poetry of Horace. Horace 2000: A Celebration. Essays for the Bimillennarium. Ed. N. Rudd Ann Arbor 1993. 103.

² W. Hantke: Der Weg des Horaz zu den Göttern. Das Institut für griechisch-römische Altertumskunde. Berlin 1957. 31–43, kül. 41.

³ E. C. Wickham: Q. Horatii Flacci Opera Omnia, I. The Odes, Carmen Saeculare and Epodes. 2. kiad. Oxford 1877. 154–157; A. Kiessling—R. Heinze: Q. Horatius Flaccus. Oden und Epoden. 7 kiad. Berlin 1930. 229–233; Borzsák István: Horatius. Ódák és epódoszok. Budapest 1975. 251–254; Bollók János: Horatius és az asztrológia. Ant. Tan. 38 (1994) 72–80. kül. 74–80. R. O. A. M. Lyne: Horace. New Haven—London 1995. 116–122.

társadalmi helyzetű, feltehetőleg nem teljesen azonos gondolkodású egyéniségek: írók, költők, művészek, politikusok, széplányok, erényes és könnyűvérű hölgyek és urak — *paelices et domini*. Egy összetartozó kört valamilyen közös eszmének vagy ábrándnak kell összetartania. Ha viszont a kör valamelyik tagja az eszme, az ábránd elméleti határát átlépi, azt messze sodorhatja a sors — száműzetésbe vagy akár a megsemmisülésbe is...

Az óda *sacramentum* szava nagyon hangsúlyozott funkciót fejez ki:

... *non ego perfidum*
dixi sacramentum (9—10)

Az idézett szövegrésznek az értelmi hangsúly szempontjából két értelmezése lehetséges: 1) „*Nem én mondtam hitszegő esküt*”, 2) „*Én nem hitszegő esküt mondtam*”. Az utóbbi értelmezés szerint Horatius azt hangsúlyozza, hogy *ő* igaz esküt mondott, *ő* nem lett esküszegő s nem lesz később sem az. Az első értelmezés viszont azt sugallja, hogy *nem ő* mondott hitszegő esküt, *nem ő* lett esküszegő, hanem valaki más mondott *perfidum sacramentum*-ot.

A katonai esküformulának⁴ átvitele és alkalmazása a magánemberi viszonyokra arra mutat, hogy ez a bizonyos eskü fontos szerepet töltött be Horatius ódaköltészetében, de legalább ilyen fontos lehetett a Maecenas-kör tagjainak egymáshoz való viszonyában is. Igaz, a vers Maecenashoz szól, de a személyek és számok váltakozása arra enged következtetni, hogy ennek az „eskünek” többen is részesei voltak, nemcsak Maecenas és Horatius.

A szakirodalom⁵ megítélése szerint ez az óda a Maecenas és Horatius közötti szétválaszthatatlan barátság mesteri költői dokumentuma, amelynek üzenetéből ezt az örök barátságot Maecenas még a csillagokból is ki tudja olvasni és ennek alapján azt hiheti, hogy kettőjük sírig tartó barátsága valóban mindkettőjük szinte azonos idejű fizikai megsemmisüléséig fog tartani. Ez közvetlenül ugyan nem olvasható ki a versből, de a valóság nem cáfolta meg ezt az értelmezést, mert mindketten Kr. e. 8-ban, pár hónap különbséggel távoztak az élők sorából.⁶ Az ódának ez az értelmezése tehát nem filológiai tényálláson alapszik, hanem Maecenas és Horatius halálának egyező évéből lehetett utólag erre gondolni.

A korábbi kutatás behatóan foglalkozott az ódával asztrológiai szempontból, most a következőkben elsősorban költői mondanivalóját szeretnénk megvilágítani. Az óda szövege a következő:⁷

⁴ E. C. Wickham: i. m. 155; A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 230.

⁵ L. pl. Bollók János: i. m. 74.

⁶ Borzsák István: i. m. 251.

⁷ Horatius: Opera. Ed. S. Borzsák Bibl. Teub. 1984. 55—56.

*Cur me querellis exanimas tuis?
nec dis amicum est, nec mihi te prius
obire, Maecenas, mearum
grande decus columenque rerum.*

*a, te meae si partem animae rapit
maturior vis, quid moror altera,
nec carus aequae, nec superstes
integer? ille dies utramque*

*ducet ruinam. non ego perfidum
dixi sacramentum: ibimus, ibimus,
utcumque praecedes, supremum
carpere iter comites parati.*

*me nec Chimaerae spiritus igneae,
nec, si resurgat, centimanus Gyges
divellet unquam: sic potenti
Iustitiae placitumque Parcis.*

*seu Libra, seu me Scorpios aspicit
formidolosus, pars violentior
natalis horae, seu tyrannus
Hesperiae Capricornus undae.*

*utrumque nostrum incredibili modo
consentit astrum. te Iovis impio
tutela Saturno refulgens
eripuit volucrisque Fati*

*tardavit alas, cum populus frequens
laetum theatris ter crepuit sonum,
ne truncus inlapsus cerebro
sustulerat, nisi Faunus ictum*

*dextra levasset, Mercurialium
custos virorum. reddere victimas
aedemque votivam memento;
nos humilem feriemus agnam.*

Cur me querellis exanimas tuis? Milyen panaszkodással kínozhatja Maecenas Horatiust? Halálfélelem gyötri vagy valami más miatt gyötrődik? Ebből a kérdésből nem de-

rül ki. Gyötörheti Maecenast olyan halálveszéllyel járó esemény vagy terv is, amelyről csak ők tudtak, de ez legalább olyan szorosán vagy még szorosabban összekötötte őket, mint a συνασπία ténye. Ha ugyanis néhány ember valamilyen közös titok — tegyük fel egy készülő összeesküvés — tudója és az összeesküvést elárulja valaki, az összeesküvőket akkor is kivégzik, ha csillagállásuk teljesen különböző, viszont ha valamelyiküknek jó pártfogója van, akkor megmenekülhet, mégha kivégzett összeesküvő társával azonos is a horoszkópja.

A folytatás szoros kapcsolatukat még a halálban is hangsúlyozza: *nec dis amicū est, nec mihi te prius obire, Maecenas*,... „sem az isteneknek, sem nekem nem kedves az, ha Te előbb halsz meg, Maecenas...”⁸. S a Maecenas névéhez fűzött értelmező: *mearum grande decus cōlumenque rerum*, mintha indokolni is akarná Horatius magatartását. A *mearum rerum* itt bizonyára nem Horatius valamilyen ügyét vagy ügyeit jelenti, hanem a legáltalánosabb „életesemény, életkörülmény, életvitel” értelemben kell felfognunk, sőt minthogy a *grande decus* kifejezés nem illik e jelentésekhez, valószínűbb, hogy még általánosabb „élet”, esetleg „életmű” jelentésben kell értelmeznünk: „élet(műv)em nagy dísze és védelmezője”⁹ s így párhuzamos az I. 1 epistulában (103. sor) használt *rerum tutela mearum* kifejezéssel. Az utóbbi szöveghely talán arra is utal, hogy Maecenas Horatius számára nem elsősorban a saját *grande decus*-aként fontos, hanem annak királyi őseitől származó társadalmi *decus*-a kiváló lehetőséget biztosít neki a költő védelmére. Tudta jól Horatius, hogy amíg Maecenas él, addig ő is biztonságban van.

A 2. versszak világosan kimondja, hogyha Maecenast, Horatius lelkének részét korábban (idő előtt) ragadja el erőszak, akkor miért időzne ő, Horatius, tovább (az életben), amikor már maga számára sem jelentene (olyan) értéket (mint azelőtt), de személyisége sem volna már (Maecenas nélkül) ép egész.¹⁰ Maecenas Horatius „lelkének része” volt, Vergilius pedig „lelkének fele” (I. 3 óda: ... *animae dimidium meae*). A Vergiliust vivő hajóhoz az I. 3. carmenben könyörög Horatius: *reddas incolumem precor*, itt ebben az ódában viszont az állítja: *illa dies utramque ducet ruinam*. Ha eljön az a nap, amikor Maecenas elmegy, mindkettőjük pusztulása bekövetkezik. Vergiliust *incolumis*-ként, sér-tetlenként akarja Horatius viszontlátni, itt viszont maga vár védelemre, *columen*-étől, Maecenastól. Megrázó helyzet. Vergilius elvesztése túlélhető volt számára, de Maece-nasé nem.

Ekkor biztosítja nagy hangsúllyal Horatius Maecenast arról, hogy ő nem tett hit-szegő esküt s vállalja azt, ami ebből következik: *ibimus, ibimus, utcumque praecedes, supremum carpere iter comites parati*. Feltűnő ebben a szövegben a többes szám használata. A többes számú igealakok Horatiusra és Maecenasra való vonatkoztatását részint a

⁸ Az *amicum* szó értelmezéséről I. Borzsák: i. m. 251.

⁹ A *rerum mearum* kifejezés jelentésének meghatározásához a következő szöveghelyeket érdemes figyelembe venni: *de tuis rebus ex tuis litteris cognoscere* Cic. *fam.* 7, 14, *nam et res cotidie et dies mitiorem facit eum* Cic. *fam.* 6, 14, *res, aetas, usus semper aliquid apportat novi* Ter. *Ad.* 5, 4, 2, *rerum status iste mearum* Ovid. *Met.* 7, 509, *mors ultima linea rerum* Hor. *ep.* 1, 16, 79, *res humanae* Sall. *Iug.* 14, 23.

¹⁰ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 230; Borzsák István: i. m. 252.

comites szó, amely Maecenast semmi esetre sem jelölheti,¹¹ részint a kétségtelenül Maecenasra vonatkozó *praecedes* igealak világosan kizárja. Az is nehezen képzelhető s bizonyíthatatlan is, hogy Horatius a többes számot önmagáról használta volna. Így csak arra gondolhatunk, hogy Horatius a Maecenas köréhez tartozó többi társáról beszél, akik hozzá hasonlóan készek a végső útra, hogy kövessék Maecenast, mihelyt az eltávozik közülük.¹²

Itt a római társadalom mikrostruktúrájának egyik fontos eleme áll előttünk. Rómában az előkelők (hadvezérek, propraetorok, proconsulok, később a császárok is) szokás szerint barátokból, kliensekből, katonai, politikai szakértőkből, a kulturális élet képviselőiből, írókból, költőkből, grammaticusokból kíséretet szerveztek maguk körül, amely utazásaikra, hadjárataikra, proconsuli, propraetori megbízásaikra vagy akár száműzetésükbe is elkísérte őket. Ennek a baráti körnek, kíséretnek a neve *cohors praetoris*, *cohors amicorum* vagy egyszerűen csak *cohors* volt, tagjait pedig *comes*-eknek hívták. Számos adatunk van rá Cicerótól kezdve Catulluson, Horatiuson,¹³ Tibulluson át Suetoniusig¹⁴ és a későbbi írókig. Így említi Suetonius (De gramm.15) Lenaeus grammaticust, aki *Magni Pompei libertus et paene omnium expeditionum comes* volt. Rómában ezt a társadalmi struktúrát először C. Gracchus és M. Livius Drusus *tribunus plebis*-ek esetében tudjuk kimutatni, akik *cohors amicorum*-ukat fogadásuk (*admissio*) szempontjából három osztályba sorolták. Ez a gyakorlat Octavianus *cohors amicorum*-ával kapcsolatban is megfigyelhető.¹⁵ Minthogy e társadalmi szervezeti forma valószínűleg a hadseregéből indult ki a hellénisztikus uralkodók baráti kíséretének (πρωτοὶ καὶ προτιμώμενοι φίλοι¹⁶) mintájára, ezért használhatták vele kapcsolatban a *cohors*, *sacramentum*, *comes* katonai terminológiát. E baráti kíséreteknek, *cohors*-oknak bonyolult hierarchiája alakult ki. Augustusnak is megvolt a maga *cohors*-a, amelyhez tartozott Agrippa és Maecenas is, akik a Philippinél vívott csata alatt betegen fekvő Augustust személyesen védték (Plinius n. h. VII 148). De Maecenasnak (és nyilván Agrippának is) megvolt a saját *cohors*-a, amelyhez tartozott többek között Horatius, Vergilius és Propertius is. S ha Maecenasnak Augustust el kellett kísérnie valamelyik útjára, kíséretében Horatius is vele tartott a Brundisiumban folytatandó tárgyalásokra vagy az Actiumnál vívandó ütközetbe.¹⁷ A *cohors* tagjait erős morális kötelék fűzte patrónusukhoz, ezért az átlépés egy másik *cohors*-ba nem számított dicséretes tettek. Q. Dellius, aki ezt többször megtette, Messalla elítélően *desultor bellorum civilium*-nak nevez-

¹¹ Cf. Kiessling—R. Heinze: i. m. 230.

¹² E. C. Wickham: i. m. 155 és A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 230 e helyen az *utcumque* szót időhatározónak értelmezi s bár kétségtelenül van helyhatározói használata is, Borzsák István: i. m. 252 arra utal, hogy Horatius e helyen mellette nem az *ultimum*, hanem a *supremum* szót használja, ami eldönti, hogy az *utcumque* itt időhatározói jelentésben szerepel.

¹³ Cat. 10,10 (*cohors*), Horatius, *Epist.* I, 3, 6; I, 8, 14 (*cohors*), Tibullus 1, 3, 2 (*cohors*).

¹⁴ Suetonius, Nero 5; Cal. 19; Galba 7 (*cohors amicorum*); Cicero, ad Quint. fr. 1, 1, 4 (*cohors praetoris*) stb.

¹⁵ D. Kienast: Augustus. Princeps und Monarch. Darmstadt 1982. 254.

¹⁶ J. Harmatta: Das Problem der Kontinuität im frühhellenistischen Ägypten. Acta Ant. Hung. 11. (1963) 199—213, kül. 210.

¹⁷ Borzsák István: i. m. 196.

te.¹⁸ Jellemző, hogy amikor Augustus Horatiust át akarta csábítani Maecenastól a saját *cohors amicomum*-ába, az ezt határozottan elhárította.

Ebben az összefüggésben válik igazán érthetővé Horatius költői üzenete és annak nyelvi megformálása. Horatiust a katonai eskünek megfelelő hűség köti Maecenashoz, akitől semmi földi hatalom nem szakíthatja el, még a tűzleheletű Chimaera vagy az Aetna alól felszínre emelkedő százkarú óriás Gyges sem, mert ez a kapcsolat az égi hatalmak, Iustitia és a Párkák védelme alatt áll (13—16. sor).¹⁹

Ezen a ponton érdemes vizsgálódásunkba bevonni Horatius 1. epodusát, amely bizonyos tekintetben előzménye a tárgyalt II. 17 ódának. A történeti háttér a következő. Az Octavianus és Antonius között Maecenas ügyes diplomáciai erőfeszítései révén Kr. e. 40-ben megkötött foedus Brundisinum csak ideiglenesen oldotta fel a két fél között a feszültségeket. Minthogy azonban a szerződést egyik fél sem tartotta be, a hatalmi versengés 32-ben annyira kiéleződött közöttük, hogy a háború kitörése elkerülhetetlennek látszott. Ezért Octavianus Kr. e. 31 tavaszán Brundisiumba hívatta az Itáliában lévő senatorokat és lovagokat, hogy ezzel is bizonyítsa: Róma mellette áll a főleg Egyiptomra támaszkodó Antoniuszal szemben (Cassius Dio L. 11,5). Maecenas nyilvánvalóan Octavianus mellett tartózkodott ebben a helyzetben s bár Horatiust nem akarta magával vinni, az ebben az epoduban eredményesen tiltakozott szándéka ellen.²⁰

Hogy a két költemény összefüggéseit világosan láthassuk, el kell végeznünk irodalomszemiotikai összehasonlításukat. Ebben az 1. epodus szókészleti elemei és szintagmái kódként működnek, amikor összevetjük velük a II. 17. óda szövegét s ezáltal létrejön azok referenciális (kognitív) funkciója.²¹ Ennek segítségével válik világossá tartalmi összefüggésük és költői üzenetük egymáshoz való viszonya. Különösen fontos ilyen szempontból az epodus első 18 sora:

*Ibis Liburnis inter alta navium
amice, propugnacula,
paratus omne Caesaris periculum
subire, Maecenas, tuo.
Quid nos, quibus te vita si superstite
iucunda, si contra, gravis?
utrumne iussi persequemur otium
non dulce, ni tecum simul,
an hunc laborem mente laturi, decet
qua ferre non mollis viros?*

¹⁸ Seneca, *Suas.* I 7; A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 172; Borzsák István: i. m. 196 fordítása szerint „a polgárháborúk műlovara”.

¹⁹ Borzsák István: i. m. 253.

²⁰ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 486—487 és A. Cavarzere: Orazio. II liro di Epodi. Venezia 1992 117—118.

²¹ L. R. Jakobson: Hang—jel—vers. Budapest 1972, 234 skk.

*feremus, et te vel aper Alpium iuga
inhospitalem et Caucasum,
vel Occidentis usque ad ultimum sinum
forti sequemur pectore.
Roges, tuum labore quid iuvem meo
inbellis ac firmus parum?
comes minore sum futurus in metu,
qui maior absentis habet.*

Az epodus elején Horatius megállapítja, hogy Maecenas a saját veszélyeztetettségével kész vállalni minden, Octavianust fenyegető veszélyt. Arra célzás sem történik, hogy emiatt Maecenas félne vagy panaszkodna. A referenciális kód szerint Maecenas éppen olyan (*comes*) *paratus*-ként kész Octavianusért a veszélyt vállalni, mint Horatius és többi „*cohors*-társai” *comites parati*-ként vállalják a „végső utat” Maecenas halála esetén. A két költeményben tehát Maecenas helyzete és magatartása különböző. Ezt a következő szókészleti kód is mutatja: az ódában az *amicum* szó teljesen más szintaktikai és jelentéstani funkcióban jelenik meg, mint az epodusban a kódként szereplő *amice*, amely Maecenas megszólításaként szerepel. Ezen már Horatius ókori kommentátora, Porphyrio is megütöközt: *non videtur verecundiae Horati convenire, ut amicum se Maecenatis dicat, cum clientem debeat dicere.*²² A Kr. u. 3. században Porphyrio szemmel láthatólag már nem ismerte jól a Kr. e. I. század utolsó évtizedeinek római társadalmát. Horatius ugyanis nem egyszerű *cliens*-e volt Maecenasnak, hanem *cohors amicum*-ának tagja, azoknak is nyilvánvalóan az első osztályába (Seneca, de clem. I, 10 *cohors primae admissionis*) tartozott s így mint Maecenas *comes*-e és *amicus*-a megengethette magának ezt a megszólítást, különösen ha kapcsolatuk igazi barátsággá nemesedett.²³

A nyelvi kódok ellentétes referenciája folytatódik a *superstes* szóval, amely az epodusban Maecenasra, az ódában viszont Horatiusra vonatkozik. Ellentétes a szó tartalmi funkciója is a két költeményben: az epodusban Horatiusnak és *cohors*-társainak csak Maecenas életben maradása esetén kedves az élet, az ódában viszont Horatius Maecenasnak, „jelke részének” elvesztése esetén maga sem volna már ép egész.

A következőkben is ellentétesek a nyelvi kódokból adódó referenciák. Az epodusban Horatius még azt az alternatívát veti fel, hogy tartsa-e meg a Maecenastól ráparancsolt *otium*-ot,²⁴ amely csak akkor kedves neki, ha Maecenasszal együtt élvezheti, vagy vállalja társaságában a háború megpróbáltatásait. Az ódában nincs ilyen alternatíva. Maecenas szemmel láthatólag veszélyt érez és szüksége van *cohors*-ára, *comes*-eire.

²² Borzák István: i. m. 517.

²³ Borzák István: i. m. 517 megfogalmazása.

²⁴ Az *otium*-ra vonatkozólag l. Borzák István: *Otium Catullianum*. Dragma. I (Budapest 1994) 87 skk. és: *Az otium* — Catullustól Tacitusig. Dragma II. (Budapest 1996) 211 skk.

Annál is különösebb ez, mert az óda háttére Róma, nem pedig valamelyik hadszíntér: Maecenas is, *cohors amicorum*-a is az *otium*-ot élvezhetné.

Egyben látszólag egyezést találunk az epodus és az óda üzenete között: Horatius és *cohors*-társai készek követni Maecenast, de hogy hova, abban már mélységes különbség van a két költemény között. Az epodusban akár az ismert világ végére is (*per Alpium iuga inhospitalem et Caucasum, vel Occidentis usque ad ultimum sinum*), az ódában viszont a „végső útra”. Az *ultimum* — *supremum* egyező és mégis lényegesen eltérő nyelvi referenciája²⁵ finoman, de ugyanakkor élesen tükrözi az epodusban és az ódában kifejezésre jutott életérzést. Az epodusban Horatius fél Maecenas távollétében egyedül maradni, az ódában viszont Maecenasnak, védelmezőjének (*columen*) halála már az ő életét is értéktelenné és értelmetlenné teszi.

Milyen élethelyzetben, milyen életérzésből született Horatius II. 17 ódája? Az 1. epodus történeti háttére világos: az Actiumnál vívott ütközet előtti helyzetet tükrözi Maecenas körének reményeivel, várakozásával és áldozatvállalásával. Róma kritikus korszakot élt át. A birodalomra nőtt városállam szervezete nem tudott megbirkózni az Atlanti-óciántól Mezopotámiáig terjedő hatalmas terület védelmi és igazgatási problémáival. Modernizációra volt szükség. Ezt már Caesar világosan látta és megkísérelte végrehajtani. Kísérlete nem sikerült. Most Octavianus és a köréje csoportosult római elit Agrippával és Maecenasszal az élén újból a modernizáció megvalósításának küszöbén állott, s ez a lehetőség az Actiumnál aratott győzelem után realitássá vált. Azonban minden modernizációnak vannak nyertesei és vesztesei a társadalmi elitben és sokszor még a nyertesek között is feszültségek, ellentétek jönnek létre. Így történt ez Actium után is. Hamarosan feszültségek keletkeztek még Octavianus és legmegbízhatóbb barátai között is. Octavianus ügyesen leplezte ugyan monarchikus és kevésbé ügyesen dinasztikus törekvéseit, olyan közeli barátai azonban, mint Agrippa és Maecenas, akiknek annyit köszönhetett, természetesen átláttak rajta, s hamar megkezdődött közöttük az elhidegülés. Az első sokk Maecenast és körét Cornelius Gallus bukásával érte Kr. e. 26-ban. Ez Maecenasban és körében félelmeket válthatott ki, amit csak fokozhatott az, hogy a megtorlás kiterjedt az intellektuális életre is: Vergiliusnak törölnie kellett a *Georgica* IV. énekéből Gallus tetteinek dicséretét s át kellett dolgoznia művét.²⁶ Hogy Vergilius Gallus dicséretét Orpheus történetével helyettesítette, abban már megmutatkozott Maecenas körének intellektuális ellenállása Octavianusnak az irodalmat is ellenőrzése alá vonni akaró törekvéseivel szemben és ugyanakkor olyan irodalmi formáknak a kitalálása, amelyek mítoszok, fedőnevek használatával tudtak üzenni olvasó közönségüknek.

A II. 17. óda keletkezési idejét nehéz pontosan meghatározni. Annyi mindenesetre kétségtelennek látszik, hogy írása a II. 13 és az annál később keletkezett III. 8 óda utánra tehető. Az utóbbiban viszont több időrendi támpont is található: utalás a Cotiso dák király és a cantaberek felett aratott győzelmekre. A dákokra mért vereségért Crassus

²⁵ Erre Borzsák István: i. m. 252 hívta fel a figyelmet.

²⁶ E. Norden: Die römische Literatur. 5. kiad. Leipzig 1954.62; Orpheus und Eurydice. SPAW 1934, 1 skk.; E. Bickel: Lehrbuch der Geschichte der römischen Literatur. Heidelberg 1937, 452.

Kr. e. 27-ben, a kantaberek legyőzéséért C. Calvisius Sabinus Kr. e. 28-ban tartott triumphust.²⁷ Így Horatius a III. 8 ódát legkorábban Kr. e. 27-ben írhatta, de ha Crassus triumphusát Calvisius Sabinushoz hasonlóan nyár elején tartotta, akkor az óda keletkezését legkorábban Kr. e. 26 márciusára tehetjük. Mindebből az következik, hogy a II. 17 óda valamikor Kr. e. 26 folyamán íródhatott. Éppen ebben az évben történt Gallus tragikus bukása és halála, amely Maecenast és a köréje csoportosult írókat bizonyára mélyen megrázta és megfélemlítette. Ebben a történeti helyzetben s az általa kiváltott életérzésben válnak érthetővé Maecenas halálfélelmei és panasza is és Horatius hűség-ódájának létrejötte.

Cassius Dio Gallus bukására vonatkozó tudósításából (LIII. 23,6) azt is megtudhatjuk, hogy Gallust Valerius Largus árulta el és vádolta be, aki *ἐταῖρος*-a és *συνβιωτής*-e (= *comes*-e és *amicus*-a) volt, tehát ugyanúgy Gallus *cohors amicorum*-ához tartozott, mint Horatius Maecenaséhoz. Így érthetővé válik Horatius nyomatékos kijelentése: *non ego perfidum dixi sacramentum* „én nem hitszegő esküt mondtam”. Mivel Maecenas baráti körében, amellyel Gallus szoros kapcsolatban állott, pontosan ismerhették bukásának részleteit, tehát Valerius Largus árulását is, és a Gallus-ra mért *damnatio* a kör tagjait, Vergiliust, Horatiust és Propertiust is közvetlenül érintette, amennyiben Gallusról nem volt szabad megemlékezniük, s azt, amit korábban írtak dicséretére, meg kellett semmisíteniük, Maecenast és barátait is balsejtelmek kezdték gyötörni Augustus magatartását illetően. Ennek bekövetkezte annál inkább is természetes volt, mert Maecenas már az Actiumnál aratott győzelem után, Kr. e. 29-ben megjósolta Octavianusnak, hogy ha a monarchiára törekszik, akkor számíthat arra, hogy sok Lepidus, sok Sertorius, Cassius és Brutus lesz majd számára (Cassius Dio LII. 17,4). A veszélyt tehát Maecenas is, barátai is világosan látták és érezték, s ebben az életérzésben jól érthetők Maecenas panasza is, Horatiusnak a maga hűségesküjéről tett személyes kijelentése és a többi *comites* nevében tett többes számú hűségnyilatkozata.

De Horatius érezhette, hogy Maecenas megnyugtatóására nem elég a saját és társai Maecenast a halálba is elkísérő hűségének hangsúlyozása. Maecenas, de nyilván Horatius is még élni akart! Ez az élet a földi hatalmaknál nagyobb erőktől is függött, mint erre Horatius már a tűzokádó Chimaerával és a százkarú óriás Gygezzel kapcsolatban is utalt. A mitikus tudati szintről tehát az ókori római közgondolkodás²⁸ egy másik tudati síkjára siklott át s onnan igyekezett megnyugtatóni a nyugtalan és panaszgó Maecenast. Ez a tudati sík az asztrológia volt.

A II. 17 ódának ez a második fele három részből áll. Az első rész egy hármast alternatívát tartalmazó, nehezen magyarázható csillagkép-helyzet ismertetése után megállapítja, hogy bármelyik alternatíva esetén (születési) csillagképeik *synastria*-ban állnak egymással. A második rész ebből szemmel láthatólag azt a következtetést vonja le, hogy ennek megfelelően a közelmúltban különböző istenek (vagy bolygók) segítségével mindketten megmenekültek a haláltól. A harmadik rész nyilvánvalóan mindkettőjüknek az

²⁷ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 298.

²⁸ Bollók János: i. m. mutatta ki, hogy az asztrológia mennyire áthatotta a római közgondolkodást.

előző részben említett megmeneküléséért szólítja fel Maecenast fogadalma (*victimae* és *aedes votiva*) teljesítésére, amivel összhangban maga Horatius is szerény hálaáldozatot (*humilem agnam*) fog bemutatni.

A legnagyobb nehézséget az óda második felének értelmezésében az asztrológiai rész okozza:

*seu Libra, seu me Scorpios aspicit
formidolosus, pars violentior
natalis horae, seu tyrannus
Hesperiae Capricornus undae,
utrumque nostrum incredibili modo
consentit astrum* (17.—22. sorok)

Ennek az asztrológiai résznek az utolsó két sora Ptolemaios Tetr. IV. 7 és Manilius (II. 635) szöveghelyei alapján meggyőzően magyarázható mint Maecenas és Horatius születésénél hatást gyakorló csillagképek *sympatheia*-n alapuló kapcsolata, amely az asztrológia tanítása szerint mindenekelőtt a zodiakusnak azok között a csillagképei között áll fenn, amelyek „trigonális” viszonyban állnak egymással.²⁹ Kérdés azonban, hogy Maecenas és Horatius születési csillagképei között ez a trigonális viszony fennállott-e. Mint ismeretes, Horatius születésnapja december 8-ra, a *Sagittarius* állatövi jegybe esett, Maecenas születésnapját pedig Horatius IV. 11. carmenje alapján április Idusára szokták tenni, ami az *Aries* állatövi jegybe esik. Nézzük most az állatövi jegyeket, hogyan viszonyulnak egymáshoz és a naptári évhez (J. és D. Parker asztrológiai kézikönyve szerint):

1. <i>Aquarius</i>	– Vízöntő	kezdet	január 21.
2. <i>Pisces</i>	– Halak	kezdet	február 19.
3. <i>Aries</i>	– Kos	kezdet	március 21.
4. <i>Taurus</i>	– Bika	kezdet	április 21.
5. <i>Gemini</i>	– Ikrek	kezdet	május 21.
6. <i>Cancer</i>	– Rák	kezdet	június 21.
7. <i>Leo</i>	– Oroszlán	kezdet	július 23.
8. <i>Virgo</i>	– Szűz	kezdet	augusztus 24.
9. <i>Libra</i>	– Mérleg	kezdet	szeptember 23.
10. <i>Scorpios</i>	– Skorpió	kezdet	október 23.
11. <i>Sagittarius</i>	– Nyilas	kezdet	november 22.
12. <i>Capricornus</i>	– Bak	kezdet	december 22.

Ha az állatövi jegyeket az égboltnak megfelelően körben helyezzük el, akkor könnyen megállapíthatjuk, hogyha a *Sagittariust* (Horatius állatövi jegyét) és az *Ariest* (Maecenas állatövi jegyét) egymással és mindkettőt a *Leó*-val összekötjük, akkor egyenlő

²⁹ Fr. Boll: *Sternenfreundschaft. Ein Horatianum. Wege zur Horaz.* Darmstadt 1980. 1—13. kül. 1—2.

oldalú háromszöget kapunk, azaz kétségtelen, hogy Horatius és Maecenas csillagképe trigonális viszonyban állott egymással, tehát *synastria* állott fenn közöttük. A II. 17. óda 21.—22. sorainak állítása (*utrumque nostrum incredibili modo consentit astrum*) így minden kétséget kizárólag igazolható.

Sokkal nehezebb az asztrológiai rész első négy sorának (17.—20 sorok) magyarázata. Annyit mindenesetre sikerült biztosan megállapítani, hogy a *pars violentior natalis horae* kifejezés a görög asztrológia *μοῖρα ἀναιρετική*-jének a megfelelője, amely az ember halálának időpontját határozza meg.³⁰ A nehézséget egyrészt az okozza, hogy Horatius vaglyagosan három csillagképet nevez meg, mint amelyek *pars violentior natalis horae*-ja lehetnek, másrészt az *aspicit* ige, amely az asztrológiában két csillagkép egymásra való tekintését jelenti,³¹ itt azonban a három csillagkép nem egymásra, hanem Horatiusra „tekint”. Ráadásul a *μοῖρα ἀναιρετική* meghatározásához szükség van a születés uralkodó bolygójának az ismeretére is, továbbá annak meghatározására, hogy az illető bolygó melyik „horoszkóp-házban” (állatövi csillagképben) és az ekliptikának hányadik fokán tartózkodik. Miután megállapítást nyert a bolygó helyzete, akkor lehet meghatározni lenyugvását a horoszkópban. Ez a pont lesz a *μοῖρα ἀναιρετική*, s a veszélyes nap az lesz, amikor a Nap az ekliptikán haladva erre a pontra ér.³² Horatiusnál azonban ezek az adatok nem szerepelnek; ezért nem lehetett e négy sornak ez ideig megnyugtató magyarázatot adni. Kétségtelen, hogy az az elgondolás, amely szerint Horatius kétségben hagyja, hogy melyik csillagkép tekint rá, mint *pars violentior natalis horae*,³³ nem látszik elfogadhatónak, mert Horatiusnak ismernie kellett születése időpontját.³⁴ Felmerült az a gondolat is, hogy Horatiust a Iulius Caesartól végrehajtott naptárreform megzavarta, mint-hogy horoszkópjának *pars violentior natalis horae*-ja három év során három különböző zodiakus jegybe esett.³⁵ Ennek a szellemes ötletnek azonban több nehézsége is van.³⁶ Caesar naptárreformját Kr. e. 47—46 folyamán hajtotta végre, s Kr. e. 45 január 1.-re összhangba hozta a naptári és a csillagászati évet.³⁷ E két év folyamán lehetett volna csak Horatius *μοῖρα ἀναιρετική*-jét három különböző naptári időpontra tenni, de akkor sem egyszerre, hanem csak az egyes *intercalatio*-k után. Közel két évtizeddel Caesar naptárreformja után (Kr. e. 26-ban, az óda írása idején) ez már nem volt aktuális, mert ekkor a költő *μοῖρα ἀναιρετική*-je már egyértelműen egyetlen naptári időpontra esett. A másik nehézség az, hogy Horatius horoszkójának megállapításakor nem az időközben

³⁰ Bollók János: i. m. 77.

³¹ Fr. Boll: i. m. 9.

³² Bollók János: i. m. 76.

³³ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 231.

³⁴ Bollók János: i. m. 75—77.

³⁵ A. Bouché—Leclercq: *L'astrologie grecque*. 1899. 551.

³⁶ D. R. Dicks: *Astrology and Astronomy in Horace*. *Hermes* 91 (1963) 71 meggyőzően mutatott rá arra, hogy Horatius zavarát — ha lett volna — bármely korabeli asztrológus könnyen eloszlathatta volna. Nem fogadható el D.-A. Kidd: *Astrology for Maecenas*. *Antichthon* 16 (1982) 88—96 nézete sem, amely szerint „The three signs of the zodiac ... while perfectly authentic in astrology, are not chosen for any astrological significance” (p. 90). A kérdésről vö. legutóbb Bollók J.: i. m. 78.

³⁷ Bollók János: i. m. 77.

megváltozott naptári időpont, hanem a születésekor uralkodó csillagkép és „horoszkóp-ház” volt az elsődleges, mert egyébként Caesar naptárreformja mindenkinek a horoszkópját megváltoztatta volna.

Ha meg akarjuk kísérelni a II. 17. óda 17.—20. sorainak magyarázatát, akkor mindenekelőtt az *aspicit* ige funkcióját kell tisztáznunk. Az az elgondolás, hogy ezt a *horae* szóhoz kell kapcsolnunk s benne a görög ὥροσκοπέω a ‘születési órát megfigyelni’ ige latin tükörszavát kell látnunk,³⁸ két okból is elfogadhatatlan. Egyrészt kétségtelen, hogy ez nyelvi szempontból lehetetlen, mert a *horae* szó a *pars violentior natalis horae* szintagmának a része, amely viszont értelmezője a felsorolt három csillagképnek s azokkal együtt alanya az *aspicit* igealaknak. Ugyanakkor az utóbbinak tárgya a Horatiusra vonatkozó *me* személyes névmás. Másrészt tárgyi szempontból sem fogadható el, mert itt nem Horatius születésének, hanem halálának időpontjáról van szó. Végül Horatius születésének időpontja ismeretes, semmiképpen sem indokolt tehát, hogy arra három változatot közöljön.

Így bizonyára abból kell kiindulnunk, hogy az *aspicit* ige mint asztrológiai terminus technicus két csillagkép egymásra tekintését jelöli. Feltűnő továbbá, hogy Horatius a *seu Libra seu me Scorpios aspicit ... seu ... Capricornus* alternatív felsorolásból a *Scorpios* és a *Capricornus* között elhelyezkedő *Sagittarius*-t kihagyja. A *Sagittarius* azonban az a zodiakus jegy, amelybe Horatiusnak mind a születési napja (Kr. e. 65 dec. 8), mind az elhalálozási napja (Kr. e. 8 nov. 27) esik. Minthogy ilyen módon a *me* személyes névmás a *Sagittarius* csillagkép helyett áll, az *aspicit* igeének mint asztrológiai terminus technicusnak a használata érthetővé válik. Ugyanakkor továbbra sem lehetséges a *Libra*, *Scorpios* és *Capricornus* állatövi csillagképeket Horatius alternatív *pars violentior natalis horae*-jának tartanunk, mivel születési horoszkópja ismert volt, tehát μοῖρα ἀναίρετική-jét egyértelműen meg lehetett határozni. Horatius azonban ezt nem tette. Így arra kell gondolnunk, hogy ahogy az őt jelölő *me* személyes névmás a *Sagittarius* csillagkép helyett áll, ugyanúgy a *Libra*, *Scorpios* és *Capricornus* csillagképnevek is olyan személyek születési csillagképei, akik Horatius (és esetleg Maecenas) számára veszélyt jelentenek.

Itt tehát olyan rejtett jelrendszer áll előttünk, amelyben olyan személyeket, akiket nem volt célszerű megnevezni, Horatius születésük zodiakus-csillagképével helyettesített s e jelrendszer megfejtését még meg is nehezítette azzal, hogy saját magát a *me* személyes névmással nevesítette s ezáltal a két azonosítási rendszert keresztezte. Ennek eredménye lett az *aspicit* ige terminus technicusként való azonosításának nehézsége is. Hogy egy személy és születési zodiakus-jegyének azonosítása, illetve egymással való felcserélése Maecenas irodalmi körében az írói rejtjelezés (kódolás) ismert fogása volt, azt Vergilius *Georgica*-jának egyik helye kétségtelenné teszi. Ez a szöveghely a következő: *Georgica* I. 32 skk.

³⁸ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 231, *Fr. Boll.* i. m. 10.

*Anne novum tardis sidus te mensibus addas,
qua locus Erigonen inter Chelasque sequentes
panditur*

E sorok Octavianusra vonatkoznak, akit a 24–25. sorban szólít meg Vergilius (*Tuque adeo ... Caesar*) és a mezőgazdaság istenségeihez sorol és e minőségében különböző lehetséges funkcióit találgatja: *urbesne invisere ... terrarumque velis curam et te maximus orbis auctorem frugum tempestatumque potentem accipiat* vagy *an deus immensi venias maris ...*, és ezután jön az idézett szövegrész: „vagy új csillagképként csatolod magad a lassan múló hónapokhoz (ott), ahol az *Erigone* (= *Virgo* = Szűz) és a következő *Chelae* (= a *Scorpius* ollói) között hely nyílik”.³⁹ A Kr. e. I. század előtt a *Scorpius* testét és ollóit két csillagképnek fogták fel, azaz a zódiakusnak ez a része a következő volt: *Virgo* = Szűz, kezdete augusztus 22, *Chelae* = Ollók, kezdete szeptember 23, *Scorpius* = Skorpió, kezdete október 21. A Kr. e. I. század folyamán azonban a *Chelae* elnevezést, amely tulajdonképpen a *Scorpius* egyik részét jelölte, a közte és a *Virgo* között helyet foglaló *Libra* = Mérleg csillagkép névvel cserélték fel. Minthogy Octavianus szeptember 23-án született, így az ő születési csillagképe a *Libra* volt, Vergilius tehát őt és a *Libra* zódiakus-jegyet azonosnak tekintette.

Horatius számára így kézenfekvő volt ezt a Maecenas írói körében már a *Georgica* közzététele óta ismert jelrendszert használni. Ennek megfelelően a II. 17. óda Horatius számára veszélyt jelentő zódiakus-jegyei közül a *Libra* Octavianusszal azonosítható. Nem ütközik különösebb nehézségbe a *Scorpius* csillagkép mögé rejtett személy azonosítása sem. Tiberius Kr. e. 42-ben november 16-án, tehát a *Scorpius* zódiakus-jegyében született. Talán joggal vethető fel az a kérdés, hogy mennyiben jelenthetett veszélyt az óda írásának időpontjában, Kr. e. 26-ban 16 éves Tiberius Horatius (vagy Maecenas) számára. E kérdés megválaszolásánál figyelembe kell venni, hogy Octavianus dinasztikus politikai törekvéseinek megfelelően igen korán juttatta hatalomhoz családjának tagjait és bízott rájuk fontos feladatokat. Tiberius már 13 évesen Octavianus diadalszekerének bal szélső lován lovagolt az Actiumnál aratott győzelmet ünneplő triumphuson, az *expeditio Cantabrica*-ban pedig Kr. e. 27-ben már *tribunus militumként* vett részt⁴⁰ s politikai szerepét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Suetonius (Tib. 8) szerint Kr. e. 23-ban, 19 éves korában, ő számolta fel Caepio és Murena Octavianus elleni összeesküvését: *Fannium Caepionem, qui cum Varrone Murena in Augustum conspiraverat, reum maiestatis apud iudices fecit et condemnavit*. Maecenas és barátai jól ismerhették Tiberiust, tarthatnak is tőle és valószínűleg azzal is tisztában voltak, hogy anyja, Livia, mindent megtesz hatalma és befolyása növelése érdekében.

A *Scorpius formidolosus* csillagkép mögé tehát Horatius minden valószínűség szerint a *formidolosus* Tiberiust rejtette. De ki állhat a harmadik csillagkép, a *tyrannus*

³⁹ F. Plessis—P. Lejay: Oeuvres de Virgile. Paris 1928. 92—93.

⁴⁰ Suetonius, Tib. 9.

Hesperiae Capricornus undae mögött? Suetonius (Aug. 5) fenntartotta Octavianus születésének időpontját: *natus est Augustus M. Tullio Cicerone C. Antonio c. coss. VIII Kal. Octob. paulo ante solis exortum, regione Palati ad Capita bubula, ubi nunc sacrarium habet, aliquanto post quam excessit constitutum*. Suetonius e szöveghelye tehát világosan megmondja, hogy Octavianus M. Tullius Cicero és C. Antonius consulsága alatt (= Kr. e. 63) szeptember 23-án született, s így születése az éppen az ezen napon kezdődő *Libra* zodiakus jegybe esett. Van azonban Suetoniusnak egy másik tudósítása is (Aug. 94,12), amelyben szemmel láthatólag eltérő csillagászati adatot közöl születésére vonatkozólag: *in secessu Apolloniae Theogenis mathematici pergulam comite Agrippa ascenderat; cum Agrippae, qui prior consulebat, magna et paene incredibilia praedicerentur, reticere ipse genituram suam nec velle edere perseverabat, metu ac pudore ne minor inveniretur. Qua tamen post multas adhortationes vix et cunctanter edita exilivit Theogenes adoravitque eum. Tantam mox fiduciam fati Augustus habuit, ut thema suum vulgaverit nummumque argenteum nota sideris Capricorni, quo natus est, percusserit*. Suetoniusnak e szerint az elbeszélése szerint tehát Octavianus születésének időpontja a *Capricornus* állatövi jegybe esett, s ezt tárgyi szempontból igazolni látszik pénzverése is, amennyiben tényleg bocsátott ki olyan éremszorozatokat, amelyeken a *Capricornus* ábrázolása látható.⁴¹ Így ellentmondás mutatkozik Suetonius két adata között, amely mindenképpen magyarázatot kíván.

Erre lehetőséget nyújt az az asztrológiai tényállás, hogy a születési hónapnak és a születési órának különböző lehet a zodiakus-jegye. A születési hónap állatövi jegye a zodiakusnak az a csillagképe, amelyben a nap abban a hónapban tartózkodik. Azonban a zodiakus 12 csillagképe 24 óra alatt az égbolton körbefordul, s valamelyik csillagkép éppen a születési órában kel fel. Ezt *ascendens*-nek nevezik korunkban. Figyelembe véve ezt az asztrológiai tényállást, megállapíthatjuk, hogy a *Libra* csillagkép Octavianus születési hónapjának a zodiakus-jegye, ugyanakkor viszont a *Capricornus* az Octavianus születési órájában felkelő csillagkép, azaz születésének *ascendens*-e lehet.⁴² Valójában tehát nincs ellentmondás Suetonius két adata között s így Horatius II. 17. ódájának három fenyegető csillagképe közül a harmadik, a *tyrannus Hesperiae Capricornus undae* mögé is Octavianust rejtette el. Lehetséges, hogy akárcsak a *Scorpios formidosus* jelzője, a csillagkép *tyrannus Hesperiae ... undae* értelmzője is kétértelmű: jól illik a Capricornus csillagképre s ugyanakkor rejtett célzást tartalmaz Octavianusra, aki ekkor Hispaniában tartózkodott.

Horatius II. 17. ódájának 17.—22. sorai tehát asztrológiai megfogalmazásba rejtve azt akarják mondani, hogy akár Octavianus, akár Tiberius részéről fenyegetse is őt (és Maecenast) a halál veszélye, *synastria*-juk hihetetlen egyezése révén sorsuk össze van kötve. S ennek bizonyítékaként hozza fel, hogy a *synastria*-jukat alkotó csillagképek

⁴¹ J. M. Carter: Suetonius: Divus Augustus. Bristol 1982. 202. Ezek az emissziók a Kr. e. 22—18 évekből származnak, kivéve egy lugdunumi emissziót, amely Kr. e. 12—11-ben került kibocsátásra.

⁴² J. M. Carter: i. m. 202 a problémának következő megoldását javasolja: „The explanation is that the moon was in Capricorn at the hour of Augustus' birth...”.

háromszögében időző bolygók közül a Iuppiter védő fényével verte vissza a gonosz Saturnust és ragadta ki Maecenast a halálveszélyből, míg őt, Horatiust, Faunus, a *vir Mercurialis*-ok védelmezője mentette meg attól, hogy egy *truncus* (?fadorong) agyonüsse. Horatius itt is bizonyára tudatosan kódósította el a tisztán asztrológiai képet. A *vir Mercurialis* kifejezéssel érzékeltette, hogy a *synastria*-jukban időző, őt védő bolygó a Mercurius,⁴³ ám helyette Mercurius/Hermes fiát, Faunus/Pant mondta megmentőjének.⁴⁴ Így zavarba hozta a Maecenas-kör íróinak rejtjelrendszerét nem ismerő olvasót, aki nehezen láthatta át, hogy most Iuppiter isten vagy a Iuppiter bolygó vagy esetleg az olykor Iuppiter képében tetszelgő Octavianus mentette-e meg Maecenast. Az óda befejezése egyértelmű: mindketten megmenekültünk, indokolt a hálaáldozat bemutatása.

Horatius e költeménye rejtett üzenetével bepillantást enged egyrészt Horatius és Maecenas, másrészt Maecenas körének és Octavianusnak s ezen keresztül a principatus formálódásának bonyolult viszonyaiba. Kétségtelen, hogy Agrippa és Maecenas, akik Kr. e. 44-ben jelennek meg először a forrásokban, *cohors amicorum*-aikkal együtt kezdettől fogva a legteljesebb mértékben segítették Octavianust a hatalom megszerzésében. Katonai győzelmeit kevés kivétellel Agrippának (és Cornelius Gallusnak), diplomáciai sikereit pedig bizonyára nagyrészt Maecenasnak köszönhette egészen az Actiumnál aratott győzelemig, s ha Cassius Diónak (LII. 1—40) hinni lehet, akkor e két barátja döntő szerepet játszott további politikai koncepciójának a kidolgozásában is. E Kr. e. 44-től Kr. e. 29-ig terjedő 15 év alatt a történeti források tanúsága szerint már szembetűnően jelentkezett kiváló képességei mellett személyiségének negatív vonásai is. Nem alaptalanul jellemezte az ókori történet egyik kutatója őt a következő szavakkal⁴⁵: „Sein Genie zeigt sich ausgesprochen politisch, zielsicher, von höchster Klugheit, doch in der Wirklichkeit hitzig und grausam ... Endete die Geschichte Octavians mit der Schlacht von Actium, wir würdend uns von dieser Gestalt mit Bewunderung ebenso wie mit Grauen abwenden.”

E jellemzés jól érthetővé teszi az ókori történet kutatásában azt az Augustusról kialakult képet, amely mintegy kettévágja élettörténetét az Actium előtti és Actium utáni korszakra, s míg igyekszik megfelelkezni ifjúkora kegyetlen és jellemtelen tetteiről, az Actium utáni korszakát már teljesen pozitívan érzékeli s úgy tekinti, mint az aranykor megvalósítását. Valójában azonban Octavianus egyénisége nem változott meg Actium után sem, személyiségének negatív vonásai megmaradtak s Agrippához és Maecenashoz való viszonyában is egyre inkább felszínre kerültek. A főprobléma kétségtelenül hatalmi és dinasztikus politikájában rejlett. Ez váltotta ki az ellene szőtt összeesküvések és merényletkísérletek sorozatát és viszonyának megromlását Agrippával és Maecenasszal is.

Agrippa katonai talentuma és Maecenas diplomáciai tehetsége nélkül Octavianus bizonyára nem tudott volna győzni Antoniusszal és Sextus Pompeiusszal szemben. Ezt

⁴³ Bollók János: i. m. 78—79.

⁴⁴ Cf. E. C. Wickham: i. m. 156 és A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 233.

⁴⁵ C. Weickert: Augustus. Die Antike 14 (1938) 207.

bizonyára e két kiváló képességű személyiség is nagyon jól tudta, s valószínűleg azt várták, hogy Octavianus részt ad nekik a megszerzett hatalomból. Octavianus azonban féltékenyen vigyázott arra, hogy túlságosan nagy rész ne jusson nekik, mert a hatalmat mindenképpen meg akarta szilárdítani és megőrizni családjának. Így, amikor világossá vált, hogy Augustus előnyben részesíti Marcellust, őt meg a viszály elkerülése céljából elküldi Syriába, Agrippa megsértődött és visszavonult Lesbosra, Syriát pedig legatusaival igazgatta (Cassius Dio LIII. 32,1 ezt Marcellus halála után mondja el, de az összefüggésből világos, hogy az eset korábban, Kr. e. 24-ben vagy 25-ben történhetett).

Maecenas helyzete még bonyolultabb volt. Mind apai, mind anyai ágon előkelő etruszk királyi családból származott, etruszk feliratokból apai nemzetsége Arretiumból, anyai pedig Arretiumon kívül Caeréből és Volaterrából is kimutatható.⁴⁶ Gazdag és művelt ember volt, aki nyilvánvalóan tisztában volt azzal, hogy Octavianus féltékenységét vagy bizalmatlanságát származása, gazdagsága és képességei könnyen felkelthetik, s ezért mindig megmaradt lovagrendűnek s nem is járta végig a római előkelők *cursus honorum*-át. Octavianus sokáig teljesen megbízott benne, a polgárháború idején távollétében rábízta Róma és Itália kormányzását, s Maecenas ezt a feladatát tökéletesen meg is oldotta. Kr. e. 31-ben ő leplezte le és számolta fel az ifjabb Lepidus összeesküvését Octavianus ellen. Mint diplomata felbecsülhetetlen szolgálatokat tett Octavianusnak, aki Suetonius elbeszélése (Aug. 72,2) szerint az ő házában feküdt, amikor beteg volt. Nagy szerepe volt Maecenasnak az Octavianus melletti irodalmi propaganda megszervezésében is, bár lehetséges, hogy kora legkiválóbb költőinek maga köré gyűjtésével esetleg saját távolabbi céljait is szolgálta. Azonban személyes viszonyukban Octavianus nem mutatkozott sem túlságosan hálásnak, sem korrektnek. Állandóan gúnyolta és nevetségessé tette Maecenast túlfinomult életmódja és stílusa miatt⁴⁷ s állandó viszonyban volt feleségével, Terentiával, akit még többéves utazásaira is magával vitt⁴⁸ s ezzel tönkretette Maecenas házasságát.

Maecenas viszont maga köré szervezett egy olyan írói csoportot, amelynek tagjai — Vergilius, Horatius, Propertius, Varius Rufus, Valgius Rufus, Quintilius Varus, Aemilius Macer, Domitius Marsus, Aristius Fuscus, Plotius Tucce⁴⁹ — Horatius kivételével valamennyien vagy etruszk, ill. etruszko-latin származásúak voltak,⁵⁰ vagy mindenesetre etruszk identitástudattal rendelkeztek (mint Propertius, aki II. 2,3 azt írja magáról: *Tusculus ego et Tusculi orior*), ragaszkodtak Maecenashoz, nagy népszerűségnek, elismertségnek örvendtek Rómában és sokkal szívesebben foglalkoztak költői alkotásaikban Maecenas

⁴⁶ W. Schulze: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. Berlin 1933. 529 (etruszk *mehnte*), 149 (*Cilnium genus, Cilnii*, etruszk *kilnei, cilnial*). Harmatta János professzor úr szíves közlése.

⁴⁷ Suetonius, Aug. 86,2.

⁴⁸ Cassius Dio LIV. 19,3.

⁴⁹ D. Kienast: i. m. 256 és 335. jz.

⁵⁰ W. Schulze: i. m. 101, 189 (Vergilius Maro, etruszk *vercna*, **vercul, maru*), 221, 249, 295, 376 (Varius Rufus, Valgius Rufus, etruszk *val-a, vam-na, rufi*), 443, 249 (Quintilius Varus), 295, 184 (Aemilius Macer, etruszk *macre*), 189 (Domitius Marsus, etruszk *marsi*), 128 (Aristius Fuscus, etruszk *arist(i)a*), 221, 375 (Plotius Tucce, etruszk *plaute*). Harmatta János professzor úr szíves közlése.

személyével, mint Octavianusszal, aki — mint ez Horatiusszal kapcsolatban ismeretes⁵¹ — ezért szemrehányást is tett nekik s a legjobbakat igyekezett a maga körébe átcsabítani. Maecenas írói körének tagjai között egykori republikánusok vagy Antonius-pártiak is voltak, s így érthető, hogy költői üzenetük kifejezésére olyan irodalmi kifejezésrendszert alakítottak ki, amely látszólag eleget tett Octavianus propaganda-követelményének, a beavatottak számára azonban mást üzent. Erre azért volt szükségük, mert Octavianus „kézi vezérlelssel” igyekezett irányítani az őt és tetteit népszerűsítő irodalmat, bizonyos témákról és személyekről (pl. Kr. e. 26 után Gallusról, Kr. e. 19 után pedig Vergiliusról⁵²) pedig nem volt szabad írniuk. Természetesen a magas intelligenciájú Octavianusról nehéz elképzelni azt, hogy legalábbis részben ne értette volna meg a Maecenas köré csoportosult írók rejtett üzeneteit. Ez bizonyára tovább fokozta elhidegülésüket, növelte egymás iránti bizalmatlanságukat, különösen a Maecenasszal családi kapcsolatban álló Murena összeesküvése és megöletése után. S ha maga Octavianus titkolta is azt, hogy átlát Maecenas körének írói törekvésein, mert úgy gondolta, hogy a szélesebb olvasókörzésnek annak csak pozitív felszínét fogja érzékelni, a kissé darabos és őszinte Agrippa nyíltan bírálta Maecenast és Vergiliust, az írói kör legismertebb és legjelentősebb tagját.⁵³ Ez bizonyára feszültséghez vezetett Maecenas és Agrippa között is és világosan megnyilvánult Maecenasnak Agrippára vonatkozólag Octavianusnak adott tanácsaiban.⁵⁴

Mindezek a problémák Cornelius Gallus bukásával kapcsolatban váltak először világossá Maecenas és írói köre s benne Horatius számára is. Kiderült, hogy Octavianusban megmaradt ifjúkori féltékenysége és kegyetlensége, s hogy még olyan régi és nagy szolgálatokat tett barátaival is könyörtelenül leszámol, mint amilyen Gallus volt. Érthető, hogy Maecenasban és baráti körében félelmek keletkeztek, amelyek a Murena-ügy után csak még nagyobbak lettek. S e félelmek talán nem voltak teljesen alaptalanok. Bizonyára nem véletlenül merültek fel az újabb kutatásokban olyan feltevések, amelyek szerint Octavianus Maecenas írói körét élén Vergiliusszal fokozatosan felszámolta.⁵⁵

Mindenesetre a római történeti tudatban tartósan fennmaradt Agrippa és Maecenas belső száműzetésének az emléke, s amikor Seneca hét évtizeddel Maecenas halála után szabadulni akart Neróhoz fűződő kapcsolatainak kötelékéből, Tacitus elbeszélése (Ann. XIV 53,2) szerint Maecenasra és Agrippára hivatkozott: *abavus tuus Augustus Marco Agrippae Mytilenense secretum, C. Maecenati urbe in ipsa velut peregrinum otium permisit; quorum alter bellorum socius, alter Romae pluribus laboribus iactatus ampla quidem, sed pro ingentibus meritis, praemia acceperant...* (Ann. XIV 54,2) ... *senex et levissimis quoque curis impar, cum opes meas ultra sustinere non possim, praesidium peto. Iube rem per procuratores tuos administrari, in tuam fortunam recipi.* Seneca tehát

⁵¹ D. Kienast: i. m. 237; Suetonius, *Vita Horatii* (Roth, p. 298): *irasci me tibi scito, quod non in plerisque eius modi scriptis mecum potissimum loquaris; an vereris ne apud posteros infame tibi sit, quod videaris familiaris nobis esse?*

⁵² J.-Y. Maleuvre: *La mort de Virgile d'après Horace et Ovide*. Paris 1982. 3.

⁵³ E. Bickel: i. m. 171; J.-Y. Maleuvre: i. m. 2.

⁵⁴ Cassius Dio, LIV. 6,5.

⁵⁵ J.-Y. Maleuvre: i. m. 3.

ugyanúgy vissza akart vonulni mindentől, és *otium*-ot s *praesidium*-ot kért, és ugyanúgy vissza akarta adni mindazt, amit Nerótól kapott, mint ahogy Horatius is *praesidium*-ot várt, *otium*-ot kért Maecenastól, és kész volt mindent visszaadni neki, amit az neki ajándékozott.

Ahogy Seneca kérésének, úgy Nero válaszának is megvolt az Augustus-kori előzménye. Nero ugyanis így válaszolt neki Tacitus elbeszélése (Ann. XIV 55,2) szerint: *abavus meus Augustus Agrippae et Maecenati usurpare otium post labores concessit, sed in ea ipse aetate, cuius auctoritas tueretur quicquid illud et quaecumque tribuisset; ac tamen neutrum datis a se praemiis exiit...* (Ann. XIV 56,2) *...non tua moderatio si reddideris pecuniam, nec quies, si reliqueris principem, sed mea avaritia, meae crudelitatis metus in ore omnium versabitur.* Nerónak tehát az volt a fontos, hogy megőrizze a nyilvánosság előtt a hálás és kegyes uralkodó látszatát. Ez az elv is Augustus uralkodása alatt fogalmazódott meg Cassius Dio tudósítása (LV. 14–19) szerint, aki elmondja, hogy egy alkalommal Gnaeus Cornelius összeesküvést szőtt Augustus ellen, aki még éjjel is azon töprengett, hogy mi lenne jobb, ha kivégezteti az összeesküvőket vagy felmenti őket. Az első megoldásnál attól félt, hogy további összeesküvéseket vált ki vele, a második esetben pedig attól tartott, hogy általa bátorítást ad újabb összeesküvésekre. Livia, aki látta, hogy nem tud aludni, megkérdezte tőle, hogy mi baja van, s amikor megtudta, részletesen kifejtette neki, hogy nincs szükség kegyetlenkedésre, többet ér el, ha embersegesebben uralkodik, s azt az elvet fogalmazta meg, hogy *δεῖ σε, ὦ Αὐγυστε, μὴ μόνον μὲν ἀδικεῖν, ἀλλὰ μὴδὲ δοκεῖν* „Augustus, nem csak, hogy nem szabad semmi jogtalanságot elkövetned, hanem még a látszatát sem (szabad keltened)!” Ez a történet, amely Kr. u. 4-ben, tehát több mint egy évtizeddel Maecenas és Horatius halála után játszódott le, két szempontból is fontos. Egyrészt világosan mutatja, hogy Octavianus uralmának megszilárdulása után is a régi maradt és csak hatalmának megtartásáért rettegett, másrészt, hogy az eszes Livia hatása alatt rájött, hogy a látszatra nagyon kell ügyelni. Korábban, egyeduralmának megszilárdítása kezdetén tulajdonképpen még maga Octavianus is ügyelt a látszatra Livia tanácsa nélkül is. Világosan tükrözi ezt Suetonius elbeszélése (Aug. 66,2) éppen Cornelius Gallus tragikus sorsáról: *Gallo quoque et accusatorum denuntiationibus et senatus consultis ad necem compulso laudavit ... pietatem tanto opere pro se indignantium*, azaz Octavianus megdicsérte azok *pietas*-át, akik halálba üzték Gallust, de ugyanakkor *et inlacrimavit et vicem suam conquestus est, quod sibi soli non liceret amicis, quatenus vellet, irasci*, tehát azt a látszatot keltette, mintha neki semmi része sem lett volna az egész ügyben, holott már előzőleg (Gallo) *... domo et provinciis sui interdixit*. Ez a színlelés érvényesül Nero magatartásában is: nem az a fontos, hogy Seneca kérését teljesítve neki jót tegyen, hanem az, hogy elkerülje a kapzsi és kegyetlen zsarnok látszatát.

Mindez világosan mutatja, hogy Tacitus és a Kr. u. I. század íróinak zöme számára a *saeculum Augustum* (e kifejezésről ld. Suet. Aug. 100, 3) negatív jelenségeivel egységet alkotott, s a modern történetírás fő irányvonalától eltérően egyformán elítélően értékelték annak mind Kr. e. 29-ig, mind 29-től Kr. u. 14-ig terjedő két szakaszát. Maecenas körének költői munkássága szemmel láthatólag nem befolyásolta döntően ezt az ítéletet,

vagy azért, mert ahogy Porphyrio Horatiust egyszerűen *adulator Augusto*-nak minősítette,⁵⁶ úgy Augustus és családja dicsőítését egyszerűen ízléstelennek és megvetendőnek tartották, vagy mert a költői kör rejtett üzenetét nagyon is jól megértették és helyes értékítéletet vontak le Octavianus jellemére és egyéniségére vonatkozólag belőle.

Mindenesetre aligha lehet véletlen, hogy a történeti források teli vannak olyan gyanúsítások ismertetésével, amelyek szerint Octavianus sorra tétette el láb alól a neki kényelmetlen személyeket, Livia pedig Augustusnak Tiberius útjában álló családtagjait. Egy „aranykornak” nem ilyen történeti emléke szokott maradni. Igaz ugyan, hogy Suetonius (Aug. 66,3) szerint Octavianus kivételt tett Agrippával és Maecenasszal, bár kifogásai voltak velük szemben. Azonban sem Agrippa, sem Maecenas halálának körülményei nem tisztázottak. Nehezen érthető többek közt, hogy miért takartatta el maga elől Octavianus függönnyel Agrippa holttestét búcsúztató beszéde alatt, amire Cassius Dio (LIV, 28, 3—4) nem tudott semmi elfogadható magyarázatot találni, minthogy azt sem *pontifex maximus*-i, sem censori funkciója nem tette indokolttá. Maecenasról azt sem tudjuk, hogyan halt meg s milyen temetésben részesült, de élete utolsó három évében már egyáltalán nem tudott aludni (Plinius, n. h. 7,54: *eidem* (sc. *Maecenati*) *triennio supremo nullo horae momento contigit somnus*), tehát idegileg teljesen tönkremehehetett. Ez nem is csoda. Cassius Dio tudósítása (LV, 7,2) szerint utolsó éveiben energiáját jó részt az kötötte le, hogy Octavianust visszatartsa a kegyetlenkedésektől. Így ír erről: (Maecenas) ἰδὼν ὅτι πολλοὺς θανατώσειν μέλλοι, ... ἔγραψεν ἐς γραμματεῖον „ἀνάστηθι ἦδη ποτέ, δῆμιε”, καὶ αὐτὸ ... ἐς τὸν κόλπον αὐτοῦ ἔρριπεν ... „mikor (Maecenas) látta, hogy Octavianus sokakat halálra akar ítélni, ... egy íróasztalára ráírta ‘Hagyd már abba valahára, hóhér!’ és azt ... az ölébe dobta...” (ti. a körülállóktól nem tudott közelébe jutni). Ez olyan tett lehetett, mint az oroszlán szájából a zsákmányt kiragadni. Sokatmondó Cassius Diónak az a megállapítása (LV, 6,4) is, hogy Maecenas szembeszállt Octavianus indulataival, s hogy az azt becsülte benne, hogy nem pályázott magasabb méltóságokra, hanem megmaradt élete végéig lovagrendűnek. Ez elég világosan utal arra, hogy Augustus féltékeny volt Maecenasra, aki ennek tudatában óvakodott attól, hogy a senatusba bekerüljön és magas tisztségeket vállaljon.

Ezek a történeti adatok jól megvilágítják Horatius II. 17. ódájának rejtett háttérét. Cornelius Gallus esete világossá tette Maecenas és köre számára, hogy Octavianus nemcsak ellenségeivel számol le kegyetlenül, hanem gyanússá váló vagy benne féltékenységet ébresztő barátaival is. A királyi ősöktől származó, kiváló diplomata, gazdag, népszerű és a kor legkiválóbb, nagyrészt hozzá hasonlóan etruszk származású íróit maga köré gyűjtő Maecenasnak volt oka a félelemre, mert érezhette, hogy Octavianus féltékeny lehet rá, s jól megismerhette módszereit már a mutinai háborúban. Mert ha nehéz lenne is ténylegesen bizonyítani, hogy a két consult, Hirtiust és Pansát ő tette vagy tétette el láb alól, az mindenesetre sokatmondó, hogy ilyen kép alakult ki róla kora történetírásában.

⁵⁶ E. Doblhofer: Horaz und Augustus. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Berlin—New York 1981. 1923.

Maecenas tehát akár betegségét is egy mérgezési kísérletnek tulajdoníthatta s alighanem Horatiusra sem kertjének egy fája dőlt rá, mert élőfák nem szoktak maguktól kidőlni, s a *truncus* szó használata ki is zárja ezt az értelmezést, viszont ‘faragatlan bunkó (ember)’ jelentése (Cicero *n. d.* 1,30) megengedi még azt a feltevést is, hogy merényletet követtek el ellene, amelytől azonban szerencsésen megmenekült, de amelyről nyíltan nem írhatott s ezért találta ki a Faunus-történetet.

Mindenesetre Kr. e. 26-ban Cornelius Gallus tragikus halála után Maecenasnak minden oka megvolt arra, hogy súlyos betegsége után, amelyet esetleg méregkezéssel merényletnek tulajdonított, panaszaival rémítse meg Horatiust, aki talán maga is éppen egy merényletet vészelt át szerencsésen. Ebben a helyzetben kézenfekvő volt Horatius számára, hogy a saját és a *cohors amicorum* többi tagjának hűségéről biztosítsa Maecenast és egyben megnyugtassa, hogy *synastria*-juk következtében mindketten szerencsésen megmenekültek a haláltól, így egyelőre nem kell félniük, s bemutatathatják a hálaadó áldozatot, ill. Maecenas teljesítheti fogadalmát. Ugyanakkor Horatius világosan, de rejtett, asztrológiai kép benyomását keltő formában jelezte az őket fenyegető veszedelmet is Octavianus és Tiberius személyében. Költői üzenetének rejtett formában való kifejezésében Vergilius példáját követhette, akinek Octavianus utasítására a *Georgica* IV. énekéből ki kellett hagynia Gallus dicséretét,⁵⁷ de annak boldogtalan szerelmét Orpheus története mögé rejtve mégis megörökítette. Így, ha Octavianus jellemének és tetteinek történetét nem tagolhatjuk is két korszakra, Horatius ódája már világosan jelzi, hogy Maecenas írói körének magatartása az augustusi dinasztikus politikához való viszonyában lényeges átalakulásnak indult. Megindult egy erőteljes irodalmi propaganda Maecenas támogatására (Maecenas királyi származásának, népszerűségének, Augustus iránti hűségének hangsúlyozása), másrészt pedig Augustus és családtagjai vagy ősei látszólagos dicsőítése, ugyanakkor pedig finom és bonyolult irodalmi eszközök mögé rejtett kemény bírálata.⁵⁸

⁵⁷ Ld. a 26. jegyzetben felsorolt irodalmat.

⁵⁸ Hálás köszönetemet fejezem ki Dr. Adamik Tamás professzor úrnak a Horatiusra vonatkozó tudományos irodalom megszerzésében nyújtott segítségéért és állandó bátorításáért.

KIÉRT SZÓL AZ UTOLSÓ DAL HORATIUS III. 28. ÓDÁJÁBAN?

Nem túl ismert s mindössze 16 sorból áll a III. könyv vége felé helyet kapott „Lyde-óda”. Még két költemény következik utána: az ún. „nagy Maecenas-óda” (*Tyrrhena regum progenies* ...) és az *Exegi monumentum* ... záródarabként. Az utóbbit jól ismerjük. Megalkotta művét, megszerezte magának Horatius a megérdemelt halhatatlanságot. Ezután kilenc évig valóban nem írt ódákat. Mi késztette erre? Az ódák IV. könyvének két költeménye (IV. 11 és IV. 12) alapján megkíséreltem hallgatása okát felderíteni.¹ E két vers írásának idejére egyedül maradt a költő. Barátai, társai ekkor már nincsenek mellette: Kr. e. 14-ben járunk. Nincs Gallus, nincs Murena, nincs Vergilius és Cinara — a szerelme — is „messze jár”.

Kr. e. 23 előtt az ódák III. könyvének vége felé még úgy tűnik, Horatius ünnepel Lydével, énekelve Neptunus ünnepén, július 23-án. De vizsgáljuk meg a III. 28 óda mondanivalóját:

- 1) *Quid potius faciam* ezen az ünnepen (*festo die Neptuni*)?
- 2) Inni kell, több mint harmincéves óbort, amelyet Lydének kellene elővennie.
- 3) De Lydét biztatni kell, hogy a nap nyugovóra hajlik és a szárnyas idő repül.
- 4) A borhoz ének társul, közösen, felváltva fogják megénekelni (*nos cantabimus invicem*) Neptunust, a Nereiseket, majd Lyde lantkísérettel Latonát és a gyors Cynthia (Diana) nyílvevesszőit és hihetőleg Venust.
- 5) Az utolsó versszak nem mond nevet, de a kultushelyek, *Cnidos*, *fulgentis Cyclades*² és *Paphos* nevei világosan Venusra utalnak, aki hatyúfogaton (*iunctis oloribus*) látogatja meg utóbbi szent helyét.

A *summum carmen* látszólag neki szól, azonban témája az „Éjszaka” és siratóének zárja a verset és egyúttal az ünnepet, amelyről a költemény elején hallunk (*dicetur merita Nox quoque nenia*). *Festus dies* van: ünnepnap vagy gyásznap ez? A *nenia* kifejezés³ arra

¹ R. Hamar Márta: *Iam veris comites* ... Ant. Tan. 41 (1997) 71—79 és Ünneplés Phyllisszel. Előadás a szegedi klasszika-filológiai konferencián, 1997 május.

² A *fulgentis Cyclades*, illetve *nitentis Cyclades* kifejezésekről I. G. A. Turlides: 'Ερμηνευτικά εις 'Ορατίου ᾠδὰς (Hor. Carm. I 14,29, III 28,14). Platon 32—33 (1980—1981) 265—268, a *fulgentis tenet Cycladas* szöveg-helyről 267—268.

³ A *nenia* értelmezési lehetőségeiről Q. Horatius Flaccus Oden und Epoden. Erkl. von A. Kiessling.⁷ Besorgt von R. Heinze. 374.

mutat, hogy az utóbbi. Kérdés, kit siratnak el? Jól érezzük a mély szomorúságot. Sötét van és gyász.

Egy *Lyde* nevű nővel ünnepel és gyászol Horatius, a bor, a dal és Amor (Venus) elvileg elsősorban örömnép tartozékai. *Omnia vincit amor* — írja Vergilius X. eclogájában. A szerelem mindent legyőző hatalma mindenekfelett áll. *Venus* szerepeltetése ezt sugallná, de a *nenia*, amely a költemény utolsó szavaként különleges hangsúlyt kap, ellene mond ennek. A háttérben van csak jelen a szerelem istennője, név nélkül. Több istenség neve elhangzik, de *Venusé* nem, *Apolloé* sem.

Latona említése talán eszünkbe juttatja Apollót, de Horatius sem nevét nem írja le, sem kultushelyeinek megnevezésével nem utal rá. *Diana* viszont nyilaival (*spicula*) együtt szerepel. Ki volt az áldozat, kit talált el valamilyen nyílvevő? *Neptunus* ünnepe vajon miért fontos? Mi a „zöldhajú” *Nereisek* szerepe? Minden szó kibontásra, magyarázatra vár!

Szerelmes vers vagy gyászvers, siratóének ez az óda? Heinze szerelmes versnek tartotta, amelynek a végén „die Nacht hold auf das Paar herabsinkt”.⁴ Ennek az utóbbi mozzanatnak azonban semmi nyelvi alapja nincs Horatius szövegében. Borzsák finom nyelvérzékeléssel utalt arra, hogy a *nenia* szó egyetlen lehetséges értelmezése „siratóének”, „amely joggal jár ki az élet rövid napját követő örök éjszakának” és találóan idézi Ps.-Acro megjegyzését: „... *nenia carmen est, quod mortuis cantabatur* ...”.⁵

Horatius III. 28 ódáját tehát bizonyára gyászversnek, siratóéneknek kell tartanunk s az együttes éneklés *Lydével* valakinek az elsiratását rejti magában. Horatiust megérteni csakis magából Horatiusból lehet s ehhez segítségül hívhatjuk barátját, Vergiliust is. Ők nagyon értették egymást, egy léleknek két fele voltak, akik mindig a maguk útját járták. Óriások voltak emberként, óriások voltak költőként, olyan tehetségek, akik úgy tudtak magasztalni, hogy közben porba sújtottak és úgy tudtak gyászolni, hogy az a be nem avatottnak vigadalomnak lássék. Itt ragadhatjuk meg a vers lényegét. Horatius ebben nem vigadni, hanem gyászolni akart.

A *Lyde*-óda a III. könyv egyik utolsó darabja, amely kevéssel a gyűjtemény közzététele (Kr. e. 23) előtti években, Kr. e. 24-ben vagy Kr. e. 25-ben íródhatott. Valakiért szól a *nenia* — a siratóének. A III. 28. óda írásakor Vergilius még él, de Gallus Kr. e. 26 óta halott. Vergilius a közös barát, Gallus emlékét örökítette meg eclogái gyűjteményéhez utólag hozzáillesztett, tehát antedatált X. darabjában.⁶ Ezzel azt a látszatot keltette, hogy ezt az eclogát még Gallus életében írta, amikor az még nem volt kegyvesztett. Gallus halála után már nem lehetett nyíltan írni róla. Augustus még a *Georgica*-ból is kihagyatta a kegyvesztett és halálba hajszolt barát tetteit megéneklő *laudes Galli*-t.⁷

⁴ A. Kiessling—R. Heinze: i. m. 372.

⁵ Borzsák István: Horatius Ódák és epódoszok. Auctores Latini XVIII. Budapest 1975. 397—398.

⁶ J.-Y. Maleuvre: La mort de Virgile d'après Horace et Ovide. Paris 1992. 17, 34, 12. jz. további irodalommal.

⁷ E. Norden: Die römische Literatur⁵ Leipzig 1954. 62 és Orpheus und Eurydice. SPAW 1934. 1 skk., U. Schmitzer: Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Stuttgart 1990. 221 a korábbi irodalommal.

Vergilius úgy írta meg X. eclogáját, mintha Gallus még élne, de ugyanakkor érezte, hogy az már halott. Ugy tűnik, nem *Lycoris* elvesztését tartja Vergilius a legfájóbbnak, nem ezért vigasztalja a költőt, Gallust, hanem mintha saját magát is akarná nyugtatni valamilyen balsejtelem miatt. Mintha mint érzékeny lelkű *vates* előre érezné és előre megjósolná a bajt.

Mit kíván a X. eclogában (33—34. sor) Gallus magának?

... *O mihi tum quam molliter ossa quiescant,
Vestra meos olim si fistula dicat Amores!*

„Csontom is úgy nyugszik csak lágyan a földben,
Hogyha szerelmemről furulyátok zengeni fog majd!”
(Devecseri Gábor fordítása)

Vergilius a X. eclogában megénekelte *ezt* a szerelmet. És Horatius? Úgy tűnik, ő is! Ő azonban más megoldást választott, mint Vergilius. Ő *ezt* a szerelmet Gallus nevének említése nélkül, de világosan ráutaló nyelvi referenciákkal gyászdalban énekelte meg Lydével együtt.

Ezt a sejtésszerű következtetést megerősíti Horatius ódájának és Vergilius eclogájának összehasonlító irodalomszemiotikai vizsgálata. Ennek elméleti alapja az, hogy Vergilius eclogájának olvasója számára a költemény szókészleti elemei és szintagmái kódként működnek, amikor Horatius ódájának szövegét mint költői üzenetet megismeri s így létrejön az egyező nyelvi elemek referenciális (kognitív) és fatikus funkciója s ez megteremti a két költemény tartalmi összefüggésének evidenciáját és bizonyítja üzenetük összefüggését vagy azonosságát.⁸ Vegyünk egy példát a magyar irodalomból. Ha elolvassuk Petőfi Sándor „Egy gondolat bánt engemet...” c. versét s benne a következő sorokat:

S holttestemen át
Fújó paripák
Száguldjanak a kivívott diadalra,
S ott hagyjanak engemet összetiporva.

akkor, ha utána Arany János „A honvéd özvegye” költeményében találkozunk az alábbi sorokkal:

S panasz nélkül fetrengenék itt,
Ha eltiport testemen át
Diadalra száguldanának
A harci fújó paripák.

⁸ L. R. Jakobson: Hang—jel—vers. Budapest 1972, 14, 234 skk., 237 skk.

azonnal késégtelenné válik a nyelvi tudatunkban levő szóképzési kód által, amely a *(holt)testemen — testemen, fújó paripák — fújó paripák, száguldjanak — száguldának, diadalra — diadalra* nyelvi elemek referenciális funkcióját biztosítja, hogy Arany János Petőfiről beszél, bár a nevét egyszer sem említi meg, mert a politikai viszonyok ezt nem tették lehetővé.

Ugyanez a nyelvi folyamat játszódik le, ha Arany „Emlények III.” költeményének 1—2. sorát olvassuk:

De nyugszik immár csendes rög alatt,
Nem bántja többé az Egy gondolat.

Itt sem férhet semmi kétség ahhoz, hogy Arany János Petőfiről szól, pedig nevét itt sem nevezi meg, minthogy ez akkor nem volt lehetséges.

Ugyanilyen szóképzési kódként funkcionál Vergilius X. eclogája és teremti meg a Horatius III. 28. ódájában előforduló azonos nyelvi elemek révén azok referenciális funkcióját és bizonyítja a két költemény üzenetének összefüggését.

Vergilius X. ecloga (kód)	Horatius III. 28. óda (üzenet)
1 (Pierides) vos haec <i>facietis</i> maxima Gallo (72)	1 Festo quid die Neptuni <i>faciam</i> ? (1—2)
2 Tamen <i>cantabitis</i> , Arcades (31)	2 Nos <i>canatabimus</i> invicem (9)
3 Quantum vere novo <i>viridis</i> se subicit alnus (74)	3 <i>viridis</i> Nereidum comas (13—15)
4 libet Partho torquere ... cornu <i>spicula</i> (59)	4 <i>celeris spicula</i> Cynthiae (12)
5 neget quis <i>carmina</i> Gallo? (3)	5 summo <i>carmine</i> (13)
6 carmina sunt <i>dicenda</i> (3)	6 summo carmine ... <i>dicetur</i> (13—16)

A vers és szavak referenciális funkciójának megszerkesztése igen tudatosnak tűnik. A *dico* és *facio* igék használata a két költeményben chiasztikus formában jelenik meg. Vergilius eclogájának kezdő igéje (*dico*) Horatius ódájának végén, az ecloga végén előforduló *facio* Horatius ódájának elején foglal helyet:

Vergilius X. ecloga	Horatius III. 28. óda
eleje <i>dicenda</i>	eleje <i>faciam</i>
vége <i>facietis</i>	vége <i>dicetur</i>

A versek elején Horatius bizonytalan, mit kell tennie (*quid ... faciam*), Vergiliusnak a választott költői megoldás lehetővé tette, hogy tudja, mit kell tennie (*carmina sunt dicenda*). Az óda végén Horatius elénekli a siratóéneket, itt az éjszaka (*dicetur merita Nox quoque nenia*), Vergiliusnál a cselekvés lehetősége még megvan az ecloga végén is (*vos haec facietis maxima Gallo*). Horatiusnál már csak a siratóének eléneklése lehetséges. Megrázó élmény a vers olvasója számára érzékelni, milyen érzelmi viharok tomboltak Horatius lelkében: éjszaka, halál, elsíratás.

Ezt úgy megírni, hogy Augustus köre szerelmes versnek érezze és Augustus tetteinek dicsőítését (Neptunusnak templom építése a Mars-mezőn Kr. e. 25-ben Agrippa tengeri győzelmeinek emlékére, az aventinusi Diana-szentély felújítása L. Cornificius által Augustus megbízásából) olvassa ki belőle, csak nagy költők kiváltsága. Horatius és Vergilius képesek voltak rá. Figyeljük csak, hogy válaszol Horatius üzenete Vergilius kódjára:

Vergilius	Horatius
<i>facietis</i>	<i>faciam</i>
<i>cantabitis</i>	<i>cantabimus</i>
<i>viridis</i>	<i>viridis</i>
<i>spicula</i>	<i>spicula</i>
<i>carmina</i>	<i>carmine</i>
<i>dicenda</i>	<i>dicetur</i>

Figyelemre méltó, hogy Diana testvére, *Apollo* szerepel a X. eclogában. Dicsőíti ezzel Vergilius Augustust (akinek *Apollo* volt a védőistene⁹) vagy figyelmeztetni akar *Apollo* szavaival (*Galle, quid insanis?*) valamire? Horatius mellőzi *Apollót* siratóénekeiben, pedig ez Augustus pompás palatinusi *Apollo*-templomának Kr. e. 28-ban történt beszentelése után igazán aktuális lett volna s erre nyilvánvaló oka volt. Gallus halálának Augustus — *Apollo* volt az okozója.

Venus szerepeltetése Horatius III. 28. ódájában látszólag nehezen érthető. És miért a siratóénekkel (*nenia*) együtt? Egyszerre világossá válik azonban számunkra Horatius üzenete, ha arra gondolunk, hogy *Venus* megéneklésével Gallus reménytelen szerelmére s az arról szóló *Amores* c. elégiagyűjteményére akart közvetve utalni. Ugyanebbe az irányba mutat a *Lyde* név használata is, amelyet Horatius a Kolophonból származó Antimachostól vett át, akinek elégiaköltészete elhunyt szerelmével, *Lyde*-vel foglalkozott.¹⁰ A *Lyde* név használata Horatiusnál tehát rejtett célzás Gallus elégia-költészetére, *Venus* szerepeltetése pedig ennek hősnőjét idézi fel. Gallus *Amores*-einek hősnője ugyanis a *Lycoris* nevet viselte, színészneve azonban *Cytheris* volt, amely *Venus Cythereis* nevének alakváltozata.

Lehet, hogy nem véletlen Neptunus ünnepének kiválasztása sem az óda történetének időpontjául, amennyiben a X. ecloga 68. sorára utalhat: *versemus oves sub sidere Cancrī*. Az állatöv Rák csillagképe ugyanis július 23-án még éppen uralkodik, de azután már az Oroszlán következik.

Miért szerepelnek a Nereisek? Ha az etruszk síremlékek Nereis-ábrázolásai halottkísérő funkciójukat jelzik,¹¹ akkor megjelenésük Horatius III. 28. ódájában szelíd formában, de szorongató utalás Gallus örök távozására. Mindenesetre a Nereisek az

⁹ G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer.² München 1912.75, az Agrippa győzelmeinek emlékére a Mars-mezőn épített Neptunus-templomról 227, az aventinusi Diana-szentély felújításáról 250.

¹⁰ E. Bickel: Geschichte der römischen Literatur. Heidelberg 1937. 531.

¹¹ Borhy László: Ant. Tan. 40 (1996) 209 (K. Clark nyomán).

egész Horatius-corpusban csak *egy* helyen, *ebben* az ódában jelennek meg. Tengerszemek kedves istennői, kellemet, segítséget nyújtanak. Egyikük, *Arethusa*, és anyjuk, *Doris* szerepel a X. eclogában az első sorokban. Mindkét költőnek fontosak voltak e mitikus lények. Ha a földi „mitikus” létben könnyítik a vízen járók életét, miért ne tehetnék ugyanezt a „másik világba” való utazáskor? Oda is kísérhetnek kellemmel, derűvel. Az etruszk származású Vergilius és az etruszk kultúrát ismerő Horatius jól tudták ezt. Minden bizonnyal az etruszk Maecenas figyelmét sem kerülte el ez a finom célzás.

Viszont *Gallus* neve egyszer sem fordul elő Horatiusnál. Ez a Horatius és Vergilius, illetve a Vergilius és Gallus közötti erős baráti kötelék ismeretében hihetetlennek tűnik. Azonban Kr. e. 25-ben a III. 28. óda keletkezésének időpontjában Horatius nem említette meg verseiben Gallus nevét. Még az ódák IV. könyvében sem írhatott Gallusról, mégis megemlékezett róla (IV. 12, 2.—3. versszak: 2. versszak utalás Gallus művére, 3. versszak utalás Vergilius Gallusról szóló X. eclogájára).¹² Ekkor már enyhült a sokszoros bánat. A veszteségek keményítik az embert, az időbeli távolság pedig közelebb hozza a régmúltat. De hogyan gyászolhat Horatius, hogyan segíthet Vergiliusnak elsíratni Gallust, aki annak közeli barátja, jótevője volt? Gondoljunk csak a földviasszaadásra, amelyben Gallus fontos szerepet játszott. Kr. e. 14-ben már mind messze vannak, csak Horatius él. De Kr. e. 26-ban, Gallus halálakor Vergilius még élt. Emlegetnie kellett Gallust a legszűkebb baráti körben. *Erre* reagálhatott Horatius a III. 28. óda rejtélyes 16 sorával. Beleszőtte költői üzenetként Vergilius szavait annak Gallusról írt X. eclogájából. Ha Horatius Varus halálakor vigaszt nyújtott Vergiliusnak (I 24),¹³ Gallust sem hagyhatta gyászolatlanul, siratóének nélkül.¹⁴

¹² R. Hamar Márta: i. m. 74—76.

¹³ L. erről az ódáról Borzsák István: i. m. 126 skk.

¹⁴ Bizonyítási kísérletemet valószínűsítik Gallus megmaradt töredék sorai. Ezek egyikében két szó is szerepel, melyeket Vergilius is (X. ecl.), Horatius is (III. 28. carmen) belesző versebe: 1) a *facio* ige, 2) a *carmen* főnév. A Gallus-töredék (frg. 4,1 sk.) így szól:

⟨*cuncta mihi*⟩ tandem fecerunt carmina Musae
⟨*qua*⟩ e possem domina deicere digna mea

(L. U. Schmitzer: Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Mythologische Dichtung unter politischem Anspruch. Stuttgart 1990. 219 és 166. jz. a korábbi irodalommal, továbbá Adamik Tamás: A római irodalom az anykorban. Budapest 1994. 225).

ÜNNEPLÉS PHYLLISSZEL (GONDOLATOK HORATIUS IV. 11. ÓDÁJÁHOZ)

HARMATTA JÁNOS PROFESSZOR ÚR SZÜLETÉSNAPJÁRA
SZERETETTEL ÉS TISZTELETTEL

A Phyllis név dallamos kiejtésének hangzása, Horatius IV. 11. ódájának hangvétele és Phyllis alakjának megjelenése Vergilius Eclogáiban (III 76, 78, 107, V 10, VII 14, 59, 63, X 37, 41) Radnóti Miklós I. Eklogájának hangulatát és utolsó sorának visszhangját kelti fel bennünk:

Alkonyi lepke lebeg már s pergeti szárnya ezüstjét.

Phyllisről egyelőre csak annyit: őt hívja Horatius valamilyen ünnepségre. A vers elején csupa virág, ezüst ragyogású a ház. Phyllis 'lomb' jelentésű neve illik a látszólag lebegő, idilli hangulathoz. Ez a vers is Horatius invitáló ódái közé tartozik.¹ Nem sorolható Horatius legismertebb verseihez, mint a rákövetkező IV. 12. *carmen* sem, amely szerintünk Horatius költőbarátjáról, az eposzköltő Vergiliusról szól.² Úgy érzem, hogy az utóbbihoz hasonlóan ez sem egyszerű meghívó vers, hanem sokkal több annál. Az ódák negyedik, záró ciklusának darabjaként különleges figyelmet érdemel minden szava.

Igyekeznünk kell tehát e versből meghallanunk mindazt, amit a költő kétezer év messzeségéből üzen. Így a költemény szemiotikai mélyrétegeiből előbukkanhat néhány olyan mozzanat, amely közelebb visz bennünket nemcsak Horatiusnak, az „aulikus” költőnek, hanem az érző embernek a jobb megismeréséhez is. De nézzük a *carmen*-t!³

¹ L. Borzsák István: Horatius. Ódák és epódoszok. Auctores Latini XVIII. Budapest 1975. 480.

² R. Hamar Márta: *Iam veris comites*. Ant. Tan. 41 (1997) 71 skk.

³ L. A. Kiessling—R. Heinze: Q. Horatius Flaccus. Oden und Epoden. 7 Berlin 1930, 444—448; Borzsák István: i. m. 480—484. A Horatius ódáira vonatkozó tudományos irodalmat 1980-ig kritikailag áttekintette P. Connor: The Actual Quality of Experience: An Appraisal of the Nature of Horace's Odes. Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. II. Principat. XXXI. Bd. (3. Teilband). Literatur der augustäischen Zeit: Einzelne Autoren (Vergil, Horaz, Ovid). Hrsg. von W. Haase. Berlin—New York 1981. 1612—1639. Áttekintésből világosan kirajzolódik az újabb Horatius-kutatásoknak az az általános iránya, amely elutasítja az ún. „két Horatius elméletet”. Ez Connor megfogalmazásában (1613) úgy hangzik, hogy „...Horace had two themes only: one natural to him, a convivial theme of love and wine and enjoyment of the present moment, and the other, forced on him unwillingly, the public theme where the *princeps* and his family were the recipients of that quality of praise due to the Hellenistic ruler.” Ehelyett az újabb kutatások Horatius költészetének egységét és témáinak bonyolult összefüggését hangsúlyozzák, s ebből az a következtetés adódik, hogy a „szerelmi” vagy magánéleti téma Horatius ódáiban nem zárja ki a rejtett politikai tartalmat. Jó példa lehet erre az első könyv 34. ódája, amelyben R. Muth feltevése szerint (Horaz — *parcus deorum cultor et infrequens*. Zu Carm. I 34. Grazer Beiträge 4 [1975] 171—208) a villámló, mennydörgő Iuppiter alakja mögött a régi római vallásos kultuszt megújítani akaró Octavianus rejtőzik: „Er [t. i. Octavianus] blitzte und donnerte sozusagen auf Horaz herab” i. m. 199.

1. Phyllist szólítja meg Horatius. 9 éves bora van, kertjében koszorú kötésére alkalmas növények (*apium, heder*). A virág, a koszorú illik a haj ékesítéséhez is.

2. Ezüsttől ragyog a ház, áldozati bárány vérét várja az ünnepi zölddel övezett oltár. Engesztelő, segítséget kérő, ünnepi, emlékeztető, emlékező áldozatot mutatnak be?

3. Több résztvevőről olvashatunk, akik tevékenykednek. Feltehetőleg fáklyák (*flammae*) lobognak,⁴ a leírás jól illik a fáklyák lángolásához. Horatius képszerűen idézi elének, hogyan gomolyog az örvénylő füst az égő fáklyák lángnyelvéből (*vertice*).

4. Valamilyen ünnepség, jeles esemény zajlik. Április Idusa van. Feltűnik Maecenas neve is, de ő maga nincs itt, csak említi Horatius, mennyire fontos neki Maecenas személye, illetve születésnapja (*iure sollemnis mihi sanctiorque paene natali proprio*).

5. Egy óhajtott vendég, Telephus, nem érkezett meg, valamilyen rejtélyes *puella* tartja fogva. Sem Phyllis, sem Horatius, sem a többiek nem élvezhetik társaságát.

6. Hirtelen, átmenet nélkül, mitológiai történetek következnek, amelyek látszólag egyáltalán nem illenek a versbe.⁵ *Phaethon* megkapván a Nap szekerét kapzsi vágyában — túllépett ugyanis azon a határon, amelyen nem lett volna szabad, — megégett, elpusztult. *Bellerophontes*-t, az égbe törő földi lovas (*equitem*) Pegasus, a szárnyas ló, azzal bünteti, hogy a mélybe taszítja, mert szándékával túllépett egy határt, amiért büntetés, esetleg halál jár, mivel földi emberként nincs helye az égi istenek világában.

7. Ezután szigorú figyelmeztetés hangzik, mint Horatiusnál annyiszor: senki sem léphet túl bizonyos határokon, végzettől rendelt korlátokon, mert bárki teszi is ezt meg, jóvátehetetlen vétséget követ el. A *nefas*-nak súlya van. *Scire nefas* (Leuconoe-óda, c. I 11, 1), de *nefas* bármit tenni is *ultra* — *citra modum* (31. sor *disparem vites*). Ezt meg kell szívlelni! Mindenkinél! Tilos mindent tudni, de éppúgy *nefas* korlátlanul akarni. (Ez általános érvényű szabály!)

8. Az általános érvényű szabály látszólag Phyllisre is vonatkoztatható, akit Horatius most „utolsó szerelmének” (*meorum finis amorum*)⁶ nevez, lehet azonban, hogy az igazi címzett itt megnevezetlenül marad.

9. Horatius biztatja Phyllist, hogy énekeljen, mert a *sötét* — ismét ide nem illő — gondokat *carmen*-nel lehet eloszlatni.

A vers értelmezését az utolsó versszakból kiindulva kíséreljük meg:

*condisce modos, amanda
voce quos reddas! minuentur atrae
carminae curae.*

⁴ A *flamma* szót ‘fáklya’ jelentésben használja Vergilius is: Aen. VI. 518.

⁵ A IV. 12. óda elemzésekor is feltűnően „kiszólt” a versből az *infelix avis* és a kegyetlen thrák király története. E mitológiai kép feloldása vitt közelebb a vers jobb megértéséhez, R. Hamar M.: i. m.

⁶ Hogy a *meorum finis amorum* kifejezést konkrétan Phyllisre kell vonatkoztatni, azaz, hogy nem „szerelmeim végének”, hanem „utolsó szerelmesemnek” kell értelmeznünk, már H. Oppermann: Maecenas’ Geburtstag. Wege zu Horaz. Darmstadt 1980. 185 és M. C. J. Putnam Artifices of Eternity. Horace’s Fourth Book of Odes. Ithaca—London 1986. 185) felismerte.

Sötét gondoktól akar szabadulni Horatius is, talán más is. Miféle *atrae curae*-ról lehet szó? Hogyan értelmezhető a *condisce modos* kifejezés? A hagyományos „tanuld meg dalaim” értelmezés nem segít a vers bonyolult szemiotikai szerkezetének és mély üzenetének megértésében. Többről van szó, mint egy dal megtanulásáról és annak sima, édesded előadásáról.

Az utolsó két sor nyilvánvalóan összefügghet a híres III. 1. (*Odi profanum vulgus et arceo* kezdetű) óda 40. sorával:

post equitem sedet atra Cura.

Nem lehet véletlen egybeesés. Nyomasztó, sötét gond (gondok) terheli Horatiust és költészetét. Talán menekülne maga elől is, ha már a katonai diktatúra hatalma elől nem menekülhet? A sötét gondot cipelő lovas (lovagot) a megszemélyesített *Timor* és *Minae* követik (III. 1,37). Ez a kép azt sejteti, hogy a félelem, a fenyegetettség állandó, jelenlévő erő Horatius életében is. A lovas (lovag) mögött „ül” a megszemélyesített *atra Cura* a III. 1. ódában, a IV 11-ben pedig a lovas (*equitem*), aki az égbe tör, már leveti a Pegasus.

A 35. sor *reddas* igealakja is követelőn hangzik, a felszólítást az *amanda vox* sem tudja enyhíteni. S a *reddo* ige szemiotikai síkon az epistulák I. könyvének 7. darabját idézi fel, amelyben Horatius kifejti, hogy nem akar visszatérni Rómába, még Maecenas kérésére sem. Elege van mindenkől!

*quodsi me noles usquam discedere, reddes
forte latus, nigros angusta fronte capillos,
reddes dulce loqui, reddes ridere decorum et
inter vina fugam Cinarae maerere protervae.*

Horatius követel. Teste, lelke, kedélye összetört. Milyen lelkiállapotban lehet, ha azt kívánná, hogy újra tudjon kellemesen beszélni és szépen nevetni. Nagy baj van, ha valaki nem tud nevetni. Ez nem függ az anyagi jólétől. Ez megvolt Horatiusnak, csak annyira nem volt minek (vagy kinek) örülnie, hogy az epistula írásakor kész volt mindenről, amit kapott, lemondani (ep. I. 7,34 *cuncta resigno*; 39 *inspice, si possum donata reponere laetus*).

Horatius az I. könyv 7. epistuláját Kr. e. 22-ben írta.⁷ Ez a dátum nem hagyható figyelmen kívül a IV. 11 óda elemzésénél sem. Kr. e. 23-ban volt a Murena-féle összeesküvés, majd az összeesküvők kivégzése. Murena Maecenasnak volt a sógora, kézenfekvő tehát, hogy neki és körének tudnia kellett, mi készült — esetleg közvetlen közelükben — Augustus ellen. Ezt sejteti az a tény, hogy még Maecenas felesége sem tudott védelmet biztosítani testvérének, Murenának, noha Augustusnál — mintha — lett volna „szava”. Most nem volt.

⁷ A. Kiessling—R. Heinze: Horatius. Briefe.4 Berlin 1914, 70.

Ebben a történeti összefüggésben a IV. 11 *carmen* utolsó versszakának „sötét gondoljai” visszaülthetnek a 9 éve lejátszódott, Maecenas körét s benne Horatiust is érzelmileg mélyen érintő eseményre. Erre gondolva az első versszakban említett 9 éves bor évjáratának pontos meghatározását is tudatos költői eljárásnak kell tartanunk: Kr. e. 23 – 9 = Kr. e. 14, ez viszont az ódák IV. könyve írásának idejére utalhat. Ismét együtt kellett lennie egy bizonyos társaságnak, esetleg e társaság *maradékának*? Nem ünnepelni, hanem *emlékezni* kellett az áldozatbemutatással?

Az áldozatbemutatás rítusa Horatius leírásában világosan nyomon követhető. Szemmel láthatólag *nem konyhai jelenetről* van szó.⁸ Magasztosabb esemény részesei a vers szereplői és ezzel együtt olvasói is. A 2. és 3. versszak értelmezése világíthatja meg, hogyan is játszódott le az áldozatbemutatás szertartása. A 2. versszakban megjelenik az ünnepi zölddel feldíszített oltár, amely várja, hogy az áldozati bárány vérével behintse. A 3. versszak már a sürgő-forgó *mixtae pueris puellae*-ről beszél s szemléletesen leírja, hogyan „reszketnek” (*trepidant*) lángnyelvükkel (*vertice*) forgatva a füstöt a fáklyák (*flammae*). A bárány halálesetek alkalmával a *Lar familiaris*-nak a *funesta familia* megtisztítására és havonként az *Idus*-okon bemutatott áldozatoknak volt az áldozati állata.⁹ Az áldozati cselekményeknek a segédkező *pueri et puellae* állandó résztvevői voltak.¹⁰ A *flammae* szót nem lehet ‘konyhai tűzhely’-nek értelmezni, egyrészt, mert e szónak ilyen jelentése nincsen, másrészt Horatius ‘tűzhely’ jelentésben a *focus* szót használja (pl. c. I. 9,5 *ligna super foco large reponens*; ep. 2,43 *sacrum vetustis exstruat lignis focum* stb.). A fáklyák a temetési és az esküvői szertartások tartozékai voltak, de nélkülözhetetlenek lehettek az este bemutatott áldozatoknál is. Az ódában leírt áldozat tehát vagy egy haláleset alkalmával vagy az április hónap *Idus*-án bemutatott kultikus cselekményre utal. Horatius a következő versszakban világosan meg is mondja, hogy az április *Idus*-án bemutatandó áldozatról, s egyben Maecenas születésnapjának a megünnepléséről van szó, aki ugyanis éppen ezen a napon született. Az áldozatbemutatásnak tehát nem is egy, hanem két funkciójáról is szól Horatius üzenete, amelynek mindegyike örömmünephez kapcsolódik. Ezzel azonban éles ellentétben áll a vers végére tett s ezáltal különleges hangsúllyal kiemelt *atrae curae* kifejezés. Nehezen lehet elzárkózni az elől a következőtől, hogy az áldozat bemutatásának van egy harmadik, titkolt funkciója is, amelyet Horatius április *Idus*-ának és Maecenas születésnapjának megünneplése mögé rejtett el. Az este és a fáklyák halotti áldozatra utalnak, Horatius azonban az óda felületi szemiotikai síkján ezt nem juttathatta kifejezésre, sőt igyekezett az áldozat két másik funkciója mögé elrejteni.

Ki(k)ért mutatják be a halotti áldozatot? A vers jelenetképe és hangulata a Murena-ódát idézi fel, amelyben a 9. skk. sorokban a következőket olvashatjuk:

⁸ M. C. J. Putnam: i. m. 186 már részletesen kifejtette, hogy a IV. 11. ódában „szertartásról” (ritual), „ünnepségről” (festivity) van szó, amelyben jelentős szerepet játszik Phyllis „ragyogása”. Putnam könyvéről ld. mindenesetre *Borzák I.* ismertetését: Ant. Tan. 34 (1989–90) 196–198.

⁹ G. Wissowa: *Religion und Kultus der Römer*. 2 München 1912. 496.

¹⁰ G. Wissowa: i. m. 411 és 414.

*da lunae propere novae,
da noctis mediae, da, puer, auguris
Murenae...*

Három poharat emelnek: az *újholdra*, az *éjjelre* és az *augur* Murenára.¹¹ Elgondolkodtató az újhold (*nova luna*), az éjjél (*media nox*) és az *augur* *Murena* együttes szereplése. A természeti háttér sötét. Nyoma sincs a csupa fénysugár holdvilágnak. Az éj *újhold idején* és *éjjélkor* a legsötétebb. És ekkor lép színre az *augur* *Murena*. Talán összeesküvés volt készülőben ekkor? Miért említi Horatius mindjárt a vers elején Codrust, aki nem félt a hazájáért meghalni (*Codrus pro patria non timidus mori*)? Misztikus hangulat, feszültség érezhető még a sötétséghez kapcsolódó *da* imperativusokból is. Az *insanire iuvat* kifejezés és a IV. 12 óda *desipere dulce est* zárómondata is igen hasonló óhajt tükröz. Valamiért megkönnyebbülésre, oldódásra lenne szükség. Ehhez nagy zaj — fríg fuvola, furulya, lant, zeneszó — is nélkülözhetetlen „kellék”. Olyasmi történhetik itt, aminek jobb titokban maradnia, jobb elfedni zeneszóval, muzsikával azt, ami csak kevesekre tartozik, borítsa be illatos rózsalevél (*sperge rosas*) még a színhelyet is.

A záró versszakban hirtelen feltűnik tisztán ragyogó esthajnalcsillagként (*puro Vespero similis*) egy Telephus nevű férfi, akiért éppen idejében Rhode (*tempestiva Rhode*) epekedik. Telephus személye nem közömbös a tárgyalt ódák üzenetének megértése szempontjából. A Murena-ódában reményteljes ifjúként jelenik meg a IV. 11. óda viszont ezt mondja róla:

*Telephum, quem tu petis, occupavit
non tuae sortis iuvenem puella
dives et lasciva tenetque grata
compede vinctum.*

Telephus nem jött el az ünnepi/halotti áldozatbemutatóra, valamilyen rejtélyes *puella* tartja fogva. Ezután következnek a már említett mitológiai képek a mértéket túllépő, túl magasra törő Phaethonról és Bellerophontról. Égbe törtek. Megsértették az isteni törvényt, ez pedig *nefas*. Mi lehet a költői funkciója ezeknek a mitológiai képeknek?

Vizsgáljuk meg a két óda egymásnak megfelelő, de részben hasonló, részben eltérő szöveghelyeit.

¹¹ L. Borzsák I.: i. m. 357.

III. 19

IV. 11

1. Murena ünneplése (Kr. e. 23)
2. Éjfél, újhold, zene, vígság, esetleg figyelemelterelés valamiről (Kr. e. 23)
3. Telephus „*in floribus*” jelenik meg
4. Szerelmi fedőtörténet: Telephusért Rhode éppen idejében epekedik (*tempe-siva petit Rhode*)

1. Örömnépnek álcázott halotti áldozat, 9 éves borral (Kr. e. 14)
2. A 9 éves bor Kr. e. 23-ból származik, azaz esetleg erre az évre utal, ha Horatius az ódák IV. könyvét Kr. e. 14-ben írta (23 – 9 = 14)
3. Telephus ebbe a társaságba *most* nem jött el. Látszólag valamilyen *puella dives et lasciva* csábította el.
4. Telephust egy *puella* mint *grata compede* megbéklyóztatva tartja fogva

Ez az irodalomszemiotikai elemzés önmagától veti fel azt a kérdést, milyen leány tartja fogva *úgy* Telephust, hogy az a szíves meghívásnak nem tudott eleget tenni, hiába várta a társaság Phyllisszel együtt? Talán úgy járt ő is, mint Phaethon és Bellerophon, akik elpusztultak, mert átlépték a megengedett mértéket? Mi lesz a sorsa azoknak, akik nagyra törnek? Bukás, pusztulás, esetleg halál!

Telephust, ha átlépte a megengedett mértéket, ugyanez a sors várhatta. Várta is őt a *puella dives et lasciva*, kedves kötelékével annyira fogva tartva, hogy lehetetlen többé onnan távoznia és visszatérnie egykori társaságához, barátaihoz. Ez a hely, ahonnan nincs visszatérés, Proserpina/Persephone lehet, akire illik a *puella dives et lasciva* megjelölés, amennyiben *dives*, mert arany ajándékok járnak neki,¹² és *lasciva*, mert számos istennel, Zeusszal, Hermésszel, Adónisszal, Héliossszal, az alvilági Dionysosszal volt szerelmi kapcsolata.¹³ A *puella* megjelölést több istennő és félistennő viseli a latin irodalomban (Medea: Ovid. Pont. 3, 3, 80; Phaedra: Ovid. Heroid. 4, 2; Penelope uo. 1, 115; Helene Ovid. Fasti I. 54; Antiope Prop. 3, 13, 21), de Martialisnál (10, 24) maga Proserpina *Elysia puella* néven jelenik meg. Horatius számára kézenfekvő lehetett tehát, hogy Proserpinát a *puella dives et lasciva* megjelölés mögé rejtse.

Telephus ilyen látványos eltűnésének komoly oka lehetett, éspedig bizonyára az, hogy már nem élt. Horatius költeményéből csak a sejtés szintjéig juthatunk el Telephus sorsát illetően, azonban Suetonius segítségével ezt a következtetést magasabb szintre emelhetjük. Augustus életrajzában 19. fejezetében ugyanis Suetonius arról tudósít, hogy Augustus ellen számos összeesküvést szöttek, s az összeesküvők neveit fel is sorolja: Lepidus, Murena, Caepio, Egnatus, Epicadus, valamint Telephus (*nomenclator mulieris*). Suetonius szerint tehát egy Telephus nevű *nomenclator* is részt vett az Augustus elleni

¹² Kerényi Károly: Görög mitológia. Bp. 1977. 128.

¹³ Kerényi Károly: i. m. 54, 79, 115, 130, 164.

összeesküvések egyikében. Hogy mi lett a sorsa, arról nem szól Suetonius, Horatius azonban a maga költői eszközeivel észrevétlenül mégis érzékeltetni tudja.

Suetonius név szerint említi Murenát és Telephust. Horatius III. 19. ódájában szintén együtt szerepel Murena és Telephus, utóbbi mint „sikeres” férfi. A IV. 11. ódában Murena neve nem jelenik meg, s Telephusnak is csak a neve szerepel, személyesen nincs jelen, hanem távol van az áldozatot bemutató társaságtól, nagyon távol a *puella dives et lasciva* fogságában. Ezután az „égbetörők” leírása következik, ami nem illene a versbe, ha tényleg csak Phyllis Telephus iránti szerelmi vonzódásáról volna szó. A szerelmi csatlódás nem feltétlenül idézi fel a magasba törés s a mélybe zuhanás és pusztulás szükség-szerűségét. Nem szerelemről van itt szó, Horatius nem a szerelem csalfa csapdáitól félti barátait, hanem a „mérték” túllépésétől óv, mert az a pusztuláshoz vezet.

Ezért mutatják be áldozatukat 9 éves borral a látszólag örömnép, valójában halott emlékáldozat résztvevői. *Condisce modos!* — biztat Horatius. A „Tanulj dalt!” értelmezés azonban nem illik az előtte elmondott Phaethon- és Bellerophontes-történet tanulságához. Ezeknek az összefüggésében a *modus* szót csak „mérték”-nek érthetjük, mértéknek, amelyet nem szabad átlépni. Ezt az értelmezést maga Horatius teszi kézenfekvővé, mert a híres Florus-levél (epist. II. 2) 144. sorában ilyen értelemben használja a *modus* szót: *verae numerosque modosque ediscere vitae*.¹⁴ Természetesen mindkét helyen költői bravúrral a kifejezés kettős értelmével játszik. Költői nyelvének és kifejezésmódjának itt is kettős szemiotikai síkjával állunk szemben. *Dalt és mértéket kell tanulni!* Valahol együtt van mindkettő. Mi mást tehet Horatius? Újra és újra figyelmeztet a „mód”-ra, a „mérték”-re, eddig és ne tovább! Ekkor *minuentur atrae curae*, méghozzá *carmine!* A lehető legtöbbet üzenné Horatius is, akárcsak Madách teszi az „Ember tragédiája” londoni színében: mi lesz az egyénnel, *ha feljebb hág?*

Mit szánod, ha elmerül ez,
.....
Rettegsz a költészetért ma,
holnap a tudás miatt
s szűk rendszernek *mértékébe*
zárod a hullámokat.

A tenger pedig „zajg”:

Hagyd zajongni, majd az élet
korlátozza önmagát,
nem vész el harcában semmi,
mindig új s mindig a régi,
halld csak *ígésző dalát!*

¹⁴ Ld. még *epist.* I. 18, 59—60 *quamvis nil extra numerum fecisse modumque curas.*

Horatius a IV. 11 ódában szerelembe, *carmen*-be, *igéző dalba* rejtette a Murena-óda és a II. 7. epistula súlyos gondolatait. Látszatszerelm, látszatmámor ez, a mitológiai utalások megerősítik ezt. A IV. 11., 12., 13. ódák nagyívú emlékezések a nevükön csak részben nevezhető egykori társakra, barátokra, sőt a hatalom ellen lázadókra és szerelmére, Cinarára. Így e versekben is benne van egy szelet Augustus korából.

Hogy miért említette Horatius név szerint Telephust, Murenát pedig nem? Azért, mert az Augustus ellen összeesküvő Telephuson kívül a római elit körében közismert volt az epikus mitológia Telephusa is, akinek nevét Horatius a megtorlás veszélye nélkül használhatta költeményében,¹⁵ Murenáról azonban hallgatnia kellett. Így itt ismét szembeesülünk Horatius költészetének kettős szemiotikai síkjával.¹⁶

Horatius mitológiai képeket, történeteket hív segítségül, hogy segítségükkel mélyebb síkon ábrázolni tudja a megélt jelent. Együtt él velük, amikor a valóságban egyre inkább magára marad. Mindenkitől elvehetnek mindent, de az emlékezést nem. Horatiusnak bőségesen van mire emlékeznie, rosszra, jóra, de a megélt kevesebb jó is dúsan táplálja költészetét, kiteljesíti emberségét. Védi magát. Ez természetes emberi viselkedés, esetleg túlélési óhaj. Addig élni, amíg segíthet emlékeivel átmenteni a jövőbe azok emlékét, akiket különben elfelejtettek volna.¹⁷

Az ódák IV. könyvében Horatius vállalja vészterhes kora Phaethonjának esetleges sorsát a barátaira való emlékezéssel.

*Az élet egyre hidegebb lesz...
De ekkor a Nap kocsijának*

¹⁵ *Borzsák I.*: i. m. 85 utalt Horatius I. 13. ódájának kommentárjában arra, hogy Horatius ismerte az epikus mitológia Telephusát.

¹⁶ Már *W. Hartke*: Der Weg des Horaz zu den Göttern. Das Institut für griechisch-römische Altertumskunde. Protokoll der Eröffnungstagung vom 23.—26. Oktober 1955. Berlin 1957. 31—43, különösen 41 számolt azzal, hogy a Kr. e. 23. év válságjelenségei tükröződnek Horatius költészetében. A Horatius és Augustus viszonyára vonatkozó tudományos irodalmat 1978-ig kritikailag összefoglalta *E. Doblhofer*: Horaz und Augustus. Az ANRW fentebb, a 3. jz-ben idézett kötetében, 1922—1986. Fejtegetései abba az irányba mutatnak, amelyre idézett tanulmányában Hartke utalt. Érdemes idézni következő megállapítását (1983): „Die Spannung zwischen Innen- und Außenwelt ist bei Horaz variabel: einmal scheint sie nahe dem Bruch, dann wieder größtenteils aufgelöst, in seltenen Fällen auch völlig ausgeglichen.” Maecenas és Augustus viszonyáról legutóbb *R. O. A. M. Lyne*: Horace. New Haven—London 1995. 136.

¹⁷ Horatius IV. 11. ódájának rejtett politikai tartalmát ez ideig leginkább *O. Murray*: Symposium and Genre in the Poetry of Horace. Horace 2000: A Celebration. Essays for the Bimillennarium. Ed. *N. Rudd*. Ann Arbor 1993. 103. sejtette meg: „Horace looks back on the sympotic world which he had created and which had expressed so well his relationship with Maecenas in one of his finest poems, C. 4, 11. Once again a feast is announced: the wine is more than nine years old. The house is full of provisions and of preparations: but who is the guest? It is indeed nine years since that fateful season when Horace published his great collection of sympotic poetry in 24 BC, and since the power and patronage of Maecenas began to decline as a result of the events of 23 BC. The new patron of Horace may be forgiven for wishing the name of Maecenas to be absent from his collection. So Horace can no longer invite Maecenas to his symposium; nevertheless he will remember his birthday with the traditional celebration. It is a poem for the lost world of the symposium, *à la recherche du temps perdu*: let us recall those who fall from high places. Phaethon and Bellerophon, and resign ourselves to the present.”

*gyeplőit ércesen fogom.
Ne szédülj dalok Faetonja,
Törj csillagokba sápadt homlokom!*

Horatius „őszikéinek” hangját halljuk visszhangozni Juhász Gyula versében. Nem feladni! A csillagokba törni az utolsó pillanatig. Az *atra cura*-t távol kell tartani! Ki képes erre? Talán Phyllis. Dalával visszahozza Horatius álmát. A nőalak feltűnése sokat jelent Horatiusnak, ő Phyllis híve maradt, Telephust a mérték túllépése *sötétbe* taszította. Ez a sötétség most világosodik. Ki és mi által? Phyllis színre léptetésével megjelenik valamilyen magasabb rendű érzés, amely kivezethet az átélt sötétségből. Új kezdődik! Horatius tudja érzékeltetni, hogy *Phyllis* mindenkit megelőz, istenséggént,¹⁸ teremő énjével újulást hoz, fényt, világosságot. Mert ha *minuentur atrae carmine curae*, akkor az „igéző daltól” a sötétség csökkenésével növekszik a éltető világosság, a fény.¹⁹

¹⁸ Már *Borzák I.*: i. m. 481 felhívta a figyelmet „Phyllis venusi ragyogása”-ra.

¹⁹ Hálás köszönetet mondok Harmatta Jánosnak a buzditásért, az „igéző dal” megértéséhez nyújtott nélkülözhetetlen szövegért. Enélkül nem tudtam volna így megszólaltatni e verset és talán Horatius lelkét sem.

NEVETÉS ÉS SÍRÁS

Az Antik Tanulmányok hasábjain legutóbb (1997, 81 skk.) — az írói szöválasztás és politikai hitvallás összefüggéseinek szemléltetéséül — azt próbáltuk bemutatni, hogy a *procumbere* (*prosterni*, *proiici*...) ige használata koronként (Vergiliusnál, Lucanusnál, Tacitusnál) hogyan változik, milyen emberi állásfoglalást tükröz; illetőleg azt a bizarrnak tetsző kérdést vetettük fel, hogy Tacitus miért *nem* „szerette” a *continuus* (*perpetuus*, *assiduus*) jelzőt. Célunkat most sem tűzzük magasabbra, amikor néhány irodalmi példával a közkeletű (persze erősen vitatható) népjellemzés¹ szerint „komoly” (sőt komor) *vir vere Romanus* „komolyságát” abban próbáljuk kitapintani, hogy például Livius vagy Tacitus mértékadó szereplői — közszereplésük során — *sohasem* nevetnek.

Erre az elgondolkodtató körülményre Livius olvasása közben figyeltünk fel. Kis Ferencé Livius-fordításának kísérőtanulmányában (A római nép története. Bp. 1963, 390) a jellegzetesnek elkönyvelt római eszmények közt oly szívesen emlegetett *gravitas*-szal kapcsolatban P. G. Walshot idéztük, aki több párhuzamos szöveg összehasonlításának eredményeképpen megállapította, hogy Livius *méltóságteljes* rómaijai még akkor sem nevetnek, ha az illető rész forrásául szolgáló szerzőnél kifejezetten ezt olvashatjuk. Walsh szerint² Liviusnak ez a következetes igyekezete „derűtségre indíthatja a tiszteletlen olvasót” (his insistence on the need for personal dignity... in the conduct of affairs may cause the irreverent reader some amusement). Hiába is lapozzuk az *Ab urbe condita* könyveit, egyetlen *nagy* római sem akad bennük, aki nevetne, legfeljebb elmosolyodik (there is an occasional flicker of a smile, but no more). A tréfás elemeknek ez a kigyomlálása (vagy éppen elfojtása: this suppression of all jocular elements) félrevezethet bennünket a római jellem túlzott komolyságának feltételezésében: Livius „emberi mivoltából forgatja ki” (dehumanises) Marcellust vagy Flamininust, amikor „kivágja” (excises) belőlük a nevetést és a tréfát. Például Flamininus és a makedón Philippos nikaiai tárgyalásainak leírásában Livius módszeresen (methodically) kiszűri a forrásában (Polyb.

¹ Vö. F. K. Stanzel, *Europäer. Ein imagologischer Essay* (Heidelberg 1997). Tanulságos olvasmány. A kiindulásul szolgáló, névtelen „Völkertafel” (Steiermark, az 1720-as évekből) „Unger”-rovatában a következő „jellemvonásainkkal” szembesülünk: „Untreu, Allergrausambst, Bluthbegierig, Verräther, Aufrierisch (auführisch, — a Rákóczi-szabadságharc osztrák megítélése), Müssiggehen” stb. Csak a „Wissenschaft” terén járunk jobban: „in Ladeinischer sprach” kiválóak volnánk. Joggal minősíti a szerző (44) a szóban forgó táblázatot — akárcsak az ókortól napjainkig követhető „népjellemzéseket” — kuriózumok halmazának (Kuriositätenschau).

² P. G. Walsh: *Livy. His historical aims and methods*. Cambridge 1961, 78.

XVIII 2,6; 4,3) olvasható tréfás célzásokat, beéri Philipposnak az aitoliai Phaineas „vak- (si)ságára” utaló durva célzásával (XXXII 34,3 *iocatus in valetudinem oculorum Phae-naeae*): *et erat dicacior natura, quam regem decet, et ne inter seria quidem risu satis tem-perans*. Hasonlóképpen jár el Livius a Szirakuzát ostromló Marcellus kényszeredett szel-lemességének referálásában: elhallgatja Archimédész hadigépezeteinek a rómaiakra néz-ve pusztító hatását, csak az ostrom sikertelenségét említi (XXIV 34,16 *absistere oppu-gnatione placuit*), a *sambuca* szó kétértelműségével operáló római hadvezér szójátékának (Polyb. VIII 8,6 ἐπισκόπων τὰς αὐτοῦ πράξεις) megőrkítését nem érezte volna illendő-nek.

Ne feledjük a folytatást (Walsh, 79): „Like Tacitus, he (Liv.) is sensitive about unseemly behaviour”, — ezért mellőzi a forrásában (a primitív Quadrigariusban: Gell. IX 13,5) talált közönségességet, a barbár gallus nyelvöltögetését, és formálja előadását (VII 10,5) az augustusi aranykor választékosságának megfelelően. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Walsh R. Syme Tacitus-monográfiájára (I 342): „Tacitus insists on this *dignitas* in history no less than Livy.”³

Mi annak idején a Walshtól felvonultatott szövegrészeket a pydnai győző *gravitas*-ának rajzával véltük kiegészítendőnek. A több forrásból — Polybiosból biztosan — merítő Plutarchos szerint Aemilius Paullus (Aem. 34, 3—4) *nevetve* mondta volna a triumphi meghurcoltatás (felvonultatás: *deduci*) szégyenétől mentesülni hajtó Perseusnak, hogy módjában áll mentesülnie (vö. Cic. Tusc. disp. V 40,118 *Paullus Persi deprecanti, ne in triumpho duceretur, in tua id quidem potestate est*). Pontosabban: a római hadvezér itt sem *nevetett*, hanem csak kíméletlen gúnnnyal reagált a férfiatlanul megalázkodó Perseus kérésére: ὁ δὲ τῆς ἀνανδρίας αὐτοῦ καὶ φιλοψυχίας ... καταγελῶν „ἀλλὰ τοῦτο γ’” εἶπε „καὶ πρότερον ἦν ἐπ’ αὐτῷ καὶ νῦν ἐστίν, ἂν βούληται.” Livius el sem tudja képzelni hőseit *nevetve*, — írtuk annak idején, — *sírva* (mint az ifj. Scipiót Karthago romjain)⁴ már annál inkább: amikor a legyőzött Perseus gyászruhába öltözött és könnyező követeit megpillantja, *et ipse inlacrimasse dicitur sorti humanae...* (Liv. XLV 4,2 sk.) hasonló megokolással, mint Scipio (vagy korábban a Szirakuzát elfoglaló Marcellus: Liv. XXV 24, 11 skk.): részint örömeiben, részben a város hajdani dicsőségére, illetve az athéni expedíciós flotta gyászos pusztulására emlékezve. De Új-Karthagóban az id. Scipio is

³ Erre itt egyetlen példát említünk: Vitellius csúfos végének ábrázolását (Hist. III 84,5 *foedum spectaculum*). Tacitus is mellőzi a párhuzamos hagyományban olvasható közönséges részleteket (Antonius Primus csúfnevét stb.), ugyanakkor a visszataszító realitások rajzából emberi tragédiát formál és nem feledkezik meg a bukott császárnak meggyalázottságában is megőrzött *méltóságról*: *una vox non animi degeneris ex-capta...*

⁴ Appianos (Pun. 132) a szem- és fültnú Polybiosra hivatkozva ismerteti a jelenetet: Scipiót annak felismerése fakasztja könnyekre, hogy minden korábbi *ἀρχή* (*imperium*) — Trója, Asszíria, a médek és perzsák, majd a makedónok *birodalma* — alá volt vetve a változásnak (μεταβολή), akárcsak az emberek, és Rómára gondolva idézi a homérosi ἔσσεται ἡμῶν-t. — Vö. A. Henrichs: *Graecia capta*. Harvard Stud. Class. Phil. 97 (1995) 250 skk.; korábban A. Momigliano: *Alien wisdom*. Cambridge 1975, 22 skk.; Ed. Fraenkel: *Rome and Greek culture*. Inaugural lect. Oxford 1935, 28 sk. = Kl. Beiträge zur kl. Phil. II (Roma 1964) 597: „It is a Greek outlook on life and a Greek conception of history, the theory of the necessary vicissitudes of human fate and of the cycle in the life of nations.”

megsíratta (Polyb. X 18, 13 ἡναγκάσθη δακρῦσαι) a királyi nők kiszolgáltatottságát, — akárcsak Nagy Sándor (Curt. Ruf. III 12,6).

Messzire vezetne, ha mindezeket az „előzményeket” párhuzamba akarnók erőltetni Jeruzsálem siratásával: amikor Jézus meglátta a várost, megsíratta (Lk. 19,41 ἰδὼν τὴν πόλιν ἐκλαυσεν ἐπ’ αὐτήν ... ἤξουσιν ἡμέραι ἐπὶ σέ ...; a mértékadó kommentárok Jeremiásra utalnak: 13,17; 14,17; vö. Lk. 21,6). Tény mindenesetre, hogy Scipiónak mint istenes pogánynak *pozitív* megítélése a későbbi századok historiográfiájában alkalmasint éppen Karthago megsíratásának vélt krisztusi párhuzamával magyarázható. (Hasonló Aemilius Paullus híres diadalmenetének utókora is a későbbi korok épületes irodalmában: a buzgó hívek Plutarchos leírásában⁵ Krisztus virágvasárnap i bevonulásának praefigurációját fedezték fel.)

Scipio „paradox viselkedése” némelyeket⁶ Hérodotos Xerxésére emlékeztetett, aki a Görögország ellen induló seregének abydosi szemléljén (VII 46) könnyekre fakadt, „mert elgondolkozván, elfogta a szájalom, hogy milyen rövid az emberi élet...” (Plataiai előtt az egyik perzsa előkelőség hasonlóképpen filozofál: IX 16.)⁷

A. Henrichs (i. h. 252,30) Xerxés abydosi sírásán kívül nemcsak az imént említett plataiai jelenetre, hanem Hérodotosnak egy másik helyére is hivatkozik, ahol (III 14) még az örült Kambyzsés is megszánja a síró Psamménitost, a vele együtt síró Kroisost és kíséretének perzsa tagjait. Vagy Démaratost hívjuk tanúul? A Spartából elűzött király őszinte vélekedését a görögök biztosan várható ellenállásáról Xerxés gúnyosan nevetve hallgatja (Hérod. VII 103,1 γελάσας, vö. VIII 25,2), de a világtörténelmi fiaskó után ugyanez a Démaratos mondja a nagykirály szemébe (VII 209,2): γέλωτά με ἔθεν λέγοντα τῇ περ ὥρων ἐκβησόμενα ταῦτα. Igen, a zsarnoki gúnykacaj a *hybris* megnyilatkozása, amelyre — elháríthatatlanul a bukás következik. Gondoljunk a sophoklési Élektérát magyaráító Bornemisza Péter deákra, aki — Melanchthon-tanítvány — a páratlan *keimélion* (Bécs 1558) címlapján nem ok nélkül tüntette fel az újszövetségi mottót: „Jaj nektek, kik nevettek most, mert még sírtok!” (Lk. 6,25 οὐαί, οἱ γελῶντες νῦν, ὅτι κενθήσετε καὶ κλαύσετε, vö. Jak. 4,9.)

A fentebb idézett szerző (Henrichs) ugyanott utal S. Flory tanulmányára,⁸ aki az abydosi jelenethez a következő szellemességet fűzte: „If Polybius had not read Herodotus, Scipio had.” Ezt persze nem áll módunkban ellenőrizni (nem is tartjuk valószínűnek); Henrichs csak annyit jegyez meg, hogy „Scipio könnyeinek pszichológiája végső soron érdekesebb, mint történetiségük kérdése.” De már előbb is (251) nyilvánvalónak jelentette ki, hogy irodalmi motívummal van dolgunk (we are clearly witnessing a literary motif at work).

Egy másik idevágó tanulmány⁹ élén megint csak elgondolkoztató jelmondatot olvassunk: „Strong and indiscriminate laughter is a mark of vulgarity.” Ez nyilván nem vonat-

⁵ Plut., Aem. P. 32 skk.; vö. Az antikvitás XVI. századi képe (Bp. 1960), 173 sk. és főleg 469 skk.

⁶ Vö. A. Henrichs, i. h. 252 sk.

⁷ Minderről vö. „A síró Xerxés” c. tanulmányunkat: Ant. Tan. 12 (1965) 231 skk.

⁸ S. Flory: Laughter, tears and wisdom in Herodotus. Amer. Journ. Phil. 99 (1978) 145 skk.

⁹ S. Halliwell: The uses of laughter in Greek culture. Class. Quart. 41 (1991) 279 skk.

kozik az olymposiak „olthatatlan kacagására” (Il. I 599; Od. VIII 326), mint ahogy a rendhagyó tréfálkozást a szórakozni vágyó római közönség is legfeljebb Iuppiterhez érezte illőnek (vö. Plaut., Amph. 916 *equidem ioco illa dixeram dudum tibi ridiculi causa*; 962),¹⁰ amint a közembert nevetésre készítő vaskosságot Livius is csak a köz szolgálatával (XLV 39,17 *re bene gerenda domi militiaeque*) indokolva meri előadni. Akár Hérodotosnál, akár a moralizáló római történetírásban a hangos nevetés (loud uncontrolled laughter) a *tyrannusok* jellemző sajátja.¹¹

Egy hajdani dolgozatunkat¹² Petőfi Tacitus-olvasmányainak egyik tanúbizonyságával zártuk:

...Kardunk mindig behullt a vérfolyóba,
Mely meghasított keblünkéből eredt,
S ájulva mint a földön feküdtünk,
Kacagva tombolt a zsarnok fölöttünk.

(Vesztett csaták, csúfos futások, 1848 decemberéből.) A „zsarnoknak” ezt a megjelenítését csak Diderot „Tyran”-jához, de még inkább a tacitusi Tiberius-, Nero- vagy Domitianus-portréhoz hasonlíthatjuk, — írtuk annak idején (vö. Tac., Ann. VI 31,2 *quasi aspiciens undantem per domos sanguinem*). Tiberius „zsarnoki tombolásának” képét később¹³ a szírákúzi Agathokléséből eredeztettük (Diod. XX 72): Tacitus a szenzációhajhász Durisnak regényesen kiszínezett szicíliai rémtörténetét transzponálta a Tiberis partjára.

Mennyire más a testi élet béklyóitól szabadulni készülő Sókratés csendes mosolya (Phaid. 115 C) ... És így mosolyog a tacitusi *Dialogus Maternusa*, a „magas, komoly, hazudni büszke” író legközelebbi megtestesítője is (Dial. 11,1 *remissus et subridens*). De mit kezdjünk ugyanennek a *Dialogus*nak a zárómondatával? (42,2 *cum adrisissent, discessimus*.) Nem bonyolódunk következtelenségbe: az egyik (a *Brutus* mellett talán a legfőbb) ciceroi mintaképben, a *De oratore*-ban ismételten — mondhatnók: refrénszerűen — ezzel a vitaenyhítő, humánus mosollyal találkozunk (II 28 *hic Catulus adrisit*; II 30 *postea quam adriserunt*; II 145 *adrisit hic Crassus*; II 367 *tum Cotta ridens...*), egy helyen pedig (II 230) a szónoklás közben előkíváncsozó *facetius dictum*-ot illőképpen mérsékli a *gravitas* és *auctoritas*. *Quod erat demonstrandum*.¹⁴

¹⁰ Vö. W. Stockert: Der plaut. Amphitruo, eine Tragikomödie. A S. Jäkel és A. Timonen szerk. kiadvány (Laughter down the centuries) II. kötetében (Turku 1995) 117 skk.

¹¹ Az ímént idézett kiadvány III. kötetében (Turku 1997), 271.

¹² Tac. Magyarországon. Ant. Tan. 2 (1955) 188.

¹³ Ant. Tan. 31 (1984) 225.

¹⁴ Utólag hivatkozunk E. A. Schmidt rokontárgyú előadására: Römisches Lachen. A „Römische Lebenskunst” c. kötetben (hg. von. G. Alföldy etc.), Heidelberg 1995, 79 skk.

BOLLÓK JÁNOS

HOROS BESZÉDE (PROPERTIUS IV. 1, 71—150)

Propertius IV. könyvének értelmezésében azokon a tipikus nehézségeken kívül, amelyek a hellénisztikus költők és római követőik műveinek kapcsán általában fölmerülnek — a bonyolult utalásrendszer szövevényeinek kibogozása, a költői üzenet kódjának/kódjainak megfejtése, — szövegkritikai problémák is bonyolítják a helyzetet. Ráadásul ez utóbbiak sűrítve éppen a kötet nyitó elégiájának második nagyobb egységében (71—150. v. = I b) jelentkeznek, ami több vonatkozásban kihat a kötet egészének értelmezésére is. Egyfelől ugyanis aligha lehet kétséges, hogy Horos beszédének az egész elégiakötet szempontjából fontos mondandója van, amit a kötetben elfoglalt kitüntető helyén kívül az is jelez, hogy hellénisztikus mintaképe nem más, mint Kallimachos *Aitia*-jának a bevezetője;¹ másfelől azonban a Horos-jelenettel kapcsolatban mindmáig alapvető kérdések tisztázatlanok, nemcsak az, hogy *miért éppen egy egyiptomi csillagjós* ad útbaigazítást a költőnek (holott a csillagjósokat a Kr. e. 1. század római írói és költői általában *Chaldaeus*oknak titulálják,² hanem az is, hogy mit tartalmaz ez az útbaigazítás. Mindaddig, amíg erre a két kérdésre nem születik elfogadható válasz, a Horos-beszédnek az elégia első részéhez, illetve a kötet egészéhez fűződő kapcsolatáról legfeljebb csak találgathatunk.

Az, hogy Horos mit vitat, eléggé egyértelműen kiderül az elégia első nagyobb egységéből (1—70 = I a). Ebben a költő először afféle idegenvezetőként igyekszik bemutatni a Palatinus északnyugati lejtőjéről³ egy bizonyos hospesnek a „világ fővárosát”, következetesen szembeállítva saját korának sugárzó Rómáját a város alapítása körüli időszak kicsiny, sőt szegényes Rómájával (1—36), majd miután egészen Trója bukásáig és Aeneas meneküléséig tágította a történelmi horizontot (37—56), végül bejelenti költői tervét, hogy ti. ezúttal Róma ünnepeinek, vallási szokásainak és ősi helyneveinek eredetmondáit kívánja elégikus formában feldolgozni, hazája hasznára, ezenkívül saját maga és szülővárosa dicsőségének növelésére, hogy ez utóbbi mint római Kallimachosz-

¹ K. W. Weber: Das IV. Properz-Buch. Diss. Bochum 1977, 38—45.

² Az asztrológia római térhódításának és hatásának áttekintése Augustus korával bezárólag: W. Gundel—H. G. Gundel: *Astrologumena*. Sudhoffs Archiv 6. (Wiesbaden 1966) 121—143.

³ W. A. Camps szellemes megfigyelése, hogy ez az a képzeletbeli pont, ahonnan mindaz látható, amit Propertius felsorol: Propertius Elegies Book IV. Cambridge 1965, 74.

szal büszkélkedhessen vele (57—70).⁴ Utalásaiból kiviláglik, hogy mind forrásait, mind történet szemléletét illetően hű követője kíván maradni Vergiliusnak,⁵ csak éppen más műfaj keretei között szándékozik megrajzolni a római történelem tablóját. Ekkor veszi át a szót Horos, a csillagjós (71) — aki minden valószínűség szerint azonos az elégia kezdő sorában megszólított *hospesszel* — és fölényes, kioktató stílusban igyekszik lebeszélni a költőt ebbéli szándékáról, mondván:

*Quo ruis imprudens, vage, dicera fata, Properti?
non sunt a dextro condita fila colo.
accersis lacrimas cantans, aversus Apollo:
poscis ab invita verba pigenda lyra (71—74)*

Horosnak már ezek az első — „r”-ektől recsegő, „s”-ektől sziszegő, hangzásukat tekintve roppant kellemetlen — szavai is kérdések sorát vetik fel. Miért nem származnak „szerencsés rokkáról” a költő „fonalai”? Miféle könnyeket „idéz elő” Propertius az énekével? Miért fordul el tőle Apollo, és miért a költő lantja ellenére valók azok a szavak, amelyeket „kikövetel” tőle, s amelyek miatt majd restelkednie kell? S mert ezek közül közvetlenül egyikre sincs válasz, homályban marad az is, hogy mi az a *certum*, amit a csillagjós ezzel szemben ajánl. Pedig Horos ugyancsak nyomatékosan hangsúlyozza mind forrásainak a hitelességét, mind a maga szakértelmét és *vatesi* mivoltát:

*Certa feram certis auctoribus, aut ego vates
nescius aerata signa movere pila. (75—76)*

A Propertius-elemzők többsége beéri annyival, hogy Horos beszédét arra irányuló próbálkozásnak fogja fel, hogy a csillagjós kijózanítsa az új terveitől szinte révületbe esett költőt, mondván: teljesen hiábavaló ez a talmi lelkesedése, hiszen úgysem lesz képes szakítani a szerelemi elégiával, mert a csillagok által kiszabott sorsa az, hogy a szerelem költője maradjon. E szerint a felfogás szerint Horos beszéde funkcióját tekintve a korábban vázolt költői program korrekciója csupán, amit az is támogatna, — s ez egyben az I/a-val és az I/b-vel jelölt elégia szerves összetartozását is bizonyítja, — hogy a kötet, amelyben aitiologikus, illetve férfi-nő kapcsolatával foglalkozó elégiák vegyesen találhatók, a „propertiusi” és a „horosi” program együttes megvalósulását tükrözi.⁶ Ha ez így van, akkor Horos beszéde egészen addig, amíg rá nem tér a költő életének ismertetésére, valóban csak tartalmatlan, asztrológiai halandzsa, mellyel az asztrológus egyetlen célt

⁴ Kallimachos hatására az aranykori költészetben: *W. Wimmel: Kallimachos in Rom. Hermes-Einzelschriften* 16. Wiesbaden 1960.

⁵ Az Aeneis és Propertius kései elégiáinak sokrétű kapcsolatára: *C. Becker: Die späten Elegien des Properz. Hermes* 99 (1971) 449—480.

⁶ Lényegében így értékeli *J. P. Sullivan* is (*Propertius Book IV. Themes and Structures*. 1984.), aki ezzel összefüggésben az egész kötet *recusatio* jellegét is kiemeli.

kíván elérni, azt, hogy a maga szavahihetőségét igazolja a költő előtt. Sőt, Horos — beszédének jelentős részében — nemcsak öntelt fecsegőnek mutatkozik, hanem még jobban illenek rá a groteszk jelző, hiszen asztrológusi mindentudásából csupán a római vallás legjelentősebb isteneinek felsorolására futja.⁷

Ez a többé-kevésbé általánosan elfogadottnak tekinthető, egyoldalú Horos-értelmezés azonban nem kevés ellentmondást rejt magában. A legszembeötlőbb az, hogy ha Propertius ennyire komikus figurának szánta Horost, miért fogadta meg mégis — legalább részben — a tanácsát? Ha Horos beszédének valóban semmi köze sincs a római történelemhez, mit jelent — ráadásul a beszéde felén jóval túl felbukkanó — *hactenus historiae*” fordulat (119)? Nem kevésbé elgondolkodtató az is, hogy a csillagjós *vates*-nak nevezi magát. A *vates* szó használata az adott összefüggésben⁸ félreismerhetetlenül az I/a *Pergamea vates*-ára (51) — Cassandrára — utal vissza, akinek a jóslata éppen hogy történelmi-politikai üzenetet tartalmaz:

*Vertite equum, Danaï! male vincitis! Ilia tellus
vivet, et huic cineri Iuppiter arma dabit.* (53—54)

És itt kell szembenéznünk azokkal a szövegkritikai problémákkal, amelyekre a bevezetőben céloztunk. Ahhoz, hogy Horos beszédét értelmezni tudjuk, előbb legalább a szó szerinti jelentését kellene pontosan értenünk. Csakhogy amíg a 80. sorig a csillagjós gondolatmenete minden különösebb nehézség nélkül követhető, — addig a 81. sortól kezdve a kéziratokban hagyományozott szöveg nyelvtanilag egészében véve kuszává, helyenként pedig egyenesen érthetlenné válik.

81	<i>nunc pretium fecere deos et fallitur auro</i>
82	<i>Iuppiter obliquae signa iterata rotae,</i>
83	<i>felicesque Iovis stellas Martisque rapaces</i>
84	<i>et grave Saturni sidus in omne caput;</i>
85	<i>quid moveant Pisces animosaeque signa Leonis,</i>
86	<i>lotus in Hesperia quid Capricornus aqua.</i>
87	<i>dican, Troia cades et Troica Roma resurges,</i>
88	<i>et maris et terrae longa sepulchra canam.</i> (81—88)

Már az sem teljesen világos, hogy a *fallitur auro*-hoz tartozó *signa iterata* (82) nominativus vagy accusativus-e, a szövegromlás tényének regisztrálását azonban mégsem annyira ez, mint inkább az ezt követő 83—86. sorok teszik elkerülhetlenné. A

⁷ Horos beszédével kapcsolatban már olyan szélsőséges nézet is napvilágot látott, hogy Propertius szándékosan adott nyelvtanilag hibás, érthetetlen mondatokat a csillagjós szájába: C. Becker: Horos redselig? WSt 79 (1966) (FS Lesky) 442—451.

⁸ V. Pöschl: Dichtung und dionysische Verzauberung in der Horaz-Ode 3,25. Horazische Lyrik. Interpretationen. Heidelberg 1970, 164—178.

felices stellas ugyanis csak acc. lehet, következésként csak az lehet a *sidus* is, és legalább ennyire egyértelmű, hogy a *quid*-del bevezetett tagmondatok csak kérdő tárgyi mellékmondatok lehetnek. Nehéz volna azonban megmondani, hogy ezek az acc.-ok mitől függenek. A 87. sor *dicam*-jához kapcsolni őket több mint merészség, hiszen így a vezérige egyrészt a több soros szerkezet végére kerülne, ami teljesen egyedülálló volna a Propertius-corpusban, nem beszélve arról, hogy ez esetben ugyancsak nehéz volna mit kezdenünk a *dicam* után következő majdnem két sorral. Ha ugyanis a „Troia cades ... resurges”-t szerkezetileg a *dicam*-hoz kapcsoljuk, akkor a *dicam* két, egymástól teljesen különböző szerkezethez tartozik vezérigeként, ami nyelvtanilag abszurdum, ha viszont különválasztjuk tőle (*dicam. Troia, cades, et Troica regna resurges, et maris et terrae longa sepulchra canam*), az első tagmondat válik értelmetlenné. A nehézségek természetesen minden Propertius-kutató előtt ismertek, s többé-kevésbé abban is teljes az egyetértés, hogy ezeket leginkább csak a kézirati hagyomány szövegének kisebb-nagyobb módosításával lehet kiküszöbölni.

A csupán kisebb egységeket érintő szövegjavítások közül a legismertebb és a legszellemesebb talán a Housmané, aki a *fallitur*-t *fallimus*-ra módosította, a *Iuppiter*-t pedig mint vocativust, szerkezetileg különválasztotta a mondatról: *et fallimus auro (Iuppiter!) obliquae signa iterata rotae*. Ezzel látszólag megoldotta a legfőbb nyelvi problémát, hiszen a *fallimus*-hoz valóban tartozhatnak acc.-ok, csak hogy ez a szövegjavítás tartalmilag nem illeszthető be a gondolatmenetbe, hiszen ebben az esetben a 81–86. sorig terjedő rész egyetlen funkciója az volna, hogy az asztrológusok hamisításait részletezze, miközben Horos magát is a hamisítók közé sorolná, holott a megelőző négy sorban éppen ennek az ellenkezőjét bizonygatja: *inque meis libris nil prius esse fide* (80).

Ennél radikálisabb megoldáshoz folyamodott Marcilius és Scaliger: a 87–88. sort egyszerűen áthelyezték az elégia első nagyobb egységének a végére: az előbbi a 70. sor utánra, az utóbbi a 68–69. sor közé.⁹ Lényegében véve Scaliger megoldását fogadta el Camps¹⁰ is, azzal az eltéréssel, hogy a szerinte is zavaró *fallitur auro Iuppiter*-t mint közbevetett mondatot zárójelbe tette. Ezt a szövegáthelyezést elsősorban az motiválta, hogy e megoldás hívei szerint az elégia második nagyobb egységében ez volna az egyetlen olyan részlet, mely aitiológiai elégiák írásának szándékára utal, ami szerintük — a már említett okok miatt — nem egyeztethető össze a Horos-beszéd egészének intenciójával. Ez a megoldás azonkívül, hogy lényegében körbenforgó okoskodáson alapul, azt a veszélyt is magában rejt, hogy megbomlik az I/a és I/b elégia sorainak a kéziratokban hagyományozott aránya, ami viszont a kötet egészének értelmezése szempontjából okozhat zavarokat.¹¹

Ennek ellenére mi is egyetértünk azzal, hogy erőltetett, a gondolati egységet megtörő vagy nyelvtanilag abszurd magyarázatok helyett célszerűbbnek látszik a szövegáthe-

⁹ Ugyanígy R. Hanslik: Propertius. (Bibl. Teubner. 1979) 154.

¹⁰ W. A. Camps: i. m. 14. és 64–66.

¹¹ Az I. elégia és a kötet felépítésének szoros összefüggését hangsúlyozza — joggal — M. von Albrecht: Properz als augusteischer Dichter. Wst NF (1982) 221–235, ugyanígy J. P. Sullivan: Propertius. A critical introduction. Cambridge 1976. kül. 144., noha mi ezt az összefüggést másként értelmezzük.

lyezés módszerével kísérletezni.¹² A *dicam*-mal kezdődő két sor a szöveghagyományban szerintünk is elkerült a helyéről, mi azonban — Marciliustól, Scaligertől és Campstól eltérően — csak négy sorral előbbre, a 81—83. sor közé helyezzük át, s ez esetben a problematikus szövegrész a következőképpen módosul:

79 *Di mihi sunt testes non degenerasse propinquos,*
 80 *inque meis libris nil prius esse fide;*
 81 *nunc pretium fecere deos, et fallitur auro*
 82 *Iuppiter obliquae signa iterata rotae.*
 87 ***Dicam: „Troia cades, et Troica Roma resurges”,***
 88 ***et maris et terrae longa sepulchra canam:***
 83 *felicesque Iovis stellas, Martisque rapaces,*
 84 *et grave Saturni sidus in omne caput;*
 85 *quid moveant Pisces animosaque signa Leonis,*
 86 *lotus et Hesperia quid Capricornus aqua.*

Ezt az egyelőre csak hipotetikus módosítási javaslatot az alábbi megfontolások indokolják:

a) Ily módon nyelvileg teljesen korrekt és Propertius stílusával egyező szöveget nyerhetünk, amelyben a „*Troia cades, et Troica Roma resurges*” mint oratio recta áll a *dicam* után ([Én majd megmondom [hogymit jelent] „Trója, el fogsz esni és trójai Róma-ként újra fel fogsz támadni”), a 83—86. sorok acc.-ai és tárgyi mellékmondatai pedig a *canam*-tól függenek.

b) Így elkerülhető az a gondolati törés, amelyet az okozna, ha a 83—86. sorok teljes egészükben a *fecere*-től függenének.

c) Ez a soráthelyezés nem bontja meg az I/a és az I/b elégia sorainak a kéziratokban hagyományozott arányát,

d) továbbá figyelembe veszi a I/a elégia megfelelő szövegegységének tartalmát és arányait is. Az elégia „propertiusi” részében ugyanis két jóslatra történik utalás:

si modo Avernalis tremulae cortina Sibyllae
dixit Aventino rura pianda Remo,
aut si Pergameae sero rata carmina vatis
longaevum ad Priami vera fuere caput:
„vertite equum, Danaï! male vincitis! Ilia tellus
vivet, et huic cineri Iuppiter arma dabit.” (49—54)

Az elsőben személyes sorson — a Remusén —, a másodikban Trója során van a hangsúly, és a két jóslat sorainak aránya: 2: 4. Horos beszédében — a költőről szóló részt

¹² Magát a módszert az is indokoltá és megengedhetővé teszi, hogy a Propertius-darabok ilyen jellegű szövegromlása már az ókorban elkezdődött: a IV 1, 11—14. sorok már Lactantiusnál sem a helyükön szerepelnek.; J. E. G. Zetzel: The earliest transposition of Propertius. *AJPh CI* (1980) 314—315.

nem számítva — szintén két jóslat szerepel egymás mellett (87—86., ill. 89—102. v.): az elsőt, mely Trója újjászületésével kapcsolatos, a *dicam*, a másodikat, mely egyéni sorsok beteljesedését sorolja fel, a *dixi* vezet be; soraik aránya 6 : 14, ami nagyon közel áll a 2 : 4 arányhoz.

Mint minden szépirodalmi alkotásban előforduló asztrológiai betét, így Horos be-széde kapcsán is felmerül a kérdés, hogy az asztrológiai jellegű megnyilatkozásoknak van-e olyan, asztrológiailag értékelhető jelentésük, miáltal a költői mondanivaló szerves részét alkothatják, vagy pusztán költői díszítőelemek, jelen esetben részint a variációs technika érvényre juttatásának, részint a költői jellemzésnek az eszközei. Ennek eldöntése előfeltételként megkívánja az illető szövegrész asztrológiatörténeti szempontú elemzését,¹³ amely mindeddig elmaradt.

Horos három bolygót és három zodiakus-csillagképet sorol fel, s az asztrológia szerint az égitestek közül valóban ezek: a bolygók és a zodiakus-csillagképek gyakorolnak döntő hatást a földi események és az emberi sorsok alakulására. A csillagjós helyesen határozza meg az egyes bolygók asztrológiai alapminőségét is: a *Iuppiter* a legjótékonyabb bolygó, helyénvaló tehát vele kapcsolatban a *felix* jelző használata, mint ahogy a két „kártékony” bolygó, a Mars és a Saturnus *rapax*, illetve *grave* jelzője is alkalmas alapminőségük érzékeltetésére. Lényegében véve ugyanezt mondhatjuk az Oroszlán jegyének *animosus* jelzőjéről is. Csakhogy ezek olyan közhelyei az asztrológiának, amelyek a kívülállók előtt is ismeretesek, Horos nagyképűsége tehát, csak ezeket a momentumokat figyelembe véve, valóban indokolatlan, sőt komikus. Horos felsorolásában a három bolygót három zodiakus-csillagkép követi. Ezt így önmagában akár a parallelizmusra való törekvés jelének is felfoghatnánk, mivel azonban az asztrológia a bolygók és a zodiakus-csillagképek között sokrétű kapcsolatot tételez fel, mielőtt továbblépnénk, vizsgáljuk meg a három említett zodiakus-csillagkép bolygókapcsolatait az asztrológiában szokásos szempontok szerint. Ezek a következők: 1. házviszonyok, 2. egzaltációs és depressziós pontok, 3. dekánek,¹⁴ 4. határok, 5. *dódekatémorionok*.¹⁵

A Halak a *Iuppiter háza*, az Oroszlán a Napé, a Bak a Saturnusé. Mivel a Nap nem illik bele a sorba, ezen az alapon az említett zodiakus-csillagképek és a bolygók között nem állapítható meg kapcsolat.

A *Iuppiter* egzaltációs pontja a Rákban, a Marsé a Bakban, a Saturnusé a Mérlegben van; az elégia három bolygója és három zodiakus-csillagképe között tehát ebből a szempontból sem fedezhető fel összefüggés.

A „határok”, illetve a „*dódekatémorion*”-ok kérdésével itt azért nem érdemes részletesen foglalkoznunk, mert egy-egy zodiakus-csillagkép határai mindig öt bolygó között

¹³ Felvetődött az is, hogy az elégia Propertius születési horoszkópját tartalmazza: T. K. Paul Keyser: Propertius' horoscope: a suggested birthdate. CPh 87 (1992) 328—334. Ezt okkal vitatja: J. L. Butrica: Propertius' horoscope and a birthdate rejected. CPh 88 (1993) 330—331.

¹⁴ Ez a szempont *Ptolemaios* Tetrabiblosából később ismertetendő ok miatt kimaradt.

¹⁵ Mindezekre az alapfogalmakra és szempontokra lásd: W. Gundel: RE „Planeten” 2122—2131.

oszlanak meg, a dódekatémoriont pedig mindig csak konkrét, egyedi számítással lehet meghatározni.

Szándékosan hagytuk utoljára a dekanokat. A dekanok az asztrológia tanításai szerint olyan isteni erők, amelyeknek mindegyike az ekliptika 10 fokos szögtartománya fölött uralkodik — összesen tehát 36 van belőlük — és a maga szögtartományán belül egy-egy meghatározott bolygó által fejt ki hatását. Mivel minden zodiakus-csillagkép elvben 30 fokot foglal le az ekliptikából, mindegyikhez három dekan és ezzel együtt három hozzájuk rendelt „közvetítő bolygó” tartozik. Firmicus Maternus szerint a Horostól említett három zodiakus-csillagkép dekanok szerinti felosztása a következő:

*In Piscibus primus decanus Saturni, secundus Iovis, tertius Martis;
Leonis primus decanus Saturni, et secundus Iovis, tertius Martis;
Capricorini primus decanus Iovis, et secundus Martis, tertius Solis.* (Math. II 4,3)

És itt már érdemes megállnunk. A Halak és az Oroszlán dekanjainak bolygói pontosan megegyeznek a Horos által felsorolt bolygókkal, a tulajdonképpeni bolygók és a dekanokhoz tartozó bolygók sorrendje azonban különböző:

a bolygóké:	Iuppiter — Mars — Saturnus
a dekanok bolygóié:	Saturnus — Iuppiter — Mars.

Horos szerint a dekanok bolygóit illetően ez a helyes sorrend, bár kortársainak némelyike — mint mondja — pénzért hajlandó Iuppitert elmozdítani az igazi helyéről: *fallitur auro / Iuppiter obliquae signa iterata rotae* (81—82): „a ferdén forgó kör [= ekliptika] ismétlődő csillagképeit illetően meghamisítják Iuppitert”. Az első pillantásra csak nehezen felismerhető *signa iterata* tehát grammatikailag a *fallitur*-hoz tartozó *accusativus Graecus*.¹⁶

A Bak látszólag nem illik bele a sorba, mert harmadik dekanjának bolygója a Nap. Csakhogy ez a zodiakus-csillagkép a felsorolásban úgy jelenik meg, mint „*lotus in Hesperia ... aqua*”, vagyis mint amely már „megmártózott az Óceán vizében”. Ez a jelző több értelmezési lehetőséget kínál (később majd kiderül, hogy nem véletlenül), s ezek egyike az, hogy a csillagkép egy része már lenyugodott, más része viszont még a látóhatár fölött van. De melyik része az, amely már lenyugodott?

A zodiakus-csillagképek napi vonulásuk közben a ekliptikai fokbeosztásukkal (Kos [0—30] → Bika [30—60] → Ikrek [60—90] → ...) ellentétes sorrendben (... Ikrek [90—60] → Bika → [60—30] Kos [30—0] → Halak [360—330] → ...) vonulnak végig az ekliptikán, felkelésükkor tehát mindegyiküknek a 30. foka emelkedik először a horizont fölé, és lenyugvásuk is a 30. fokuk lenyugvásával kezdődik. A Nap a Bak 20—30 fok

¹⁶ Szükségtelen tehát a *fallitur auro Iuppiter*-t és a *signa iterata*-t különválasztani, mint az többek között kiadásában R. Hanslik is tette: i. m. 154.

közötti tartományának a dekánja, vagyis a csillagkép lenyugvásakor ez a szögtartomány süllyed először a látóhatár alá. A Bakot illetően Horos kijelentésének tehát egyik lehetséges értelmezése az, hogy a Napot, az utolsó dekán bolygóját, mivel annak szögtartománya már lenyugodott, bizonyos szempontból nem kell tekintetbe vennünk. Ez esetben marad két számításba jöhető bolygóként a Iuppiter és a Mars, még hozzá ebben a sorrendben, és véletlenül sem fölcserélve. Ebből az következik, hogy Horos valami miatt komoly jelentőséget tulajdonít a bolygók sorrendjének, és e vonatkozásban mindenkéltől a Iuppiter és a Mars egymáshoz való viszonya érdekl: ez az, amelyet nem szabad megmásítani.

A három zodiakus-csillagkép funkciója tehát az, hogy dekánjaik révén Horos viszszautaljon velük a korábban felsorolt három bolygóra: a Iuppiterre, a Marsra és a Saturnusra, s egyben hangsúlyozza, hogy valami miatt másodszorra az előzőtől eltérő sorrendben kell számításba venni őket.

Az elégia bolygói és dekánjai közötti kapcsolat felismerése akár önmagában is közelebb segíthet annak megértéséhez, hogy az asztrológust miért éppen *Horos*-nak hívják. A *Horos* — amely egyébként Horus isten nevével azonos — a papiruszleletek tanúsága szerint mint theophorikus név a hellénisztikus kori Egyiptomban a legközkedveltebb személynevek közé tartozott.¹⁷ A hellénisztikus asztrológiában viszont a dekán-rendszer az, ami egyértelműen egyiptomi örökség.¹⁸ A *dekánok*, amelyek mint egymástól egy órányi különbséggel felkelő csillagok vagy csillagcsoportok eredetileg az órák jelölésére, illetve általában az idő tagolására szolgáltak, évszázadok során — miután eredeti funkciójukat elvesztették, és a számuk is megszaporodott, — a halotti irodalom mellett az asztrológiával is kapcsolatba kerülve, a hellénisztikus korra *nagy hatalmú isteni lényekké* fejlődtek, s végül a zodiakus-csillagképek és a bolygók fölött is átvették a hatalmat. A zodiakus-csillagképek és a dekánok társításának legkorábban megfogható emléke a Kr. e. 3. századból való (az Eszna I. templomnak — csak leírásból ismert — mennyezetfreskója),¹⁹ a zodiakus-csillagképek, a bolygók és a dekánok kapcsolatainak rendszerbe foglalását azonban csak az úgynevezett „hermetikus asztrológia” kidolgozói (egyiptomi papok?) végezték el; ennek az asztrológiai iskolának görög nyelvű írásai már a Kr. e. 2. század közepétől forgalomban voltak.²⁰ Az ezekből származó asztrológiai töredékekben minden zodiakus-csillagképhez három dekán tartozik; a dekánok ereje egyrészt azonos a bolygókéval, másrészt azonban a bolygók mozgását is ők irányítják; nemcsak az újszülött sorsa függ tőlük, hanem általában az egész világe is: a természeti csapásokat (árvíz, éhín-

¹⁷ A. S. Hunt and E. C. Edgar: *Select papyri with an English translation*, I—II. (London and New York 1932—34) passim.

¹⁸ W. Gundel: *Dekanen und Dekansterbilder. Ein Beitrag zur Geschichte der Sternbilder der Kulturvölker* Glückstadt-Hamburg 1936. Uő: *Neue astrologische Texte des Hermes Trismegistos*. Abh. München. Phil.-hist. Abt. N. F. 12. 1936.

¹⁹ Kákósy L.: *Egyiptomi és antik csillaghit*. Budapest 1978, 128—129.

²⁰ Hermés Trismegistos neve alatt több asztrológiai tárgyú írás forgott közkezen a hellénisztikus és a római korban, de a fikció szerint *Hermés* (= *Toth*) világosította fel az asztrológia titkairól Nehepsót és Petosirist is.

ség, járvány stb.) éppúgy ők idézik elő, mint a nagy történelmi változásokat (lázadások, uralomváltozások stb.). A hermétikus asztrológia a maga dekán-rendszerével számos, racionálisan nem mindig érthető, spekulatív elemet is tartalmaz, és emiatt mindvégig viszonylag önálló irányzatát jelentette az asztrológiának, amellyel az ókori asztrológusok közül nem is mindenki rokonszenvezett.²¹ A két nagy ókori asztrológiai kézikönyv szerzői közül Ptolemaios például elzárókozott előle, Firmicus Maternus viszont áhítattal nyilatkozott róla, pontosan, név szerint is megnevezve rá vonatkozó ismereteinek a forrását.²² A dekánokhoz kapcsolódó hellénisztikus kori elképzelések legrésztesebb összefoglalása a *Liber Hermetis* címen ismert értekezésben maradt ránk.²³

Horos és családfája éppen ezért részint jelzés értékű, részint további útbaigazítással szolgálhat. Horos a babyloni *Orops* (*Horops*) fiának mondja magát, ami utalás arra, hogy nem utasítja ugyan el a babyloni asztrológiát sem, ám mint maga a neve — *Horos* — mutatja, ő mégis inkább a hermétikus irányzat híve. Ezt a költő részéről arra vonatkozó burkolt iránymutatásnak is felfoghatjuk, hogy a *Horos* által emlegetett bolygók jelentésének nyitját milyen irányban kell tovább keresnünk.

A szövegösszefüggésből annyi már kiderült, hogy Horos számára valami miatt fontos a bolygók sorrendje, s ugyancsak a szövegösszefüggés alapján az is valószínűsíthető, hogy a bolygók és a dekánok bolygói valamiképpen Trója pusztulásával és újjászületésével állnak kapcsolatban. Ez a két mozzanat eleve azt sugallja, hogy a csillagjós bolygói rejtélyének megoldásához alighanem a bolygók *chronokratoriájára* vonatkozó asztrológiai spekulációk vizsgálata révén juthatunk közelebb, hiszen jóformán ez az egyetlen lehetősége annak, hogy bolygók történelmi eseményekre, dátumokra utalhassanak. Közvetve alátámasztja ezt az is, hogy Horos a többi asztrológus megvesztegethetőségéről panaszkodik: Vettius Valens *Anthologiájában* ugyanis éppen a *chronokratoriával* foglalkozó rész bevezetésében találkozunk hasonló, invektíva ízü nyilatkozattal: ἡμεῖς δὲ πολλῇν μὲν χώρην διοδεύσαμεν καὶ Αἴγυπτον διελθόντες, διδασκάλους φιλαργύροις περιπεσόντες, τὰς μὲν τῶν χρημάτων δόσεις ἐποιήσαμεθα διὰ τὴν περὶ τὸ ἔργον ἐπιθυμίαν, τῆς δ' ἀληθείας μὴ τυγχάνοντες... (IV 10, 4).

Valószínűleg a bolygók periodikus mozgásából vonták le az asztrológusok azt a következtetést, hogy az egyes bolygók hatásának az intenzitása is periodikusan változik: bizonyos időközönként hatásuk roppant mód felerősödik, s ebben a szakaszban az illető bolygó mintegy „az idő kormányzója”-vá lép elő. Az „időkormányzóságra” vonatkozó elképzelések sokfélék ugyan, de két alapvető típusuk különíthető el: az egyik a horoszkóp egy-egy fokától, egy úgynevezett „indítóponttól” kiindulva többnyire rendkívül bonyolult számításokkal igyekszik meghatározni az egyes időszakok időkormányzóját vagy időkormányzóit, a másik a mindenkor csillagállástól függetlenül adja meg az egyes bolygók *chronokratoriáját*. (Ilyen évekre, hónapokra, napokra, órákra lebontható *chro-*

²¹ Kákosy L.: i. m. 235—240.

²² *Omnia enim, quae Aesculapio Mercurius...vix tradiderunt, quae Petosiris explicavit et Nechepso et quae Abram, Orfeus et Critodemus ediderunt, ceterique huius artis scii.* IV. Prooem. 5.

²³ W. Gundel: *Dekane und Dekansterbilder.* 343—344.

nokratoria-táblázat emlékét őrzi a hét napjainak a nyugat-európai nyelvekben — különösen a franciában — meghonosodott elnevezése.) Ez utóbbinak — mint ahogy valójában az egész chronokratoria-elméletnek — nem sok köze van a matematikai asztrológiához (csak másodlagosan került kapcsolatba vele), tisztán spekuláció eredménye, történetileg pedig „szerencsés” és a „szerencsétlen” napokkal kapcsolatos, babonás elképzelésekre vezethető vissza. A dekánokkal összefüggésben imént említett *Liber Hermetis* 15. fejezete alapján az egyes bolygók chronokratoriája a következő:

a Saturnus	minden 3. év ura,
a Iuppiter	minden 9. évé,
a Mars	minden 7. évé
a Sol	minden 18. évé,
a Venus	minden 5. évé,
a Mercurius	minden 8. évé,
a Luna	minden 13. évé

A bolygóknak ez a chronokratoriája tehát a dekánokkal foglalkozó asztrológiai kompendiumban is megtalálható, bár nemcsak ott: Vettius Valensnél a Kritodémosnak tulajdonított klimaktérikus számításokban a bolygók időkormányzóságát illetően ugyanazek az adatok szerepelnek: Λέδει δὲ τὰ συμβαίνοντα μᾶλλον εὐτονώτερα καὶ ἐμφανέστερα γίνεσθαι ἐὰν ἴδιος ἢ ὁ τῶν ἐτῶν ἀριθμὸς τοῦ συμφωνοῦντος πρὸς τὴν ἀποδιάστασιν ἄστέρως, οἷον οὕτως τὰ μὲν ἢ εἶναι Κρόνου, τὰ δὲ ε' Ἀφροδίτης, τὰ δὲ ζ' Ἀρεως, τὰ δὲ ἦ Ἑρμοῦ, τὰ δὲ θ' Διός, τὰ ἱγ' Σελήνης, τὰ ἱη' Ἡλίου (V 8, 18). Annak megválaszolásához azonban, hogy ebből a chronokratoria-elméletből milyen lehetséges következtetések vonhatók le az elégia bolygóival kapcsolatban, előbb rövid történelmi kitérőt kell tennünk.

Propertius IV. könyvének aitiologikus elégiáiban ugyanúgy egyszerre van jelen a *Troitas*, a *Romanitas* és a *Tuscitas*, mint Vergilius Aeneisében, s ezzel összhangban Rómában Propertius éppúgy az újjászületett Tróját látja, mint az Aeneis költője. Ezzel a történetiszemléletükkel persze nem állnak egyedül az Augustus-kori költők és történetírók között,²⁴ ám Propertius azt, hogy IV. könyve ezen a ponton is szorosan kapcsolódik az Aeneishez, azzal is igyekszik hangsúlyozni, hogy az I. elégiában mindkét alkalommal, amikor Trója és Róma kapcsolatáról szól, fogalmazásával is félreérthetetlenül az Aeneisre utal vissza:

arma resurgentis portans victricia Troiae (I a: 47)
illic fas est regna resurgere Troiae (Aen. I 201)
... Troia cades, et Troica Roma resurges (I b: 87)

²⁴ Ugyanennek a gondolaltnak tömör megfogalmazása a *Carmen saeculare*-ban: *Roma si vestrum est opus, illaeque litus Etruscum tenuere turmae* (37—38).

Hány év kellett azonban ehhez az újjászületéshez, és mikortól számíthatjuk Trója újjászületésének kezdetét? Propertius hangsúlyozza, hogy az új Trója történelmének kiindulópontját a régi Trója hamvai jelentik: *huic cineri Iuppiter arma dabit* (54).

Arra a kérdésre, hogy Aeneas Itáliában vívott harcaitól Róma megalapításáig hány esztendő telt el, Iuppiter Venusnak tett híres ígérete látszólag egzakt választ ad:

*bellum ingens geret Italia populosque feroces
contundet moresque viris et moenia ponet,
tertia dum Latio regnantem viderit aestas
ternaque transierint Rutulis hiberna subactis.
at puer Ascanius...*

*triginta magnos volvendis mensibus orbis
imperio explebit, regnumque ab sede Lavini
transferet et longam multa vi muniet Albam.*

*hinc iam ter centum totos regnabitur annos
gente sub Hectorea, donec regina sacerdos
Marte gravis geminam partu dedit Ilia prolem.
inde lupae fulvo nutricis tegmine laetus
Romulus excipiet gentem et Mavortia condet
moenia Romanosque suo de nomine dicet.* (263—267, 269—277 v.)

Iuppiter tehát összesen $3 + 30 + 300 = 333$ évről beszél, s ezt Servius — és nyilván forrásainak jelentős része is — úgy értelmezte, hogy ezeket az éveket Aeneas Latiumba érkezésétől Róma alapításáig kell érteni.²⁵ Ha ehhez hozzáadjuk a trójaiak vándorlásának 7 évét — amiben egységesnek mutatkozik az ókori hagyomány,²⁶ de ami akár az Aeneis alapján is könnyen kiszámítható — Trója pusztulása és Róma megalapítása között egészen pontosan $7 + 333 = 340$ esztendő telt el.²⁷ Ez azonban Iuppiter szavainak csak egyik lehetséges és nem is a legkövetkezetesebb értelmezése. Iuppiter valójában azt mondja, hogy 333 év fog eltelni Romulus és Remus megszületéséig, azt azonban nem, hogy az ikerpár csecsemőként látna hozzá a város megalapításához, sőt az *inde* éppen hogy arra utal, hogy Romulus valamikor „később” veszi majd át népe fölött a hatalmat és alapítja meg Rómát. De mikor? Hogy Romulus egészen pontosan hány éves volt Róma alapításakor, arra vonatkozóan az Augustus-kori forrásokban nincsen semmiféle szám-szerű adat: a *iuvēnis* tág fogalom, ebbe akár a 40. életév is belefér.

És itt válik jelentőssé szerintünk az elégia (és Propertius) szempontjából az a Suetonius Augustus-életrajzában (7, 2) is olvasható megjegyzés, mely szerint Kr. e. 28-

²⁵ *Quomodo trecentos annos dicit, cum eam quadringentis regnasse constet sub Albanis regibus? sed cum praescriptione ait „tercentum”, scilicet usque ad ortum urbis Romae.* (Ad Aen. I 272).

²⁶ *Aeneas enim post errores VII annorum cum ad Italiam pervenisset...* (Serv. Aen. I 259)

²⁷ Egybevág ezzel Servius — és nyilván forrásainak — a számítása is: *Inter excidium vero Troiae et ortum urbis Romae anni inveniuntur CCCX* (ad Aen. 267)

ban az *Augustus*-cím adományozását előterjesztő Munatius Plancus javaslatával szemben némelyek komoly formában felvetették, hogy Octavianust, aki mintegy újjáalapította a várost, magát is *Romulus*nak kellene elnevezni (*quibusdam censentibus Romulum appellari oportere quasi et ipsum conditorem urbis*). Mint ismeretes, Octavianus az *Augustus*-címet 27. januárjában, vagyis 36 évesen kapta meg. Azt, hogy a mondabeli alapító hány éves volt a város alapításakor, senki sem tudta, azt viszont, hogy a „második Romulus” hány éves volt, amikor Róma *quasi*-„újjáalapításáért” elnyerte megtisztelő címét, mindenki előtt ismeretes volt. Tacitus Augustus halála kapcsán hosszasan idézi a *vana mirantes* számígtatásait (Ann. I 9, 1—2), ami arra mutat, hogy az Augustus-kor szellemétől nem volt idegen a „rejtett összefüggések iránti érzék”, s ilyen légkörben valószínűleg senki sem lepődött meg azon, ha egy költő eljátszott a gondolattal, hogy a város alapításakor az „első Romulus” ugyanolyan korú volt, mint a „második Romulus” a város „újjáalapításakor”. Gyaníthatóan nem vette ezt zokon Augustus sem, aki — nyilván ugyanilyen okokból, kettejük hasonlóságának hangsúlyozása végett — ugyancsak szívügyének tekintette a Romulus-kultusz propagálását. Szemléletes megnyilatkozása volt ennek a *Forum Augusti* két szoborcsoportja: az észak-nyugati exedra közepén Aeneas állt a császári ház mitikus őseitől körbevéve, a vele szemben levő exedra közepén pedig a *summi viri* csoportjától övezve Romulus tekintett az arra járókra.²⁸ Ha mármost ennek figyelembevételével próbáljuk meghatározni, hogy hány év telt el valójában Trója pusztulásától Róma megalapításáig, a 340 évhez még hozzá kell adnunk 36-ot, azaz Romulus feltételezhető életkorát: az eltelt évek száma tehát összesen 376-ra nő.

És most térjünk vissza az idézett herméitikus iratból nyert chronokratoria-táblázatra és Horus bolygóira! Horus Iuppiter és Mars, de lényegében véve Saturnus esetében is „bolygók”-ról és nem „bolygó”-ról beszél, noha az egyes szám még csak metrikai zavart sem okozna. Miért teszi ezt, és miért hangsúlyozza a második — a zodiakus-csillagképek dekányaival megjelölt — bolygósor tagjai között a sorrend megtartásának fontosságát?

Azok a zodiakus-csillagképek, amelyeket a csillagjós felsorol, azon túl, hogy a dekánek bolygóira utalnak, asztrogeográfiai szempontból a Birodalom határait és ezzel összefüggésében aktuális politikai eseményekre vonatkozó célzásokat is tartalmaznak. Az asztrogeográfia szerint a Halak befolyási övezetéhez tartoznak többek között τὰ ἐμπρόσθια Εὐφράτης καὶ Τίγρις, καὶ τὰ μέσα Συρία καὶ Ἐρυθρὰ θάλασσα, Ἰνδική, μέση Πέρσις ..., az Oroszlánéhoz: Ἰταλία, Γαλλία, Σικελία, Ἀπουλία ..., a Bakéhoz: κατὰ ... τὰς πλευρὰς Αἰγαῖον πέλαγος, Κόρινθος, κατὰ δὲ τὴν ζώνην Σικυών, κατὰ δὲ τὸν νῶτον ἢ μεγάλη θάλασσα, κατὰ δὲ τὴν οὐρὰν Ἰβερία...²⁹. A zodiakus-csillagképek fennhatósága alá eső területek tehát azonosak magával Itáliával, illetve a Birodalom keleti és nyugati határával, ugyanakkor utalnak egyrészt Agrippa hispaniai hadjáratára, a cantaberek fölött aratott győzelemre (Kr. e. 19), másrészt Augustus keleti hadjáratára (22—19) és

²⁸ P. Aichholzer: Darstellungen der römischen Sagen. VWGÖ Wien 1983. 2. Ideológiai hátterére vö. E. S. Gruen: *Culture and national identity in the Republican Rome*. Ithaca—New York 1992, 6.

²⁹ A. Ludwich: *Maximi et Ammonis carmina...* = Vettius Valens: App. III. ed. D. Pingree (Teubner) 1986, 393—395.

ezzel összefüggésben a parthusokkal való békekötésre, melyet a korabeli költők — függetlenül attól, hogy a valóság sokkal szürkébb volt, — Augustus nagy győzelmeiként ünnepelek.³⁰ Mármost hogy a bolygók és a római történelem, de különösen az újdonsült principatus, mindenekelőtt pedig Augustus szempontjából fontos események között milyen összefüggés lehet, úgy kaphatunk választ, ha számba vesszük, hogy Trója feldúlásától Kr. e. 50 és 16 között a „vergiliusi” (A), illetve — most már hozzátehetjük: — a „proptertiusi” (B) változat szerint a három szóban forgó bolygó közül melyik évnél melyik volt az uralkodó bolygója. Ez egyszerű eljárással kiszámítható:

$$\begin{array}{ll} \text{Saturnus:} & \text{A. } (7 + 333 + 753 - x) : 3 \quad \text{B. } (7 + 333 + 36 + 753 - x) : 3 \\ \text{Iuppiter:} & (7 + 333 + 753 - x) : 9 \quad (7 + 333 + 36 + 753 - x) : 9 \\ \text{Mars:} & (7 + 333 + 753 - x) : 7 \quad (7 + 333 + 36 + 753 - x) : 7 \end{array}$$

Eszerint:

A. Saturnus	Iuppiter	Mars	B. Saturnus	Iuppiter	Mars
49	49	50	49	49	51
46			46		44
43		43	43		
40	40		40	40	
37		36	37		37
34			34		
31	31		31	31	30
28		29	28		
25			25		
22	22	22	22	22	23
19			19		
16			16		16

Az a kép, amely a chronokratória-táblázat alapján kibontakozik, önmagáért beszél: a polgárháború utolsó nagy felvonásának s ezen belül Augustus politikai pályafutásának és államszervezői tevékenységének jóformán minden fontosabb momentuma (első consulsága: 43, Sextus Pompeius legyőzése: 36, Actium: 31 stb.) e három bolygó valamelyike, vagy közülük egyszerre kettő uralmának az évére esett. Külön figyelmet érdemel a 31. esztendő, amely akár az egyik, akár a másik számítást vesszük alapul, nemcsak a Saturnus és a Iuppiter, hanem a Nap uralmának éve is volt (A. $1093 - 31 = 1098 : 18 = 59$, B. $1129 - 31 = 1098 : 18 = 61$). Propertius ezt sem mulasztja el hangsúlyozni, és talán az sem véletlen, hogy az erre történő utalást éppen a Bak (Capricornus) bevonásával oldja meg, amely mint Augustus fogantatásának zodiakus-csillagképe, igen nagy szerepet

³⁰ Az események és a sikereknek mintegy az összefoglalása Horatiusnál: *Cantaber Agrippae, Claudii virtute Neronis Armenius cecidit; ius imperiumque Phraates Caesaris accepit genibus minor* (Epist. I 12, 26—28).

játszott az Augustus-kori propagandában: többek között legiós-jelvény lett belőle, ábrázolása ott látható a *gemma Augusteán*, pénzekén,³¹ s mindehhez hozzávehetjük még számos előfordulását a kor költőinél. A Capricornus kettéosztásának a zodiakus-csillagképek felsorolásában tehát kettős célja van: a bolygósorrend fontosságának hangsúlyozásán kívül Augustus személyének a kiemelése. Ez utóbbit különösen nyomatékosá teszi az a kapcsolat, amelyet ugyancsak az augustusi propaganda teremtett részint a Nap és Apollo, részint Apollo és Augustus között.³²

De miért annyira fontos a dekán-bolygók sorrendje? Ha igaz, amit a chronokratoria-táblázatból kiolvashatónak vélünk, hogy tudniillik az egyes bolygók meghatározott éveket jelölnek, Propertius Trója újjászületésének legfontosabb momentumaiként három év eseményét szándékozik kiemelni, méghozzá a dekán-bolygókéval azonos sorrendben. Az már korábban kiderült, hogy mindenekelőtt a Iuppiter-Mars sorrend felcserélésétől kell óvakodnunk. Hogy miért? Ez esetben ugyanis a 31. év — esetleg egy 43—36—31 sor utolsó tagjaként — mindenképpen az újjászületés befejező mozzanatát jelentené, ami megfelelne Vergilius koncepciójának. Horos-Propertiusnak azonban más a véleménye: szerinte Trója újjászületése valójában csak az erkölcs- és vallásreformok jelképes lezárulásával (Kr. e. 17.) és az Augustus tiszteletére Kr. e. 16-ban rendezett évfordulós ünnepségekkel (Dio Cassius 54, 19) zárult le.³³ Ezért volna *aversus Apollo*, a költészet istene — de annak földi hasonmása, Augustus is. Horos beszéde tehát egyrészt „történelmi koncepcióját” tekintve szellemes és időszerű „helyesbítése” az Aeneis felfogásának, vagyis tipikus *aemulatio*, tisztelgés a pár évvel ezelőtt elhunyt Vergilius emléke előtt, másrészt ez a koncepció jobban is illik a *sacra diesque* költőjéhez. Az egész kötet ennek szellemében fogant, s azért került a közepére, a tengelyébe az Actiumot és az Apollo-templom felszentelését együtt ünneplő VI. elégia. Horos beszéde tehát az aitiologikus elégiák viszonylatában is mérvadó, a kötet teljes egészében az ő útmutatásai szerint készült.

Történelmi jelzésértékük elsősorban a dekánok bolygóinak van, a név szerint említett bolygók — Iuppiter—Mars—Saturnus — inkább csak a kulcsot jelentik a dekánok chro-nokratoriájához, igaz, olyan formában, hogy ezek is a trójai-római őstörténet szakaszaira utalnak. Trója 9 éven át volt szerencsés, addig tudott ellenállni az ostromnak (= *Iuppi-ter*), Aeneasék vándorlása 7 évig tartott (= Mars), az Aeneasék harcaitól Róma alapításáig eltelt 333 vagy 369 év számaiban nem nehéz felismerni a 3-as szám (= Saturnus) dominanciáját.

Propertiusnak ez az asztrológiai jelbeszéde sem érthetetlen, sem zavaró nem lehetett annak a Maecenas-körnek a számára, amelynek nagyúri pártfogója nemcsak járatos

³¹ W. Gundel—H. G. Gundel: *Astrologumena* 128.

³² E. Simon: *Augustus. Kunst und Leben in Rom um die Zeitwende*. München 1986.

³³ Az ekkor felerősödött propagandára: A. Jucker: *Apollo Palatinus und Apollo Actius auf augusteischen Münzen*. MH 39 (1982) 82—100. A propaganda irodalmi vetületére általában: J. E. Fontenrose: *Apollo and Sol in Latin poets of the first century B. C.* TAPhA 70 (1939) 439—455; Ovidiusnál: U. Schmitz: *Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen*. Stuttgart 1990, 89—108.

volt az asztrológiában, hanem a jelek szerint hitt is benne.³⁴ De valószínűleg nem botránkozott meg ezen Augustus sem, aki szintén kacérkodott az asztrológiával,³⁵ sőt Actium kapcsán talán még stílszerűnek is érezhette egy egyiptomi csillagjós megidézését, ha hihetünk Plutarchosnak, aki Antonius-életrajzában többek között a következőket írja: „Volt vele (t. i. Antoniuszal) egy egyiptomi jós, aki horoszkópok felállításával foglalkozott, s akár azért, hogy Kleopatra kedvében járjon, akár mert őszintén megmondta az igazat Antoniusnak, közölte vele, hogy bármilyen nagy és fényes is a szerencséje, Caesaré (t. i. Octavianusé) el fogja homályosítani az övét.” (Antonius 33.)

³⁴ Bollók J.: Horatius és az asztrológia. Ant. Tan. 38 (1994) 72—80.

³⁵ Augustus például ismerte a klimaktérikus évekre vonatkozó asztrológiai számításokat, mely szerint a 9 és a 7 szorzatából adódó 63. életév különösen veszélyesnek számít; ennek nyoma fenn is maradt egy levelében: *nam, ut vides, κλιμακτήρια communem seniorum omnium, tertium et sexagesimum annum evasimus.* (Gellius XV 7, 3).

IN SPECIEM UNIUS CORPORIS
 OVIDIUS *METAMORPHOSES*-ÉNEK STRUKTÚRÁJA ÉS ÜZENETE

Quintilianus a szónoki beszéd részeit tárgyalva, a bevezetés lezárásaképpen a következőket írja: „Ha bevezetést alkalmazunk, majd akár az elbeszélésre, akár a bizonyításra térünk át, a bevezetésben annak kell az utolsó helyre kerülnie, amihez a következő rész elejét a legkönnyebben hozzákapcsolhatjuk. A szónokiskolákban dagályos és gyerekes az a törekvés, hogy maga az átmenet mindenképpen valamiféle kijelentésből álljon, s ezzel mint szemfényvesztéssel tetszést arasson, ahogyan Ovidius tobzódik a *Metamorphoses*-ben, jóllehet őt mentheti az a kényszerűség, hogy a legkülönbözőbb tárgyakat kapcsolja össze *egy test látszatává*” (*in speciem unius corporis* IV 1,76—77). Quintilianus szerint tehát a *Metamorphoses* nem egy testté (*in unum corpus*), hanem csak egy test *látszatává* áll össze. E szavakkal azt hangsúlyozza a nagy rétor, hogy Ovidius természettől össze nem tartozó elbeszéléseket fűzött össze olyan egységgé, amely csak az egység látszatát kelti. Úgy vélem, Quintilianus helyesen ismerte fel a költő művészi szándékának lényegét. A *Metamorphoses* struktúráját már Szilágyi J. Gy.¹ és G. K. Galinsky² Quintilianus felismerése alapján értelmezte. Szilágyi azonban az *in speciem unius corporis* kifejezést úgy fordítja, mintha *in unum corpus* („egy testté”) szerepelne Quintilianus szövegében. Véleményem szerint az *in speciem* (látszatra, látszólag) fontos felismerés, és nemcsak a mű struktúrájára, hanem egész esztétikájára is jellemző.

Mindez azt jelenti, hogy a *Metamorphoses* csak *látszólag* egységes mű. Ennek az egységnek bizonyos jegyei azonban megragadhatók. A mű elbeszélései bizonyos kronológiai keretben történnek: átváltozástörténetek a világ kezdetétől Caesar apoteózisáig. Bevezetésében a költő utal is erre a kronológiai keretre: *primaque ab origine mundi ad mea perpetuum deducite tempora carmen* (1,3—4). M. M. Crump,³ Szilágyi J. Gy.⁴ és mások szerint e hosszú idő három részre osztható. Rövid bevezetés (1,1—4) után kezdődnek az átváltozáselbeszélések az istenekről (1,5—6,42), majd folytatódnak a hősökről

¹ Szilágyi J. Gy.: Az „Átváltozások” költője. Devecseri G. fordításában (*Metamorphoses*). Budapest 1975, 476.

² G. K. Galinsky: *Ovid's Metamorphoses. An Introduction to the Basic Aspects*. Berkeley and Los Angeles 1975, 79—109.

³ M. M. Crump: *The Epyllion from Theocritus to Ovid*. Oxford 1930, 274. sk.

⁴ Szilágyi J. Gy.: i. m. 474; P. Grimal külön tanulmányt szentel a kronológia kérdésének: *La chronologie légendaire dans les Métamorphoses d'Ovide*. Az „Ovidiana. Recherches sur Ovide” c. kötetben (szerk. N. I. Herescu). Paris 1958, 245—257.

és hősnőkről (6,421—11,193), végül pedig a trójai háború és Róma történeti alakjairól szólnak (11,193—15,870). Az eposz rövid epilógussal zárul (15,871—879). E tematikus korszakok között azonban nincs éles határ. Az első részben is találkozunk emberekkel (Deucalion és Pyrrha: 1, 313—415), a másodikban emberekkel (Philemon és Baucis: 8, 611—724) és istenekkel is, a harmadikban pedig istenekkel és hőszokkal, például Saturnus fia, Picus (14, 320—440), Egeria, Hippolytus (15, 479—551) stb. E példák is mutatják, hogy a kronológiai sorrend egyáltalán nem következetes.

E látszólagos kronológiai renddel párhuzamosan bizonyos helyszínek is fontos szerepet játszanak — mondja L. P. Wilkinson.⁵ Az első harmadban Théba áll a középpontban (3—4,606), a másodikban Athén (6, 421—9, 100), a harmadikban pedig Trója és Róma (9, 101—15). De a költő gyakran messzire elkalandozik e helyszínektől, például az első harmadban találkozunk keleti elbeszélésekkel: Pyramus és Thisbe története Babylonban játszódik (4, 55—166), a másodikban Achelous és Hercules küzdelme, a harmadikban a kentaurok és a lapithák harca (12, 210—535) is máshol zajlik le. Ebből következik, hogy a helyszínek egymásutánisága is csak látszólagos.

A fentebb említett három nagy témakörön belül — istenek, hőszok, történeti alakok — M. von Albrecht⁶ (W. Ludwig beosztását követve és módosítva) tizenkét kisebb egységet különít el. Természetesen a tizenkét téma sem áll szerves kapcsolatban egymással, Ovidius azonban rafinált művészettel egybekapcsolta őket. Az alábbiakban kissé leegyszerűsítve felsorolom e témákat, s közben rámutatok az egyik témáról a másikra való átmenetre.

1. Teremtéstörténet, a négy világkorszak, az özönvíz (1, 451). Átmenet a következő témához: Nem volt akkor még babér, Phoebus mással ékesítette fejét (1, 450—451).

2. Apollo és más istenek szerelmi kalandjai, a phaethoni világégés, istenek szerelmei (1, 452—2. könyv). Átmenet: Agenor elküldi fiát, Cadmust, hogy keresse meg Európát (3, 1—5).

3. Cadmus-történetek, thébai mondák: Actaeon, Semele és Pentheus, Minyas-leányok (3. könyv—4, 606). Átmenet: Acrisius szembeszegül Bacchusszal és Perseusszal (4, 607—611).

4. Perseus-történetek (4, 607—5, 249). Átmenet: Minerva, aki eddig Perseust kísérte, a Heliconra megy (5, 250—255).

5. A Múzsák itt mesélnek neki az istenek haragjáról: Ceres és Proserpina, Arethusa, Arachne stb. (5, 250—6, 420). Átmenet: Görögország minden tájáról királyok érkeznek Thébába, csak Athénből nem jön senki (6, 412—421).

6. Athénhez kapcsolódó elbeszélések: Progne és Philomela, Medea, Cephalus, Theseus, Minos, a calydoni vadászat (6, 421—9, 97). Átmenet: Achelous a szarvát, Hercules az életét veszti el (9, 98—102).

⁵ Publius Ovidius Naso, *Metamorphosen*. Übersetzt und herausg. von H. Breitenbach mit einer Einleitung von L. P. Wilkinson. Stuttgart, 1964, 13.

⁶ M. von Albrecht: *Gesch. der röm. Lit.* I (Bern 1992) 628—630; W. Ludwig: *Struktur und Einheit der Metamorphosen Ovids*. Berlin 1965.

7. Hercules-elbeszélések (9, 98—446). Átmenet: Miletus önként Asiába megy, találkozik Cyanevel: tőlük születik Byblis (9, 447—453).

8. Természetellenes szerelem: Byblis, Iphis, Orpheus-elbeszélések (9, 447—11, 193). Átmenet: Apolló Trójába érkezik (11, 194—196).

9. Trója-elbeszélések: Trója, Peleus, Ceyx (11, 194—795). Átmenet: Priamus és fiai gyászolják Aesacust, csak Paris nem (12, 1—6).

10. A trójai háború: csoda Aulisban, Achilles győzelme Cygnus fölött, Achilles halála, vita fegyvereiért (12, 1—13, 622). Átmenet: Trója tovább él Aeneas által (13, 623—625).

11. Aeneas-elbeszélések (13, 623—14, 608). Átmenet: Aeneas halála után Ascanius lesz a király (14, 609—610).

12. Alba Longához és Rómához kapcsolódó elbeszélések: Pomona és Vertumnus, Iphis és Anaxarete, Romulus apoteózise, Numa és Pythagoras, Caesar apoteózisa (14, 609—15. könyv).

A fenti témakörökből s azoknak egymáshoz való kapcsolatából két lényeges következtetés vonható le:

a) Az előző témának az utána következővel való kapcsolata szinte mindig a költő fikciója. Az átmenet megteremtését Ovidius legfontosabb költői feladatának tekinthette, mert ez biztosította művének folyamatoságát. Nélküle nem tekinthette volna művét folyamatos éneknek (*carmen perpetuum*). Az a művészi fogás, hogy össze nem tartozó témákat összekapcsoljon, megadta Ovidiusnak azt a lehetőséget, hogy versenyre keljen Kallimachos *Aitia*-jával. Kallimachos *Aitia*-ja prológosában határozottan elutasította, hogy folyamatos éneket (*hen diēnekes aeisma*) írjon. A. W. Bulloch helyesen állapítja meg, hogy Kallimachos az eposz nagy ívét elégiakká tördelte szét, és az *Aitia* 3. és 4. könyvében szerkezeti alapelvként a melléhelyezést választotta folyamatosság helyett.⁷ Versenyre kelve Kallimachossal, Ovidius az ellenkező folyamatot valósította meg: az elégius témákat eposzá formálta át. Költői teljesítményét az átváltozás egyik válfajának tekinthette. Ez azonban nem jelenti azt, hogy szembefordult volna Kallimachossal. Ellenkezőleg: versengés (*aemulatio*) ez a szó legszorosabb értelmében azzal a mesterrel, akit a legtöbb római költő csodált és valamilyen szempontból mintának tekintett. A kutatás ezen *aemulatio* több nyomát feltárta már a *Metamorphoses*-ben is, például Kallimachos *Hekalé*-ja Ovidius *Philemon és Baucis*-éra érezhetően rányomta bélyegét.

b) Az a tény, hogy éppen tizenkét témakör van a *Metamorphoses*-ben, azt sugallja, hogy Ovidius Vergilius *Aeneis*-ével is versengett. De ez a versengés is csak látszólagos, mert a tizenkét témakört sok főhőssel 15 könyvben dolgozta fel, ezzel szemben Vergilius egy témát bontott ki egyetlen főhőssel 12 könyvben. Mindez azt mutatja, hogy Ovidius egészen más művet írt, mint Vergilius *Aeneis*-e, de mégis nagy eposzt alkotott, mert az egymástól elütő témaköröket egységgé fűzte össze, még ha látszólag is. A. Crabbe⁸ meg-

⁷ A „The Cambridge History of Classical Literature” c. sorozat I. kötetében: Greek Literature, Prt 4. Ed: P. E. Easterling and B. M. W. Knox. Cambridge 1989, 15.

⁸ A Crabbe: Structure and Content in Ovid's *Metamorphoses*. ANRW II, 31, 4 (1981) 2274—2327.

győzően hívja fel a figyelmet arra, hogy Ovidius kezdettől fogva 15 könyvre tervezte a művét, s közöttük a közepe, a nyolcadik könyvnek rendező szerepet szánt. A nyolcadik könyv szerkezetére a szimmetria jellemző: a Meleager-elbeszélést egyik részről a Scylla- és Icarus-elbeszélés, a másiktól a Philemon- és az Erysichthon-elbeszélés fogja közre. Ez a szimmetria kiterjed a megelőző 6. és 7., és az utána következő 9. és 10. könyvre is. Sőt a 8. könyv az első és a második, továbbá a 15. könyvben is visszacseng. A Crabbe megállapítását támogatja M. von Albrecht alábbi észrevétele: „A háromszor öt könyvre tervezett mű (*Trist.* 1, 1, 117) nem rendelkezik ugyan az *Aeneis* belső és külső zártságával, mégis a három pentas zárókönyvei között figyelemre méltó hasonlóságok állnak fenn. Csak ezekben a könyvekben van szó múzsákról, csak ezekben a könyvekben találhatók hosszú, látnoki betétek, amelyek rányomják a bélyegüket a könyvre: a Múza éneke (5. könyv), Orpheus éneke (10. könyv), Pythagoras előadása (15. könyv). E könyvek mindegyikének van epilógusa (6, 1—128; 11, 1—84; 15, 871—879), amely a művészsorsra vonatkozik.”⁹

E folyamatos énekek bizonyos főhősök szerepeltetése sajátos ritmust kölcsönöz. Az első harmadban Iuppiter, Apollo, Cadmus, Bacchus, Perseus és Minerva játssza a főszerepet; a másodikban Medea, Theseus, Hercules és Orpheus; a harmadikban Achilles, Aeneas és Pythagoras. De ez is csak látszat, mert a legérdekesebb és leghíresebb elbeszélések mellékszereplőkkel kapcsolatosak, még akkor is, ha a főszereplők is részt vesznek bennük. Így az első részben a legszebb epizódok a következők: Deucalion és Pyrrha, Daphne, Io, Phaethon, Europa, Actaeon, Narcissus, Pyramus és Thisbe, Arachne és Niobe. A másodikban a leghíresebbek: Progne és Philomela, Iason, Cephalus és Procris, Nisus és Scylla, Daedalus és Icarus, Philemon és Baucis, Nessus és Hercules halála, Byblis, Iphis, Orpheus és Euridice, Pygmalion, Myrrha, Atalanta, Midas, Ceux és Alcione. A harmadik harmad emlékezetes elbeszélései: Caeneus, Galatea és Polyphemus, Scylla és Circe, Picus és Canens, Pomona és Vertumnus, Egeria és Hippolytus. E jelentős és terjedelmes elbeszélések mellett Ovidius fontos strukturális szerepet szán a rövidebb, jelentéktelenebb epizódoknak is. Részben a változatosságot érvényesítik, például Cygnus (2, 367—380), Battus (2, 689—707), Pelops (6, 403—411), részben az átváltozások gyorsaságát és sokrétűségét szemléltetik, ezért olykor igen rövidек: pusztá felsorolások mellőzés (*praeteritio*) formájában, például 4, 44—52; 276—284.

Az átváltozás-elbeszéléseknek ez a terjedelem, fontosság és szépség szerinti változatossága azt érzékelteti, hogy Ovidius az epizódok költője, ahogyan ezt Szilágyi J. Gy.¹⁰ hangsúlyozza. A változatosság olyan esztétikai alapelv a költő számára, amelynek mindent alárendel. Ezen alapelv következetes alkalmazása magyarázza a *Metamorphoses* művészi egyenetlenségét. Több kutató és olvasó véleményét fogalmazza meg L. P. Wilkinson, amikor ezt írja: „Arat-e ez a mű még ma is sikert? Bizonyára túlságosan hosszú. Mint ismeretes, Ovidius nem tudott semmit sem kihagyni (ahogyan az idősebb Seneca

⁹ M. von Albrecht: i. m. 636.

¹⁰ Szilágyi J. Gy.: i. m. 479.

ezt megjegyezte). Így nagy mennyiségű jelentéktelen átváltozást is bevett művébe”.¹¹ Igen, Ovidius nem akart *semmit sem* kihagyni, amiről úgy gondolta, hogy művében helye és szerepe van. Olyan alkotásban, amelyben a *varietas* a legfontosabb alapelv, a jelentéktelennek is fontos szerepe van. Ez annyit tesz, hogy a *varietas* esztétikai síkon is érvényesül. A rövid terjedelmű epigrammában a változatosságnak talán még ennél is fontosabb szerepe van, ezért Martialis kifejezetten hangsúlyozza, hogy egy epigrammakötetben a rossz (1, 16) és az egyenletlenség is (7, 90) esztétikai funkcióval bír.

Vergiliuson kívül még egy római költőt kell megemlíteni, akivel Ovidius tudatosan versenyre kelt, s ez Catullus, aki szerelemfelfogásával, szabadságszeretetével és variációs technikájával jelentős hatást gyakorolt a fiatal Ovidiusra. Az *Amores* 3. könyvének záró-elégiájában Vergilius és Catullus mellé állítja magát: *Mantua Vergilio gaudet, Verona Catullo; Paelignae dicar gloria gentis ego* (3, 15, 7–8). Mint költő az abszolút szabadságra tart igényt, úgy, mint Catullus: *Exit in immensum fecunda licentia vatum, obligat historica nec sua verba fide* (3, 2, 41–42). E sorokkal ugyanazt emeli ki, amit Catullus a 16. carmenében kissé indulatosabban öntött formába. Már ebben az elégiájában megjelenik későbbi *Metamorphoses*-ének témája: *De Niobe silicem, de virgine fecimus ursam; concinit Odrysium Cecropis ales Ityn* (3, 12, 31–32). Jellemző, hogy már ekkor véres tragédiákat felidéző mítoszok jutnak az eszébe, olyanok, amelyeket majd a *Metamorphoses*-ben kegyetlen realizmussal dolgoz fel. Egyébként a vérgőzös *Itys*-történetre már Catullus is hivatkozik bátyja halálával kapcsolatban 65. carmenében, amely bevezetésül szolgál Kallimachos-fordításához, a 66. carmenhez. Nem sok invenció kell ahhoz, hogy ebből arra következtessünk: testvére halálában az erőszaknak is szerepe lehetett. A mélylélektan fontos tétele ugyanis, hogy bizonyos eseményekkel kapcsolatban nem véletlenül merülnek fel éppen ezek az asszociációk. S ha ez áll az átlagemberekre, még inkább áll igazi költőkre, akiknek lelke sokkal fogékonyabb és érzékenyebb. Egyébként a 66. carmenből a fiatal Ovidius a *metamorphosis*-téma kallimachosi feldolgozását, a 64. carmenből pedig az epyllion-struktúra szövevényességét ismerhette meg. De a *Liber Catulli Veronensis* struktúrája sem maradhatott minden tanulság nélkül számára, hiszen szervezőelve annak is a *varietas*.

E. A. Schmidt elmélete, amely szerint öt nagy téma vonul végig a *Metamorphoses*-en, s közülük egy mindig uralkodó, hozzájárulhat az ovidiusi változatosság jobb megértéséhez.¹² E témák a következők: 1. az ember és a világ: moralista antropológia (különösen az ember teremtése mint lényeket hordozó elem), az emberiség és a világ fenyegetettsége ember által, 2. isteneknek emberek iránti szerelme; 3. istenek haragja és büntetése, 4. emberek szerelme, 5. a halandóság okozta szenvedés, a halál legyőzése. Schmidt e nagy témák feldolgozásáról a *Metamorphoses*-ben a következőket mondja: „Ovidius költői műve nagy kompozíció vagy szintaxis, amely több témát végigvezet egymás után. Ezek a témák az eposz határán belül meghatározott időre mindig uralkodók marad-

¹¹ L. P. Wilkinson: i. m. 19.

¹² E. A. Schmidt: Ovids poetische Menschenwelt. Die Metamorphosen als Metapher und Symptome. SB 1991/2, 89.

nak, majd miután túlsúlyuk idején egy új téma kezd megjeleni, lassan átengedik az uralkodást ennek az új témának, anélkül azonban, hogy maguk teljesen lecsengenek”¹³. Schmidt elmélete hozzájárul az átmenet jobb megértéséhez is, azonban azt a funkciót, amelyet a szerző neki tulajdonít — a *Metamorphoses* struktúrájának világos feltárását, amelyet a korábbi elméletek szerint nem tudtak feltárni, — nem tudja betölteni, mert az általa elkülönített öt nagy téma újra és újra megjelenik az eposz mind-egyik harmadában. Éppen emiatt nem is témának nevezném őket, hanem motívumnak, amelyek a W. Ludwig és M. von Albrecht által elkülönített 12 témakörben ismételtelen felbukkannak.

R. Gordesiani strukturalista módszerekkel vizsgálja három eposzíró — Homéros, Apollónios Rhodios és Vergilius — eposzainak struktúráját. Abból indul ki, hogy minden mítosz kísérlet arra, hogy fontos események szakadatlan láncolatából olyan történetet alkosson, amelyben kezdettel, betetőzéssel és befejezéssel rendelkező konfliktus van.¹⁴ A strukturalista elemzések rámutattak arra, hogy a hagyományos elbeszélésben ábrázolt konfliktus meghatározott modell szerint zajlik le: Ha az A argumentummal, amelynek negatív funkciója van, a B argumentum áll szemben, amelynek pozitív funkciója van, akkor a B az A-t tagadni fogja, és ebből az következik, hogy a B argumentumnak, amely negatív funkciót kap, a megváltoztatott A argumentum (A plusz 1) szembenáll.¹⁵ A nagy eposzköltők azonban ezt az általános modellt valamiképpen mindig módosították. Homéros az *Ilias*ban A és B csoportokkal és alakokkal dolgozik: trójaiak—görögök, Hector—Achilles stb. E modellt azonban Homéros egy másikkal párosítja: a konfliktus az istenek akaratával kezdődik és isteni kiengesztelődéssel fejeződik be.¹⁶ Ez a második modell az első modell végtelenségének lezárt jelleget kölcsönöz. Apollónios Rhodios *Argonautika*-jában az oppozíciós modell csak a Kolchis-epizódban érvényesül, a többiben inkább kisebb epizódokkal találkozunk, amelyeknek egységét csak az útvonal biztosítja. Apollónios Rhodios tehát, bár terjedelmes hősi eposzt alkotott, inkább a kisebb epikus szakaszok egymás mellé helyezésének technikáját valósította meg, mint a hősi eposz egységét.¹⁷ Vergilius a különféle Aeneis-történetekből egységes elbeszélést kerekít ki. Az oppozíciót egyetlen személyre, a főhősre, Aeneasra viszi át, és az oppozíció külső tagját belsővel helyettesíti, azaz a kíváncsú és a szükséges közötti oppozícióval. Aeneas új típusú epikus hős, akinek az istenektől meghatározott hivatást kell beteljesítenie.¹⁸ Ezzel Vergilius a konfliktusbonyolításnak új és mélyebb módját alkotta meg, amely a későbbi világirodalomban produktívnak bizonyult.

Ha mármost a fenti három struktúrával egybevetjük a *Metamorphoses* struktúráját, nyilvánvaló, hogy Ovidius mindháromtól eltér s teljesen új utakon jár. A világ teremtésé-

¹³ E. A. Schmidt: i. m. 369.

¹⁴ R. Gordesiani: Abwandlungsformen der traditionellen Struktur des Mythos in der griech. und röm. Heldendichtung. A „Griechenland und Rom“ c. kötetben (szerk. E. G. Schmidt. Erlangen und Jena 1996) 365.

¹⁵ R. Gordesiani: i. m. 369.

¹⁶ R. Gordesiani: i. m. 366—367.

¹⁷ R. Gordesiani: i. m. 368.

¹⁸ R. Gordesiani: i. m. 368—369.

vel kezdődő és Caesar csillaggá válásával végződő átváltozás-elbeszéléseket kapcsol egybe látszategységgé úgy, hogy a 12 témakörbe sorolható, többnyire A és B oppozíciós modell szerint alkotott elbeszélések következnek egymás után. A feldolgozás menete látszólag kronológiai és földrajzi sorrendet követ, azaz az átváltozások időben és térben Róma felé közelítenek úgy, hogy az utolsó átváltozás Ovidius idejében és Rómájában következik be. Ugyanakkor az egész eposzon végigvonul, és újra és újra felbukkan a már említett öt motívum, — az ember és világ, istenek szerelme emberek iránt, istenek haragja és büntetése, emberek szerelme, a halandóság és halhatatlanság, — de nem akárhogyan. A fenti struktúrával párhuzamosan ugyanis egy másik struktúra is érvényesül, amely formailag háromszor öt könyvben ölt testet. E formális struktúra szerint a második harmad alkotja a mű közepét, és az említett öt motívum közül az istenek haragját kibontó elbeszélések itt találhatók. A római költők kedvelik a gyűrűs kompozíciót, mert ez a szerkesztésmód lehetővé teszi számukra, hogy a legfontosabb üzenetet kiemeljék azzal, hogy középre helyezik; például Lucretius a számára legfontosabb témáról, a lélekről, művének közepén szól, Catullus könyvében az egyetemes erkölcsi kérdéseket kozmikus szinten vizsgáló 64. carmen a tengely szerepét tölti be, Vergilius Aeneis-ében a legsúlyosabb mondanivalót hordozó alvilágjárás szintén az eposz közepén kap helyet. Ha Ovidius is ezt a római költői gyakorlatot követi, akkor művének formális struktúrájával azt sugalmazza, hogy az istenek haragját és büntetését ábrázoló elbeszéléseit tekinti saját szempontjából a legfontosabbnak. Kérdés mármost, hogy a mű egészének eszmeisége megengedi-e ezt az értelmezést.

Amint a fentiekből egyértelműen kitűnik, az ember a *Metamorphoses* mindhárom részében fontos szerepet játszik. Az első harmad teremtéstörténetében az ember teremtése is helyet kap, amelyet a költő a következő két sorral vezet be: *Sanctius his animal mentisque capacis altae deerat adhuc et quod dominari in cetera posset* (1, 76—77). A feltűnő *sanctius his animal* kifejezés a megelőző sorok következő felsorolására vonatkozik:

*neu regio foret ulla suis animalibus orba,
astra tenent caeleste solum formaeque deorum,
cesserunt nitidis habitandae piscibus undae,
terra feras cepit, volucres agitabilis aer* (1, 72—75).

Lämmlis szerint a *his* nemcsak az e sorokban megjelenő *piscibus*, *feras* és *volucres* szavakra, hanem az *astra*, *formaeque deorum* kifejezésekre is vonatkozik, ugyanis a 72. sor *animalibus* (élőlény) szava ezekre is utal.¹⁹ Hogy az *animalia* szó itt az isteneket is jelenti, Fr. Bömer is elfogadja, igaz, megjegyzi, hogy ilyen jelentésben ritkán fordul elő.²⁰ Grammatikailag valóban lehetséges ez az értelmezés, bármennyire is meghökkentő.

¹⁹ Idézi F. Bömer: P. Ovidius Naso, *Metamorphosen*. Komm. I-III. (Heidelberg 1969) 40.

²⁰ Fr. Bömer: i. m. 41.

Nem kevesebbet állít e sorokban Ovidius, mint azt, hogy az ember minden élőlényénél, a halaknál, vadaknál, madaraknál és az isteneknél is „fennköltebb”. Ennek a kijelentésnek annyira súlyos implikációi vannak, hogy Bömer nem is tudja elfogadni, s véleményét így indokolja meg: „Ha Ovidius egy négytagú csoportra gondolt az *animalia* szóval, akkor az 1,76 *sanctius his animal* kifejezésnek ezt kellene jelentenie: ‘az ember, amely ötödikként következik, fennköltebb, mint ez a négytagú csoport, azaz akkor fennköltebb, mint az istenek. Ez az értelmezés nem lehetséges, más szóval: Nincs szilárd rendszer’²¹. Szerintem ha a költő a fenti sorok grammatikáját úgy szerkesztette meg, hogy ez az irritáló értelmezés is beleférjen, akkor azt el kell fogadnunk.

Annál is inkább, mivel az ember megjelölésére alkalmazott *sanctius animal* szókapcsolat sem kevésbé meghökkentő, ha a *sanctus melléknév* szemantikai mezőjét tekintetbe vesszük. A *sanctus* melléknév ugyanis nemcsak annyit jelenthet, amennyit Bömer tulajdonít neki: „a nők *castitas*-a ... vagy ... az általános emberi vagy sajátosan is az etikai tökéletesség filozófiai értelemben”, hanem ‘sértetlent’, ‘érinthetetlen’²² is. A költő nyilván így is értette. Azonban ahogyan éppen a *Metamorphoses* több elbeszélése mutatja, a felsőbb hatalmak és az istenek olykor egyáltalán nem veszik figyelembe, hogy az ember *sanctus*, ezért szeszélyűk vagy vélt igazuk szerint gyötrik, kínozzák és gyilkolják (vö. Io, Arachne, Niobe, Orpheus), azaz az ember csak elvileg szent és sérthetetlen, a valóságban csak látszólag az.

A *mentisque capacius altae* kifejezés szintén különleges. Bömer így értelmezi: „A *mens alta* kifejezés ritka. ... E hely különlegessége a hasonlításforma *felcserélésében* áll: a *mentis capacius altae* a prózai ‘*mentis capax altioris*’ helyett áll”²³. Bömer ellenére lehetségesnek tartom, hogy Ovidius a *mens alta* szókapcsolatot tudatosan alkalmazta. Az *altus* melléknév nemcsak ‘magasat’, hanem ennek az ellenkezőjét, ‘mélyet’ is jelenthet. A ‘mély’ jelentés pedig metaforikusan lehetővé teszi a ‘rejtett’, ‘titkolt’ jelentést is. Eszerint a *mens alta* nemcsak ‘fenkölt szellemet’ jelenthet, hanem ‘rejtett, titkolt szellemet’ is. Ha ezt a jelentést is figyelembe vesszük, akkor az eredeti *mentis capacius altae* kifejezést nem szabad megváltoztatni, mert így jobban kifejezi azt a kétértelműséget, amelyet Ovidius az ember meghatározásában lényegesnek tartott.

Ha ez így van, akkor a *capax* melléknév sem véletlenül áll középfokban. A *capax* a. m. ‘sokat magába foglaló, képes, fogékony, ügyes’, a költő azonban etimológiai értelemben is használhatja mindazon jelentésárnyalatok kifejezésére, amelyeket a *capio* alapige jelent (tehát ‘megfog, elragad, erőszakkal elfoglal’ jelentésben is), azaz ‘kapzsi, erőszakos’ jelentésárnyalatban. Eszerint az ember meghatározásaként alkalmazott *mentis capacius altae* tökéletesen kétértelmű. Egyrészt jelentheti azt, hogy „az ember a többi élőlényénél képesebb arra, hogy fennkölt szellemet befogadjon”, másrészt ezt is: „az ember a többi élőlényénél erőszakosabban törekszik rejtett szellemre”. E kétértelműséggel a

²¹ Fr. Bömer: i. m. 40–41.

²² Fr. Bömer: i. m. 42.

²³ Fr. Bömer: i. m. 43.

költő azt juttatja kifejezésre, hogy az ember teremtésétől kezdve két ellentétes lehetőséget hordoz magában: a szentséget és a ravaszságot.

A teremtéstörténet folytatása megerősíti értelmezésünket:

*sive recens tellus seductaque nuper ab alto
aethere cognati retinebat semina caeli;
quam satus Iapeto mixtam pluvialibus undis
finxit in effigiem moderantum cuncta deorum* (1, 80—83).

E. A. Schmidt e részt értelmezve kifejti, hogy Prométheus emberteremtésében az égi mag nem eredet, csak a föld egyik alkotórésze. Az ember tehát nem teljesen isteni, mert föld is van benne, de hordoz magában valami istenit is, amely az istenekhez kapcsolja és arra készíti, hogy fölfelé, az istenek felé irányítsa tekintetét. Ez az ovidiusi kettőség arra indította a kutatókat, hogy Ovidius leírását a Biblia teremtéstörténetével vessék egybe, tudniillik ott is két változatban szerepel az ember teremtése.²⁴ Először saját képére és sajátosságára teremtette meg Isten az embert, hogy uralkodjék a többi élőlény fölött (Gen. 1,26). A második változatban a föld porából, és orrába leheli az élet leheletét (Gen. 2,7). Órigenés e kettős teremtéstörténet alapján gondolja ki a kettős értelmezés, a testi és a lelki értelmezés elméletét minden emberi alkotással kapcsolatban. Abban a kérdésben, hogy Ovidius ismerte-e, felhasználta-e a Biblia leírását saját elbeszéléséhez, megoszlanak a vélemények. Vannak, akik lehetségesnek tartják ezt, mások tagadják azon az alapon, hogy Ovidius a görög filozófiai hagyományból meríthetett.²⁵ Ez igaz, de ez a lehetőség logikailag nem zárja ki, hogy a Biblia teremtéstörténetét ismerte és hasznosította. Ovidius korában, sőt már korábban is erős volt az érdeklődés Rómában a keleti vallási eszmék iránt, sőt már szinkrétizmusról is beszélhetünk, tehát elvileg nem lehet kizárni a Biblia hatását sem. Ovidius szerint az emberi természet és szellemiség kettős: szentség és ravaszság, isteni és emberi ötvöződik benne. Egyik emberben az egyik, másikban a másik van túlsúlyban, s eszerint lesz az ember szent és isteni, illetve ravasz és földi. A *Metamorphoses* történeteit olvasva könnyen kideríthető, hogy az előbbi kategóriába tartoznak a művészek és a költők, az utóbbiba pedig a politikai hatalmasságok és uralkodók, akik a *mens alta* alapján magas pozíciókra törnek, s azok megszerzéséért és megtartásáért mindenre képesek.

Ebből az emberképből ugyanazt a következtetést vonhatjuk le, mint a struktúrából: Ovidius *Metamorphoses*-ével nemcsak szórakoztatni akarta olvasóit, ahogyan némelyek gondolják,²⁶ hanem valamilyen magasabb cél is lebegett előtte. Hogy mi lehetett ez a cél, azokból az elbeszélésekből lehet megsejteni, amelyek művészekről szólnak. Az igazi művészek — mint Orpheus és Pygmalion — életet lehelnek élettelen dolgokba, s ilyen értelemben ugyanolyan teremtk, mint az istenek. Az istenek azonban nem túrik a velük

²⁴ Vö. Fr. Bömer: i. m. 45.

²⁵ Vö. E. A. Schmidt: i. m. 27—28.

²⁶ Vö. L. P. Wilkinson: i. m. 19; K. K. Galinsky: i. m. 106—107; 151—152.

való versengést, s pusztá féltékenységből és irigységből irgalmatlanul megbüntetik a tehetséges művészeket, ezért szentebbek a művészek, mint az istenek. Pallas istennő például semmi kivetnivalót nem talált Arachné művében, mégis megalázóan megverte alkotóját (6,129—133).

Marsyas szatír, aki fuvolajátékával versenyre merészelt kelni Apollóval, még rosszabbul járt: Apollo elevenen megnyúzta (6,385—390).

U. Schmitzer Ovidius és a korabeli politikai élet viszonyát kutatva helyesen jegyzi meg, hogy az allegorizálás szolgáltatja a költőnek a legfontosabb lehetőséget arra, hogy rejtett szándékát kifejezésre juttassa.²⁷ Arachne és Marsyas történetének ovidiusi feldolgozásából ki lehet olvasni, hogy a költő maga az, akit megbüntetnek, s a büntető istenek a római hatalmasságok, elsősorban Augustus. Az *intertextualitás*ból, jelen esetben a korábbi műveire való utalásból biztosan következtethet az olvasó arra, hogy az idézett két büntetésben a költő maga a szenvedő fél. Arachne esetében azt említi, hogy sem Pallas, sem *Livor* (Irigység) nem talált kivetnivalót művében. Az *Amores* 1. könyvének *ars poetica* jellegű záródarabjában rögtön az első sorban ott szerepel a *Livor*, majd a 39. sorában ismét, s e kettős ismétléssel azt juttatja kifejezésre, hogy irigységből támadják.²⁸

Marsyas büntetésének leírásában Marsyas mentegetőző szavait (*non est ... tibia tanti*) saját korábbi művéből, az *Ars amatoria*-ból idézi: '*I procul hinc, dixit, non est mihi, tibia, tanti*' (3, 505). Ezzel az önidézettel rejtetten ugyan, de mégis érthetően utal arra, hogy Marsyas véres büntetése önmagáról szól. Egyébként Lucanus is így értelmezhetette ezt a részletet, mert amikor császári parancsra kénytelen felnyitni ereit, a *Pharsaliából* olyan részletet szaval el utolsó erejével, amely Marsyas büntetésének ovidiusi leírását idézi fel (9,811—814).

Amikor Lucanus ezt a részletet írta, Ovidius sorsára gondolt, és a sajátját is olyan veszélyeztetettnak érezte, amilyen Ovidiusé volt mindvégig.

Ovidius feje fölött Damoklész kardja kezdettől fogva ott függött. Az *Amores* második kiadásának bevezető epigrammájában elmondja, hogy a második kiadásból sok elégiát kihagyott, s azzal vigasztalja magát, hogy a kihagyás arányában büntetése is kisebb lesz: *at levior demptis poena duobus erit*. A fenyegetettség ellenére meghagyott a második kiadásban olyan elégiákat, amelyek alapján Augustus már akkor számúzhette volna. A már idézett *Amores* 1, 15-ben a támadásokra válaszolva határozottan kijelenti, hogy minden emberi törekvés mulandó (*mortalest, quod quaeris opus*: 7), csak a vers halhatatlan, éppen ezért hátráljanak meg a királyok és triumphusaik a versek előtt: *cedant carminibus reges regumque triumpho* (33). Gallusról pedig, aki a császári irigység első áldozata volt, bár meg kellett halnia, ezt írja:

*Gallus et Hesperis et Gallus notus Eois
et sua cum Gallo nota Lycoris erit* (29—30).

²⁷ U. Schmitzer: Zeitgeschichte in Ovids Metamorphosen. Mythologische Dichtung unter politischem Anspruch. Stuttgart 1990, 24.

²⁸ Vö. Szilágyi J. Gy.: Arachné. Ant. Tan. 24 (1977) 125—138.

E versben azt bizonyítandó, hogy a költők örökké élnek, Homérosztól kezdve felsorol egy sor görög és latin költőt, de mindegyiknek a nevét csak egyszer említi. A néhány évvel korábban öngyilkosságra kényszerített Gallus nevét viszont két sorban háromszor írja le, hangsúlyozván, hogy az egész világon ismerni fogják a nevét, annak ellenére, hogy meg kellett halnia. Ezzel szemben a királyok és triumphusaik elenyésznek, csak szegényletes tetteik emléke él tovább, mert a költők megörökítik gyalázatuk emlékét. Természetesen csak burkolt formában, a mítoszok allegorikusan értelmezhető történeteivel. Például a Tereus-történettel (6, 424—674) Ovidius utalhatott Augustus házának véres és kegyetlen tragédiáira. Hogy milyen könnyen magukra érthették az efféle véres történeteket a hatalmasok, azt Tacitus *Dialogus*-a bizonyítja. Maternus említi, hogy *Cato* című tragédiájával magára haragította a hatalmasokat, de nem törődik vele, sőt a *Thyestes* cíművel még inkább meg fogja őket sérteni (Dial. 2—3). Maternusnak ez a fenyegetése csak akkor logikus, ha a római közfelfogásban e rémséges történetek már tipologikus jelentéssel bírtak. Suetonius említi például, hogy Tiberius elítélt egy drámaíró, mert Agamemnonról szóló tragédiáját magára értette (Tib. 61,3). Agamemnon apja, Atreus pedig Thyestes testvére volt. A Thyestes-történet ugyanolyan véres és természetellenes rokongyilkosságról szól, mint a Tereus-történet: Augustus könnyen saját házára érthette, hiszen sorban hullottak el az utódul kijelölt személyek saját családjában is.

Ovidius tehát már az *Amores* 1,15-ben kifejezésre juttatta, hogy minden földi ambíció elmúlik, csak a jó vers és a jó verset író költő fog örökké élni. A 3,15-ben ezt önmagáról mondja: *Paelignae dicar gloria gentis ego* (3, 15, 7—8). Az élete vége felé végleges formába öntött *Metamorphoses*-ben még markánsabban kifejezésre juttatja ugyanezt. Átváltozás-elbeszélések hosszú sorával szemlélteti, hogy minden változik, az utolsó könyvben elhelyezett hosszú Pythagoras-beszéddel pedig filozófiai alapon is megfogalmazza ugyanezt a gondolatot: *nil est toto, quod perstet, in orbe* (15, 177; vö. 15, 261—263). L. Barkan rátapint a lényegre, amikor ezt írja: „El kell ismernünk, hogy Pythagoras nem ünnepli az örökké fennálló *pax Romana*-t ... Nemigen tudunk eltekinteni attól az implikációtól, hogy a jelen állapot is feloldódik”.²⁹ Minden elmúlik tehát, csupán a *Metamorphoses* fog örökké fennmaradni, annak ellenére, hogy Iuppiter dühös rá:

*Iamque opus exegi, quod nec Iovis ira, nec ignes,
nec poterit ferrum, nec edax abolere vetustas* (15, 871—872).

Ovidius emberfelfogásának és életműve legkorábbi részének, az *Amores*-nek vizsgálata után levonható az a tanulság, hogy Ovidius nem véletlenül helyezte *Metamorphoses*-ének középpontjába az istenek haragjáról szóló elbeszéléseket. Ez a harag kezdetől fogva fenyegette, és amikor a megfelelő alkalom elérkezett, *relegatio* formájában lesújtott rá.

²⁹ L. Barkan: *The Gods Made Flesh. Metamorphosis and the Pursuit of Paganism*. New Haven and London 1986, 87.

De a Pythagoras-beszédnek más implikációja is lehet. A Cicerónak tulajdonított Sallustius elleni invektívában az egyik vád Sallustius ellen így szól: *abiit in sodalicium sacrilegi Nigidiani* (14). Nigidius Figulusról tudjuk, hogy újpythagoreus volt, és száműzték. Cicero Vatiniust is azzal vádolja, hogy mint az újpythagoreus szekta tagja borzalmas bűnöket követ el: *Et quoniam omnium rerum magnarum ab dis immortalibus principia ducuntur, volo, ut mihi respondeas tu, qui te Pythagoreum soles dicere et hominis doctissimi nomen tuis immanibus et barbaris moribus praetendere, quae te tanta pravitas mentis tenuerit, qui tantus furor, ut ...* (14). E szavakból világos, hogy a szónok Vatiniust politikailag akarja gyanússá tenni: Vatinius elutasítja a hagyományos római államvallást, és mint egy *coniuratio religiosa* tagja olyan bűnöket követ el, amelyek a *mos maiorum*-mal összeegyeztethetetlenek. Hogy az efféle vádak politikailag veszélyesek lehettek Rómában, Seneca példája is igazolja. Sotion hatására az ifjú Seneca vegetarianus lett, de egy idő után felhagyott vele, mert a vegetarianizmus politikailag gyanús volt (Epist. 108, 22). A Pythagoras-beszéd több helyén Ovidius a vegetarianizmust propagálja, és még az állatok feláldozását is helyteleníti (15,127–129). Amikor pedig arról ír, hogy a lélekvándorlás alapján az emberi lélek állatokba is költözhetik, s ha ezeknek testét esszük, esetleg saját rokonaink lelke által éltetett húst fogyasztunk, felszólít arra, ne tegyünk ilyet, mert ez Thyestes lakomája: *neve Thyesteis cumulemus viscera mensis* (15, 462).

A kereszténység is tiltotta az állatáldozatokat. Az ifj. Plinius Bithynia legatusaként tájékoztatja a császárt, hogy korábban a kereszténység elterjedése miatt az áldozati állatok nem keltek el. Azonban bizonyos intézkedéseket hozott a keresztények ellen, és most már vásárolják az állatokat (Epist. 10, 96, 10). Az áldozati állatok tenyésztése fontos gazdasági ágazat lehetett, s azokat a filozófiai és vallási irányzatokat, amelyek veszélyeztették, könnyen a *coniuratio religiosa* kategóriájába sorolták, s ennek fogalma a rómaiak számára a legborzalmasabb bűnöket foglalta magában. H. Last meggyőzően bizonyította, hogy a rómaiak ilyen alapon üldözték és tiltották be a Bacchanaliákat, a druidizmust és a kereszténységet.³⁰ A keresztény apologéták műveiből egyértelműen kitűnik, hogy a keresztényekkel szemben is ugyanazokat a vádakot hozták fel, mint a Bacchanaliáktól kezdve minden *coniuratio* esetében.³¹

R. Crahay és J. Hubaux a Pythagoras-beszédben látták Ovidius száműzetésének okát.³² U. Schmitzer szerint feltételezésüket méltán nem fogadta el senki, mert Ovidiusnál a költészet a döntő kritérium, nem a filozófia.³³ Ez igaz, de Ovidius római volt, s a római alkotók akarva-akaratlan közösségi irodalmat műveltek, s valamiképpen mindig kifejezésre juttatták valós vagy vélt sérelmeiket. Ilyen értelemben a Pythagoras-beszédnek is lehetett olyan eleme, amelyből a hatalmasok kiolvashatták a költő nemtetszését, és költészetén kívül pythagoreizmusa is szolgálhatott ürügyül száműzetéséhez, amikor végül is Augustus úgy döntött, hogy időszerű lesz megszabadulni a költőtől.

³⁰ H. Last: The Study of the „Persecutions”. JRS 27 (1937) 80–92; Rome and the Druids. *ibid.* 39 (1949) 1–5.

³¹ Adamik T.: Flagitia Christianorum. Teológiai Szemle 36 (1993) 66–70.

³² R. Crahay–J. Hubaux: Sous le masque de Pythagore. Ovidiana 283–300.

³³ U. Schmitzer: i. m. 315–320.

Ez az alkalom Kr. u. 8-ban jött el, amikor Rómában éhínség uralkodott, Pannoniában felkelés zajlott, Tiberius pedig biztos utóddá vált, mert versenytársát, Agrippa Postumust Augustus 7-ben Planasia szigetére internálta. Az ifjabb Julia férje, a patricius Aemilius Paullus, Agrippa száműzetéséből megértette, hogy neki és feleségének is háttérbe szorítás lesz a sorsa, ezért kihasználva a zavaros politikai helyzetet, szervezkedni kezdett Augustus ellen. Összeesküvését felfedték, Paullust relegálták, Júliát pedig száműzték. Száműzetésében fiút szült, azonban nem nevelhette fel. Augustus pedig leányunkája házát leromboltatta. Nyilvánosan őt is, mint anyját, házasságtörésben marasztalták el. A feltételezett szerető, D. Junius Silanus önkéntes száműzetésbe vonulhatott. Ugyanabban az évben Róma két szellemi kiválóságát is száműzték: Cassius Severust, a rétort, aki deklamációiban a tyrannusok ellen mennydörgött, és Ovidiust, a híres költőt, aki minden e világi dolgot mulandónak, látszatnak tekintett, csak a költészetet tartotta örök életűnek.³⁴

³⁴ D. Kienast: Augustus. Prinzeps und Monarch. Darmstadt 1982, 120—122.

TITULUS TIBURTINUS

A LEGTÖBBET VITATOTT RÓMAI FELIRAT PROBLÉMÁI

1.

Rendkívüli megtiszteltetés és öröm számomra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választott és lehetőséget nyújtott arra, hogy nemzetünk tudományos életének e székhelyén köszönetem kifejezése céljából előadást tarthassak. Amint ez természetes, fő munkaterületem, a római epigráfika egy témájáról szeretnék beszélni. Előre kell bocsájtanom, hogy az ún. „legtöbbet vitatott római felirat” továbbra is rejtély fog maradni, mert titkát ugyanúgy nem tudom véglegesen megfejtetni, mint az a számtalan kutató, aki eddig ezt megkísérelte. Előadásom két célt követ. Egyrészt szeretném ismertetni a vita mai álláspontját, visszaautásítani a szerintem téves nézeteket (többek között azt az interpretációt, amely két és fél évtizede szinte *communis opinio*-nak számít), tisztázni a további erőfeszítések módszertani követelményeit, valamint megfogalmazni azt az álláspontot, amelyet jelenlegi ismereteink indokolnak. Másrészt szeretném ezzel a példával illusztrálni a római feliratok kutatásának problémáit, valamint, hogy milyen mértékben foglalkoztathatja az ókortudomány több ágát még egy olyan antik felirat is, amely csak néhány megcsonkult sorból áll.

A „legtöbbet vitatott római felirat” első pillantásra jelentéktelennek tűnő, töredékesen fennmaradt köemlék, amelyen a latin szöveg hat részben megmaradt, 4,5—5 cm magasságú betűkkel bevéselt sora olvasható. A ma a Vatikáni Múzeumok ókeresztény gyűjteményében őrzött márványtöredék 1764-ben Róma közelében, az antik Tibur város (a mai Tivoli) temetkezési körzetében, az egykori Via Tiburtina mellett került napvilágra. Mai állapotában 46,5 cm hosszú és 119,2 cm széles tábla, amelynek pereméből csak baloldalt őrződött meg egy igen kis szakasz. Felül és alul nyilván hosszabb szöveg veszett el teljesen; jobboldalt, amint az ott egyértelműen kiegészíthető szövegrészekből kitűnik, az egyes soroknak kb. egyharmada hiányzik. A kőlap hátoldala modern megmunkálásról tanúskodik. A ma mindössze 8 cm vastag táblát, miután a kő 1828-ban a vatikáni gyűjteménybe került, nyilvánvalóan lényegesen vastagabb köemlékről fűrészelték le, hogy modern gipszkeretébe könnyebben lehessen beilleszteni. A lelőhelyből, valamint a köemlék egykori szélességéből (kb. 160 cm, ami kizárja, hogy szobortalapzatról vagy síroltárról legyen szó), kitűnik, hogy nagyobb méretű síremlék feliratával állunk szemben. A szöveg természete is ezt bizonyítja: a felirat magas rangú római szenátor elogiumát tartalmazta, amely a politikus és hadvezér pályafutását — a római arisztokrácia sírfeliratainak egy részéhez hasonlóan — oly módon írta le, hogy nemcsak a tisztségeket tüntette fel, hanem a *res gestae* leg-

főbb adatait is. Párhuzamként elég a Plautius-család közismert tiburi síremlékének felirataira utalni.

A feliratot először H. Sanclemente tette közzé 1793-ban. Az azóta elmúlt két évszázad során epigráfusok, történészek, régészek, filológusok, teológusok szinte felmérhetetlen sora foglalkozott mindazokkal a kérdésekkel, amelyek a rövid szövegből adódnak, — közöttük Theodor Mommsen, a modern epigráfia legnagyobb mestere, valamint Sir Ronald Syme, a római arisztokrácia történetének legkiválóbb ismerője. Még a legutóbbi években is több munka látott napvilágot, amelyek szerzői e dokumentumról egymásnak ellentmondó gondolatokat fejtettek ki. Az itt megfogalmazásra kerülő nézetek sem a vita lezárását, hanem nyilván folytatását fogják maguk után vonni.

A részben megmaradt hat sor kiegészítését senki sem vitatja (noha a kutatók a rekonstruált szövegrészeket eddig több helyen téves rövidítésekkel, Augustus nevét az első sor végén részint helytelen formában adták meg):

...
[r]egem, qua redacta in pot[estatem Imp(eratoris) Caesaris]
Augusti populi[que] Romani senatus [Dis Immortalibus]
supplicationes binas ob res prosp[er]e ab eo gestas et]
ipsi ornamenta triumph [alia decrevit],
⁵ *pro consul(e) Asiam provinciam op[tinuit, leg(atu)s pro pr(aetore)]*
Divi Augusti iterum Syriam et Ph[oenicen] optinuit]
 ...

Az ismeretlen szenátor tehát Augustus és a római nép hatalma alá vetett egy népet (a *qua redacta* szavak csak egy *gens*-re vonatkozhatnak); ezzel az eseménnyel kapcsolatban egy király is valamiféle szerepet játszott. A hadvezér sikereire való tekintettel a szenátus kétszer mutatott be hálaáldozatot az isteneknek és a győztes hadvezér számára megszavazta a triumphatoroknak kijáró rangjelvényeket. A szenátor mint proconsul Asia tartományt kapta meg; mint az istenné nyilvánított Augustus *propraetori* jogkörrel felhatalmazott *legatus* másodízben Syria tartományt kormányozta a hozzácsatolt Phoiniké régióval együtt.

2.

A felirat elsősorban azért vált híressé, mert Sanclemente óta igen sokan úgy vélték, hogy lehetővé teszi Jézus születése időpontjának meghatározását (a mai időszámítás kezdetét jelző időpont, amint ez köztudomású, egy 6. században végzett számítás eredménye).

Sanclemente és követői szerint a felirat P. Sulpicius Quirinius, a Kr. e. 12. év consulának elogiuma. Amint főleg Flavius Iosephustól tudjuk, Quiriniust Augustus i. sz. 6-ban nevezte ki Syria helytartójává, abban az évben, amikor a rómaiak az addigi névleg

önálló zsidó államot birodalmukba bekebelezték és Syria provincia részévé tették. Iudaea annexiója — az adózók összeírása céljából — népszámlálással járt együtt. Erre a tartományi censusra vonatkozik a karácsonyi evangélium ismert helye (Lukács szövegét itt a Vulgata latin fordításában idézem): *Factum est autem in diebus illis, exiit edictum a Caesare Augusto, ut describeretur universus orbis. Haec descriptio prima facta est a praeside Syriae Cyrino, et ibant omnes, ut profiterentur singuli in suam civitatem*, többek között Mária és József Názáretből Betlehembe, ahol Jézus megszületett (Luk. 2,4—7), ezek szerint i. sz. 6-ban. Főleg a Máté-evangélium, de maga a Lukács-evangélium is ellene mond ennek, mert Jézus születését mindkét evangélista Herodes uralkodásának végére teszi, aki Kr. e. 4-ben halt meg.

A Titulus Tiburtinus Sanclemente óta az ellentmondás feloldásának reményében az alábbi módon szokták értelmezni: a [*leg(atus) pro pr(aetore)*] *Divi Augusti iterum Syriam et Ph[oenicien] optinuit*] kifejezés azt jelentené, hogy a szenátor i. sz. 6-ban másodszor volt Syria helytartója. Feltételezett első helytartósága Herodes utolsó éveivel esnék egybe, és „első” népszámlálását ekkor tartotta volna. Jézus tehát nem i. sz. 6-ban, hanem i. e. 6 körül jött volna világra.

Mommsen e konstrukciót elutasította, hevesen kikelve azok ellen, akik mint *homines theologi vel non theologi, sed ad instar theologum ex vinculis sermocinantes* annak a tévhitnek hódolnak, hogy egy római helytartó a független zsidó királyságban népszámlálást tarthatott volna. Ez valóban teljesen ellentmondott volna minden római szokásnak és teljesen elképzelhetetlen (noha egy olasz tudós még legutóbb is terjedelmes könyvben próbálta bizonyítani Sanclemente és hívei igazát). Amellett nemcsak Iosephus, hanem maga Lukács is (az Apostolok cselekedeteiben) világosan kimondja, hogy Iudaea legelső római censusa Quirinius i. sz. 6-ban tartott népszámlálása volt. Azoknak a tudósoknak van igazuk, akik szerint az evangéliumok adatait nem a történetírás mércéjével kell mérni. Hahn István, akivel több mint 30 éve sokszor beszélgettem erről a kérdésről, másokkal együtt meggyőzően kifejtette, hogy Lukács azért hozta Jézus születését kapcsolatba Quirinius censusával, mert a zsidóság emlékezetében leginkább ez az esemény jelezte az önálló államiság megszűntét, azaz a korabeli zsidó történelem legsúlyosabb válságát, az éjszaka legsötétebb óráját, amikor azonban a megváltó születésével egyben felcsillant a virradat reménye. Sir Ronald Syme találó szavai szerint egy olyan nép emlékezetében, amely nem ismerte a precíz dokumentációt, az a válság, amely Herodes utolsó éveivel és halálával (amikor a rómaiak fiai között felosztották az országot), összeolvadt a 10 évvel későbbivel, amelyet Iudaea annexiója és Quirinius népszámlálása jelentett. „Luke was not aware of any inconsistency between the annunciation in the day of King Herod and the birth at the time of the census.” Syme hozzáteszi, hogy ez még az adott korszak olyan kiváló modern történészével is előfordult, mint W. W. Tarnnal, aki *Hellenistic Civilisation* című könyvében tévedésből azt írja, hogy Jézus i. sz. 6-ban született, abban az évben, amelynek során Herodes meghalt, és Quirinius népszámlálást tartott.

3.

A Titulus Tiburtinusnak Jézus születéséhez valójában semmi köze sincs. Fő problémája egészen más természetű: kiről van itt szó, és mely eseményekről tudósít a töredékes felirat? Itt csak a legfontosabb eddigi véleményeket sorolom fel, nem törődve a feliraton említett szenátor azonosítását illető teljesen értelmetlen javaslatokkal (pl. azzal az abszurd nézettel, hogy Agrippáról, Augustus vejéről lenne szó).

Mommsen, akit sokáig szinte mindenki követett, feliratunkat Sanclemente nyomán annak ellenére, hogy a népszámlálást illetően ellentétes álláspontot képviselt, P. Sulpicius Quiriniusnak tulajdonította. A feliraton említett háború szerinte az a hadjárat, amelyet Quirinius, mint Strabontól és Tacitustól tudjuk, a dél-kis-ázsiai *Homonadenses* ellen folytatott (Mommsen szerint a szenátor feltételezett első syriai helytartósága idején, néhány évvel időszámításunk kezdete előtt). A töredékesen megmaradt első mondatot Mommsen a következőképpen egészítette ki: [*bellum gessit cum gente Homonaden/sium, quae interfecerat Amyntam / r]egem. Amyntas, Galatia királya, Róma barátja volt, akit a Homonadenses Kr. e. 25-ben megöltek; Galatia ennek következtében vált római tartománnyá. A Homonadenses a Tauros-hegység szinte bevehetetlen fellegráibaiban ezután két évtizeden át meg tudták őrizni függetlenségüket, míg Quirinius végül inkább kiéheztette, semmint megverte őket.*

Az első kutató, aki érdemleges módon tért el a korábbi általános véleményről, Edmund Groag, a római arisztokrácia kitűnő osztrák ismerője volt. 1924-ben megjelent tanulmányában M. Plautius Silvanust tartotta a Titulus Tiburtinus hősné. Ez a szenátor, akinek elogiumát a *Plautii* tiburi síremlékén csak erősen rövidített formában olvashatjuk, többek között Illyricum helytartója volt, ahol i. sz. 8-ban, a pannon-dalmata felkelés vége felé sikeresen hadakozott, és Batót, a Száva menti breucus törzs vezérét, Róma akarátából királlyá nevezte ki.

1936-ban Lilly Ross Taylor lépett fel újabb javaslattal: szerinte a szenátor nem más, mint M. Titius, az i. e. 31. év consula. Az amerikai kutatónő szerint az *ornamenta triumphalia* e szenátornak azért jutottak ki, mert mint Syria helytartója kitüntette magát azokban az időkben, amikor Augustus (mint ma tudjuk, Kr. e. 19-ben) Keleten tartózkodott.

1972-ben Sir Ronald Syme a Münchener Nemzetközi Epigráfia-Kongresszus híres záróelőadásában részletesen kifejtette rövid formában már korábban is többször említett nézetét, hogy a Titulus Tiburtinus szenátora minden valószínűség szerint L. Calpurnius Piso Pontifex, a Kr. e. 15. év consula, aki később három éven át a thrákok ellen hadakozott és akinek győzelmei, mint Cassius Dio történetírótól értesülünk, Rómában kétszer adtak *supplicationes*-ra alkalmat. Ma majdnem minden kutató ezt a nézetet vallja. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az általában igen óvatos Syme Quiriniust sem zárta ki teljes biztonsággal a „várományosok” közül.

A legújabb ötletet 1995-ben N. Kokkinos adta elő. Az ő nézete szerint a tiburi feliraton M. Sentius Saturninusról van szó, aki — syriai helytartósága után — i. sz. 4-ben és 5-ben germániai sikerei miatt kapta meg a triumphatori díszjelvényeket, és i. sz. 6-ban Maroboduus, a mai Csehországban élő markomannok királya ellen vezette hadseregét.

4.

Ennyi egymásnak ellentmondó véleményre való tekintettel célszerű tisztázni a kriteériumokat, amelyek alapján a feliraton említett szenátor azonosítása megkísérrelhető. Ezek így foglalhatók össze:

1. A [*leg(atus) pro pr(aetore)*] *Divi Augusti iterum Syriam et Ph[oenicen] optinuit*] kifejezés nem azt jelenti, hogy a szenátor mint Augustus legatusa másodszor — tehát két különböző alkalommal — kormányozta volna Szíriát, hanem csak úgy értelmezhető, hogy a szenátor mint Augustus másodízbeni legatusa Szíriát igazgatta (első legatusi missziója alkalmával tehát egy másik tartomány helytartója volt). Groag és Syme Mommsennel ellentétben — szerintem helyesen — látták, hogy a korrekt terminológia ellenkező esetben nem *legatus ... iterum Syriam ... optinuit*, hanem *legatus ... Syriam ... iterum optinuit* lenne. Hozzá kell tennünk, hogy a kétszeri bevetés egy és ugyanazon tartomány helytartójaként teljesen ellentmondana a római gyakorlatnak, amely szerint a legtöbb kinevezés előléptetést, nem egy már elért rangfokozat egyszerű megismétlését jelenti. Egyetlen — látszólagos — kivételt ismerünk: P. Paquius Scaeva Kr. e. 22. körül *pro consule provinciam Cyprum optinuit* és kb. 10 évvel később, egy Róma városi hivatal betöltése után mint *proco(n)s(ul) iterum extra sortem auctoritate Augusti Caesaris et s(enatus) c(onsulto) missus ad componendum statum in reliquum provinciae Cypri* még egyszer átvette Cyprus kormányzását. A szövegből azonban kiderül, hogy ebben esetben egészen rendkívüli megbízatásról — tehát előléptetésről — volt szó, amelyet Scaeva nem a szokásos sorshúzás útján, hanem Augustus kezdeményezésére és szenátusi határozat alapján kapott, és amely a normális proconsuli hatáskörön kívül felhatalmazta arra, hogy „rendbehozza” a tartományt, azaz a szokásosnál nagyobb mértékben nyúljon bele a szétzilált cyprusi pénzügyekbe. A tiburi felirat viszont a syriai helytartóságot teljesen normális hivatalként tünteti fel.

2. Mint Syme kimutatta, a Titulus Tiburtinus említett helyéből kitűnik, hogy a szöveg a szenátor tisztségeit és tetteit időrendi, tehát felmenő és nem megfordított sorrendben tünteti fel (a római feliratok mindkét lehetőséget ismerik). Az *iterum* szó csak akkor kap értelmet, ha az olvasó e szövegrész *előtt* és nem csak utána értesül arról, hogy a szenátor valamelyik tartományt mint Augustus „első ízbeni” legatusa kormányozta. E magyarázat helyességét számos egyéb epigráfiai dokumentum, például az említett cyprusi helytartó felirata bizonyítja. Ezek szerint a Tiburban eltemetett szenátor a következő sorrendben viselte hivatalait: consulatusa után (amely a szövegben említett hivatalok előfeltétele) Augustus első ízbeni legatusa volt egy ismeretlen területen, és nyilvánvalóan ebben a minőségben viselt sikeres háborút egy nép ellen; ezután mint proconsul, tehát mint a szenátusban sorshúzással kiválasztott helytartó Asia tartományt kormányozta; csak ezután volt Augustus másodízbeni legatusa Syria provinciában. Itt meg kell emlétenünk, hogy az egyes tartományok helytartóit korántsem ismerjük teljes számban.

3. A szenátor a triumphatori rangjelvényekkel kitüntetett sikeres hadvezérek egyike. Mint Suetoniustól tudjuk, Augustus uralkodása idején több mint 30 szenátor kapta meg ezt a kitüntetést. Tizenhat hadvezért tudunk azonosítani. Mivel a kitüntetés feltétele

a consuli rang volt, a többbit az Augustus-kor consuljai közül kellene kiszűrni, akiket név szerint teljes számban ismerünk.

4. A szenátor kb. Kr. e. 18/16 és i. sz. 6/8 között volt consul. Első consularis rangú hivatalát, amellyel — néhány évvel konzulátusa után — kiérdemelte a győztes hadvezér rangjelvényeit, csak Kr. e. 12 után viselhette, amikor Augustus e kitüntetést rendszeresítette. Másrészt a felirat tanúsága szerint mint consularis még Augustus életében, tehát i. sz. 14 előtt volt egy ismeretlen tartomány legatusa, Asia proconsula és Syria helytartója, ami összesen legalább hat vagy még inkább nyolc évet vett igénybe. A kérdéses időszakban ugyan nem kevesebb, mint kb. 70 consul működött. Ezek túlnyomó többsége azonban eleve nem jöhet számításba: némelyek például biztosan nem jutottak magasabb tisztségekhez, mások mint Africa proconsulai nem tölthették be az ezzel egyenrangú hivatalt Asia élén, és így tovább.

5. Még tovább szűkül a kör a következő adat alapján: a szenátor túlélte Augustust. Syriai hivatalát felirat a [*leg(atus) pr(o) pr(aetore)*] *Divi Augusti* címmel említi, a sírfelirat tehát Augustus i. sz. 14-ben történt consecratiója után készült.

6. A felirat lelőhelyéből következik, hogy a szenátort Tiburban temették el. Esetleg onnan származott, vagy ott — ugyanúgy, mint sok más római szenátor, pl. a máshonnet jött Plautius-család — villát szerzett magának, és sírhelyét annak közelében jelölte ki.

5.

A felsorolt szempontok alapján nemcsak a legtöbb Augustus-kori consul eleve nem jön számításba feliratunk „jelöltjeként”, hanem a kutatásban ténylegesen tekintetbe vett szenátorok közül is több biztosan elesik. M. Titust nemcsak azért kell törölnünk a listáról, mert mint a Kr. e. 31. év consula túlságosan idős lett volna, hanem azért is, mert Kr. e. 19-ben, amikor Syriában tevékenykedett, még nem juthatott a csak Kr. e. 12-ben rendszeresített *ornamenta triumphalia* birtokába. M. Plautius Silvanus és C. Sentius Saturninus főként azért törleendő a listáról, mert hivatalaik sora a tiburi felirat *cursus honorum*-ával csak akkor lehetne összeegyeztethető, ha a felirat a hivatalokat nem egyenes, hanem fordított sorrendben tüntetné fel. Ez azonban, mint láttuk, ki van zárva. Saturninus pl. csak évekkel syriai helytartósága után mint Germánia legatusa kapta meg a triumphatori rangjelvényeket; amellet mint proconsul valószínűleg nem Asiát, hanem Africát kormányozta.

Részletesebb elemzést kíván L. Calpurnius Piso pályafutása. Közvetlenül Kr. e. 15-ben viselt consuli hivatala után az Augustus alatt közös tartománnyá szervezett Galatia és Pamphylia legatusa volt. Innét Augustus Thráciába rendelte, ahol Velleius Paterculus szerint három éven át — a rendelkezésre álló adatok tanúsága szerint leginkább Kr. e. 11-től 9-ig — háborúzott a thrák *cliens*-állam nyugtalan törzsei ellen; mint Cassius Diótól tudjuk, ottani tettei kétszer adtak alkalmat *supplicationes*-ra, és ezért jutottak ki neki az *ornamenta triumphalia* is. Egy *rex* szerepe e háborúban ugyan nem bizonyítható, de nem is zárhatjuk ki. Igen valószínű továbbá, hogy Piso később Asia proconsula és Syria

legatusa volt. Augustust túlélte; i. sz. 32-ben hunyt el. Syme ötlete, hogy a Titulus Tiburtinus Piso sírfelirata, első pillantásra lenyűgöző (le is nyűgözte a kutatást 25 éven keresztül, ami másnak aligha sikerült volna). Valójában azonban ez az azonosítás egészen egyszerű okból lehetetlennek bizonyul.

Milyen minőségben harcolt Piso Thraciában? Syme állásfoglalása e kérdésben nem mentes az ellentmondásoktól. Legkésőbbi munkáiban talán arra gondolt, hogy Piso Thraciában névleg megtartotta a Galatia-pamphyliai helytartó címét. Cassius Dio szövegéből, miszerint Augustus a thrákok ellen Pisót küldte Pamphyliából, melynek helytartója volt, csak annyi derült ki, hogy Piso Galatia-Pamphylia helytartója volt abban az időben, amikor a thrákok Róma ellen lázongani kezdtek és betörték a szomszédos, részben már közvetlenül római fennhatóság alatt álló területekre, így Macedonia tartományba (minderről Dio az említett utalás előtt részletesen beszámol). Történeti szempontból legfeljebb annyi volna megengedhető, hogy Piso thráciai küldetését Augustus eredetileg egészen rövid időre tervezte, és egyelőre talán nem váltotta le, mint Galatia-Pamphylia legatusát. Piso hadjáratát Rómában eleinte valóban már annak első évében, Kr. e. 11-ben befejezettnek tekintették, mert az év végén ott a birodalom általános békéjére való tekintettel bezárták a Janus-templomot; az első ízbeni *supplicationes*-ra Piso győzelme alkalmából ekkor kerülhetett sor. Dio azonban leírja, hogy a thrákok rögvést újra fellázdak, és Pisónak még két éven át kellett háborút viselnie ellenük; a másodízbeni *supplicatio*-nes-ra a végleges diadal adhatott alkalmat. Hogy Piso Thrákiában nem kevesebb, mint három éven keresztül névleg mint Galatia-Pamphylia helytartója, több száz kilométerre a saját tartományától ügködött volna, teljes bizonyossággal kizárható: Róma sohasem járt el úgy, hogy egy tartományt éveken át közigazgatási csúcsszervek nélkül hagyott volna, és úgy, hogy egy hadvezérnek azon a hadszíntéren, ahol éveken át működött, ne adott volna az ottani feltételek alapján megnevezett hatáskört.

Syme többször kinyilvánított véleménye szerint Piso a thrák szabadállamban mint *legatus Augusti exercitus*, mint egy expedíciós hadsereg parancsnoka, került bevetésre. Ha a római proszópográfia és közigazgatástörténet legnagyobb mesterét szaván fogjuk, akkor ez csak annyit jelenthet, hogy Piso csupán katonai parancsnok lett volna, *propraetori* hatáskör, azaz általános közigazgatási és igazságszolgáltatási felhatalmazás nélkül. Ez nem egy nagyobb *exercitus* élére állított, *consularis* rangú hadvezér teljhatalmának, hanem egy *legió*parancsnok korlátozott hatáskörének felelne meg. Teljességgel elképzelhetetlen azonban, hogy Piso Thrákiában ne rendelkezett volna *propraetori* jogkörrel: a hároméves háború, amelynek során törzsek átszervezéséről, határok megvonásáról, helyi hatalmasságok letételéről vagy kinevezéséről, a legyőzöttek életéről és haláláról kellett döntenie, a harci feladatokon messze túlmenő jogkört követelt. Ez a megállapítás nem csak spekuláció eredménye. Velleius szerint Piso Thrákiában *legatus Caesaris*, Augustus legatusa volt, ami az irodalmi nyelvben, amely általában kerül a bürokratikus csengésű címeket, a *legatus Augusti pro praetore* címet is jelentheti. Seneca pedig azt írja, hogy Piso Thraciában a *secreta mandata* szerint járt el, amelyeket Augustustól kapott, aki őt Thracia élére állította. Ez nemcsak *propraetori* jogkört jelentett, hanem azon túlmenő teljhatalmat, hogy a *legatus pro praetore* kényes politikai kérdésekben be-

látása szerint döntsön. Q. Veranius például Claudius alatt mint *legatus Augusti pro praetore* az újonnan szervezett *Lycia et Pamphylia* tartomány első helytartója, nemcsak hadvezéri és közigazgatási jogkörrel rendelkezett, hanem a Claudiusától kapott *secreta mandata* értelmében nyilván azzal a teljhatalommal is, hogy dél-kis-ázsiai hadműveletei és a helyi hatalmasságokkal folytatott diplomáciai tárgyalásai eredményeképpen eldöntse, mi célszerűbb: Lyciát meghagyni szabad államnak, vagy tartománnyá szervezni.

Piso tehát Thraciában mint önálló jogkörrel rendelkező *legatus Augusti pro praetore* működött. Legvalószínűbb, hogy nem volt más, mint *legatus Augusti pro praetore provinciae Macedoniae*, egyben azzal a feladattal, hogy a macedoniai tartománytól északra fekvő, szomszédos thrák törzseket alávesse és a thrák vazallus-állam rendjét helyreállítsa (anélkül, hogy Thraciát mint tartományt bekebelezte volna a birodalomba). Ez pontosan megfelel annak a gyakorlatnak, amely szerint Augustus alatt pl. Germania vagy Illyricum legatusai a rajnai, ill. dunai határokon túl élő barbár népekkel szemben jártak el. Macedonia Augustus alatt általában nem császári legatusok, hanem proconsulok fennhatósága alatt állt ugyan, de Piso föltehetőleg közvetlen elődje, L. Tarius Rufus Macedoniát mint Augustus legatusa kormányozta: a tartománynak a thrák betörésektől fenyegetett helyzete nyilvánvalóan megkövetelte, hogy ne sorshúzással és csak egy-egy évre választott proconsul, hanem gondos személyi mérlegelés alapján Augustustól kinevezett (és nagyobb katonai hatalommal felruházott) császári legatus kerüljön a tartomány élére, aki ott addig maradhatott, ameddig ezt a katonai és politikai helyzet indokolta.

Mindebből kitűnik, hogy a Titulus Tiburtinus nem lehet Piso sírfelirata: Piso Syriában, ha egyáltalán, akkor Galatia-pamphyliai és thraciai (jobban mondva: Macedonia-thracia) legatiója után, tehát nem mint *legatus Augusti pro praetore iterum*, hanem mint *legatus Augusti pro praetore tertium*, azaz Augustus nem másod-, hanem harmadízbeni legátusaként került bevetésre. A felirat adatai és Piso pályafutása így egy döntő ponton nem egyeztethetők össze.

6.

Mely lehetőségek maradnak a Titulus Tiburtinus szenátorának azonosítására? Vegyük még egyszer szemügyre a feliraton említett szenátor azonosításának „több mint 200 éves” jelöltjét, P. Sulpicius Quiriniust. Az ő pályafutása messzemenően egybevág a tiburi felirat adataival. Quirinius Kr. e. 12-ben viselt consulatusa után kb. 5 és 3 között Galatia-Pamphylia legatusa volt; ebben a minőségben győzte le a *Homonadenses* népét. Ez a háború a rendkívüli terepviszonyok miatt sokáig elhúzódott; elképzelhetjük, hogy Rómában kétszer is indokot adott a *supplicationes*-ra. Groag, Syme és mások ellenérve, hogy a kis nép fölött aratott győzelem a rendkívüli ünneplést aligha tehetné indokolttá, és hogy Amyntas király két évtizeddel korábban történt meggyilkolásának semmi köze sem lehet Quirinius pályafutásához, nem helytálló: Quirinius ezért a győzelemért ugyanúgy az *ornamenta triumphalia* kitüntetést kapta meg, mint a kor más nagy hadvezérei, és

Amyntas sorsának említéséből mindenki számára világossá válhatott, milyen hírhedt és veszélyes ellenfelet győzött le ez a hadvezér, — akinek elődei húsz éven át nem tudtak megbirkózni azzal a néppel, amely a Róma-barát király megölésével elleneszegült a római hatalomnak. Asia proconsulainak sorába Quirinius kb. Kr. e. 2 és i. sz. 5 között nehézség nélkül beilleszthető. I. sz. 6-ban kezdődő syriai helytartósága a második *legatio* volt, amelyet Augustusnak köszönhetett. Augustust ő is túlélte: Tacitus szerint 21-ben halt meg. Groag, Syme és más kutatók ellenvetése, hogy a Lanuviumban született Quiriniusnak semmi köze sincs Tiburhoz, nem meggyőző. Mint sok más Róma városi szenátor, ő is szerezhette magának villát Tiburban, pl. felesége, Aemilia Lepida hozományából: e hölgy családjának tiburi kapcsolatai kimutathatók, és nincs kizárva, hogy a Tiburból ismert későbbi *Sulpiciusok* éppen Quirinius liberatusainak leszármazottjai voltak.

Ha Quirinius ellen — Groag nyomán — egy nem éppen súlytalan ellenérv mégis felmerülhet, akkor ez a következő: Quirinius i. sz. 2-ben és 3-ban Gaius Caesart, a trónörököszt mint *comes* és főtanácsadó kísérte annak keleti missziója során; a tiburi felirat kronológiai rendje szerint Quirinius e tisztségének említését az első és második *legatio* megnevezése között várhatnánk, ott azonban erről nincsen szó. De ez az ellenérv is kiküszöbölhető: a felirat Quirinius e különösen előkelő és egyben rendkívüli tisztségét feltételezőleg nem a hivatalok kronológiai sorrendjében, hanem abból kiemelve mindjárt a szöveg kezdetén, a szenátor neve és consuli tisztsége után említhette, — ahogy a párhuzamok alapján leginkább elképzelhető, esetleg a következő formában: *amicus Divi Augusti, a quo comes datus est in Oriente G(aio) Caesari*.

Fennmarad azonban az a nehézség, hogy míg az *amicus Augusti* cím más feliraton is mindjárt a megnevezett szenátor neve után következik, a *comes* tisztségét — mint hivatalát — a *cursus honorum* rendjén belül szokták említeni. E probléma kiküszöbölése végett legfeljebb azt a javaslatot tehetjük, hogy a császárkor elején a *cursus honorum*-feliratok szerkezete még nem jegecesedett ki annyira, mint később, és hogy a mi esetünkben a szenátornak az uralkodóházhoz való rendkívül szoros kapcsolatát a szöveg szerkesztője — feltehetőleg maga Quirinius — annyira fontosnak tartotta, hogy mind az *amicus Augusti*, mind a *comes Caesaris* címet mindjárt a szöveg elejére tette. Ez megfeleltethet a *homo novus* mentalitásának, aki egész karrierjét kizárólag Augustushoz fűződő barátságának, nem családja rangjának köszönhette.

7.

A Titulus Tiburtinust azonban mégsem tulajdoníthatjuk teljes bizonyossággal Quiriniusnak. Augustus uralkodásának középső éveiből többek között néhány olyan consul nevét is ismerjük, akik pályafutásáról semmit vagy csak nagyon keveset tudunk. C. Valgius Rufus, C. Caelius Rufus, Galus Sulpicius és Q. Fabricius pusztán nevek; egyéb tisztségeikről és tetteikről fogalmunk sincs. Persze nem éppen valószínű, hogy az a szenátor, akinek mint Augustus egyik legsikeresebb hadvezérének kellett bekerülnie a rómaiak emlékezetébe, semmilyen nyomot sem hagyott volna Cassius Dio, Velleius vagy

Suetonius műveiben. A Titulus Tiburtinus „hősét” nyilvánvalóan nem az említett fantomszerű alakok között kell keresnünk.

Ha egyáltalán van még valaki az Augustus-kori consulok között, akit mint Quirinius esetleges „vetélytársát” nem lehet teljes biztonsággal kizárni, akkor ez egy olyan szenátor, akiről sajnos nagyon keveset tudunk, de akinek legalábbis hadvezéri szerepét meglehetősen jól ismerjük. Ez a férfiú M. Valerius Messalla Messallinus, a Kr. e. 3. év consula, aki i. sz. 21-ben még életben volt. Egyetlen biztosan ismert — feltehetőleg első — consularis hivatala Illyricum helytartósága i. sz. 6-ban és 7-ben, a nagy pannondalmata háború első éveiben. Az *ornamenta triumphalia* birtokába azáltal jutott, hogy legyőzte Batót, az akkor még a pannonokhoz számított Daesitiates törzsének vezérét. De ki a szövegben említett király, a kutatás számára a legtöbb nehézség forrása? A fentebb megnevezett Batót a korabeli források *dux* címmel említik ugyan, de ez a Bato Festus kivonatának adata szerint *rex*-ként vonult be a történelembe (megjegyzendő, hogy a pannon felkelésben vezető szerepet játszó másik Bato, a *Breuci* törzsének vezére, a rómaiaktól hivatalosan is megkapta a *rex* címet). Nem lehetetlen, hogy Batót, a Daesitiast, akiről egyébként az egész pannon háborút *bellum Batonianum*-nak nevezték, már legyőzőjének elogiuma is *rex*-nek nevezte, hogy ezáltal is kidomborítsa a szenátor érdemeit, aki így nemcsak egy harcias törzsfőnök, hanem egy uralkodó legyőzőjének számított. Hogy legalább egy lehetőséget megkockáztassunk, a szöveg talán ilyesféle módon hangzott: *[leg(atus) Divi Augusti pr(o) pr(aetore) provinciae Illyrici bello, quod gessit cum gente Pannoniorum, devicit Batonem Daesitiatium r]egem*.

Talán akad még jobb megoldás is. A pannondalmata felkelés i. sz. 6-ban akkor tört ki, amikor Tiberius az illyricumi hadsereggel Maroboduus, a Csehországban élő markomannok királya ellen vonult, és a tartomány szinte helyőrség nélkül maradt. Messallinus első győzelmét, mint Velleiustól tudjuk, csupán fél legiónyi katonasággal aratta sok ezer pannon felkelő ellen. Maroboduus *rex* említése így a Titulus Tiburtinust szövegében, ha ez Messallinusra vonatkoznék, nagyon is indokolt lehetne, valahogy olyan formában, hogy a *[leg(atus) Divi Aug(usti) pr(o) pr(aetore) provinciae Illyrici bellum gessit cum Pannoniorum gente, quae rebellavit, cum exercitus deduceretur contra Maroboduum r]egem*.

E talán csábító feltevésnek legalábbis első látszatra számos érv ellene szól. Messallinus tiburi kapcsolatairól nem tudunk. Ez azonban nem sokat jelent, mert a tiburi feliratok megőrződése teljesen véletlenszerű; számos római szenátor rendelkezhetett ott villával, akiről ez nem ismeretes. Továbbá nem tudunk semmit Messallinus asiai, valamint syriai hivataláról, míg Velleius egészen röviden szót ejt hispaniai érdemeiről. Ez utóbbiakat azonban Messallinus inkább még consulatusa előtt és nem utána, nem mint helytartó, hanem mint *legatus legionis* szerezhette; az asiai proconsulatus, valamint a syriai legatio pályafutásának időrendjébe kb. 8 és 12 között megfelelő módon beleférne. Meggondolandó továbbá, vajon elmondhatta-e egy felirat Messallinusról azt, amit a Titulus Tiburtinusban olvashatunk, ti. hogy helytartósága idején a lázadó népet sikerült Augustus és a római nép hatalma alá hajtania, hiszen a pannondalmata háború csak később, i. sz. 9-ben fejeződött be. A kortárs és szemtanú Velleius Paterculus, valamint

Cassius Dio azonban Messalinus tetteit úgy állítja be, mintha ezekkel a háborúnak legalábbis egy szakasza a rómaiak döntő győzelmével ért volna véget, nem is szólva arról, hogy az olyan hadvezér, akit az *ornamenta triumphalia*-val tüntettek ki, elogiuma megfogalmazásában joggal tarthatott igényt arra, hogy egy népet Róma hatalma alá vetett. A Titulus Tiburtinusban említett kétszeri *supplicationes* ebben az esetben úgy lehetnének értelmezhetők, hogy ezekre először akkor került sor Rómában, amikor odaérkezett Messallinus első, a fél legióval aratott nagy diadalának híre, másodszor pedig az *ornamenta triumphalia* odaítélésével együtt a Daesitias Bato felett aratott győzelem hírére. Messallinus asiai proconsulatusáról és syriai helytartóságáról semmit sem tudunk, de mindkét hivatal beleférne az említett tartományok helytartóinak listájába kb. i. sz. 8 és 12 között. 21-ben Messallinus még életben volt.

Így, noha a Titulus Tiburtinust leginkább P. Sulpicius Quirinius sírfeliratának tűnik, és a „várományosok” listájáról minden más az eddigi kutatásban tekintetbe vett szenátort törölnünk kell, M. Valerius Messalla Messallinus személyében újabb, nem egészen chance nélküli „rivális” jelenik meg a színtéren. A tanulság egyebek között az, hogy noha minden út Rómába vagy legalábbis Róma környékére vezet, van éppen elég sok olyan út is, amely ott kezdődik, de Pannonia felé irányul.

8.

A kérdés azonban továbbra is nyitva marad. A források elemzése, a módszertani alapfeltételek tisztázása és a szakirodalomban kinyilvánított vélemények kritikus vizsgálata alapján a Titulus Tiburtinus kérdésének mai állásáról a következőt mondhatjuk: a hagyományosan vitatott szöveg leginkább vagy P. Sulpicius Quiriniusnak tulajdonítható, anélkül, hogy Sanclemente és követői nézete, miszerint a felirat „igazolja” az evangélium adatait, elfogadható lenne, és anélkül, hogy Mommsen álláspontját a kétszeres syriai helytartóságról osztani lehetne; vagy pedig talán M. Valerius Messalla Messallinus sírfelirata és a pannon felkelés eddig félreismert dokumentuma. Más lehetőség aligha áll fenn. A kérdés végleges eldöntését, ha egyáltalán, csak új forrásleletek tehetik lehetővé.

A „legtöbbet vitatott római felirat” példája azt mutatja, mennyi vitára adhat alkalmat még egy egészen rövid és töredékesen megmaradt antik forrásszöveg is. Bizonyára van ugyan, aki ebből a nevekben és dátumokban dúslakodó elmefuttatásból azt a következtetést vonja le, hogy a tudomány nem a rendszerezett és igazolt ismeretek, hanem a rendszerezett és megcáfolt félreismerések összessége, hiszen sikerült ismét eljutnunk oda, ahová elődeink már kétszáz évvel ezelőtt elérkeztek; illetve még odáig sem, mert nemcsak a Titulus Tiburtinus Jézus születésének dátumával kapcsolatos forrásértéke bizonyult semmisnek, hanem még az is kérdéses, hogy a felirat P. Sulpicius Quiriniusnak tulajdonítható-e vagy sem. A kétszáz éves vita azért mégsem látszik hiábavalónak, és nemcsak jó mulatságnak, hanem férfimunkának minősíthető (amelyből Lilly Ross Taylor-on kívül Syme követője, Barbara Levick személyében egy másik hölgy is kivette a részét). Tárgyi és módszertani ismereteink a kétszáz éves vita során lényegesen gazdagodtak.

Végkövetkeztetés gyanánt hadd idézzem Ronald Syme személyében azt a mestert, aki a Titulus Tiburtinus odaítélésében szerintem tévedett ugyan, de a felirattal kapcsolatos tárgyi és módszertani kérdések vitatásával — nem is szólva egész munkásságáról — rendkívüli mértékben előrevitte a tudományt. „In matters of literary and historical appraisal, one cannot operate with the methods of laboratory or furnish the proof to be demanded in a court of law. The best is only the probable. Any who raise complaint has an easy remedy: to offer something better, something coherent and constructive... One uses what one has, and there is work to be done.” És mivel történeti ismereteink mindig fogyatékosak és mindig azok fognak maradni, e munka lehetősége sohasem fog megszűnni.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

- K. M. T. Atkinson: The Governors of the Province Asia in the Reign of Augustus. *Historia* 7 (1958) 300—330.
- H. Braunert: Der römische Provinzialzensus und der Schätzungsbericht des Lukas-Evangeliums. *Historia* 6 (1957) 192—214.
- H. Dessau: *Inscriptiones Latinae selectae I—III*, repr. Berlin 1962.
- C. Eilers: C. Sentius Saturninus, Piso Pontifex and the Titulus Tiburtinus. *ZPE* 110 (1996) 207—226.
- G. Firpo: Il problema cronologico della nascita di Gesù. Brescia 1983.
- E. Groag: Prosopographische Beiträge, VII: M. Plautius Silvanus. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts Wien*, Beibl. 21/22 (1922/24) 445—478.
- E. Groag: PWRE „P. Sulpicius Quirinius, Consul des J. 12 v. Chr.“ (1931) 822 ff.
- N. Kokkinos: The Honorand of the Titulus Tiburtinus: C. Sentius Saturninus? *ZPE* 105 (1995) 21—36.
- B. Levick: Roman Colonies in Southern Asia Minor. Oxford 1967.
- D. Magie: Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. Princeton 1950.
- Th. Mommsen: *Res gestae Divi Augusti ex monumentis Ancyranis et Apolloniensis*, 2. ed. Berlin 1883.
- M. Raoss: I censimenti di P. Sulpicio Quirinio in Siria e in Giudea al tempo di Cristo, Roma 1985.
- B. Rémy: Les carrières sénatoriales dans les provinces romaines d'Anatolie au Haut-Empire. Istanbul — Paris 1989.
- E. Ritterling: „Legio“ PWRE (1924) 1211—1328.
- A. G. Roos: Die Quirinius-Inschrift, *Mnemosyne* 9 (1941) 306—318.
- H. Sanclemente: *De vulgaris aerae emendatione*, Romae 1793.
- R. K. Sherck: Roman Galatia: The Governors from 25 B. C. to A. D. 114. *ANRW* II/7,2 (Berlin—New York 1980) 954—1052.
- R. Syme: Galatia and Pamphylia under Augustus: The Governorships of Piso, Quirinius and Silvanus. *Klio* 27 (1934) 122—148.
- R. Syme: *The Roman Revolution*, Oxford 1939.
- R. Syme: The Titulus Tiburtinus. Akte VI. Int. Kongr. für Griech. und Lat. Epigraphik (München 1972), München 1973, 585—601.
- R. Syme: *Roman Papers III*. Oxford 1984.
- R. Syme: *The Augustan Aristocracy*. Oxford 1986.
- R. Syme: *Anatolica*. Studies in Strabo, ed. by A. Birley. Oxford 1995.
- L. R. Taylor: M. Titius and the Syrian Command, *JRS* 26 (1936) 161—173.
- A. W. Zumpt: *Das Geburtsjahr Christi*. Leipzig 1869.

* Alföldy Géza akadémiai székfoglaló előadásának (Budapest, 1997) szövegét teljes egészében közöljük. További tájékozódás végett csatoljuk a fontosabb szakirodalom jegyzékét. A tanulmány „Un celebre frammento epigrafico Tiburtino anonimo (P. Sulpicius Quirinius?)” címmel a Szentszék keresztény feliratainak kiadványsorozatában (*Le iscrizioni dei Cristiani in Vaticano*, a cura di I. Di Stefano Manzella, Città del Vaticano 1997, 199—208) németül jelent meg.

TAKÁCS LÁSZLÓ

AZ AETNA LEÍRÁSA VERGILIUS ÉS SILIUS ITALICUS EPOSZÁBAN

Silius Italicus *Punica* című eposzának XIV. énekében egy már Seneca szavai szerint is költőkhöz méltó témának (*Ep. mor.* 79,5) a megverselésére kerített sort, amikor Szicília jól ismert tűzhányóját, az *Aetnát* a következő szavakkal festette le:

*At non aequus amat Trinacria Mulciber antra.
Nam Lipare, vastis subter depasta caminis,
Sulphureum vomit exeso de vertice fumum.
Ast Aetna eructat tremefactis cautibus ignis
inclusi gemitus, pelagique imitata furorem,
murmure per caecos tonat irrequieta fragoris
nocte dieque simul. Fonte e Phlegethontis ut atro
flammarum exundat torrens piceaque procella
Semambusta rotat liquefactis saxa cavernis.
Sed quamquam largo flammarum exaestuat intus
turbine, ut assidue subnascens profluat ignis,
Summo cava iugo cohibet, mirabile dictu,
vicinam flammis glaciem aeternoque rigore
ardentes horrent scopuli, stat vertice celsi
collis hiems, calidamque nivem tegit atra favilla.*

(*Punica* XIV 55—69)¹

Silius Italicusról Martialis két epigrammájából (11, 48; 50) és az ifj. Plinius egyik leveléből (3, 7) tudjuk, hogy rajongó csodálattal tekintett Vergiliusra. E feltétlen tiszteletnek bizonyítéka a második pun háborúról írt történeti eposza, de az *Aeneis* költője iránti elfogultság bizonyítására ez a rövid részlet is elegendő, amelyben a Kr. u. első század második felében élt poéta mantuai példaképének Aetna-leírását költötte újra. Vergilius az *Aeneis* harmadik énekében ír a tűzhányóról, s mondja el egyben a vulkanikus tevékenység mitologikus magyarázatát:

¹ A szöveget *I. Delz* kiadása alapján idézem. (Stuttgartiae 1987).

*Portus ab accessu ventorum immotus et ingens
 ipse: sed horrificis iuxta tonat Aetna ruinis,
 interdumque atram prorumpit ad aethera nubem
 turbine fumantem piceo et candente favilla,
 attollitque globos flammaram et sidera lambit;
 interdum scopulos avulsaque viscera montis
 erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras
 cum gemitu glomerat fundoque exaestuat imo.
 Fama est Enceladi semustum fulmine corpus
 urgeri mole hac, ingentemque insuper Aetnam
 impositam ruptis flammam exspirare caminis,
 et fessum quotiens mutet latus, intremere omnem
 murmure Trinacriam et caelum subtexere fumo.*
 (Aen. III, 570—582)

A két eposzrészletben vastag betűvel jelöltük azokat a szavakat, amelyeket mindkét költő felhasznál leírásában. Az egyező szókészlet is bizonyítja, hogy Silius Italicus munkája közben a vergiliusi *Aetna*-leírást tartotta szem előtt, bár megfogalmazása lényegesen, szemléletmódja pedig mélységesen különbözik az *Aeneis* költőjének látásmódjától.

Vergilius a hegy hang- és fényhatásokban gazdag bemutatása utáni *fama est*-tel a vulkanikus tevékenység mitologikus okmagyarázatát számúzi ugyan a népi hiedelmek világába, mégis úgy érezzük, hogy a megbüntetett gigász egekkel perlekedő szenvedése határozza meg a hegy korábbi pársoros bemutatását is. A három részre osztott világban a hegy súlya alatt forgolódó Enceladus minden tette az őt ilyen kínokkal sújtó istenvilág ellen irányul, mintha a vulkán minden „mozdulatában” ott rejtőzne a bosszút forraló mitikus alak fenyegető kínlódása. Ebből kiindulva F. A. Sullivan odáig jut a leírás szimbolikus értelmezésében, hogy a vulkánműködés leírását már a rutulus vezér, Turnus jellemének metaforikus előrevetítéseként magyarázza.²

A kései epigon ezzel szemben említést sem tesz a régi mondáról, a vulkanikus tevékenység, ha egyáltalán fenyeget valakit, nem az istenekre, csupán az emberek világára veszedelmes. A vulkán rettenetes tüze az alvilágból ered, nem a szenvedő gigásztól, így a mindkét leírást alapvetően jellemző költői eszköznek, a megszemélyesítésnek Silius Italicusnál nincs meg az a súlya és értelme, mint Vergiliusnál. Meghatározó szerepe részben a hegyek és a vulkanikus tevékenységek hagyományosan antropomorfizált bemutatásának és a példakép rajongó utánzásának köszönhető.³ Mindamelllett, hogy még egy ilyen apró részletben is felfedezhetők a két költőt egymástól elválasztó szemléletbeli, költői, kvalitásbeli különbségek, van az *Aetna*-rajznak külön filológiai érdekessége is.

² F. A. Sullivan: Volcanoes and Volcanic Characters in Virgil. CPh 67 (1972) 186—191.

³ Sullivan szerint Vergiliusnak e részlet írásakor Lucretius sorai (6, 680—702) járhattak a fejében (i. h. 187—188), bár Lucretius kerüli az antropomorfizálást.

Aulus Gellius feljegyzései közt azt olvassuk (Noct. Att. XVII. 10),⁴ hogy az *Aeneis* idézett részletét a filozófus Favorinus komoly kritikával illette. Az egyik horatiusi óda elemzése során Borzsák István is foglalkozott a *Noctes Atticae* eme részletével, s a szóhasználatból arra a következtetésre jutott, hogy a II. századi filológia számon tartotta Horatius Pindaros-utánzását is, s a két költő barát vetélkedéséből ebben az esetben „az ünnepelt Vergilius került ki vesztesként.”⁵ Figyelemre méltó azonban, hogy Gelliusnál név említése nélkül szerepel a prózába formált horatiusi idézet, s az egész gyűjteményben is csupán egyetlen egyszer fordul elő Horatius neve, akkor is melléknévi formában. Favorinus ezenkívül még egyszer foglalkozik Horatiusszal, amikor — mivel szokásban volt, hogy társaságban költők műveit vagy valamilyen történelmi művet olvassanak fel (*apud mensam Favorini in convivio familiari legi solitum erat aut carmen melici poetae aut historia partim Graecae linguae, alias Latinae*: II 22, 2—3) — az *Iapix* szó jelentését vizsgálja, Gellius azonban nem tartja számon, hogy a kérdéses szó Horatiusnál fordul elő (c. 1, 3, 4; 3, 27, 20). E történetben később aztán példaként idézi Vergiliust, s az ő nevét meg is említi.

De gyanús Favorinusszal kapcsolatban amellet, hogy sohasem említi Horatius nevét, egyrészt, hogy az Aetna-leírással kapcsolatos megjegyzésének kivételével egyetlen más alkalommal sem nyilatkozik elítélőleg Vergiliusról (1,21; 2,22; 2,26; 4,1), sőt Homéros utánzása miatt még dicséri is (12,1); másrészt, hogy milyen helyzetben hangzik el a kritika: Gellius emlékei szerint Antiumban (itt tartózkodott Nero is az emlékezetes római tűzvész első napjaiban) hallotta e kritikát Favorinustól, aki a Város elviselhetetlen hősege miatt menekült e számára kellemesebb üdülőhelyre. Ezek után vajon csak a véletlen műve-e, hogy a filozófus Vergiliusnak épp ez „izzó” részletét vizsgálgatja? A *Noctes Atticae* horatiusi hivatkozásainak szűkössége, Favorinus máshol tapasztalható Vergilius-tisztelete és a fejtegetés körülményei kétséggessé teszik, hogy Gellius mestere és barátja vajon valóban saját, és nem mások által korábban megfogalmazott észrevételeket idézett-e fel tanítványainak, amikor a hőség elűzte Rómából.

A bírálat azzal a megállapítással kezdődik, hogy Vergilius e részlet megírásakor Pindaros egyik ódájának (Pyth. 1) az Aetna kitöréséről szóló sorait fordította, illetve dolgozta át latinra. A két költemény összehasonlítása után a szigorú kritikus mennydörgőve állapítja meg, hogy Vergilius a csinnadrattás zenebona kedvéért összekeverte azt, amit éjszaka lehet látni azzal, ami nappal tárul az ember szeme elé (*dum in strepitu sonituque verborum conquirendo laborat, utrumque tempus nulla discretione facta confudit*). Crasse és *inmodice* járt el, — olvassuk Gelliusnál, — amikor Pindaros kifejezését az *atram nubem turbine piceo et favilla fumantem*-mel igyekezett visszaadni, s hasonlóképp ügyetlen volna a *globos flammamarum* is. Fölöslegesnek ítéli még a *sidera lambit*-ot. A további aprólékos vizsgálódás és Vergilius minden lehetséges szempontból

⁴ A kritikát Macrobius is megismétli Saturnaliájában (V 17, 7—14); a két szöveg között néhány apró fogalmazásbeli különbségtől eltekintve nincs eltérés.

⁵ Borzsák, I.: *Descende caelo...* Ant. Tan. 8 (1961) 42—54; Digma II. (Budapest 1996) 83—94.

történő elmarasztalása után különösen a *turbine piceo et favilla candente* kifejezést veszi szemügyre, és megállapítja: *non enim fumare ... solent, neque atra esse, quae sunt candentia, nisi si candenti dixit pervulgate et inproprie pro ferventi favilla, non pro ignea et relucenti. Nam candens scilicet a candore dictum, non a calore* (18). Ezek szerint Vergilius nem lett volna tisztában a *candens* szó etimológiájával, hanem — a szöveggörnyezetből, amelyben a szó szerepel, a kommentátor szerint az derül ki (ezt az egyetlen mentséget találja) — a költő összekeverte a *calidus* szó etimológiájával.

Ha a Gellius megőrizte kritika felől közelítünk a Silius Italicus-féle leíráshoz, a hasonlóságon túl azonnal szembeötlik néhány markáns különbség is. A *Punica*-leírásban nem szerepel az inkriminált kifejezés: *globos flammaram*, hasonlóképpen megszeli a vergiliusi *erigit eructans, liquefactaque saxa sub auras cum gemitu glomerat*, és *semambusta rotat liquefactis saxa cavernis* lesz belőle, így megszűnik az a gond, hogy ugyanaz a láva hol szilárd, hol folyékony állapotú, majd hogy közben még morajlás is hallatszik. Nem szerepel a vulkanikus működés és a földrengés mitologikus magyarázata sem, helyette arra hívja fel az olvasók figyelmét a költő, hogy míg bent újra és újra termelődik a tűz, addig a kráter környékét hó fedi. Annak, hogy e — persze egy 3000 méternél magasabb hegy esetében egyáltalán nem meglepő — természeti furcsaság kerül a szerencsétlenül járt gigász históriájának helyére, oka lehet a valószínűtlen költői mesékkel szemben megfogalmazott első századi kritikák mellett az is, hogy Silius Italicus talán saját szemével is látta a vulkánt, még fel is kapaszkodhatott a kráterekig, hiszen ismert, hogy a vulkán folyamatos működése ellenére is sűrűn akadtak olyanok, akik kíváncsiságtól hajtva a csúcs közelébe merészkedtek.

Végül a nyilvánvaló imitáció miatt is feltűnő, hogy a *Punica*-részletben nem a *candens* szó szerepel a *favilla* jelzőjeként, hanem az *atra*, ami részben a bírálatnak is kiindulópontja volt. Még meglepőbb azonban, hogy ezt az egész leírást lezáró sorvégi, hangsúlyos helyen álló szókapcsolatot egy, a *candente favilla* jelzős szerkezethez hasonlóan merész szintagma előzi meg:

...calidamque nivem tegit atra favilla.

E kép meglepő voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a filológusok is tanácstalanak tűnnek, amit csak részben indokol a szöveghagyomány. Bauer és Delz apparátusából is kitűnik, hogy a kódexek a nyilvánvalóan tarthatatlan *calidaque*-t hagyományozták. Míg Drakenborch a paleográfiailag igazolható *calidamque* olvasatot javasolta,⁶ addig Dausqueius inkább az *altamque* vagy a *canamque* változatot, Schrader és Hakan-son pedig a Delz által is helyesnek vélt *gelidamque* olvasatot támogatta. Kétségtelen, hogy a *lectio difficilior* ebben az esetben a merész *calidamque*, amelyet támogat a szöveghagyomány; oxymoron volta miatt is elfogadhatóbb, mint a *nix*-hez jobban illő *cana*, vagy az ellentétbe nem illeszthető *alta* vagy *gelida*, bár ez utóbbi paleográfiailag szintén

⁶ Hasonló okokra vezethető vissza pl. a XIII 183. és a XV 135. sorokbeli bizonytalanság is.

támogatható. S bár a latin nyelvben a fagy éppen úgy éget, mint a tűz, Szent Ágoston határozott kijelentése alapján⁷ mégis biztos, hogy a Favorinus kifejtette szemlélet szerint a hónak ez a jelzője, amely nyilvánvalóan etimológiai kapcsolatban van a kritikában emlegetett *calor* szóval, épp annyira kifogásolható, mint a *candens* a hamu jelzőjeként.

A Vergiliustól való számos eltérés, valamint a bírált kifejezés hangsúlyos kiemelése a leírás végén, a kritizált jelző mellőzése, majd egy meglepő, s a kritikában is elhangzott jelző használata elégséges bizonyíték annak a kijelentésnek alátámasztására, hogy Silius Italicus ismerte ezt az *Aetna*-leírással kapcsolatos bírálatot, vagyis: azt vagy a Kr. u. I. század valamely Vergilius-komentátora, vagy a költő egyik obtrectatora fogalmazta meg. A *calidam nivem*-kép továbbá azt is jelzi, hogy a Flavius-kori eposzköltő egyszerre fogadta el és utasította vissza a bírálatot. Hiszen magatartása (játékos?) kettősséget mutat, amely talán támpontot nyújthat a kommentátor kilétének megállapításához, és fordítva: a kommentátor személye magyarázatot adhat Silius Italicus magatartására.

A Kr. u. első század Vergilius-értelmezői és bírálói közé tartozott *L. Annaeus Cornutus*, a sztoikus filozófus, Persius nevelője és barátja, aki később gondozója volt a szatíráiról hagyatékának is. Ha a Vergiliusszal kapcsolatban tett, biztosan neki tulajdonítható megjegyzéseket számba vesszük, akkor el kell ismernünk, hogy Otto Jahnnak⁸ és Otto Ribbecknek⁹ megállapításai helytállóak, hiszen Cornutus valóban élen járt Vergilius egyes megfogalmazásainak vagy motívumainak bírálatában. Különösen a görög irodalomban való jártasságáról volt ismert, amit Servius is bizonyít (ad Aen. I 150; 488), s ami további érv lehet amellett, hogy a Gelliusnál fennmaradt kritika az ő tollából származik, hiszen a kiindulási pont éppen egy (aligha gyakran olvasott) görög versrészlet. Charisius grammatikájának egyik megjegyzése alapján továbbá azt feltételezik róla,¹⁰ hogy Vergiliusról írt művét, amely valószínűleg nem folyamatos kommentár, hanem egyes problémákat tárgyaló monografikus munka lehetett,¹¹ a költő tisztelőjének, Silius Italicusnak ajánlotta.

Ebben az idézetben Charisius a *civitas* szó *civitatum* plur. genitivusa kapcsán idézi Cornutust (Keil I. p. 125), s mivel később ugyanarra a műre Silius Italicus nevének említése nélkül hivatkozik (Keil. I. p. 127), feltételezhető, hogy a szokatlan genitivusi alak a költőhöz intézett ajánlásban szerepelt: *...iamque exemplo tuo* — írja Cornutus, — *etiam principes civitatum, o poeta, incipient similia fingere*. Vajon mikor keletkezett ez az ajánlás, s vajon mire is utal e töredéke? Mivel igen rövid, így nehéz bármi pontos megállapítást megfogalmazni, néhány tény azonban érdemes felidézni.

Plinius hosszan elmélkedik Silius Italicus halálakor a költő sorsáról. Elgondolkodik azon, mily különös dolog, hogy Nero uralkodásának utolsó consulja utolsóként távozott az egykori „véres költő” consuljai közül az élők sorából. Mindamellett nem feledkezik

⁷ *Si verissime dici potuit: non potest esse nix calida; cum enim calida esse coeperit, non iam eam nivem, sed aquam vocamus. Potest ergo fieri, ut quae nix fuit, non sit, non autem potest fieri, ut nix calida sit.* (De sermone Domini in monte 2,79).

⁸ Auli Persii Flacci satirarum liber, ed. Otto Iahn (Lisiae 1843); Cornutusról p. VIII—XXII.

⁹ O., Ribbeck: Prolegomena critica ad P. Vergilii Maronis opera maiora. Lipsiae 1866, 125.

¹⁰ Id. 124.

¹¹ Iahn, p. XV, majd az ő nyomán Ribbeck, 124.

meg arról sem, hogy felidézze az akkor közmegbecsülésnek örvendő idős poéta életútjának sötét állomásait: Róma szomorú éveiben többeket feljelentett, és — tesszük hozzá, — bizonyára e tettei is hozzájárultak ahhoz, hogy elnyerje a legfőbb hivatalt. *O poeta*, — szólítja meg a stoikus filozófus, akiről tudjuk, hogy kezdetben Nero belső köréhez tartozott, Leptisből származott, neve szerint Seneca libertusa lehetett,¹² és aki Petroniusnak, az *arbiter elegantiarum*-nak közeli jóbarátja volt.¹³ Burrus 62. évi halála, majd a Piso-féle összeesküvés következtében a császári önkény Cornutus legjobb barátait kényszerítette öngyilkosságba, sőt róla is úgy tudjuk, hogy száműzetésbe küldte Nero.¹⁴ Az időpont azonban bizonytalan, a kutatás ezt az eseményt 66-ra vagy 68-ra teszi. Későbbi sorsáról semmit sem tudunk.

Valószínű, hogy Vergiliushoz írt kommentárját még száműzetése előtt írta és ajánlotta Silius Italicusnak, akit költőnek nevez, vagyis a címzett már abban az időben is foglalkozott költészettel, ami nem meglepő, ha arra gondolunk, hogy Nero csupa versfaragó-palántával vette magát körül.¹⁵ De az idézet három további eleme is értelmezésre szorul.

A *ingere* ígét nemcsak az arany-, de az ezüstkori latin nyelvben is gyakran használták speciálisan a művészi, azon belül is a költői alkotással kapcsolatban.¹⁶ Azt, hogy a szerző ebben az értelemben használta, a megszólítás valószínűsíti.

A *principes civitatum* kifejezésben nemcsak a *princeps*, hanem a *civitas* is többes számban áll, vagyis a kifejezés nem az állam első polgárára, nem is valamilyen konkrét vezető szerepet betöltő személyre, hanem a vezető városi társadalmi elite vonatkozik.¹⁷ A 'te példákra' (*exemplo tuo*) kifejezés pedig azt sugallja, hogy a megszólított költő olyan pozíciót tölt be, mint a *principes civitatum*, vagyis előkelő rangú férfiú, de (talán még) nem consul. Figyelemre méltó azonban az is, hogy ezt a kifejezést az ifj. Plinius is használja Silius Italicusszal kapcsolatban,¹⁸ amikor hivatali pályafutásának ismertetése után megjegyzi, hogy miután lemosta magáról hajdani tevékenysége foltját, *fuit inter principes civitatis sine potentia, sine invidia: salutabatur, colebatur...* Ez esetleg arra utalhatna, hogy Silius Italicus csak hivatali pályafutása végeztével érdemelte ki a *principes civitatis* címet. Kérdés tehát, vajon még Nero halála előtt ajánlotta neki csokorba gyűjtött Vergilius-bírálatait Cornutus, vagy esetleg (erről semmilyen adatunk sincs) viszatért száműzetéséből, s műve a 70-es években vagy még később született. Azt a

¹² Schanz—Hosius: Geschichte der römischen Literatur. II⁴. (1935) 677.

¹³ Vita Persii...

¹⁴ A Suda szerint Musoniuszal együtt kivégezték; Dio Cassius alapján valószínűbb az, hogy csupán száműzetéssel sújtották (62, 29).

¹⁵ J. P. Sullivan: Literature and Politics in the Age of Nero. Ithaca—London 1985.

¹⁶ H. Vollmer, ThLL. s. v. *ingere*.

¹⁷ Az arany- és ezüstkori latin nyelvben nem konkrét tisztséghez, hanem közmegbecsüléshez kapcsolódott (vö. Cicero, Verr. 1, 55; Caesar, De bello Gallico I 30.), ellentétben a címnek számító *principes iuventutis*szal.

¹⁸ D. W. T. C., Vessely (Pliny, Martial and Silius Italicus. Hermes 102 (1974) 114) felhívja a figyelmet Martialis (6, 64) szóhasználatára is: *proceres urbisque forique*.

feltevést, hogy Cornutus a költészetért rajongó közéleti embernek még 68 előtt ajánlhatta munkáját, az támaszthatja alá, hogy Silius Italicus Vespasianus uralkodása idején, 77-ben lett Asia provincia proconsula, s bármennyire bizonytalan is születésének dátuma (Plinius nehezen datálható levele alapján 23-ban vagy 35-ben született), ha 75 éves korában hunyt el, akkor Cornutusnak már hatvanadik életéve felé kellett közelednie, amikor Vergilius-könyvét az első esetben legalább 55, míg a második esetben 43 éves Silius Italicusnak ajánlotta. Abban az esetben viszont, ha Cornutus még száműzetése előtt írta a mantuai költőnek szentelt művét, Silius Italicus, bármely időpontban született is, még negyvenéves sem volt a kritikai munka megjelenése idején. Az sem nyújt eligazítást, hogy Silius Italicus (legalább három, de akár tizenöt évvel) fiatalabb lévén, lehetett-e egy tudós mű címzettje, hiszen Cornutus szívesen foglalkozott ifjakkal (ld. Persius esetét), sőt *Theologia Graeca* című munkáját is egy azonosíthatatlan *παιδιον*-nak ajánlotta, így akár egy ifjú költő is lehet a címzett.¹⁹ Amellett, hogy fiatalember korában is próbálkozott már költőként, további bizonyíték lehetne, hogy Plinius azt állítja róla: *non-nunquam iudicia hominum recitationibus experiebatur*, bár ez a szokás nem kötődött életkorhoz. Ezek alapján, bár bizonyossággal nem állítható, mégis valószínűsíthető, hogy Cornutus munkája még Nero uralkodása idején elkészült.

Kettejük viszonyában azonban kétségtelenül választóvonalat jelentett a filozófus száműzetése. Silius Italicus pályája éppen Nero uralkodásának legszomorúbb éveiben ívelt a magasba. Joggal tehetjük hát fel a kérdést, vajon megváltozott-e a költő viszonya azzal a rétorral és filozófussal szemben, aki kegyvesztett lett?

A *Punica* XIV. énekében szerepel az *Aetna* leírása, ami — figyelembe véve a műből kihámozható érveket — azt jelenti, hogy Silius Italicus az utolsó Flavius uralkodó, Domitianus idején, talán a 90-es években öntötte új formába a régi tárgyat.²⁰

Jó pár év telhetett már el Nero halálától és Cornutus száműzetésétől addig, mikor Silius Italicus felelevenítette a hajdan neki ajánlott munka egyik kritikáját. De mit jelentett vajon furcsa gesztusa? Tréfás versengést a hajdani baráttal vagy az egykori bírálat játékos megsemmisítését?

Az a tény, hogy Silius Italicus eposzában egy Vergilius-kritikára is válaszolt, további problémákat vet fel. Hiszen így a *Punica* alapján nem csupán arany- és ezüstkori költők műveiben található szövegkritikai bizonytalanságok dönthetők el,²¹ hanem óvatos

¹⁹ Az ismeretlen szerzőségű *Ilias Latina*-t akrosztichonja alapján többen is Silius Italicusnak tulajdonították. A Cornutus-kommentár szempontjából korántsem tűnik légből kapottnak ez a hipotézis, hiszen magyarázatot találunk benne arra, miért ajánlotta Silius Italicus tudományos munkáját, másrészt egy Nero körébe tartozó ifjú ember számára bizonyára hálás téma lehetett a császár számára is kedves tárgy megéneklése.

²⁰ G. Laudizi: *Silio Italico, il. pasato tra mito e restaurazione etica*. Galatina 1989, 53.

²¹ M. von Albrecht is utal arra, hogy Silius Italicus szövege alapján megválaszolhatók egyes szövegkritikai kérdések, vö.: Silius Italicus. *Freiheit und Gebundenheit römischer Epik*. Amsterdam 1964, 191. Hasonlóképp jár el V. Ussani is, amikor az *Appendix Vergiliana* egyes darabjainak Silius Italicusnál fellelhető imitációit csokorba gyűjtve szövegproblémák megoldására is vállalkozik: *Imitazioni dell' „Appendix Vergiliana” nei „Punica” di Silio Italico*. Maia 3 (1950) 117–131.

megfigyelések alapján még a Vergilius-kritika első száz évének egyes elemei is kiszűrhetők általa a késő antik Vergilius-scholionok hatalmas tengeréből.

Favorinus is ismerhette Cornutus munkáját, hiszen Gellius egyszerre dicsérő és feddő szavak kíséretében idézi is (II 6; IX, 10, 5—6), másrészt a filozófus úgy emlékezik meg Epiktétosról, mint akit egykor hallgatott (XVII 19), róla viszont tudjuk, hogy Cornutus tanítványa volt. E láncon keresztül az egykori Seneca-szabados filozófus és grammatikus műve könnyedén eljuthatott Favorinus kezébe.

PRISCILLIANUS TANAI AZ EGYHÁZATYÁK TÜKRÉBEN*

I. A kora keresztény egyház történetének egyik legrejtélyesebb alakja Priscillianus, Avila 385-ben boszorkányság vádjával lefejezett püspöke. Nevéhez a legnagyobb hispán eretnekmozgalom, a priscillianizmus fűződik, mely legalább két évszázadon át virágzott a félsziget nyugati vidékein. Priscillianusnak számos védelmezője és támadója akadt akkor is és ma is. Kortársai közül sokan támogatták az asketikus elveket hirdető püspököt és a hispán egyház belső, erkölcsi megreformálására tett kísérleteit, míg mások eretneket, dualista tanokat valló felforgatót véltek látni benne.¹ Halálra ítélésére a boszorkányság csak ürügyként szolgált, valójában hatalmi és politikai harcok, és az eretnekség gyanúja húzódik meg az ítélet mögött. Lefejezése még ellenségei között is nagy felháborodást váltott ki, ám az egyházatyák írásaiban egy elvetemült eretnek, előbb egy gnosztikus, majd egy manicheus képet festenek.²

Sajnálatos módon Priscillianus tanításairól valójában igen keveset tudunk. Kortárs tudósítás nem maradt fenn róla. A IV. sz. végétől egyre több egyházatyja említi a mozgalmat és alapítóját, ezek az írások azonban igen rövid terjedelműek, és tartalmukat tekintve főleg általánosságokat tartalmaznak, az eretnekségről csak igen bizonytalan és körvonalas képet festenek.³

Komoly változást hozott az ún. *Würzbergi Tractatusok*⁴ — tizenegy Priscillianusnak tulajdonított teológiai tartalmú írásmű — felfedezése. A tractatusok tartalma a legghatározottabban cáfol minden olyan állítást, hogy írójuk eretnek tanokat vallott volna.⁵ A

* Köszönetemet fejezem ki dr. Jeremiás Éva és dr. Ritoók Zsigmond egyetemi tanároknak értékes tanácsaikért.

¹ Priscillianus életét, kivégzésének részletes körülményeit és kortársai róla alkotott véleményét elsősorban Sulpicius Severus krónikájából (*Libri Chronicorum* II. 46—51, Migne, PL XX) ismerjük.

² Jó példa erre a folyamatra Jeromos két írása: a 392-ben keletkezett *De Viris Illibribus*ban még nem foglal állást, pusztán annyit közöl, hogy míg egyesek eretneknek tartják Priscillianust, mások védelmezik „*defendentibus aliis, non ita eum sensisse, ut arguatur*” (*Vir. Illust.* CXXI, Migne, PL XXIII), néhány évvel később már mint eltévelyedett eretneket említi (*Epistola CXXXIII*, Migne, PL XXII).

³ A priscillianizmusra vonatkozó legfontosabb források: Sulpicius Severus; az I. Tolédói Zsinat (a. 400) és az I. Bragai Zsinat (a. 562) aktái; Orosius: *Commonitorium Ad Augustinum de errore Priscillianis-tarum et Origenistarum*; Augustinus: *Commonitorium ad Orosium Contra Priscillianistas et Origenistas, De Haeresibus* Lib. I. lxx.; Thuribis: *Epistola ad Idatum*; Leo Magnus: *Epistola LVI*

⁴ Ed. Schepps, CSEL. XVIII. Vindobonae 1889.

⁵ A tractatusok tartalmának legkimerítőbb dogmatikai elemzését Chadwick adja: *The Teaching of Priscillian...* 57—110.

felfedezés nyomán a Priscillianus-kutatás két ágra szakadt. Az egyik ág az ókori támadóknak ad hitelt, Priscillianus írásait egyszerűen önvédelmi kísérletnek nyilvánítva, melyek nem valódi tanításait tartalmazzák, vagy egyenesen titkos, kettős értelmet keresve a mondatok mögött.⁶ Priscillianus védelmezői ezzel szemben a tractatusokat tekintik a kiindulópontnak, s a püspökben a nyugati askétizmus és szerzetesség előfutárát látják, aki a kor politikai konfliktusainak vált az áldozatává, zsinati iratok anatómáinak és az egyházatyák támadó írásainak valóságtartalmát pedig igyekeznek kétségbe vonni. Ebben a megközelítésben igen nagy szerepet játszik a vádak ellentmondásainak feltárása.⁷

A Priscillianus-kérdés további tisztázásához ez látszik az egyetlen járható útnak. Ha Priscillianus tanait, személyiségét nem áll módunkban közelebbről megismerni, akkor a problémát a másik irányból, a Priscillianus-ellenes iratok tartalmának vizsgálata felől kell megközelíteni. Kritika alá kell venni a priscillianizmusra vonatkozó forrásokat, tartalmukat elemezni, esetleges egyezéseiket vagy ellentmondásaikat egybevetni, s ha lehetséges, felkutatni a közölt információk eredetét, végül mindezek fényében újraértékelni az illető írások szavahihetőségét. Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy a Priscillianus tanaira vonatkozó egyik legfontosabb forrást, Orosius *Commonitorium ad Aurelium Augustinum de errore Priscillianistarum et Origenistarum*⁸ c. írását vizsgálat tárgyává tegye és újra meghatározza helyét az antipriscillianista irodalomban.

II. Az Ágoston-tanítvány Orosius levele mesteréhez a priscillianisták tévelygéseiről az antipriscillianista irodalom egyik alappillére.⁹ Orosius *Commonitoriuma* azért különösen fontos, mert számos olyan információt tartalmaz Priscillianus tanításairól, melyek egyetlen korábbi forrásban sem szerepelnek.

Dolgozatomban megkísérlem kimutatni, hogy a *Commonitorium* jóval inkább a korabeli invektíva és eretnekellenes irodalom módszereire, nem pedig Priscillianus irányzatának igazi arculatára derít fényt. Orosius prekonceptiókból kiindulva, másod- (vagy sokad-) kézből szerzett információk alapján ábrázol egy olyan 'eretnekséget', melyben a (helyenként rosszul értelmezett, eltorzított) manicheus elemek keverednek a gnosztikus tanokkal, a szabellianizmussal és a klasszikus asztrológiával.

A *Commonitorium* tartalma négy részre tagolható:

A lélek származása Priscillianus szerint,

Egy levélrészlet, amelyet Orosius Priscillianusnak tulajdonít,

Priscillianus asztrológiai tanításai,

A priscillianisták dualista világnézete és a *Memoria Apostolorum* c. apokrif mű.

⁶ J. A. Davids: De Orosio et S. Augustino Priscillianistarum adversariis. Diss. Hagae 1930; Lopez Caneda: Prisciliano, su pensamiento y su problema histórico. Santiago de Compostela 1960; Menéndez y Pelayo: Historia de los heterodoxos españoles, Madrid 1956.

⁷ Ennek a vonalnak a legfőbb képviselői Babut B. Vollman: Studien zum Priscillianismus (Berlin 1965) és Chadwick.

⁸ Ed. Schepps: CSEL. XVIII, 152—158.

⁹ A 414. tájékán íródott rövid levél azután keletkezhetett, hogy Orosius csatlakozott Ágostonhoz. Nem hanyagolható el az a tény, hogy Ágoston a manicheus eretnekség elszánt ellenfele volt, írásainak jelentős részét a manicheus világkép és etika cáfolata teszi ki.

III. A LÉLEK SZÁRMAZÁSA

III.1. A levél legfontosabb és legeredetibb része az, amely a lélek származását és földre bukását, majd testbe záratását írja le.

„*Priscillianus primum in eo Manichaeis miserior; quod ex veteri testamento haeresim confirmavit, docens animam quae a deo nata sit de quodam promptuario procedere, profiteri ante deum se pugnaturam et instrui adoratu angelorum: dehinc descendente per quosdam circulos a principatibus malignis capi et secundum voluntatem victoris principis in corpora diversa contrudiisque adscribi chirographum. Unde et mathesim praevalere firmabat, adserens quod hoc chirographum soluerit Christus et adfixerit cruci per passionem suam, sicut ipse Priscillianus in quadam epistula sua dicit: „Priscillianus először is még a manicheusoknál is nyomorultabb, amennyiben eretnekségét még az Ótestamentummal is alátámasztja, azt tanítván, hogy a lélek, mely Istentől született, valamilyen raktárból jön elő, megígéri Isten előtt, hogy harcolni fog és felkészíttetik az angyalok imádása által: ezután, miközben bizonyos körökön (szférákon) keresztül lefelé száll, a gonosz fejedelemségek fogságába esik és a győztes fejedelem akarata szerint különböző testekbe vetetik, melyekre adóslevél íratik.*¹⁰ *Priscillianus ezért hitt az asztrológia igazságában,*¹¹ *hozzátéve, hogy Krisztus ezt az adóslevelet feloldotta és a keresztre szegezte saját szenvedése által. Ahogy maga Priscillianus is mondta egy levelében...*”

A szöveg fordítása és értelmezése látszólag nem okozott különösebb gondot a priscillianizmussal foglalkozó kutatók számára. Az általánosan elfogadott értelmezés szerint a *Commonitorium* az egyes emberi lelkek égből való alászállására, fogságba esésére és földi sorsára vonatkozik. (Ez talán az egyetlen kérdés, amelyben az ‘anti-priscillianisták’ és Priscillianus ‘védőügyvédeknek’ véleménye megegyezik). Így a fordításokban ‘lélek’ helyett gyakran ‘lelkek’ szerepelnek, a kutatók a ‘lelkek leszállásáról’, a ‘lelkek vándorlásáról’ írnak, ezzel is érzékeltetve, hogy a szöveg minden egyes lélek származására vonatkozik általában.¹²

Orosius *Commonitoriumának*, illetve a modern kutatók műveinek értékelése során azonban kikerülhetetlen problémába ütközünk. Vallástörténeti ismereteink szerint az emberi lélek egyéni földre szállásának tana nem illeszthető be sem a gnosztikus, sem a manicheus irányzat tanításai közé. Mind a gnosztikusok, mind szellemi örököseik a lélek ősi, prekozmius bukását tanították, és nem lelkekről, hanem egyetlen ‘ősi lélekről’, tragikus láncolatok folytán az örök isteni világból alázuhan ‘isteni erőről’ beszéltek.¹³

Azt, hogy a *Commonitoriumban* leírtak magyarázatát a gnosztikus mítoszokban keressük,¹⁴ nem tudjuk elfogadni: a különböző gnosztikus irányzatok a lélek földre bukását

¹⁰ „Melyek adóslevéllel a gonoszhoz köttetnek, mint annak tulajdona”

¹¹ Vagyis elismerte a csillagok hatalmát az ember felett.

¹² Így például Babut-nél ‘la descente des âmes, émanées de Dieu’ szerepel (281), Lopez Caneda és Menandez y Pelayo pedig ismételten a ‘lelkek vándorlásáról’ beszél.

¹³ Vö. H. Jonas: *The Gnostic Religion*. Boston 1958. 62.

¹⁴ Vö. Davids, 286—91; Lopez Caneda, cap. V.

tragikus balesetként fogja fel, melynek az isteni szubsztancia vagy erő ártatlan áldozata, s (az önként vállalt) harc fogalma teljességgel idegen a gnóizistól.¹⁵

III.2. Érdemesebb és gyümölcsözőbb lehet a manicheus mitológia tanulmányozása, ahol az emberi lélek harca a világ sötét erői ellen központi szerepet tölt be, s számos manicheus himnusz és imádság témája.

A manicheizmus dualista tanítása szerint a világ teremtése előtt két ősi princípium (vagy két természet) létezett egymás mellett: „Mani két istent tisztelt, kik nem önmagukból álltak elő, hanem öröktől fogva léteztek egymásnak ellentétéként: az egyiket mint jót, a másikat mint gonoszt mutatja be. Az egyiket Fénynek nevezte el, a másikat Sötétségnek.”¹⁶

„A Jó Principium, akit a Nagyság Atyjának nevezett (ti. Mani), a Fény birodalmában (másképp: terra ingenita) lakozott. Mellette lakozott (öt kísérté) öt S'kina¹⁷: Értelme, Tudás, Gondolat, Megfontolás, Elhatározás. A Rossz Principiumot pedig a Sötétség Királyának nevezi és azt állítja, hogy Sötét Földjén lakik öt világában (*alemaw*): a füst, a tűz, a szél, a vizek és a sötétség világában”.¹⁸

A Sötétség erői örök harcban állnak egymással¹⁹ és háborúskodásuk közben elérik birodalmuk végső határát, ahonnan megpillantják a Fény Birodalmát. Megpillantják, megkívánják és harcba indulnak, hogy megkaparintsák.²⁰ Ekkor az Atya elhatározza, hogy maga indul harcba, hogy birodalmát és annak szellemi lényeit megvédje: „Aiónjaim, az S'kina közül egyet sem küldök harcba, mivel békére és áldott nyugalomra teremttem őket. Magam megyek helyette, és én viselek hadat az ellenség ellen.”²¹

Ám az Atya fizikai értelemben mégsem személyesen maga megy harcba, hanem saját isteni lényének hypostasisát (v. hypostasisait) küldi. Elsőként az Élet Anyja (*Mater Vitae*) emanálódik az Atyából, majd az Ősi Ember (*Homo Primus*), s végül annak öt fia, akiket az öt (alap)elemként is emlegetnek (fény, tűz, víz, szél, és szellő v. anyag²²). Az Ősi Ember öt fiát mintegy harci fegyverként magára öltve száll alá, hogy megküzdjön a Sötétséggel.²³

A *Homo Primus* harcba bocsátkozik a Sötétség Urával és annak seregével avagy öt kísérőjével, ám hosszas küzdelem után a sötétség erői felülkerekednek a Fény küldött-

¹⁵ H. Jonas: *The Gnostic Imagery ... G. Filoramo: A History of Gnosticism*. Oxford 1994.

¹⁶ Hegemonius, *Acta Disputationis Archelai* VII. (Migne, PG X)...

¹⁷ A Nagy Atya emanációi, itt az Isteni Erő öt fő tulajdonságának, szellemi erényeinek (virtus) vagy funkcióinak megjelenítői; *šəzīnā* (arameus): 'dicsőség, nagyság', ill. 'lakhely, sátor, tabernaculum'

¹⁸ Theodore Bar Khoni: I. Jackson, 223—4. Vagyis mind a jó, mind a rossz principiumot/istenséget öt-öt hypostasis képviseli, amelyek egyszersmind a birodalmak öt részre tagozódását is jelentik.

¹⁹ *Psalm of Bema CCXXII 9.19* (Manichean Psalm-Book, Manichean Manuscripts in the Chester Beatty Collection, ed. by L. R. Allberry. Stuttgart 1938).

²⁰ Titus Bostrensis, *Adversus Manichaeos* I. XII (Migne, PG XVIII)....; Antiochiai Severus: *Jonas* 213; Hegemonius VII

²¹ Theodore Bar Khoni: *Jackson*, 224.

²² Szellő: Augustinus, *C. Faustum* II 3 (Migne, PL XLII)...., anyag: Hegemonius, VII és Epiphanius, *Panarion*, lib. II/2. haer. LXVI. kap. xxv (Migne, PG XLII)

²³ Az öt 'jó' elem a Sötétség öt 'rossz' elemének ellentétpárja, vagy ahogy Ágoston írja (*C. Faustum* II 3): „a rossz víz ellen elküldetett a jó víz, a rossz szél ellen a jó szél” etc.

jén. Ekkor az Ősi Ember cselhez folyamodik, csapdát állít, önmagát kínálva fel csalétek-ként, hagyván, hogy a Sötétség fiai felfalják és elnyeljék őt és fegyverzetét.²⁴ Ezzel a csel-lel az Ősi Embernek sikerül megállítania a Sötétség támadását. A Sötétség erői, amelyek felfalják a Jó Birodalmából érkezett Fényrészcskéket (vagyis az Ősi Embert és fegyverzetét), a fénnel keveredve elgyengülnek, megtörik támadásuk. Ugyanakkor áldozata következtében maga az Ősi Ember is csapdába, a gonosz erők fogságába (gyomrába) kerül.

Amikor a Fény Birodalmának Atyja meghallja a hozzá fohászzkodó Ősi Ember fohászzkodását, elküldi hozzá másodszülött fiát, az Élő Szellemet (*Spiritus Vivens*), aki segít az isteni harcosnak kiszabadulni az anyag fogságából. Megmenekülése azonban nem teljes, lelke továbbra is ott marad a mélyben, a Sötétség erőinek fogságában.²⁵ Ez a lélek nem más, mint a *Homo Primus* Fegyverzete, Őt Fia avagy az öt elem, amelyet a csatába alászállva magára öltött.²⁶

Tulajdonképpen a fegyverzet kifejezés itt nem valami fizikai fegyverre utal, hanem az isteni lélek, fényesség megnevezése, amellyel a Sötétség elleni harcba indul (vagyis a szellemi erő harcát jelképezi az anyaggal szemben). A Sötétség fejedelmei, mikor az Ősi Ember önfeláldozását követően elnyelik fegyverzetét, valójában ezt az isteni Fényrészek (vagy Fényelemek) alkotta lelket nyelik el (s ezért gyöngül támadásuk, mikor a sötét a fénnel keveredik.)²⁷

Ezzel eljutunk a mítosz harmadik 'felvonásához', a Sötétség börtönében ragadt öt isteni elem történetéhez, s kezdetét veszi a kozmosz megteremtése. A Nagy Atya további emanációkat hív életre, hogy azok segítsék a bebörtönözött lélek- vagy fényrészcskék kiszabadulását. A *Spiritus Vivens* segítőtársaival együtt megteremti a világot s elkezd a fényrészcskék szétválasztását az anyagtól. A Sötétség Ura, látván, hogy elveszti a megszerzett fényrészcskéket, dühében cselhez folyamodik, anyagból megteremti az embert, s testbe zárja a fogságba esett Fényrészcskéket (a *Homo Primus* fegyverzetének avagy lelkének) egy részét. Az emberi lélek így hát valóban isteni származású (Orosius). Az öt erő vagy erény,²⁸ melyek a *Homo Primus* fegyverzetét alkotják és melyeket lélekként az emberi testekbe zárnak, a *Bonus Pater* emanációi, másképp az öt S'kina, az istenség öt eredeti hypostasisának 'sűrűbb' megjelenési formái.²⁹

III.3. Miként kapcsolható mindez az Orosiustól ismertetett vádakhoz? A manicheus mítosz és az állítólagos priscillianista tanítás között számos a párhuzam: Isten kedvéért harcba indul a lélek, amely azután fogságba esik és testbe (testekbe) záratik. Az egyetlen releváns eltérés, hogy míg a manicheus mítosz az Ősi (kollektív) Lélek fogságba

²⁴ "Miként egy ember, kinek ellensége van, halálos mérget kever egy süteménybe és ellenségének adja": Bar Khoni, I. Jackson, 226; Epiphanius II. II. LXVI. xlv, Psalm of Bema CCXXII

²⁵ Epiphanius cap. II. II. LXVI. xlv.

²⁶ M. Boyce: Some Parthian Abecedarian Hymns, BSOAS 14 (1952) 446.

²⁷ "At vero tenebrarum principes comederunt de armatura eius, quod est anima" (Hegemonius VII)

²⁸ Virtus, vis vagy görögül δύναμις, I. Hegem. VII; Epiphanius XXV.

²⁹ L. Jonas 218. Erre utal, hogy az (öt erényből vagy alapelemből összetett) emberi lélek öt különböző részének elnevezése (*mens, sensus, prudentia, intellectus, cogitatio*: Hegemonius) megfelel a S'kinák neveinek (vagy funkcióinak) (Theodore Bar Khoni) I. Jackson, 223.

eséséről mesél, addig Orosius — legalábbis az eddigi értelmezések szerint — az egyes emberi lélek sorsát írja le. De olyan biztos-e, hogy Orosius valóban az egyes lelkek harcáról ír?

Az egyházatyák szövegeinek tanulmányozása más eredményhez vezethet: Az Ősi Ember fegyverzete egyszerre az ő lelke és a világban található összes lélek (bebörtönzött fényrészcseke) őse, eredete és tulajdonképp összessége. Az egyes emberi lélek az ő Lélekből származó 'ittragadt' fényrészcseke, amit *viva anima*-nak is neveznek, jelezve, hogy a Fény birodalmából származik. Végső soron a lélek (*anima*) megnevezés egyaránt vonatkozhat az Ősi Ember lelkére, vagyis az Ősi Lélekre és az egyes ember lelkére. Ez a kettősség tükröződik például az antimancheus irodalom egyik legfontosabb alapművének, Hegemonius *Acta Archelai*³⁰ c. vitáratának megfogalmazásában, mely egész végig egyszerűen 'a lélek'-ről ír, nem pedig az Ősi Ember lelkéről: *tenebrarum principes ... comederunt de armatura eius, quod est ANIMA ... Pater videns affligi ANIMAM in corpore ... misit Filium suum delictum ad salutem ANIMAE*.³¹

Hasonlóképp Epiphanius is, aki az *Acta Archelai*-t beillesztette saját 'eretnek katalógusába', a híres *Panarion*-ba, a mítosz tartalmával polemizálva, 'a lelket' teszi meg a mítosz cáfolására irányuló kísérletének 'főszereplőjévé'.³² Más szerzők pedig, mint Alexander Lycopolitanus, mellőzve a mítosz aprólékos részleteit, lényegre törően csak ennyit írnak: az Isten harcba küldte a Lelket az anyag ellen.³³

Ez a tömör, utalásszerű megfogalmazás nem feltétlenül jelenti, hogy az illető szerzők csak hiányosan ismerték a manicheus mítoszt, hiszen a mítosznak valóban ez a legfontosabb mozzanata: az isteni fényrész, az Atyából emanálódott elemek — a Lélek — feláldozása és fogságba esése.

Ha tehát a manicheus mítosz jelentését, továbbá az egyházatyák műveinek szóhasználatát szemügyre vesszük, szinte önként adódik az a felismerés, hogy Orosius Commonitoriumának 'animája' sem a (harcba induló) egyes emberi lélek, hanem a Sötétség támadása ellen induló *Homo Primus* fegyverzete, lelke, vagyis az Ős Lélek, amelynek sorsa, hogy idelent maradjon és testekbe zárassék, és amely a mítosz valódi főszereplője.

Ezt a feltételezést támasztja alá belső bizonyítékként a szövegben az a kitétel is, miszerint a 'lélek...testekbe záratik' (*animam...in corpora diversa contrudi*) vagyis egyetlen lélek több testbe. Ez a mondatrész csak úgy kap értelmet, ha elfogadjuk, hogy itt nem az emberi lélekről, hanem a fogságba esett (ősi) Lélekről van szó, melynek részeit a Sötétség hatalmai emberi testekbe zárják, hogy megakadályozzák a szökését. Vagy ahogy Epiphanius fogalmaz: *animam, interdum devoratum, et corporibus... inclusam esse defendit*.³⁴ Maga Ágoston (a hajdani manicheus) is megőrzi ezt a fordulatot a *De*

³⁰ A IV. sz. első felében (330 és 348 között) keletkezett művek, I. H.Ch. Puech: La Manichéisme, son fondateur, sa doctrine, Paris 1949, 17—8. és 99, 10. J.: S. Lieu, Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East. Leiden 1994, 136.

³¹ Hegemonius VII.

³² Epiph. II. II. LXVI. xliii.—xliv. Alex. Lycop., Contra Manichaei Opiniones, III. (Migne, PG XVIII).

³⁴ Epiphanius II. II. LXVI. xliii

Haeresibus priscillianistákról szóló fejezetében, mely a *Commonitorium*ból szerzett ismeretekre támaszkodik: *animam dicunt ... per diversa carnis corpora seminari*.³⁵

Ágoston majdnem szó szerinti feldolgozásának szóhasználata a *De Haeresibus*ban további bizonyítékot szolgáltat ehhez az elmélethez: Míg Orosius a lélek küldetését úgy írja körül, hogy „megígéri, hogy harcolni fog”, Ágostonnál ez áll: „egy önként vállalt és a földön megvívandó harc (*agón*) végett alászáll. Ágoston a görög *ἀγων* szót használja, mely a lélek harcát dicsőítő manicheus himnuszok visszatérő kifejezése.³⁶ Ágoston, a volt manicheus jól ismerte a mítoszt, s aligha véletlen a manicheus terminus technicus használata.

Végző bizonyítékként pedig Augustinus a *Commonitorium*ra adott válaszlevele szolgálhat, ahol egyetlen mondattal elintézi a priscillianistákat, s eltekint tanaik megcáfolásától, minthogy ezt már korábban számtalan írásában megtette a manicheusokkal kapcsolatban.³⁷

Felmerülhet a kérdés, vajon miért ilyen nehezen értelmezhető Orosius beszámolója? Először is a manicheus mítosz az V. sz. első felében többé-kevésbé ismert volt, legalábbis egyházi körökben. Másodszor: Orosiusnak aligha volt célja aprólékos pontossággal beszámolni egy manicheus szekta mitológiájának finomabb mozzanatairól. Végül pedig Orosius nem önállóan ábrázolja a priscillianistákat, hanem más szerzők műveit használja fel, akik gyakran úgyszintén megint csak mások írásaiból táplálkoztak, ez pedig elkerülhetetlen torzulásokhoz, értelemzavaró kihagyásokhoz vezetett.

III.4. A felismerés, hogy itt egyszerűen az ősi Lélek (*Anima*) leszállásának és fogásba esésének hagyományos manicheus mítoszáról van szó, amelyet az egyházatyák is ismertek, hozzásegíthet több olyan kifejezés megfejtéséhez, amelynek eddigi értelmezése nem állja meg a helyét.

Az első ilyen szöveghely a lélek 'kiindulási helyére' vonatkozik, arra a bizonyos *promptuarium*ra, ahonnan a lélek „előjön”. A kopt nyelvű manicheus himnuszok egyik visszatérő kifejezése a görög *tamieion* szó, amelynek eredeti jelentése 'raktár', de itt a két örök birodalom szinonimájaként használják.³⁸ A kopt himnuszok szerint a lélek is ezekből a *tamieion*-okból, vagyis a Fény birodalmából származik. „Ő, az Élet Urának kincse (a lélek), az élő Dicső lények ékszere... ki vagy te, aki a birodalomból (*tamieion*) jöttél.”³⁹ A *promptuarium* tehát valószínűleg valamely görög vagy kopt nyelvű szövegben található *tamieion* latin fordítása, s eredeti jelentése 'világ', 'birodalom' vagy 'lakhely' (ti. a Fényé) lehetett. A Fény birodalma az, ahonnan az Ősi Ember és az Ősi Lélek harcba indult. A fordítási pontatlanság is arra mutat, hogy Orosius csak félig-meddig megértett írásokból szedte össze a *Commonitorium*ban felsoroltakat.

³⁵ Aug., *De Haeresibus*, LXXX: Priscillianistae (Migne, PG XLII)...

³⁶ Psalm. CCLXVIII 86,6; továbbá CCLXVIII 86, 6; CCLXXIII 93, 7.

³⁷ Aug. *Commonitorium ad Orosium*, I (CSEL XVIII).

³⁸ Psalm of Bema CCXXII 9, 17; a 'raktár' az 'alemau' megfelelője: a Sötétség birodalma öt 'alemau'-ra tagozódik.

³⁹ Ps. of Thomas 208, 11. A kincs gyakran használt szimbóluma az emberi léleknek. Az 'élő' kifejezés, mindig a Fény birodalmának lakóira, illetve az onnan származó lélekre (*anima vivens*) vonatkozik.

A szöveg következő vitatott helye: *‘et instrui adoratu angelorum’*, „Felkészíttetni az angyalok imádása által.” Az az elképzelés azonban, hogy a ‘lélek az angyalok imádása által készíttetik fel’, a manicheus mítoszba is csak igen bajosan beilleszthető. A kifejezés értelmezéséhez legelőször is az ‘angyal’ szó jelentését kell tisztázni. A manicheizmus angyalai, miként a Fény Birodalmának minden lényé, a Nagy Atya emanációi. Az *angelus* kifejezés itt alighanem az öt isteni *vis*-re vagy *virtus*-ra utal, pontosabban a Fény öt fiára, akik a *Homo Primus* fegyverzetét alkotják. A tizedik századi arab szerző, an-Nadim is (aki eredeti manicheus források alapján dolgozott) az ‘angyal’ megnevezést használja, amikor leírja, hogy a *Homo Primus* kiszabadítására alászálló Élő Szellem és az Élet Anyja a két birodalom határáról alápillantva meglátja az Ősi Embert és Őt Fiát: „Az Élet Anyja és az Élő Szellem leszállt a két világot elválasztó határra és lepillantott a Mélység Poklába, és megpillantotta az Ősi Embert és ANGYALAIT a démonoktól és kegyetlen kínzóiktól körbevéve.”⁴⁰ Az angyalok tehát az Ősi Ember fegyverzetét (*armatura*) alkotó, az Atyából emanálódott isteni erények. Ezek pedig a mítosz szerint sem nem imádnak, sem nem oktatnak, hanem egész egyszerűen harcba szállnak a Sötétség ellen a *Homo Primus* oldalán, mint annak a lelke, avagy fegyverzete.

Az *adoratu* kifejezés helyett feltételezhetőleg eredetileg *adornatu* szerepelt. Az *adorno* egyik jelentése: felszerelni, felfegyverezni (*armare, instruere, apparare*).⁴¹ Az Ősi Ember pedig az öt erényt (angyalt) ölti magára fegyverként: „*quibus indutus, tamquam adparatum belli, descendit...*”⁴² Ha tehát *adornatu*-t (*adoratu*) egyszerűen ‘fegyverzetnek’ fordítjuk, az *‘instrui adornatu angelorum’* máris értelmet nyer a lélek leszállása mítoszának keretein belül: nem a Lélek (*Anima*) készíttetik fel, hanem az Ősi Ember ‘fegyverként magára ölti az angyalokat (az öt virtust)’ avagy ‘felfegyvereztetik az angyalok felöltése által (azáltal, hogy magára ölti az angyalokat)’.⁴³

A szöveg torzulására több magyarázat is lehetséges. Elképzelhető, hogy már Orosius sem értette tökéletesen a felhasznált forrást. Ezt az is alátámaszthatja, hogy a leírás eleve meglehetősen pontatlan, hiszen a mítoszban nem az anima fegyvereztetik fel, hanem az Ősi Ember ölti magára fegyverként az isteni erényeket, vagyis az *animát*. Még valószínűbb, hogy a későbbi másoló számára a manicheus mítosz ismeretének hiányában értelmezhetetlen volt az *adornatu* kifejezés és azt *adoratu*-ra javította, mivel az, hogy az angyalok ‘dicséretükkel, imádásukkal’ felkészítik a harcba induló lelket, jobban illeszkedett az angyalok szerepéről vallott keresztény felfogásba.⁴⁴

⁴⁰ Ibn an-Nadim, *Kitab al-Fihrist* I. Jackson, 259.

⁴¹ Participium *adornatus* ‘felfegyverzett’ értelemben gyakori az ókori irodalomban, pl. *iuvenem armatum adornatumque adversus Gallum produciunt* (Livius VII 10).

⁴² Hegem. VII.; Epiph. II. II. LXVI. xxv; ‘armatum’ August., C. Faustum II 3; „*mint egy férfi, ki magára veszi harci fegyverzetét*”. Bar Khoni (Jackson, 225). A kopt Kephalaia (Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, ed. by Polotsky u. Böhlting, Stuttgart 1940.) öltözetként említi az elemeket (Keph. 127).

⁴³ Az *adornatus* szó mint főnév meglehetősen ritka, de lehet az *ornatus* hiperurbanizált formája is. Orosius mindenesetre hajlott némi ‘ibériszmus’ használatára (I. F. Fabbrini, Paolo Orosio, uno storico, Roma. 1979, 112).

⁴⁴ Spontán szövegromlás is elképzelhető; a rövid szövegben pl. *eo* szerepel ott, ahol csak *ea*-nak lehet értelme, I. 73. j.

III.5. Tisztázatlan maradt még a lélek származására vonatkozó leírásból, milyen körökön, szférákon keresztül száll le a lélek, amelyeknek gonosz hatalmasságai elfogják? A szférákon keresztül leszálló lélek képe, amely magára ölti a csillagok tulajdonságait, jól ismert képe az ókori irodalomnak.⁴⁵ De vajon elfogadható-e a gondolat manicheus tanításaként? Mivel a világegyetem s ezzel együtt a csillagok és égi szférák megteremtése a lélek földre szállásának 'történelmi' következménye, Orosius állítása időrendileg tart-hatatlan.⁴⁶

Ha a manicheusoknál nem is, a gnosztikusoknál annál jelentősebb szerepet játszanak a szférák és általában az égitestek. A csillagok örök rend szerinti mozgásában az anyagi világot elutasító gnosztikusok a földi végzet kikerülhetetlen zsarnokságának megtestesítését látták, így váltak a világrendet jelképező (vagy irányító) csillagok ellenséges hatalmakká.⁴⁷ A 'gyűlölt' csillagok között is kiemelkedő helyet foglaltak el a bolygók, a gonosz Teremtő hét fő segítőtársa. A gnosztikus iratok nagy figyelmet szenteltek a szférák urainak, az archónoknak. A lélek bukásában itt sincs ugyan szerepük, lévén hogy az isteni erő elrablása megelőzi a bolygók teremtését, de annál végzetesebb szerepet játszanak az emberi történelemben. Az archónok legfőbb törekvése arra irányul, hogy a világban és hatalmuk alatt tartásuk az isteni lelkeket ('táplálékukat'), vagyis az életerőt adják az anyag élettelen birodalmának.⁴⁸ Az archónok megpróbálják megakadályozni, hogy az isteni erő visszatérhessen az Atyához. Befolyásuk az embereket bűnre kényszeríti, az anyag feledésében tartja, a felfelé szálló lélek útját pedig szó szerint is elállják a szférák urai. A gnosztikus Megváltó egyik fő célja és feladata, hogy megtörje az égi archónok uralmát és szabaddá tegye a felfelé vezető utat. Legyőzi az archónokat és ezzel megsemmisíti hatalmukat az emberi lelken, vagyis szétzúzza a *cheirophumot*, a lélekre kényszerített szerződést.⁴⁹ A megváltó le- vagy felszállása a szférákon keresztül számos gnosztikus mű témája.⁵⁰ Mégis miért illesztette be Orosius ezt a félig klasszikus, félig gnosztikus képet egy manicheus mítoszba?

Orosius eljárása korántsem szokatlan a korabeli mércék szerint. Az ókori invektíva-irodalom kedvelt módszere, hogy minden lehető vádat összehordjon a megtámadott-ról, és ettől a hagyománytól a keresztény szerzők sem tértek el. Egy manicheus esetében pedig mi sem volt kézenfekvőbb, mint bevetni a gnosztikus 'örökséget'. Lieu szerint⁵¹ „A késő-ókor keresztény egyháza igen jártas volt a sorai közé befurakodó eretnekek elleni harcban. Mikor... a manicheizmus fenyegetésével kellett megbirkóznia, az egyház vezetői

⁴⁵ Legklasszikusabb leírását Macrobius adja a *Somnium Scipionis*hoz írt kommentárjában (Macr. Comm. I. 11–14).

⁴⁶ Hasonló gondolat különben sem az egyházatyák írásaiban, sem a fennmaradt manicheus művekben nem szerepel.

⁴⁷ Bővebben Jonas, *The Comos in Greek and Gnostic Evaluation* 241–265.

⁴⁸ Epiphanius *Panarion* lib. I. tom. III. haer. XL (adv. Archonticos).

⁴⁹ A *cheirophum* kifejezés nem volt ismeretlen s keresztény szerzők számára sem: Kol. 2, 14; Efez. 9; Tertull, *De Idol.* 9.

⁵⁰ *First Thought in Three Forms* 96., *Book of John* 49., *Poem of Deliverance* 50–51., in Bentley Layton

⁵¹ *Lieu* 158.

bőven meríthettek a gondolatoknak és érveknek jól felszerelt tárházából, melyet elődeik a gnosztikusokkal és a marcionitákkal való viták során halmoztak fel.”⁵² Ágoston fentebb említett fejezete a *De haeresibus*-ban is arra utal, hogy Priscillianus (pontosabban Orosius a *Commonitorium*-ban) a manicheus tanok közé ‘némi gnoszticizmust’ is kever. Ezért írja Ágoston, hogy a priscillianisták gyűlöletes módon a legkülönbébb eretnekségekből szedték össze visszataszító tanaikat.⁵³

IV. A LEVÉLRÉSZLET

IV.1. Orosius a lélek származásának ‘priscillianista’ mítoszáról írtakat egy állítólag Priscillianustól származó levélrészlettel fejezi be, mely szerinte híven tükrözi Priscillianus tanítását és alátámasztja a *Commonitorium*-ban leírtakat (*‘sicut ipse Priscillianus in quadam epistula sua dicit’*).

A levélnek mind hitelessége, mind az értelme vitatott. Számos szerző hamisítványnak tartja, mások valódinak, megint mások gnosztikus vagy manicheus írománynak, de nem Priscillianus tollából.⁵⁴ A levél fordítása és értelmezése sem bizonyult könnyű diónak, „Lehetetlen a levéltöredékben bármiféle értelmet felfedezni” — vélekedik Babut.⁵⁵ Bár a levél második, gyakorlatilag lefordíthatatlan felének szenteltek a kutatók némi figyelmet (általános vélemény szerint asztrológiai jelentése van,⁵⁶) a levél egészét nagymértékben elhanyagolták. Most azonban a levélrészlet, pontosabban annak első fele értelmezhetővé válik, ha figyelembe vesszük, hogy egy manicheus mítoszt szükségszerűen egy ‘manicheus tartalmú’ szövegnek kell alátámasztania: „*Haec prima sapientia est in animarum typis divinarum virtutum intellegere naturas et corporis dispositionem, in qua obligatum caelum videtur et terra omnesque principatus saeculi videntur adstricti, sanctorum vero dispositiones superare.*”

IV.2. A ‘*prima sapientia*’ egész egyszerűen az üdvözüléshez (vagyis az anyag, a sötétség börtönéből való szabaduláshoz) szükséges tudás, a megváltó *gnósis*, ami az emberi lélek, a *pneuma* természetének, származásának és sorsának megismerését jelentette.⁵⁷ A Sötétség Ura pontosan azzal a céllal zárja a fényrészcskéket a testbe, hogy azokat feledésben, szellemi sötétségben tartsa, s így megakadályozza visszavágyódásukat, majd

⁵² Hasonló módszert alkalmazott Ágoston, Orosius tanítómestere, mikor a *De duabus animabus* c. művében azt állítja, hogy a manicheusok szerint az embernek két lelke van, egy testi meg egy szellemi. Ezt a gnosztikus elvet a manicheusok sosem vallották, amit Ágostonnak tudnia kellett. Vö. Ferwerda, *Two Souls*. *Vigiliae Christianae* 37 (1983) 360–378; J. Asmussen, *Xuastuanift*. Copenhagen 1965, 18.

⁵³ “*Priscillianistae maxime Gnosticorum et Manichaeorum dogmata permixta sectantur, quamvis et ex aliis haeresibus in eas sordes, tamquam in sententiam quandam, horribili confusione confluerint*” (lxxx).

⁵⁴ Babut, 281–2.; Chadwick, 193.

⁵⁵ Babut, 282.

⁵⁶ Chadwick, 192–3.

⁵⁷ “*Ami megszabadít, az a tudás, hogy kik voltunk és mivé lettünk, hol voltunk és hová hajítottunk, hová tartunk és honnan váltattunk meg, mi a születés és az újjászületés*”, idézi a gnosztikustól Alexandriai Kelemen közel két évszázaddal korábban (*Excerpta ex Theodoto* 78, 2; *Jonas* 45).

visszatértüket a Fény Birodalmába.⁵⁸ Jól szemléltetik ennek az 'eszméletre térítő' ismeretnek (gnózisnak) a jelentőségét azok a manicheus himnuszok is, amelyek isteni származására emlékeztetik a lelket. „Hozzád szólok, fogoly lelkem, emlékezzél valódi otthonodra... emlékezzél a felfalátásra... emlékezzél a hajdani kemény csatára”.⁵⁹ Erre a szabadtudásra vonatkoznak a levél következő mondatai is: *prima sapientia est in animarum typis divinarum virtutum intellegere naturas*, vagyis „a gnózis első lépése felismerni (megérteni) a lelkek formáiban az isteni erények természetét”.

Az emberi lélek az *Anima*, a *Homo Primus* fegyverzetének, a sötétség által elfogyasztott fényrésznek, vagyis az öt isteni erénynek⁶⁰ az 'utódja'. Ez az öt fényrész vagy elem megfelel az Atya szellemi tulajdonságait képviselő öt S'kinának. A gnózis első lépése, hogy az ember tisztában legyen lelke isteni származásával, azzal, hogy a lélek összetevői a Fény Birodalom öt isteni erénye (tulajdonsága). A mondat második felének a megfejtését a világ elrendezéséről vallott manicheus nézetekben kell keresni.

IV.3. A *Homo Primus* kiszabadulása a Sötétség fogságából még nem jelenti az isteni fényrész szenvedésének végét, mivel a *Homo Primus* fegyverzetét képező fényrészciskék továbbra is 'odalent' senyvednek. Ekkor a *Spiritus Vivens*, aki a manicheus teremtményszóban a teremtető szerepét tölti be, a sötétség kaotikus részeinek (a démonoknak) elrendezésével megalkotja a rendezett világot, hogy könnyebb tegye a sötétséggel keveredett fényrészciskék kiválasztását. Legyőzi az archónokat, kifeszített bőrből tíz eget, testükből nyolc földet alkot, a Sötétség fő fejedelmeit pedig az égre szögezi, belőlük lesznek a bolygók.⁶¹ A szöveg jelentése tehát: „A gnózis ... megismerni a világ elrendezését, amelybe kötve van az ég és a föld és a világ összes gonosz fejedelme van kötözve”. A 'dispositio corporis'-t bátran értelmezhetjük nem pusztán a test, hanem az egész teremtetett avagy anyagi világ elrendezésének.⁶²

Az *omnes principatus saeculi adstricti* egyaránt vonatkozhat a sötétség 'megkötözött', rendbe kényszerített démonjaira, akikből a *Spiritus Vivens* a rendezett világot megalkotta, de a sötétség fő archónjaira is, akiket az égre szögezett vagy más szóhasználat szerint kötözött.⁶³

Az emberi lélek számára fontos mindezen ismeret, tudnia kell, hogy az anyagi világ, a föld, az ég és a bolygók nem az ő 'valódi, eredeti' világa (a Fény Birodalma), hanem az ellenséges Sötétség, az Anyag formába kényszerített részei.

⁵⁸ "Ezek után (*Ahriman*) kivonta a lelkeket, ami jó, az Öt Elemből, *Ohmizd*, az Úr fegyverzetéből, és megkötözte a tisztatlanságban. Vakká és süketé tette, érzéketlenné (v. értelem nélkülivé — *senseless*) és zuhlotté, úgyhogy nem ismerte eredeti állapotát és önmaga eredetét" *Turfan Pahl. Frag.* 9; angol ford. Jackson, 79; „mióta a húsba kötözték, elfelejtettem isteni mivoltomat, Krisztus, arra kényszerítettek, hogy igyam az örület poharából és önmagam ellen lázadjak” (Psalm to Christ 117, 19).

⁵⁹ M 33 in *Asmussen* Man. Lit. 49.

⁶⁰ *Virtutes* (Hegemonius VII) l. jegy. 27

⁶¹ Hegemonius VIII; Ephraem Syrus xxxv.

⁶² A manicheusok egyenlőségjelet tettek a mikro- és makrokozmosz közé (Kephalaia LXX 24).

⁶³ "A démon Kunit, és más démonokat vele együtt, elfogták és a firmamentumra kötözték": Jackson, 117; „(az Élő Lélek) felerősítette a hét bolygót..., hozzákötözte őket a magasban a legalacsonyabb éghoz”: Jackson, 31.

IV.4. A mondatot „a szentek elrendezését (pedig) legyőzni” (*sanctorum vero*⁶⁴ *dispositiones superare*) kitétel zárja. A ‘szentek’ első pillantásra zavarosan hat, holmi manicheus szentek képét vetíti elénk. De mi kötné a szenteket a világ elrendezéséhez és a manicheus kozmogóniához? Itt megint más szerzők írása szolgáltatja a szöveg megfejtéséhez szükséges kulcsot.

Euodius ‘tudósítása’ szerint Mani az *Alapelvekben* (*Epistola fundamenti*) azokról a bűnös lelkekről beszél, akik a világ iránti szerelmükben elmerülve a *szent elemek* (*sancta elementa*) vesztére törnek, s ezért kizáratnak a Szent Birodalomból.⁶⁵ A *sancta elementa* (szent elemek) az öt elemre utal,⁶⁶ ami az Ősi Ember fegyverzetét alkotta — vagyis az anyagba zárt isteni fényrészcskékre. A *dispositio*, a világ elrendezése ezeket is köti, a világ nemcsak a sötétség erőinek börtön, hanem a felfalt, anyaggal keveredett és megtisztulásra váró fényrészcskék számára is az.⁶⁷ A gnózis hordozója — tudása és ebből következő tudatos harca a ‘világ’ ellen — hozzájárul a világba zárt fényrészcskék kiszabadulásához, ahhoz, hogy a fényelemek kitörhessenek a rendezett (teremtett) világ börtönéből. Vagyis a fényrészcskék (anyagi) elrendezésének leküzdése a ‘*deus salvandus*’ képzetéhez tartozik.⁶⁸ Ehhez a gondolatmenethez kapcsolható a levélrészlet „*sanctorum dispositiones superare*” kitétele: megismerni a lelkek isteni természetét, az anyagi világ elrendezését és (ezen ismeret által) „legyőzni a szent fényrészcskék (anyagban való) elrendezését.”

A levél elemzése után megint fel lehet tenni a kérdést: vajon kinek tulajdoníthatjuk? Tartalma a manicheus mítoszban való ‘jártasságra’ utal, mondanivalójának megfogalmazása arról tanúskodik, hogy írója manicheus volt, vagy legalábbis jól ismerte a manicheus tanokat — lényegesen jobban, mint ez Orosiusról feltételezhető. Ugyanakkor tartalmát és stílusát tekintve kizárható Priscillianus szerzősége.⁶⁹ Az, hogy Orosius vajon hol szerezte a szöveget, valószínűleg sosem fog kiderülni, de elképzelhető, hogy valóban valamilyen manicheus írásból idéz.

⁶⁴ vero om. cod. Parisinus.

⁶⁵ Euodius, De. eide V. (Migne, PL XLII).

⁶⁶ ‘*quinque elementa*’, a fény, tűz, víz etc., I. Hegemonius VII. és Epiphanius II. II. LXVI. xxv

⁶⁷ “Ez a világ... börtön a Sötétség erői számára. Ugyanakkor az elnyelt Lélek megtisztulásának a helye is”: Psalm. CCXXIII 67, 4.

⁶⁸ A manicheus (pontosabban az ember általában) nemcsak a saját lelkéért felelős, hanem a világban található isteni fényrészcskék kiszabadításáért általában. Ezt a gondolatot a ‘*deus salvandus*’ fogalma fémjelzi, ami az istenség anyagi világban szétszórt és megváltásra szoruló (megváltandó) része. („*non solum in coelo atque in omnibus stellis, sed etiam in terra atque in omnibus quae nascuntur in ea, confixum et colligatum atque concretum Christum dicere, non iam Salvatorem vestrum, sed a vobis salvandum*” (August. c. Faustum II 5). A hívő kötelessége, hogy aktív szerepet vállaljon a gonosz elleni harcban. „*Erőm szerint tisztává tettem magam... szent nevedet is megtisztítottam a szennytől*”, magasztalják az isteni fényrészcskék kiszabadulásáért sikerrel harcoló lelket a kopt himnuszok (Ps. CCLXXI 89, 24); „*Megtisztítottalak, Uram a hústól és a vértől... kitartóan küzdöttem védelmedben, elutasítottam az egész világot*” (Ps. CCLXIX 87, 15). Ez a kötelesség központi szerepet kapott a manicheusok erkölcsi tanításaiban és életvitelében.

⁶⁹ Babut, 283—4.

V. A MEMORIA APOSTOLORUM ÉS A FÉNY SZŰZ TÖRTÉNETE

V.1. Orosius azonban ezzel még nem tekinti elintézettnak a priscillianistákat. A *Commonitorium*ot a priscillianisták asztrológiai tanításának ismertetésével folytatja, de mivel ez nagyjából megegyezik a klasszikus, ill. gnosztikus asztrológiából ismeretes elképzelésekkel,⁷⁰ itt nem érdemes rá külön kitérni. Végül pedig megemlíti, hogy tanításait Priscillianus egy *Memoria Apostolorum* c. apokrif művel is alátámasztja. A könyv dualista világkép tanításait szemlélteti. Eszerint, írja Orosius, az (anyagi) világ fejedelme nem teremtmény, hanem az örök Sötétségből támadt, s ő zárta a lelkeket a testekbe. Bizonyítja ezt a magvető példázata is (Máté, 13), hiszen ha jó magvető lett volna, nem a kövek közé szórja a magokat.⁷¹

V.2. Ebben a könyvben Orosius szerint arról is szó esik, hogy a természeti jelenségeket mágikus mesterkedés, nem pedig az isteni gondviselés hozza létre.⁷² Így az eső és a mennydörgés is úgy keletkezik, hogy Isten, ha esőt akar adni az embereknek, megmutat egy bizonyos fényszűzet a nedvesség fejedelmének, aki vágyakozásában megizzad, és mivel a szűzet nem tudja megszerezni, nagyokat nyög.⁷³

Az 'Archónok elcsábítása' közismert motívuma a manicheus mitológiának. A Fény Szűz története a manicheus kozmogónia keretébe illeszkedik, s magyarázatot szolgáltat a növény- és állatvilág, illetve közvetve az emberi nem keletkezésére.⁷⁴ A Fény Szűz manicheus mítosza első pillantásra meglehetősen távol esik az orosiusi fényszűz történetétől, létezik azonban (keresztény szerzőknél) a mítosznak egy másik változata, amely megteremti a két variáció közt a hiányzó láncszemet és feltárja az orosiusi 'mítosz' eredetét. Ez a változat Hegemoniusnál, az *Acta Archelaiba*n maradt fenn, s valamilyen oknál fogva jelentősen eltér az eredetitől. Pontosabban a lényegi eltérés nem is annyira a történetben található, mely többé-kevésbé megegyezik a fentebb ismertetettel, hanem inkább abban, hogy Hegemoniusnak nem sikerült beillesztenie a Fény Szűz mítoszáat a megfelelő helyre a manicheus teremtménymítoszon belül.

Hegemonius a halál okát a következőképpen magyarázza: egy bizonyos gyönyörű szűz megkívánva a fejedelmeket, kiket a *Spiritus Vivens* az égre szögezett, a férfi archónok előtt gyönyörű nőként, a női archónok előtt pedig csinos és vonzó ifjúként jelenik meg. Az archónok pedig, midőn megpillantják, vágyra lobbannak iránta, és minthogy nem tudják utolérni, a szerelem tüzétől felizgatva egyre hevesebben igyekeznek, míg teljesen elragadja őket a vágy. Ekkor a szűz váratlanul eltűnik szem elől, s a legnagyobb

⁷⁰ Chadwick, 198—200.

⁷¹ A bibliai parabolának ezeket a szavait Ágoston a manicheus Felix szájába adja. (C. Felicem II 2)

⁷² *Arte, non potentia dei omnia bona agi in mundo.*

⁷³ "...Dicit enim esse virginem quandam lucem, quam deus volens dare pluviam hominibus principi humidorum ostendat, qui dum eam adprehendere cupit, commotus consudet et pluviam faciat et destitutus ab eo mugito suo tonitrua concitet" (az 'eo' alighanem szövegromlás eredménye, eredetileg 'ea' lehetett).

⁷⁴ Miután a *Spiritus Vivens* elrendezte a világot, „a Mennysországra... életre hívta a Harmadik Küldöttet és a Fény Szűzet... hogy gondoskodjanak a Fény felvezetéséről (ti. vissza eredetihelyére)”

archón dühében fellegeket támaszt, hogy elsötétítse a világot; s miként az ember a munkától, megizzad szenvedéseitől, s izzadságából keletkezik az eső.⁷⁵

Az archónok magvának elhullását más szerzők is gyakran hasonlították az esőhöz, talán hogy így érzékletesebbé tegyék a képet,⁷⁶ de valószínűleg még inkább eufemizmusként. Hegemonius azonban már csak azt a mozzanatot ismerteti, hogy így keletkeznek az esők. Az, hogy ez miért okozná az emberek halálát, nem teljesen világos. Hegemonius alighanem sejtette, hogy a történetnek valamiképpen be kellene illeszkednie az emberiség teremtésének mítoszába, de mivel nem tudta, hogyan, saját fantáziájára hagyatkozott. A 'mítosz' mindenesetre kissé sutára sikeredett, s a halálmotívumot Hegemonius követői már nem vették át. Ezzel a Fény Szűz története tulajdonképp önálló életre kelt. Mitikus keretéből teljességgel kiszakítva jelenik meg, s egyetlen célja, hogy az eső keletkezését megmagyarázza.

Ékes példáját adják a mítosz átváltozásának azok a szerzők, akik a manicheusokról írott művükben az *Acta Archelai*t követték.⁷⁷

Jeruzsálemi Kyrillos meglehetősen leegyszerűsíti a történetet; szerinte egy szép égi szűz és egy csinos ifjú szerelmi üldözéséből támadnak a téli viharok. Bostrai Titus azt írja, hogy az eső az anyag őreinek izzadsága, akik a Jó hatalmasságai után vágyakozva esőt izzadnak; Theodóréos pedig az Isteni Gondviselésnek tulajdonítja az esőt, hozzátéve, hogy nem igaz, amit az obszcén manicheus mesék állítanak az anyagok fényleányra vágyakozó fejedelmeiről.⁷⁸

A Fény Szűz mítoszának ez a sajátos módon eltorzult változata kizárólag a hegemoniusi hagyomány alapján dolgozó szerzőknél található meg. Orosius más kortársainál, mint például Euodiusnál, az Ágostonnak tulajdonított *Commonitorium*ban vagy akár az Orosiushoz oly közel álló Ágoston műveiben a történet megőrizte eredeti formáját és jelentését. Ezek után aligha szükséges hosszan bizonygatni, hogy az esőt és mennydörgést támaztó Fény Szűz története Orosius *Commonitorium*ában a hegemoniusi hagyományra vezethető vissza.

V.3. Végül pedig Orosius a *Commonitorium*ot azzal a kijelentéssel zárja, hogy Priscillianus tagadta az Atya, a Fiú és a Szent Lélek önálló létezését, különálló személyiségét a Szentháromságon belül.⁷⁹ Bár ezzel a bonyolult kérdéssel itt nem foglalkozhatunk részletesen, meg kell jegyezni, hogy ez a tan egy trinitáriánus eretnekség, a sabekianisták tanítása, akik az orthodox kereszténységtől csak a Szentháromság értelmezésének kérdésében tértek el és a dualista vallási irányzatokkal semmiféle eszmei közösséget nem tartottak fenn.

⁷⁵ Hegemonius VIII.

⁷⁶ Az eső a Mazdaranok (démonok) magva volt. Jackson, 117.

⁷⁷ L. fentebb; Puech, 17–18; Lieu, 136.

⁷⁸ Cyrillus Hierosol. Catechsis de Uno Deo 6, 34 (Migne, PG XVIII); Titus Bostrensis, Adv. Manichaeos I. xxxii; Theodoretos, Haereticorum Fabulae (Migne, PG LXXXIII).

⁷⁹ *Trinitatem autem solo verbo loquebatur, nam unionem absque ulla existentia aut proprietate adserens sublatu et patrem filium spiritum sanctum hunc esse unum Christum docebat.*

VI. OROSIOUS HELYE AZ ANTIPRISCILLIANISTA IRODALOMBAN

VI.1. Összefoglalva: a *Commonitorium* különböző rendszerekből (manicheizmus, gnoszticizmus, szabbellianizmus és klasszikus asztrológia) és forrásokból összeszedett kompiláció. Megállapítható például, hogy Orosius felhasználta az *Acta Archelait*, esetleg Epiphanius *Panarionját*, a Fény Szűz történetét például csak innen meríthette. Az *anima* kifejezés használata is, mint a mítosz főszereplője, Hegemoniusra, de még inkább Epiphanius stílusára emlékeztet, de mindenképpen írásos forrás használatára utal. Alátámasztják ezt az elméletet olyan szöveg 'félreértelmezések' is, mint az „*animam... instrui adoratu angelorum*” esetében a 'mitológiai pontatlanság' vagy a *promptuarium* szó helytelen használata, melyeket csak az olvasott szöveg félreértése magyarázhat. Ez az eljárás, a különböző jellegű és eredetű vádak egymásra halmozása, megfelel az ókori invektíva-irodalom hagyományainak.⁸⁰

VI.2. Felmerült a kérdés, kizárható-e, hogy Priscillianus valóban manicheus tanokat vallott, és Orosius csak azért dolgozott irodalmi minták alapján, mert így egyszerűbb volt, vagy mert a kor eretnekellenes invektíva-irodalmának hagyományai ezt kívánták meg. Az antipriscillianista irodalom toposainak belső fejlődése talán válasszal szolgál erre a kérdésre.

Orosius mintegy negyven évvel azután írta a *Commonitoriumot*, hogy Magnus Maximus, a Gratianus császár ellen vonuló trónkövetkező kivégeztette Priscillianust. Mint említettem, az írásmű számos olyan információt tartalmaz, amellyel a megelőző negyven év Priscillianus-ellenes irataiban nem találkozunk. Sulpicius Severus és Jeromos Priscillianust⁸¹ a gnosztikus memphisi Marcus tanítványaként, vagyis gnosztikusként említi. A 'priscillianisták' ellen összehívott 400-as toledói zsinat⁸² aktáiban sem található olyan anatómia-pont, amely manicheus irányzatra utalna. Jeromos 415-ben keletkezett levele, az *Epistula ad Ctesiphontem*⁸³ az első, amely Priscillianust mint egyfelől a gnosztikus Basilides, másfelől pedig Mani tanainak kompilálóját említi. Milyen friss információhoz juthatott Jeromos a *De viris illustribus* lejegyzése óta, ahol szűkszavú bizonytalansággal csak ennyit ír: Priscillianus egyesek szerint Marcus és Basilides tanítványa, mások ezt tagadják?⁸⁴ Erre a kérdésre talán válasszal szolgál az a tény, hogy Orosius 414-ben a barbár támadás elől Ágostonhoz menekült Észak-Afrikába, majd 415-ben Ágoston tanácsára Bethlehembe ment — Jeromoshoz!

Ami az emberi lélek harcát, földre, illetve testbe jutását, továbbá a Fény Szűz avagy az eső keletkezésének történetét illeti, az Orosiust megelőző négy évtized íásaiban

⁸⁰ Hasonlóképpen járt el például Ágoston a fentebb említett *De duabus animabus* c. manicheusellenes írásában, vagy ezért tulajdonítottak Marcionnak vagy Nestoriosnak olyan tanokat is, amelyeket azok, amennyire rekonstruálni lehet, nem is vallottak; vö. A. Donini, *História do Cristianismo*, Lisboa 1993, 121; L. Ványó: Az ókeresztény egyház és irodalma. Budapest 1988, 715—718.

⁸¹ Valószínűleg itt a II. sz.-i nagy gnosztikus tanítóról, az egyiptomi származású Marcusról van szó.

⁸² Concilios Visigóticos e Hispano-Romanos, ed. J. Vives, Madrid 1963.

⁸³ Ep. CXXXIII.

⁸⁴ Vir. ill. CXXI.

hasonló tanításoknak még csak nyomuk sincs. Annál inkább van viszont a *Commonitorium* utáni irodalomban. Jól szemléltetik ezek az írások, hogyan születtek és éltek tovább — egyre jobban eltorzulva — egyes toposok.

Orosius hatásáról Ágoston antipriscillianista írásaiban már épp elég szó esett. Orosiust és Ágostont követően már csak két nagyobb jelentőségű forrással rendelkezünk, amely Priscillianus nevét együtt emlegeti Maniéval. Az egyik Nagy Leo pápa válaszlevele Thuribius asturiai püspöknek⁸⁵ (c. 445), a másik pedig az 562-es bragai zsinat aktái⁸⁶ — a priscillianizmus záróakkordja. Anatéma-pontjai számos helyen alátámasztják a *Commonitorium*ban olvasottakat. Sajnálatos módon azonban mindkét mű elsősorban a *Commonitorium*ból merít. Bizonyosságot erre egy apró kis ‘tollbotlás’ szolgáltat. Mind Leo pápa, mind a zsinati akták szerint Priscillianus azt tanította, hogy a lelkek mennyei lakukban bűnt követtek el és büntetésképpen zárattak testekbe,⁸⁷ bűnük súlyosságától függően. Ez homlokegyenest ellentmondani látszik Orosius állításának, az önként harcba induló lélekről. Orosius azonban csak írása első felét szentelte a priscillianistáknak, a második az ún. origenisták tévelygéseit ismerteti, akik szerint a lelkek bűnt követtek el valaha, és vezekelni kerültek a különböző testekbe („*mundum novissime ideo esse factum, ut in eo animae purgarentur quae ante peccarunt*”), és hozzáteszi még, hogy a lelkek sorsa attól függ, mekkora bűn terheli őket. Ez az újabb változat alighanem Orosius művének ‘félreolvasásából’ adódik. A Priscillianus-ellenes irodalomban tehát kimutatható egy hagyományvonal, amely Orosiusra vezethető vissza. Ami pedig Orosius művét illeti, keletkezésének körülményeiről, szavahihetőségéről már elég szó esett.

VI.3. Mit jelent mindez a Priscillianus-probléma szempontjából, túl a szöveg megfejtésének, a korabeli párhuzamok, felhasznált források feltárásának örömén? Orosius *Commonitorium*ának elemzése, ha Priscillianus valódi tanításainak megismeréséhez közvetlenül nem visz is közelebb, arra késztet, hogy kétségbe vonjuk az antipriscillianista irodalom forrásértékét, s a képet, melyet ezek az írások festenek az ‘eretnek’ püspökről. A *Commonitorium* s azok a későbbi források, melyek Orosius hatását mutatják, a hagyományos invektíva-irodalom módszerét követve nem annyira a valóság ábrázolására, mint inkább az ellenfél befeketítésére törekedtek, s eszközeikben sem voltak válogatósak. Hol a hagyományos vádkészletből merítettek szabadon, hol egymást másolták. Orosius (és követői) módszereinek feltárása talán arra a következtetésre is feljogosít, hogy a priscillianistákra és Priscillianusra vonatkozó egyéb írások (invektívák) tartalmát is általában kétkedéssel kell fogadnunk.

⁸⁵ Leo Magnus Rom. Pont., Epistula LXI. (Migne, PL LIV.)

⁸⁶ *Vives*, I. concilio de Braga.

⁸⁷ Leo, Ep. LXI, *animas... in coelesti habitatione pecasse, atque ab hoc ad inferiora delapsas... in diversis corporibus esse conclusas*.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

ŐSZ FERENC

ISOKRATÉSRÓL A *BUSIRIS* KAPCSÁN

A *Gorgias*-tanítvány Isokratés (szül. Kr. e. 436.-ban) nehéz anyagi helyzete miatt kényszerült arra, hogy törvényszéki beszédek írásából tartsa fenn magát. Mihelyt vagyoni helyzete konszolidálódott, abbahagyta ezt a tevékenységet, és később még azt is szégyellte, hogy valaha ilyesmivel foglalkozott. Ez abból is látszik, hogy logographusi tevékenységéről csupán a halikarnassosi Dionysios Isokratés-életrajzából (c. 18) tudunk.

Iskolát a 390-es években alapított. Ennek idejére a kutatók általában korai beszédeinek datálásából próbálnak következtetni. Az elterjedt álláspont szerint ilyen korai „programbeszéd” a „Szofisták ellen”, amelyet körülbelül Kr. e. 393. és 390. között publikált.¹ A beszéd datálásának kérdése azonban korántsem tekinthető megoldottnak és problémamentesnek.

Kétféle megközelítés szokásos: az egyik a belső érvek alapján történő datálás: Isokratés az illető beszédben (c. 19—20) hevesen szembeszáll azokkal, akik törvényszéki beszédek írásával foglalkoznak és így ügyfeleiket megtanítják pereskedni, és egyben élesen elhatárolja magát tőlük.

Isokratés iskolaalapítása, amihez ez a beszéd is köthető, sokak szerint fordulatot jelentett életében: ekkor hagyott fel logographusi tevékenységével, miután anyagi helyzete konszolidálódott. Más kutatók véleménye szerint szerzőnk logographusi és tanítói tevékenysége nem vált szét ilyen élesen. Eucken bizonyítékul hozta fel erre, hogy a halikarnassosi Dionysios szerint a Trapezitikost, amely más részére írott törvényszéki beszéd, tehát kétségkívül logographusi munka, egyik tanítványa számára készítette.² Maga Isokratés is úgy hivatkozik a szofisták elleni beszédére, mint amelyet fiatalon (νεώτερος) írt, amikor belefogott oktatási tevékenységébe (Antidosis 193 skk.).

Ha tehát fönntartjuk azt az álláspontot, hogy az iskolaalapítás fordulat volt szerzőnk életében, és a „Szofisták ellen” beszéd ehhez kötődik, akkor kétségbe kell vonnunk Dionysios állítását. Kivéve, ha arról van itt szó, hogy Isokratés — noha már korábban is foglalkozott oktatással, — az Antidosis megírásakor, majd 40 év távolából, a szofisták elleni beszédét köti „tényleges” iskolaalapításához³

Külső érvek alapján a beszéd keletkezésének idejét Platón korai dialógusaihoz viszonyítva próbálják meghatározni. (Noha Platón műveinek datálása is vitatott.) Számos tudós a *Gorgias*szal rokonítja: Sókratés „ $\psi\upsilon\chi\eta\varsigma$ στοχαστικῆς” kifejezésében az isokratési „ $\psi\upsilon\chi\eta\varsigma$ ἀνδρικῆς καὶ δοξαστικῆς” paródiáját vélik fölfedezni⁴. Mások, épp ellenkezően, a *Gorgias*t tartják korábbinak, s ennek megfelelően datálják a szofisták elleni szónoklatot.

Meg kell jegyezni, hogy a *Gorgias* datálása is vitatott: valamikor Kr. e. 387 és 385 között keletkezett, ha elfogadjuk, hogy Platón első szicíliai látogatása (390—388) után írta. A kérdés nehézségét jól tükrözi a sok datálási kísérlet, amelyekről jó összefoglalást ad Dodds *Gorgias*-kommentárjában.⁵ A kutatásban a jelenleg

¹ G. Kennedy: The art of persuasion in Greece. Princeton 1963, 176; Ch. Eucken: Isokrates. New York 1983, 5.

² Eucken i. m. 6; vö. Dion. Hal., Isocr. 18.

³ Ez nagyon is valószínű, hiszen Isokratés néha bizony „kozmetikázta” a múltját; vö. N. H. Baynes: Isocrates. Byzantine studies or other essays. London 1955, 144.

⁴ Gorg. 463 a; C. Soph. 17.

⁵ E. R. Dodds: *Gorgias*, Oxford 1959, 27.

leginkább elfogadott nézet az, hogy Isokratés a szofisták elleni beszédét valamikor Kr. e. 393 és 390 között írta. Minden valószínűség szerint oktatási tevékenységébe is ez idő tájt fogott bele.

E kissé talán hosszúra nyúlt bevezetőre azért volt szükség, hogy ezáltal könnyebben megérthessük a *Busiris* datálása körül fölmerülő kérdéseket.

A *Busiris* Isokratés egyik „különleges” műve, amelyben epideiktikus beszéd „álcája” alatt szól a retorika néhány problémájáról. A beszéd egy Polykratés nevű szofistához szól, aki nyomorúsága miatt adta a fejét Kypros szigetén szónoklattanítói tevékenységre, ahogy ezt a műhöz fennmaradt hypothesis ismeretlen szerzője megjegyzi.

A beszéd kiindulópontja az, hogy Polykratés publikált két beszédet: az egyik *Busiris*, mitikus egyiptomi király dicsérete és védőbeszéde, a másik pedig egy Sókratés elleni vádbeszéd.

A névtelen scholiasta szerint ez a beszéd volt az, amelyet Melétos és Anytos a Sókratés elleni perben előadott, P. Treves, a PWRE „Polykrates”-cikkének írója viszont azt állítja (1736 skk.), hogy az illető beszéd Sókratés halála után keletkezett és egyik darabja a kor Sókratés-irodalmának. A nagy filozófus halála után ugyanis számos, tevékenységét vádoló és védő munka keletkezett. Ezek közül — a sókratési filozófia későbbi népszerűsége miatt teljesen érthetően — a „védőbeszéd” maradt fenn, mint például Platón *Apológiája*, vagy Xenophón *Memorabiliája*.

Ezt támasztja alá maga Isokratés is a *Busiris*-ben (c. 6): τοιγαροῦν εἰ γενοῖτ' ἐξουσία τοῖς τετελευτηκόσι βουλευοσάσθαι περὶ τῶν εἰρημίων. (Ebben az esetben világossá válna, hogy Polykratés beszédei szándékukkal ellentétet célt értek el.) A megfogalmazásban a többes szám használatából nyilvánvaló, hogy Polykratés beszédeit sem *Busiris*, sem Sókratés nem hallhatta élőben.

A *Busiris* alapvetően három fő részre osztható fel. Az első részben (1—8. c.) Isokratés előadja, hogy milyen okok készítették e beszéd megírására: Polykratés mindkét beszédében súlyosan vétett a retorika elemi szabályai ellen. A második részben (9—29. c.) a szerző maga adja elő *Busiris* dicséretének javított változatát, kiküszöbölve a Polykratés által elkövetett hibákat. A harmadik, befejező részben (30—50. c.) újra hevesen támadja Polykratést, előbb a *Busiris* kapcsán, majd általánosabb vádakkal.

Most vizsgáljuk meg alaposabban az első részt.

A szinte magánlevél-jellegű megszólítás után a szónok (c. 1) rátér a beszéd megírásának okaira: Ő maga személyesen sohasem találkozott Polykratésszel, csupán beszédeiből ismeri. Isokratés tehát elsősorban a (szónoki) nevelésre vonatkozóan kritizálja Polykratés működését, ami teljesen érthető, hiszen szerzőnket leginkább a szónoki-filozófiai nevelés problémája foglalkoztatta. (Vö. Antid. c. 180—323.) De mit is ért Isokratés a „φιλοσοφία” megjelölésen? Semmi esetre sem azt, amire manapság gondolunk, ha a görög ‘filozófia’ kerül szóba. A „nagy” görög filozófusokról, Empedoklésről, Parmenidésről, Melissosról, Zénónról elitélően nyilatkozik a Helené bevezetőjében (c. 3—5), valamint az Antidosisban (c. 268-). Röviden megállapíthatunk annyit, hogy ezeket szofistáknak tartja, nem pedig filozófiával foglalkozóknak. Helyesen állítja W. Jaeger, hogy Isokratés és Platón terminológiája e ponton teljesen különböző.⁶

Isokratés az Antidosisban, miután pontról pontra meghatározta (c. 266), hogy mit nem tart filozófiának, a pozitív definícióval sem marad adós (c. 271-): „...illő hát számomra, mivel a némelyek által filozófiának nevezett dologról azt állítom, hogy nem az, meghatározni, hogy mi is az valójában és ezt nektek előadni... Nem lehetséges ugyanis az emberi természet számára eljutni a tudáshoz, ami révén tisztában lehetünk azzal, hogy mit kell cselekedni vagy mondani... Azokat tartom tehát bölcseseknek, akik képesek a vélekedés után (δόξαις) általában a legjobb megoldásra jutni, filozófusoknak pedig azokat, akik olyan dolgokkal foglalkoznak, amelyek által igen hamar szert tesznek az efféle gondolkodásra.”

Kicsit alább még pontosabb meghatározást tesz: „...jobbá válhatnak önmaguknál és értékesebbé, ha becsvágyóan törekszenek a helyes beszédre s arra vágnak, hogy képesek legyenek meggyőzni a hallgatóikat, továbbá, ha kívánják a sikert, de nem azt, amit az esztelenek annak tartanak... Aki ugyanis a dicséretre és megbecsülésre méltó beszéd írására vagy előadására vállalkozik, az semmiképpen sem választ jogtalan vagy jelentéktelen, esetleg magánjogi témát, hanem jelentőset, szépet, hasznosat, közügyekkel kapcsolatosat...,

⁶ W. Jaeger: *Paideia*, New York 1944, 131. sk.

úgyhogy a helyes beszéd és gondolkodás létre fog jönni a beszédekkel filozofikusan és becsvágyóan foglalkozókban.”

Isokratés szerint tehát az a filozófus, aki politikai és „fennkölt” témákról szóló beszédek írásával (és előadásával) foglalkozik, mindig szem előtt tartva bizonyos etikai normákat. Éppen emiatt mentegetőzik a *Busiris*-ban (c. 9): „... πειράσομαι σοὶ διὰ βραχέων δηλῶσαι περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν, καίπερ οὐ σπουδαῖαν οὔσαν, οὐδὲ σεμνοῦς λόγους ἔχουσιν, ἐξ ὧν ἔδει καὶ τὸν ἐπαινον καὶ τὴν ἀπολογίαν ποιήσασθαι”

A *Busiris* első részében (c. 5) rávilágít Polykratés legnagyobb hibáira, amelyeket a két műben elkövetett: *Busiris*t, Egyiptom mitikus uralkodóját védelmezve valójában vádolta, hiszen súlyos rágalmakba keverte („... hogy a hozzá érkező idegeneket feláldozta, sőt meg is ette”). Másrészt pedig „Sókratést, noha vádolni igyekezett, valójában mintha dicsérni akarta volna, hiszen tanítványának tüntette fel Alkibiadést, akiről senki nem gondolta, hogy az ő tanítványa volt, viszont mindenki elismerné, hogy messze kiemelkedett a többi ember közül” (uo.).

Fölmerül az olvasóban a kérdés: Ha egyszer Isokratés mindkét Polykratés gyártotta beszédet rossznak találta, akkor miért csak a *Busiris* dicséretét adta ki javított formában, holott egy Sókratésszal foglalkozó beszéd sokkal „nagyszerűbb” téma lett volna?

A névtelen scholiasta szerint ennek az az oka, hogy az athéniek Sókratés halálra ítélese után nem sokkal, rádöbbenve arra, hogy helytelenül cselekedtek, „megparancsolták, hogy senki se beszéljen Sókratésről nyilvánosság előtt, például a színházban”.⁷

Ehhez járul még az, hogy Isokratés a *Busiris*-ban Polykratés érveléstechnikai hibáira akarta felhívni a figyelmet. Polykratés *Busiris*a ugyanis, akárcsak Isokratésé, jellegzetes iskolai gyakorlóbeszéd, — ebből ered a későbbi római controversia, suasoria műfaja. Az első ilyen beszédek magá *Gorgiás* írta (Helené dicsérete; Palamedés védőbeszéde): ő ezeket παίγνιον-nak nevezte. Sókratést viszont személyesen is ismerte Isokratés (talán tanítványa is volt), ahogy erről Plátón a *Phaidros*-ban (278) beszámol. Egy Sókratésszal foglalkozó beszéd tehát valószínűleg erősen személyes töltésű lett volna, amit szerzőnk el akart kerülni.

Itt célszerű kitérni a beszéd datálásának problémájára. A scholionszerző állítása szerint közvetlenül a Sókratés halála utáni években készült. G. Norlin mint „rétorikai gyakorlat” az Isokratés iskolaalapítása körüli évekre, Kr. e. 390 és 385 közé helyezi, megemlítve Jebb (391/90) és Blass (391) datálási kísérleteit.⁸

A beszéd második részében *Busiris* „helyes” dicséretét adja elő. A PWRE cikkírója szerint (1073-) *Busiris* király mítosza egy, valószínűleg Kr. e. 7. századi görög tengerészmonda. Maga a név a Nílus deltájában fekvő egyiptomi Per-Usire város nevéből eredeztethető. A monda szerint *Busiris* feláldozta az országába vetődő idegeneket, mígnem Héraklés elpusztította. Ez utóbbi mozzanat valószínűleg későbbi hozzátoldás, hiszen Hésiodos idevágó töredékében nyoma sincs Héraklésnek.

Busiris Egyiptomban — Isokratés leírása szerint — ideális államot hozott létre, ami számos analógia megfigyelésére ad alkalmat az olvasónak: Egyiptom lakosságát ugyanis három csoportra osztotta föl: papokra, kézművesekre és katonákra (c. 15), az egyes csoportok között pedig a hatékonyabb munkavégzés érdekében szigorú munkamegosztást és átjárhatatlanságot rendelt.

E leírással összefüggésbe hozhatjuk Hérodotos egyik szöveghelyét (II 164), miszerint az egyiptomi nép hét osztályra oszlik: papokra, katonákra és ötféle kézműves csoportra. Hérodotos személyesen járt Egyiptomban, tehát a leírás hitelességében nem kell kételkednünk. Isokratés említi (Bus. 17), hogy a spártaiak ezt a berendezkedést vették át, de torz formában.

A hellén analógiákról Hérodotos is beszámol, de nem von egyértelmű párhuzamot (II 167): „Hogy a hellének vajon ezt a nézetet is (ti. az osztályokra osztást) az egyiptomiaktól vették-e át, én bizony nehezen tudnám eldönteni.” (Muraközy Gy. ford.)

A másik összehasonlítási lehetőség Platónnal adódik, aki az Államban és a Timaiosban fejteget igen hasonló gondolatokat. Közismert, hogy az Államban három osztályra különíti el az embereket. Ezek közül a filozófusok csoportja felel meg az egyiptomi papok osztályának. Isokratés szerint (Bus. 22) a két csoport igen közel áll egymáshoz, hiszen ezek az egyiptomi papok „... ταῖς δὲ ψυχαῖς φιλοσοφίας ἄσκησιν κατέδειξαν, ἡ

⁷ Isocrates: *Orationes*, ed. Benseler—Blass. II. p. 57.

⁸ Isocrates, transl. and introduct. by G. Norlin. III (London 1961) p. 101.

καὶ νομοθετῆσαι καὶ τὴν φύσιν τῶν ὄντων ζητῆσαι δύναται.” A másik két osztály pontosan megegyezik Platón és Isokratés leírásában.

Mint fentebb említettem, Isokratés kifejti, hogy *Busiris* milyen lényegesnek tartotta ezen osztályok elkülönülését, vagyis hogy mindegyik csakis a saját munkáját végezze. Ugyanez a gondolat jelenik meg Platónnál is: „...államunk azáltal lett igazságossá, hogy a benne lévő három népréteg mindegyike a maga munkáját végezte.” (Pol. 441 d, Szabó Miklós ford.) Mindazonáltal nem biztos, hogy Isokratés műve közvetlenül hatott Platónra; lehetséges, hogy egy Egyiptomot is tárgyaló közös forrás áll a háttérben. (Közismert, hogy mennyire érdekelte a görögöséget Egyiptom, vö.: Solón, Hekataios, Hérodotos stb.)

A papok („filozófusok”) csoportjáról szólván Isokratés igen érdekes gondolatot ad elő (Bus. 23). Ez azonban sokkal inkább vonatkozik a korabeli athéni viszonyokra, semmint a mitikus Egyiptomra: ... καὶ τοὺς μὲν πρεσβυτέρους ἐπὶ τὰ μέγιστα τῶν πραγμάτων ἔταξεν, τοὺς δὲ νεωτέρους ἀμελήσαντας τῶν ἡδονῶν ἐπ’ ἀστρολογίᾳ καὶ λογισμοῖς καὶ γεωμετρίᾳ διατρίβειν ἐπεισεν, ὃν τὰς δυνάμεις οἱ μὲν ὡς πρὸς ἕνια χρησίμους ἐπαίνουσιν, οἱ δ’ ὡς πλεῖστα πρὸς ἀρετὴν συμβαλλομένους ἀποφαίνειν ἐπιχειροῦσιν.

Tehát *Busiris* az ifjak nevelésében az asztrológiát, az aritmetikát és a geometriát tartotta fontosnak, amely tárgyak hasznosságáról azonban eltérően vélekednek az emberek. Isokratés a közel negyven évvel később írt *Antidosis*-ban (c. 261) fejti ki részletesen véleményét ezekről a szaktudományokról: „Úgy vélem ugyanis..., hogy az asztrológiával, geometriával és efféle tudományokkal foglalkozók nem ártanak, hanem hasznára vannak a tanítványaiknak, kevésbé ugyan, mint ígérik, de jobban annál, ahogy a kívülállók gondolják.” Vagy alább (c. 262): „A legtöbb ember fecsegésnek és szórszálhasogatásnak tartja az efféle tudományokat, ugyanis sem a magán-, sem a közügyekben nincs semmi hasznuk, sőt még az ezeket elsajátítók emlékeztében sem maradnak meg: éppen azért, mert nem járnak együtt az élettel, nem segítik a cselekedeteinket, hanem teljesen kívül esnek a szükséges dolgok körén.”

Isokratés, közel negyvenéves tanítási gyakorlat után, bár elismeri az átlagember véleményét, mégis azt állítja, hogy igenis van szerepe és haszna az ifjak nevelésében az ilyen tudományoknak. Aki ugyanis ezeket tanulja, hozzászokik a szellemi erőfeszítéshez s így majd gyorsabban tudja elsajátítani az igazán fontos tanokat (*Antid.* 264-). E tanulmányoknak tehát egyfajta előkészítő szerepet szán, amit jól mutat alábbi megállapítása (uo.): „Szerintem tehát nem szabad filozófiának nevezni azt, aminek egy adott helyzetben semmi haszna nincs, se a beszéd, se a cselekvés szempontjából, hanem inkább szellemi gyakorlatnak és a filozófiára való előkészületnek nevezem az efféle foglalkozást: férfihoz illőbb ugyan annál, mint amivel az elemi iskolában foglalkoznak a gyermekek, de a legtöbb szempontból ugyanolyan.” (Isokratés ilyen „előkészítő” tárgynak tartja még a grammatikát és a zenét is.)

Platón az *Állam* hetedik könyvében (521—535), ahol a filozófus nevelését tárgyalja, más szempontok alapján, hasonló következtetésre jut: Fontos a zene, a mértan, a csillagászat stb., de csak mint a dialektikára előkészítő stúdiumok.

Isokratés szerint a lényeg az, hogy az ifjak ne fecséreljék el egész életüket és szellemi erejüket ezekben a tudományokban: ne engedjék, hogy szellemük (φύσις) mintegy zátonyra futva fennakadjon a régi szofisták okoskodásain (*Antid.* 268).

Befejezésül még egy gondolatot szeretnék kiemelni a *Busiris*-ből. Isokratés szerint (c. 28) a samosi Pythagoras is az egyiptomi papok tanítványa volt: ő vitte be görög földre ezt a másféle vagy „idegen” filozófiát. Mennyiben volt ez más, mint a „görög” filozófia? Először is erősen misztikus jellegű, továbbá — ebből fakadóan — meglehetősen hallgatólag volt más filozófiai irányzatokhoz képest. Viszont igen nagy megbecsülésnek örvendett: ἔτι γὰρ καὶ νῦν τοὺς προσποιουμένους ἐκεῖνου (Πυθαγόρου) μαθητὰς εἶναι μᾶλλον σιγῶντας θαυμάζουσιν ἢ τοὺς ἐπὶ τῇ λέγειν μεγίστην δόξαν ἔχοντας (c. 29).

Őo szerint Isokratés ezzel a kijelentésével saját tevékenységének értékét igyekezett növelni.⁹ Ő ugyanis igen hallgatólag volt az athéni közéletben. Tudomásunk szerint egyetlen beszédét sem adta elő, csak írásain keresztül próbált hatni — eredménytelenül — az athéni politikára. E tulajdonságáról ő maga így nyilatkozik: „Annyira híján vagyok ugyanis mindkettőnek, vagyis az erős hangnak és a merészségnek, amelyek-

⁹ Y. L. Too: *The Rhetoric of Identity in Isocrates*. Oxford 1994, 210. sk.

nek a ti szemetekben a legnagyobb jelentősége van, mint talán senki más a polgárok közül.”¹⁰ Vagy máshol: „Én ugyanis természetemnél fogva az összes polgár közül a legalkalmatlanabb vagyok a (nyilvános) politikai tevékenységre: sem eléggé erős hangom nincs, se merészségem, ami képes lenne arra, hogy kezelje a tömeget, hogy szidalmazza a szónoki emelvény körül ténfergőket és beszenyeződjön a velük való érintkezésben.”¹¹ Ezekből talán jobban megérthető az isokratési életmű ambivalens jellege: ő volt korának egyik legnagyobb, de „nem beszélő” szónoka.

¹⁰ Panath. 10.

¹¹ Philipp. 81. sk.

OVIDIUS COSMETES

U. v. Wilamowitz-Moellendorf 1873-ban a *Metamorphosest* és a *Fastit* tartalmazó firenzei kódex (Marc. Flor. 223—Laur. X. XI) lekapart zárólapjainak hátán több kolumnára osztott, vörösesbarna tintával írt szöveget talált,¹ az ovidiusi *Nux* mellett a *Medicamina faciei* megmaradt részének eddig legteljesebb szövegét. A szenzációt keltő felfedezés óta eltelt évszázad alatt Ovidius utóbbi műve töredékes volta, vélt irodalmi értéklensége vagy az életműben betöltött csekély szerepe miatt szinte elfeledetté vált. Komoly kritikai kiadása, kommentárja két próbálkozást leszámítva² egyáltalán nincs, de maga az alapszöveg is hiányzik az „összkiadásokból.” Az utóbbi ötven évben egyetlen jegyzett tudományos publikáció sem foglalkozott vele önállóan (egyetlenről van tudomásunk, mely — más összefüggések keretében — érdemben említi³), azelőtt is alig egynehány rövid közlemény egy-egy sorának, szavának szövegkritikai megítéléséről⁴. Hozzátehetjük, a legbecsesebb Ovidius-monográfiák is részben vagy egészben⁵ megfelelnek a töredékről, s ha említik is, a legfontosabb kérdések felvetésére és megválaszolására nem vállalkoznak: nem szólnak a töredékességének mibenlétéről, irodalmi értékéről, az életműben betöltött szerepéről. Ovidiusnak aligha akad más, tetszőleges száz sora, melyről ugyanez a mellőzöttség lenne elmondható.

Már a mű korai utóéletéről is hasonlóan bizonytalan adataink vannak: a középkorban kétségtelenül ismerik, de keveset szólnak róla,⁶ modern fordításai pedig a mű ismeretlensége és töredék jellege miatt népszerűtlene⁷.

E bizonytalanságot, az érdeklődés és az ismeret hiányát jól tükrözi Walther Kraus PWRE-cikke, mely kénytelen a tartalom alapján értékelni a művet, elkalandozva olyan kérdések felé, melyek valójában vajmi kevés összefüggésbe hozhatók az alapszöveggel. Mindenesetre összefoglalja azt a néhány mondatnyi információt, melynél többel a legrészletezőbb Ovidius-elemzőknél sem találkozunk: a *De medicamine faciei* (a cím néha változik, kérdésére még visszatérünk) a költő irodalmilag jelentéktelen — bár a verselés szabályainak megfelelő, sőt virtuóz —, elveszett kozmetikai tankölteményének bevezető része. Alapötlete, tartalmi és irodalmi forrásai egyaránt hellénisztikus görög költők műveiben keresendők. Megjelenése az *Ars amatoria* első két könyve utánra tehető (Kr. e. 2 ősze körül), megelőzve a harmadik könyv és a *Remedia amoris* kiadását. A következőkben ezt a képet próbáljuk árnyalni, kiegészíteni, vagy módosítani.

¹ Liber Nucis. Commentationes philologiae in honorem Th. Mommseni, Berlin 1877, 390—401 = Kleine Schriften II. Berlin 1971. 231—245.

² Az első Anton Kunztól, (Wien 1881, alapvető szövegkiadás), újabban Friedrich Walter Lenztlől, Heilmittel gegen die Liebe — Die Pflege des weiblichen Gesichtes. Berlin 1960.

³ D. Korzeniewski: Ovids elegische Proömium. Hermes 92 (1964) 182—212.

⁴ Ezek között szerepel Huszti József: Hippokratesi hagyomány nyomai Ovidiusnál. EPhK 50 (1926) 28—33.

⁵ Így pl. F. Stoessl (Berlin 1959) vagy Joh Barsby (Oxford 1978).

⁶ Szerepel Richard de Fournival híres könyvtárkatalogusában 1250 körül (L. P. Wilkinson: Ovid recalled, Cambridge 1955, 385); a *De medicamine aurium* és egyéb középkori tanköltemények címükben és stílusukban is imitálják (D. M. Robathan: Ovid in the middle ages. Ovid. ed: J. W. Binns, London 1973, 202).

⁷ Magyarul — a számtalan Ovidius-fordítás között — mindössze kétszer jelent meg: Homonnay Imre: Orca Orvossága, 1827; Głowiczki Z.: A női arc ápolása. Holmi (1997) 8/1118—1120.

A mű szövege tucatnyi XII—XV. századi kódexből ismeretes. Minthogy azonban a meglévő kódexek és a bennük szereplő Ovidius-művek tanúsága szerint sem a legjobb szövegahagyományt adják,⁸ másrészt éppen a töredék témája és nehezen érthető szövege a legmeghökkenőbb egyéni szövegvariánsokat eredményezték,⁹ a San Marco-kódex publikálása és az ezt követő Kunz-kiadás döntő lépésnek bizonyult a szöveg megnyugtató rekonstruálásában, melynek eddigi végeredményét (a megmaradt néhány *crux* ellenére is) érthető és élvezhető formában E. J. Kenney publikálta.¹⁰

A szövegahagyomány egy és ugyanazon százosoros művet örökíti, mely tartalmilag egyértelműen két egyenlő hosszú részre: egy elégikus bevezetőre és egy receptre tagolható. Az utolsó két sor szövege mind költői, mind tartalmi szempontból kétségtelenné teszi, hogy az egykori folytatás — ha volt — hiányzik. Noha a kódexek csaknem mindegyikében szereplő „*explicit Ovidius (liber) de medicamine faciei*” lezárásából kitűnik, hogy a számunkra ismert középkori corpus már nem tudott a mű folytatásáról, Ovidiusnak az *Ars amatoria*-ban tett megjegyzése (III 205—206.): „*Est mihi, quo dixi vestrae medicamina formae, parus, sed cura grande libellus opus...*” világossá teszi, hogy a mű elkészült, sőt megjelent. Erről tanúskodik a közvetlen utód, id. Plinius is, aki enciklopédikus művében többször említi e téma forrásaként Ovidiust,¹¹ sőt egy rövid receptleírást is neki tulajdonít, mely csak a *Med. fac.* folytatásából származhat.¹²

A *libellus* kifejezés, mégha *parvus* is, nem ad támpontot az eredeti terjedelemtől, s a hatvanas évek strukturalista próbálkozásai után¹³ kijelenthetjük, hogy erre belső érvek vagy analógiák alapján sem következtethetünk. Semmi nem utal azonban arra, hogy a befejezetlenség egyben *töredékességet* jelentene. Az elégikus bevezető éppúgy teljes szövegű (ezt későbbi stilisztikai elemzésünk is igyekszik alátámasztani), mint ahogy egy teljes recept is előttünk áll. Az utóbbi két bevezető sora egyúttal arra is enged következtetni, hogy a receptek sorából az első. A teljes műnek tehát alighanem az első száz ép sorát olvashatjuk, mely egyben képet tud adni annak költői erényeiről (bevezető), valamint tanköltemény-részéről (recept), lehetőséget nyújtva ezzel a dolgozat elején felvetett kérdések megválaszolására.

Az alapszöveghez kapcsolódó két további probléma lehet a cím és a szerzőség kérdése. Utóbbi a mű töredékessége és feldolgozatlansága ellenére egyértelmű, hisz maga Ovidius tudósít megírásáról, s maga a költői szöveg kétségtelenné teszi, hogy az általa említett és a kezünkben lévő tanító költemény azonos. A megfelelő cím azonban máig vitatott. A különböző álláspontok ütköztetése után a részben Kenney által is elfogadott *Medicamina faciei (femineae)* tűnik legmegfelelőbbnek. A szövegahagyomány szinte teljesen egybehangzó *de medicamine* változatával szemben kiadása bevezetőjében¹⁴ arra hivatkozik, hogy a *medicamen* megfelelő értelmű egyes számú alakja költői szövegekben nemigen használatos. Érvét a következőkkel egészíthetjük ki: Ovidius nagy gondot fordított címválasztásaira. (A nehézkes *de medicamine faciei femineae* stílus szempontjából azonnal kizárható.) Magukban a művekben is megjeleníti őket¹⁵ — ami számunkra az *Ars amatoria* idézett helyén fontos, ott ugyanis Ovidius a *medicamina formae* szókapcsolattal írja le kis könyvét. A *forma* és *facies* a korabeli költői nyelv két igen közeli szinonimája, maga a költő is felváltva használja. Végül megemlítendő, hogy műveinek eredeti címeiben sohasem szerepel a *de* praep.

⁸ Vö. S. Tafel: Die Überlieferungsgeschichte von Ovids Carmina amatoria. Tübingen 1910.

⁹ Elsősorban a receptszövegben, pl. 55: erui/euri/eris/herbae vagy 98: nullus/multus.

¹⁰ P. Ovidii Nasonis Amores, Medicamina faciei femineae, Ars Amatoria, Remedia Amoris, edidit — (OCT) Oxford 1961. (Lenz említett szövege a meglévő anyagot variálja másként.)

¹¹ Pliny: Natural History 1—10. ed. M. Rackham (Cambridge-Mass. 1958—1967) a mű elején olvasható tartalmi összefoglalásban a XVIII. könyvnél a bab és zab gyógyítóerejével, a XXXI-nél a só és szóda felhasználásával, a XXXII-nél az állati eredetű gyógyszerekkel kapcsolatban, majd a szövegben: XXXI 78, XXXII 86.

¹² Uo. XXX 33: *Anginis felle anserino cum elaterio et melle citissime succurritur, cerebro noctuae, cinere hirundinis ex aqua calida poto, huius medicinae auctor est Ovidius poeta.*

¹³ Vö. Ovids Ars Amatoria und Remedia Amoris. Untersuchungen zum Aufbau, hrsg. von Ernst Zinn, Stuttgart 1970.

¹⁴ I. m. IX.

¹⁵ Vö. pl. Ars I 1.

A szöveg és irodalmi kapcsolatai

<i>Discite, quae faciem commendet cura, puellae, et quo sit vobis forma tuenda modo.</i> ¹⁶	1
<i>Cultus</i> ¹⁷ <i>humum sterilem Cerealia pendere iussit munera, mordaces interiere rubi; cultus et in pomis sucos emendat acerbos, fissaque adoptivas accipit arbor opes.</i> ¹⁸	5
<i>Culta placent: auro sublimia tecta linuntur; nigra sub imposito marmore terra latet.</i> ¹⁹	
<i>Vellera saepe eadem Tyrio medicantur aeno; sectile deliciis India praebet ebur.</i>	10
<i>Forsitan antiquae Tatío sub rege Sabinae</i> ²⁰ <i>maluerint, quam se, rura paterna coli, cum matrona premens altum rubicunda sedile assiduo durum pollice nebat opus ipsaque claubedat, quos filia paverat, agnos,</i>	15
<i>ipsa dabat virgas caesaque ligna foco; at uestrae matres teneras peperere puellas: vultis inaurata corpora ueste tegi,</i> ²¹ <i>vultis odoratos positu variare capillos,</i> ²²	

¹⁶ A tipikus tanköltemény-bevezető megszólítást az *Ars*-ban *cultus* helyett hasonló módon az *ars*-fogalom kifejtése követi

¹⁷ A *cultus* fogalma hasonló funkcióban kifejtve, mitológiai példákkal: *Ars* III. 101 skk., benne: (105.) *Cura dabit faciem, facies neglecta peribit.* — A párhuzam folytatódik, vö. 22. jz. Ellentéte Propertius I 2., ahol a múltba vágyás határoz meg értékeket. A *cultus* szó az aranykori költészetben általában is a régi durvaság — de nem a régi erény (vö. 11. skk.) — megzabolázását jelzi (vö. Veg. G. II 114, Aen. V 730, VIII 316), ám egyúttal a jelenkor féltelenségéét is (Hor. Ep. II 2. 123.: *luxuriantia compescet, nimis aspera sano levabit cultu*). A szó emelkedettsége gyökeresen eltér a kozmetikai értelemben vett *cultus*-étől.

¹⁸ *Ars* II 652. *firmaque adoptivas arbor habebit opes.*

¹⁹ *Fasti* II 72. *...posita sub nive terra later;* vö. Hor. C. II 15. ahol a költő éppen kora fényűzése ellen szól; ugyanott a 18.-ban (1—8.): *non ebur, neque aureum mea renidet in domo lacunar ... nec ... mihi trahunt ... prupuras;* a *Rem.* mint tényit állapítja meg (343): *Auferimur cultu, gemmis auroque teguntur omnia.*

²⁰ A *Tatius*-kor mint az ősi Róma szimbóluma pl. Propertiusnál IV 4.; Am. II 4. 15—16. *Aspera si visast rigidasque imitata Sabinas, velle, sed ex alto dissimulare puto,* kimondottan a kor római erkölcsével szembeállítva: II 32, 43. skk.; szövegszerű egyezéssel a mágus Dipsasról szóló burkolt szerelmi tankölteményben: Am. I 8, 39—40: *Forsitan immundae Tatío regnante Sabinae / voluerint habiles pluribus esse viris; 117: Curia (...) nunc (...) dignissima (...) de stipula Tatío regna tenente fuit;* a két kor összehasonlítása uitt, 103; *simplicitas nudis ante fuit, nunc aurea Roma est;* 121 skk.: *prisca iuvent alios (...) haec aetas moribus apta meis, non quia...* — hangsúlyozza: a föld arany burka, a bíbor szövet, a márvány vonzza saját korában, hanem az erkölcsi-szellemi *nusticitas* (128 *priscis illa superstes avis*) helyébe lépő *cultus*; a következő sorokhoz: Hor. Epod. II 39—45. *Mulier ... Sabina qualis ... extruat lignis focum ... claudensque pecus* — némi iróniával.

²¹ Her. 13, 32: *Nec libet aurata corpora veste tegi.*

²² Am. III 1, 7. *venit odoratos Elegia nexa capillos;* az *Ars* ímént idézett helye, illetve a jelen semleges bemutatásnál előlőbb hangvétele folytatódik: III 129 skk.: *vos quoque non caris aures onerate lapillis, quos legit(...)* *Indus, nec prodite graves insuto vestibus auro (...)* *munditiis capimur: non sint sine lege capilli...* — klasszikus ízléssel dicsérve tovább az egyszerűséget, mely a rendtől és harmóniától lesz széppé. Ugyanígy elítélő később Rem. 344. A felsorolt vágyak és események ellen számtalan költői hely tiltakozik, hiábavalónak vagy bűnnek tartja: a hajviseletről Terentiusnál kezdve pl. Tibullus I 8. 9—12., Propertius I 25.5—6., III 10.14.; az igazgyöngyről, keleti ékkövekről pl. Tib. I 8, 39—42., Hor. C. III 24, 47—48, Propertius — különösen az import ellen — III 13, 3—10., Ii 18/b a káros boszorkánysággal is összekötve IV 5.

<i>conspiciam gemmis vultis habere manum;</i>	20
<i>induitis collo lapides Oriente petitos</i>	
<i>et quantos onus est aure tulisse duos.</i>	
<i>Nec tamen indignum: sit vobis cura placendi;</i> ²³	
<i>cum comptos habeant saecula vestra viros.</i> ²⁴	
<i>feminea vestri poliuntur lege mariti,</i>	25
<i>et vix ad cultus nupta quod addat habet.</i>	
<i>†pro se quaeque parent et quos venerentur amores</i>	
<i>refert; munditia crimina nulla meret.</i> ^{25,†}	
<i>Rure latent finquntque comas; licet arduus illas</i>	
<i>celet Athos, cultas altus habebit Athos.</i> ²⁶	30
<i>Est etiam placuisse sibi quaecumque voluptas:</i> ²⁷	
<i>virginibus cordi grataque forma sua est.</i>	
<i>Laudatas homini volucris lunonia pennas</i>	
<i>explicat et forma muta superbit avis.</i>	
<i>Sic potius †uos urget † amor quam fortibus herbis;</i>	35
<i>quas maga terribili subsecat arte manus:</i> ²⁸	
<i>nec vos graminibus, nec mixto credite suco,</i>	
<i>nec temptate nocens virus amantis equae</i> ²⁹	
<i>(nec mediae Marsis³⁰ finduntur cantibus angues³¹</i>	

²³ Am. I 10, 53: *Nec tamen indignum est a divite praemia posci*; Her. 16, 373: *Nec tamen indigner pro tanta sumere fessum coniuge*.

²⁴ Vö. ugyanerről a férfiak szemével: Propertius II 24/b.

²⁵ Ugyanerről elítélően: Propertius II 24, 47—49.

²⁶ Athos hegye a hellénisztikus költészetben pl. a férfibüvölést is megéneklő Theokritos II. idilljében (77), ill. Kallimachos Bereniké-történetének töredékeiben fordul elő. A római költészetben igen ricca: az utóbbit átveszi Catullus (C. 66, 46.), kétszer szerepel Vergiliusnál (G. I 332., A. 12, 70.), illetve a Culexben (31). — Ovidiusnak azonban kedvelt helye lesz (Ars II 517., Met. II 217., Ibis 22, Ep. ex P. I 5, 22.), s itt szerepel először. Érdekes előzménye a 35. skk. soroknak, amennyiben Athos a Medeia-hagyományhoz is kötődik (vö. Seneca Med. 720).

²⁷ A következők a *cultus* fönti képrendszeréhez hasonlóan bővebben kifejtve: Ars I. 621. *nec faciem necte pigeat laudare capillos...*; 623: *delectant etiam castas praeconia formae...*; 624. *virginibus curae grataque forma sua est...*; 627: *laudatas ostendit avis lunonia pinnae* (utóbbi O. kedvelt képe — több helyen megtaláljuk, pl. Am. III 5, 4., II 6, 55.)

²⁸ A téma ismeretében meglepő kitétel, melynek részben magyarázata az Ars II 415—430., ahol a füveket ártónak mondja, majd valomásszerűen: *docta quid ad magicas Erato, deverteris artes?... qui modo celabas monitu tua crimina nostro, flecte iter et monitu detege fusta meo. Nec levitas culpanda mea est: non semper eodem impositas vento panda carina vehit...*; 35—50. sorokkal párhuzamban az Ars II 99—122, Daedalus és Icarus példája arra, hogy nem helyes (!) idegen tollakkal — külsőségekkel — ékeskedni. A 35—42. mágikus elemeknek kiemelendő párhuzama Tibullus I 8, 17—18: banya-füvek; 23—24: nem használnak; 19—22: kígyó-elterelés, az ércharang elhallgatása, Luna elcsalása — mindez az Ovidius-vershelyezethez hasonlóan a szövegbe ékelte megjegyzésként, ám meglepő módon bármiféle szövegegyezés nélkül!

²⁹ Am. I 8, 8. *quid valeat virus amantis equae*; a *hippomane*s még: Verg. G. III 266—267; 280—283; Tib. II 4, 58; a Hold motívumával együtt: Propertius IV 5, 13; 18.

³⁰ A varázslásról híres itáliai népről csak Cicerótól van tudomásunk (Div. 1, 131 — 2, 70.), illetve Horatiusnál szerepel (vö. 33. jz.): Epod. 5, 45—46., míg Ovidiusnál többször (Ars II 102., Fasti VI 142).

³¹ Verg. E. 8, 71: *cantando rumpitur anguis*; Ovid. Am. II 1, 25. *carmine dissiliunt abruptis faucibus angues*.

<i>nec redit in fontes unda supina suos</i> ³²	40
<i>et quamvis aliquis Temesaea removerit aera,</i> ³³ <i>numquam Luna suis excutietur equis.</i> ³⁴)	
<i>Prima sit in vobis morum tutela, puellae:</i> <i>ingenio facies conciliante placet.</i> ³⁵	
<i>Certus amor morum est; formam populabitur aetas,</i> ³⁶ <i>et placitus rugis vultus aratus erit;</i> <i>tempus erit, quo vos speculum vidisse pigebit</i> ³⁷ <i>et veniet rugis altera causa dolor.</i> ³⁸	45
<i>Sufficit et longum probitas perdurat in aevum,</i> <i>perque suos annos hinc bene pendet amor.</i>	50
<i>Dic age, cum teneros sumnus dimiserit artus,</i> <i>candida quo possint ora nitere modo.</i> <i>Hordea, quae Libyci ratibus misere coloni,</i> <i>exue de palea tegminibusque suis;</i> <i>par ervi mensura decem maderiat ab ovis</i> <i>(sed cumulent libras hordea nuda duas):</i> <i>haec, ubi ventosas fuerint siccata per auras,</i> <i>lenta iube scabra frangat asella mola</i> ³⁹ <i>Et quae prima cadent vivaci cornua ceruo</i> ⁴⁰ <i>contere; ¶ in haec solida ¶ sexta fac assis eat.</i>	55
<i>Jamque, ubi pulvereae fuerint confusa farinae,</i> <i>protinus innumeris omnia cerne cavis,</i> <i>adice narcissi bis sex sine cortice bulbos,</i> <i>strenua quos puro marmore dextra terat;</i> <i>sextantemque trahat cummi cum semine Tusco,</i> <i>huc novies tanto plus tibi mellis eat:</i> <i>quaecumque afficiet tali medicamine vultum,</i> <i>fulgebit speculo levior illa suo.</i> <i>Nec tu pallentes dubita terrore lupinos</i> <i>et simul inflantes corpora frige fabas:</i> <i>utraque sex habeant aequo discrimine libras,</i> <i>utraque da pigris comminuenda moli,</i>	60
	65
	70

³² A folyóeltérítés tipikusan Medeához kapcsolódó elem: Eurip., Med. 410-től Apollónios Rhodioson át a Met. VII 200—210-ig, ahol a Hold-, kígyó-varázslattal, valamint a temeséi haranggal együtt szerepel; a Hold eltérítésével együtt még Propertius I 1, 19, 23—24; Ovid. Her. 6, 85; nem Medeával kapcsolatban: Tib. I 2, 43—44; Verg. A. IV 489.

³³ Az ércharang szerepéről Livius, ill. Tibullus is beszámol (I 8, 21—22.): *cantus et e curru Lunam deducere temptat, et faceret, si non aera repulsa sonent*; a helynevet Homérosból ismerjük (Od. I 184.), a római költészetben azonban — különösen a jelen összefüggésben — csak Ovidiusnál jelenik meg: Fasti V 441., Met. VII 208—209; XV 707.

³⁴ A Hold eltérítése még: Ars II 123., Met. XII. 263; Verg., E. 8, 69., Hor., Epod. 5, 45—46; 17, 77; I, 1, 19.

³⁵ Ars II, 112. *ingenii dotes corporis adde bonis.*

³⁶ Uo. 113. *forma bonum fragile est*

³⁷ Vö. Ars III. 73, Prop. III 25, 12 skk.

³⁸ Ars III 118 *iam venient rugae, quae tibi corpus arent.*

³⁹ Ars III 290. *ut rudis e scabra turpis asella mola.*

⁴⁰ Verg., E. 7, 30, *vivacis cornua cervi* (= Met. III 194).

kifejezetten orvosi jellegű. Műfajuk a legszűkebb értelemben vett tanköltemény, melynek költőiségét a téma virtuóz megverselése mellett csak az egy-egy alapanyag vételekor felidézett mitológiai kép vagy utalás adja. Formájuk hexameteres, Ovidius elégikus művének bevezetőjével eleve nem állhatnak kapcsolatban.⁴⁶ A receptszövegek Ovidiusnál a mennyiségi elem köré szerveződnek, míg Nikandrosnál az alapanyagok bemutatása és néhol az elkészítés pontos módja a lényeg. Szövegszerű párhuzamot nem találunk, legfeljebb azt a néhány komponens (gummi, iris, natrum), melyek a Hippokratészi gyűjteménytől Celsusig alighanem minden receptkönyvben szerepelnek. Az egyetlen szó, mely e szempontból említést érdemel, a *marath(r)us*, mely a rómaiaknál csak Ovidiusnál és Pliniusnál szerepel, de a görög nyelvben is ritka, s éppen az *Alexipharmaká*-ban jelenik meg több helyen,⁴⁷ ám mivel a *Med. fac.*-tól eltérő használatban, és feltételezzük, hogy Ovidius nem maga találta ki receptjeit, kénytelenek vagyunk itt is elvetni a közvetlen átvétel gondolatát. E rövid áttekintés után is kijelenthetjük, hogy Nikandros két műve semmivel sem áll közelebb a *Med. fac.*-hez, mint bármely más görög vagy latin nyelvű tanköltemény. Nem tudjuk tehát megállapítani, hogy Ovidius valamely görög előképből vette-e ötletét. Tegyük félre azonban e hipotézist, s vizsgáljuk meg magát a szöveget.

Kézenfekvő párhuzamát adná görög előképeknek Ovidius terminológiája. A lexikai vizsgálat azonban másra utal.⁴⁸ A szöveg témájából és terjedelméből adódóan a művön belül szinte minden szó csak egyszer fordul elő, a bevezető elégia és a recept irodalmi nyelvű részei azonban Ovidius más műveinek szókincsével és jelentéskészletével élnek. A receptleírás természetesen kilép a megszokott költői nyelvnek kereteiből — ám korántsem a görög szakirodalom vonzásában. Mindössze tucatnyi görög eredetű anyagnévet, illetve szakkifejezést használ, melyek egy része az aranykori költőknél általános (akár jövevényszónak tekinthetők: *lympha*, *mura* stb.), néhány Cato, Varro és Vergilius tankölteményeiből ismert (*gummi*, *iris*, *nitrum*) s ritkasága okán csupán három érdemel nagyobb figyelmet. Az *alcyoneum* a Homéros óta emlegetett mitikus jégmadár⁴⁹ fészke, egyúttal azonban a tergerfelszínen úszó, valóban létező zoofita költői elnevezése, mely utóbbi akár fészkek, akár gyógyszer-alapanyag jelentésében (a *Med. fac.* 77—78. sora épp e kétértelműséggel játszik) először Ovidiusnál, illetve Galénosnál és Celsusnál fordul elő. A *sal ammoniacum* szóösszetétel a latinban csak Columellánál szerepel.⁵⁰ A harmadik kifejezés a Nikandros kapcsán említett *marathus*. A három szó jelen használatában akár önállóan, akár együtt, esetleg más itt szereplő szavakkal általunk ismert korábbi görög és latin szövegben nem szerepelnek. Ovidius esetleges görög forrása vagy elveszett, vagy nem annyira az irodalmi hagyományban keresendő, mint inkább a népi kultúrában. Ugyanúgy a Rómában élő néphagyományban, mint a libyai árpa, a nárcisz vagy az illíryiai iris gyógyító erejének széles körű felhasználása,⁵¹ s ahogy a kollektív tapasztalaton alapulnak azok a receptkönyvek is, amelyek antik *orvosoktól* maradtak ránk.

Mint fentebb említettük, az általunk keresett görög szavak a görög és római receptkönyvekben egyaránt lépten-nyomon megjelennek, de ugyanerre jutunk a latin szakkifejezések vizsgálatakor is. Ennek érzékeltetésére elég egyetlen példát említenünk: Cornelius Celsus gyógyszerkészítésről szóló könyvében⁵² a szarvasagancs kivételével a *Med. fac.* valamennyi megemlített alapanyaga szerepel, az elkészítés módjának leírásában az ott szereplő csaknem valamennyi erre vonatkozó ige megtalálható (1—17.), majd a szerző felvázolja a gyógyszerkészítésében Ovidius által is használt teljes *mérési és méntékeységrendszer* (17). Ha pedig Ovidiusnak mindenképpen irodalmi forrását keressük, valójában nem kell messzebb mennünk a szintén népi

⁴⁶ Az első mű Hermésianaxhoz szóló rövid bevezetőjének sem szándéka, sem stílusa vagy színvonala nem változtat e tényen.

⁴⁷ 33; 391; 893.

⁴⁸ A szókincs feldolgozásában segítségünkre volt: *Cl. Purnelle-Simart—G. Purnelle: Ovide — Index verborum*, Liège 1987.

⁴⁹ Rendszertanilag az *alcedo hypsida* v. *alcedo Smyrnensis* tengeri madárral azonosítva; a római aranykor költészetében pl. Verg. G. 1, 399., Prop. I 17, 2; 3, 10, 9; majd Ovidiusnál Alcyoné történetének feldolgozásában és említéseikor (vö. Met. 2, 384; 473; Fast. 4, 173).

⁵⁰ Maga az anyag vsz. másutt is előfordul (legtöbbször az id. Pliniusnál), a pontos megfeleltetés és meghatározás azonban a források alapján mind a görögben, mint a latinban lehetetlen.

⁵¹ Plin. XVIII 78. skk.; XXI 75; XIX 21.

⁵² *Medicinae lib. 5; I. A. Cornelii Celsi Quae supersunt*, ed. *Fridericus Marx*, Lipcse—Berlin 1915.

hagyományokból merítő Cato és Varro műveinél, Vergilius Georgicájánál, melyeknek szókinccse, kifejezőkészlete vagy a *Med. fac.*-ben olvasható recept nyelvének elsődleges forrása, vagy azzal közös alapokra vezethető vissza.⁵³ Korábban is használt érvünkkel élve: ha a recept(ek) nem Ovidius fantáziaszüleménye(i) — ahogy nyilván nem azok — és a felsorolt művekkel semmiféle tartalmi egyezést nem mutat(nak), arra a következtetésre jutunk, hogy költőnk — említett római elődeihez hasonlóan — írott vagy íratlan formában létező, tartalmában vagy legalább stílusát és formáját tekintve közismert, az *élő római hagyományból táplálkozó* anyagot dolgoz fel irodalmi formában.⁵⁴

A feldolgozás technikailag virtuóz. Könnyed, játékos disztichonokból, mindenféle tartalmi vagy nyelvi kitérő nélkül épül a szöveg. Valóban ennyi lenne a költői szándék? E kérdésre csak a bevezető elégia elemzése adhat választ, ám néhány szempont azonnal szemünkbe ötlük. A *Med. fac. mint irodami mű* — tehát a tárgyi források kérdésén túl — műfajánál és nyelvezeténél fogva az ókori és a figyelmes mai olvasók szemében egyértelműen Cato, Varro és Vergilius útjára lép. A jól ismert szavak és fordulatok azonban meghökkentő témát dolgoznak föl. Az augustusi emberkép *rusticitasát* szimbolikusan megjelenítő művek nyelve az önmagában fennköltnek ható, de azzal eleve szembeállítható *cultus* önmagához képest is kisszerű értelmezését tárja elénk, — *parodizál*.⁵⁵

A bevezető elégia

Az első ötven sorban olvasható bevezető elégia integritását már Korzeniewski⁵⁶ megnyugtatóan igazolta. A *puellae* megszólítás és a *facies-forma* kifejezés pár keretes használata, a kezdő sorok, az elégiát felező 23. sor és a befejezés összecsengése⁵⁷ mellett erre utal a szöveg művészi kompozíciója is, mely illeszkedik Ovidius többi elégikus bevezetőjének sorába is.⁵⁸

I.	a)	1-3—8.	propositio — <i>facies</i>	1 dist.	
		9.	propositio universalis — <i>cultus</i>		
			<i>medicantur</i>	3+1 dist.	
	b)	11—16	appositio — <i>nebat, claudebat, dabat</i>	3 dist.	10 dist.
	c)	17—22	responsum — <i>at vultis</i>	3 dist.	
II.	a)	23—28.	<i>cura placendi</i>	3 dist.	
		b)	29—34.	<i>forma grata</i>	3 dist.
		c)	35—42.	contra magos	1+3 dist.
III.		43—50.	responsum ad propositionem		
			<i>prima morum tutela</i>	1+3 (!) dist.	

⁵³ Előbbi kettőnél a recept terminus technicusainak csaknem egésze megtalálható, nagy részük csak e háromban, esetleg Lucretiusnál; az *emendo* ige és a *sectilis* melléknév a latinban itt szerepel először.

⁵⁴ Ugyanez a jelenség figyelhető meg a bevezető elégia *mágia*-epizódjában (39—42.), ahol mások által is — egymástól költőileg függetlenül — felidézett, feltehetőleg élő hagyományoknak egy sajátos csokra jelenik meg.

⁵⁵ Ahogy a fiatal Ovidius rossz költőkre írt libellusát Quintilianus kifejezetten paródiaként dicséri (Inst. VI 3, 96), vagy ahogy pl. Lucretius *De rerum naturájának* az epikureus érzékelés-magyarázatot alátámasztó I 312—314. sorát az Ars I 473—477 az udvarló levelek fontosságának egyik tanulságaként használja fel.

⁵⁶ I. m. 204. skk.

⁵⁷ *quae faciem commendat cura* (1) — *ingenio facies conciliante placet* (44); *quo ... tuenda modo* (2) — *morum tutela* (43).

⁵⁸ Elsősorban az Ars I. könyvével rokon.

A megszólítással kezdődő I. a), c), II. a), c) és III. részek⁵⁹ — egy-egy kifejezést is keretként használva⁶⁰ — objektívebb, példaszzerű b) -részeket fognak közre, az első szakaszban az általánosból az egyedi felé mutató (cultus általában/Róma jelene), a másodikban az egyediből az általános elé. A elépítés teljesen harmonikus. Figyeljünk azonban fel az utolsó három disztichonra, mely mind Korzeniewskinek a bevezető teljessége mellett érvelő fönti gondolatai, mind a szerkezeti elemzés alapján megbontja e harmóniát, — s tegyük hozzá: tartalmát tekintve nem kevésbé.⁶¹ Olyannyira, hogy Max Pohlenz és nyomában Lenz is feltételezi, hogy az egész bevezető részekből, töredékekből, esetleg szentenciózus szemelvényekből lett volna (ismét) összeállítva. Mind a szerkezet, mind a tartalom elemzőinek figyelmét elkerülte azonban a mű ezen részének fontos párhuzama, az *Ars amatoria* II. 101—120. kétségtelenül ép szövege, mely több szövegszerű hasonlósággal is élve, de mitológiai utalásokkal kiegészítve követi a *Medicamina* 35—50. sorait, utóbbi töredékességének vagy bármely más szövegproblémának a gyanúját is elhárítva. Együttal cáfolja e párhuzam egy esetleges *logikai* törés létezését is, az *Ars* II. könyvének kezdete ugyanis — a könnyelmű szerelmi vadászatról a szerelmes megtartásának problémájára térve át — a témát részletesebben kibontja, a *Medicaminában* is áttéve ezzel a gondolati határt a 35. sor elé: fontos, illetve elfogadandó a *cultus*, a szépítkezés, de nem erkölcstelen módon (tehát a mágia eszközeivel), az erkölcs teszi ugyanis *teljessé* az asszonyi arc szépségét. Valójában nemhogy ellentét állna fenn az arcápolás és az erkölcs közt, hanem éppen a szépítkezés erkölcsösségét erősíti meg a költő a mágusokkal szemben (43—44. sor). Az utolsó három disztichon szerkezetbontó szerepe a „*magna cura*” megírt könyvecske bevezetőjének végén mindazonáltal fontos lehet. A bevezető gondolatmenetének logikai zárásaként nem, ám mintegy függelékként közölt intő megjegyzésként értelmezhetők. A költő a forma, a felszín felé elbillent erkölcsi mérleg nyelvét látványosan egyensúlyba állító szavakat egyúttal mintegy kiemeli értő gondolddal megkomponált művészkéjének szerves egységéből.

A bevezető egységének és megkomponáltságának felismerése és elfogadása a mű *datálásában* is új szempontokat vet fel. Ovidius műveinek legutolsó mértékadó datálása — Hollistól⁶² — az *Amores* első darabjait a költő 18 éves korára, Kr. e. 25 körülre teszi, a megjelenést 15 körülre, 15 és 6 közé helyezi a *Heroides* születését, utána az *Amores* második kiadását; Kr. e. 2 tavaszára az *Ars* I—II. könyvét és a *Medicamina faciei*, őszére az *Ars* III. részét és a *Remedia amoris*. Hollis tehát — a korábbi szakirodalomnál óvatosabban — az *Ars* I—II-t és a *Medicaminát* bizonytalan párhuzamba állítja.

A hagyományos datálás — melyre a PWRE-cikk hivatkozása nyomán mindmáig széles körben elfogadott — Pohlenztől ered.⁶³ Az általunk vizsgált művet az *Ars* I—II. könyve utánra helyezi, mégpedig egyfelől a szövegpárhuzamok alapján, másfelől egy spekulatív lépéssel élve: az *Ars* férfiaknak szóló első könyveit előbb egy ezekből kivonatolt női szakasz követte volna (ez lenne a kozmetikai tanköltemény), s ezt követné a III. könyv. A szövegegyezések tehát ugyanígy az *Ars* I—II-ből a *Medicaminába* való átvételt tükröznének. A szellemes feltételezést azonban éppen a párhuzamok cáfolják. A bevezető elégia több része, sora állítható az *Ars* bármely könyvének megfelelő részei mellé. Ráadásul a legmarkánsabb hasonlóságok mindegyikénél a *Medicamina* egyszerű szövegének *kibővítéséről* beszélhetünk, olyan mitológiai utalásokról, kiegészítő gondolatokról, melyek sem a józan ész szerint, sem Ovidius életművének és egyéniségének ismeretében nem tűnhetnek el a szövegből azzal a céllal, hogy a költő a már meglévő művesen kidolgozott és vélhetően sikeres *Ars* I—II. könyveiből egy formailag és tartalmilag egyaránt leegyszerűsített elégikus bevezetőt komprimáljon. Különösen, ha már látjuk, hogy az utóbbi szerkezetileg és gondolatilag tudatosan megkomponált szövegével szem-

⁵⁹ 1 skk. *discite* — *et vobis*; 17 skk. *at vestrae* — *vultis*; 23 skk. *sit vobis* — *vestra*; 35 skk. *sic vos* — *nec vos*; 43 *sit in vobis*.

⁶⁰ I. a) — c): *India* — *Oriente*; II. a) — c): *nec, nulla* — *nec, nunquam*.

⁶¹ Korzeniewski (i. m. 206. skk.) is szükségesnek látja értelmezni e befejező sorokat: szerinte az egész prooemium fiktív párbeszéd jellegének eleme ez a „replika”, mely kettős provokáció lehet, részben az idő múlásának hangsúlyozásával ösztönzi az ifjakat a szépítkezésre, részben kizárja a mű olvasóközönségéből a matronákat, akiket e „könnyed téma” már nem érdekelhet.

⁶² Ovid: *Ars Amatoria* book I. ed. and comm. by A. S. Hollis, Oxford 1989. bevezetőjében II.

⁶³ De Ovidii carminibus amatoriis. Göttingen 1913 = Max Pohlenz: *Kleine Schriften*. Hrsg. von H. Dörrie. Hildesheim 1965. 116—138.

ben a nagyobb műben szétszórtan elhelyezkedő párhuzamos helyek számíthatnak inkább utólagos átvételeknek, kiegészítéseknek. Ez a megoldás egyúttal magyarázatul szolgálhat a mű későbbi sorsára is, a megszületésekor *remek libellusként* fogadott tankölteményt ugyanis Ovidius olyan mértékben dolgozta bele későbbi műveibe, hogy ezzel értékei és erőnei csak újragondolt, továbbcsiszolt formájukban maradhattak számára — és a közönség számára — fontosak.

Igaz — mint Pohlenz is rámutat —, hogy a kozmetikai költemény létezéséről csak az *Ars* III. könyve tudósít, ez azonban — éppen az iménti érvelést megfordítva — abból fakad, hogy Ovidius mindkét szöveget nőknek írta: itt volt igazán indokolt, sőt szükséges a kozmetikai tankölteményre hivatkozni. A rendelkezésre álló adatok, illetve szövegek alapján tehát a két mű keletkezési sorrendjét objektíven nehéz lenne megállapítani, mégis több jel mutat arra, hogy a *Medicamina faciei* megírása az egész szerelmi tankölteményt megelőzte.

Ahogy megkomponáltsága, ugyanúgy a bevezető elégia *stílusa* sem marad más korabeli művéké alatt. Felismerjük Ovidius szigorú verselését, az elisiók kerülését, a pentameter utolsó — szinte kivétel nélkül két szótagú — szavának hangsúlyozását, másfelől a hangsúlyos spondiakus szóval való hatásos sorkezdést (28; 42), az erősen daktylikus sorokat, melyeknek energikusságát növelik az Ovidiusra oly jellemzően két rövid szótag közé eső szóvégek, a szóhangsúlyokkal egyeztetett ictusokat, a rímmel is díszített bukolikus caesurákat. A sajátos metszeteket: amikor a harmadik verslábban gyenge, a negyedikben — akár rímmel is kiemelt — erős caesura áll (pl. 29), vagy amikor éppen a harmadik verslábban szerepel az egyetlen erős metszet, megint csak rímekkel (pl. 19). Mint látjuk, itt sorjáznak a rímek: sorvégeken, metszeteknél, a számtalan alliteráció (különösen az első hat sorban). Érdekes módon hiányoznak a pentameter játékos belső rímei — annál nagyobb szerephez jutnak azonban a költőnk műveiben oly sokszor bírált *szóismételek*. Jóllehet ez az elvileg fontos és másoktól is használt költői eszköz mértéktelenül és funkció nélkül olykor valóban mesterkéltté is válhat,⁶⁴ másfelől azonban a meghökkentő téma és az ismert klasszikus helyek szintén meglepő átértelmezése *humoros* stílusértéket is képvisel, ahol a végletekig fokozott ismétlések is a humor felé mutatnak.⁶⁵ Ezt a célt teszi egyértelművé a 12. sor mintegy katarzisként is ható szójátéka, amely a *colo* ige két, igen eltérő jelentését kapcsolja össze gyilkosan ártatlan ironiával.

Szövegének és stílusának mintái közül két mű külön említést is érdemel. Tibullus I 8., valószínűleg korai elégijája, a principatus kialakulásának korából. Szerzőjének álomvilága és pacifizmusa nem az akkor még véres győző Augustust dicsérik, de Messallát igen, ellenzékieknek pedig — különösen a *pax Augusta* későbbi értékrendjéből visszatekintve — legkevésbé sem mondható. A *Medicamina faciei*vel való párhuzama a 7. sortól válik érdekessé. *Desine dissimulare!* Mindazt, amit Ovidius bemutat és helyesel — *Culta placent, auro sublimia tecta linuntur ...* (7) — Tibullus tömören foglalja össze: *Illa placet, quamvis inculto venerit ore* (15). Ugyancsak ő a mesterséges szépítkezést párhuzamba állítja a mágiával, melynek értékelését (17–24) Ovidius szövege szorosán követi (35–42), — érdekes módon szövegszerű egyezés nélkül —, utóbbi azonban a kettőt különválasztva, majd az erkölcsösség hangsúlyozásával éppen a szépítkezés értékét próbálva növelni. Ugyanígy áll párhuzamban az öregedés leírása, melyben Tibullus (41–46) vérbő módon buzdít a természetes szépség, a fiatalság kihasználására, Ovidius pedig éppen az erkölcsi tisztaság fontosságát hangsúlyozza (45–50). Ovidius nemcsak Tibullus gondolatmenetét csavarja ki részben a szépítkezést védelmezendő, részben annak kifejezett erkölcsösségét igazolandó, de tankölteménye mintájául ezzel a római szerelmi elégia egyik legperverzebb darabját választotta.

Ugyancsak meghatározó párhuzama a szövegnek az *Amores* I 8, ahol szintén megváltozik az erkölcsi alapállás: a szerelmi tanácsadáson rajtakapott félelmetes Dipsastól, a kerítőnőtől a fiatal Ovidius a vershelyzetet és az elégia hangvételét tekintve — ha összekacsint is, — elhatárolja magát, egyformán borzongva ítéli el az asszony boszorkányságát és kerítő-tanácsait. Az *Ars*-ban illetve a *Medicamina faciei*-ben Ovidius tanít ugyanerre. Más is változik azonban.

⁶⁴ Pl. a *Tristia* 4, 6. sokszor emlegetett 1–12. sorában a három sorkezdő *tempore*, két *tempus*, majd négy *hoc*.

⁶⁵ Az utóbbi két eszköz O.-nál gyakran szolgál hasonló célokat; vö. J.-M. Frécaut: *L'esprit et l'humour chez Ovide*. Grenoble 1972. 45–58.

Kétezer év távlatából gyakran mosódnak egybe korszakok, költői életművek. Így van ez Ovidius esetében is. A tizenéves költő szerelmi költeményeit, melyek a dicsőséges s még kialakulatlan principatussal együtt jelennek meg Rómában, és a közel hatvanéves száműzött keserveit nemcsak a legtöbbször hangoztatott tematikus különbségek választják el egymástól, hanem Ovidius személyiségének és a történelmi háttérnek egy életen-életművön belül óriásinak mondható változásai. Ennek leírásához nem elegendő a „szerelmi költészet”, „nagy művek”, „száműzetés” külsődleges kategóriáinak felállítása. Az Ovidius-irodalom mára egyértelműen elfogadja a költő ilyen-olyan formában megjelenő etikai-esztétikai ellenzékiségének gondolatát, mely a „korai” szerelmi elégiáknak csupán témaválasztásában, hangvételében jelenne meg, míg pl. a *Metamorphoses*-ben már — a témaválasztás látszólagos hódolata ellenére — finom művészi megfogalmazást is nyer,⁶⁶ az életrajz ismeretében pedig egyenesen kézenfekvő elemzési szempont. Bontsuk tehát fel Ovidius költői életművét, s közelebb-ről a szerelmi elégiák korszakát e gondolati megközelítés alapján.

Mindenekelőtt pontosítsuk képünket: a néhány évvel Actium után, Octavianus *nomine principis* uralmának kezdetén, tizen- huszonévesen írt szerelmi elégiáktól a Mars Ultor Marsnak, Venus Genetrixnek és Divus Iuliusnak szentelt temploma felavatásakor, a költő negyvenhárom éves korában megjelent tankölteményekig tartó szakaszcsoportról beszélünk! Az ekkor születő versek csak látszólag lehetnek egyazon „pajzán szerelmi költészet” termékei. A programversnek számító — Horatius *Exegi monumentum*át imitáló — *Amores* I 14-ben Ovidius még nem tesz mást, mint hogy az ellenzékinek legkevésbé sem nevezhető Tibullusszal és Propertiuszal együtt *más* témát választ. A kötet verseiben rendre mentegeti magát e választásért, s bár tanúi lehetünk a korabeli erkölcsök leleplezésének (III 4) is, a költőnek a hivatalosan elfogadott eszményekkel szembeni szemtelensége itt sem lép túl a Horatius által is kikezdett Romulus és Remus kétes bemutatásán. Sőt, a II 14, 5—10. skk. már-már zavaróan hódol — az egyébként másként szereplő Venus is megjelenhet benne mint Augustus és Róma ősanyja. Szexuális töltetét éppúgy nem tarthatta egyetlen római sem obszcénnek (Catullus vagy éppen Horatius hasonló versei után), mint ahogy a játékos tanító erotikának is az újkomédia *lenája* óta élő hagyományai voltak. Ezzel szemben a *Medicamina* és az *Ars* már nem két, társadalmi szempontból meghatározatlan szerelmes kapcsolatáról szól, hanem a szerelem *piacáról*, tehát *társadalmi* vonatkozásairól. Ironikus-szarkasztikus leleplezés: már nem a néhol túlfűtött fiatal költő szerelme, hanem a kor Rómájának tényleges erkölcsi képe, a takargatni, megváltoztatni kívánt valóság néven nevezése. Ovidius védekezésül állítja ugyan,⁶⁷ hogy hetéráknak, nem pedig családanyáknak írt, de a *Medicamina* első sora *puellákat* szólít meg, mégpedig jó módú családok leányait,⁶⁸ s nyilvánvaló címzettjei a költeménynek azok az idősebb hölgyek is, akiknek a receptre különös szükségük lehet.⁶⁹

Mindez ha nem is ellenzékiség, de a neki szánt költőszerepből való határozott kilépés, az az etikai-esztétikai állásfoglalás (a költői szabadság hangsúlyozása), mely a *Metamorphoses*-ben érik majd megfogalmazott koncepcióvá. Vitatható, hogy az *Amores* szelidsége és a *Heroides* érzékenysége után politikai vagy magánéleti (Ovidius ekkoriban vált el másodszor is a szigorú augustusi családügyi törvények szabta feltételek szerint), esetleg más oka lehetett a fordulatnak. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a *Medicamina faciei* fontos lépés e folyamatban. Először láttatja az Ovidius körüli, tőle független valóságot, melyet az aranykori költőktől jól ismert elutasítások terminológiáját, képeit idézve nemhogy elutasítana, de tudomásul veszi, sőt elfogadja, s némileg táplálja is azt. Az aranykor más értelemben fontos *cultus* fogalmát kisszerű témára alkalmazza, a *római* népi-városi *hagyományból* merített, de irodalmilag érdektelen tárgyát az ősi és „élő klasszikus” tanköltemények elemeinek, formájának, — némi nyelvi humorral is fűszerezett — stílusának virtuóz parodizálásával fejezi ki.

⁶⁶ Vö. Szilágyi J. Gy.: *Arachne*. Ant. Tan. 24 (1977) 125—138.

⁶⁷ *Ars* I 31—34, illetve a *Tr.* II-ben visszatekintve.

⁶⁸ Vö. 18—22.

⁶⁹ Vö. 45—48.

KIEGÉSZÍTÉSI JAVASLAT P. AELIUS MAXIMUS SACERDOS
FOGADALMI FELIRATÁHOZ

A napocai eredetű tartományi császárkultusz főpap, *P. Aelius Maximus* fogadalmi feliratának (1. ábra) eddigi kiegészítései közül egyik sem ad megnyugtató megoldást a felirat végére vonatkozóan.

Az oltárt 1943-ban találták Kolozsváron.¹ Több neves kutató foglalkozott vele: *M. Macrea*², majd *Bodor A.* Az ő feloldási kísérleteiket *C. Daicoviciu* vetette el, mikor közölte az általa javasolt változatot.³ Legújabb megfjtése pedig *I. Piso*tól származik,⁴ amelyben azonkívül, hogy a korábbi megoldásokhoz képest az 1. sorra ad új megfjtést, a 7. sorra vonatkozó *C. Daicoviciu* által javasolt *[s(upra)] s(criptae)* kiegészítést meggyőzően cáfolja, de helyette nem hoz megoldást, csak a megoldás hiányára hívja fel a figyelmet. Az ő munkáját alapul véve, és támaszkodva arra a kijelentésére, miszerint „Mi se pare mai probabil ca in r. 6 sa avem de — a face cu numele unei alte colonii, ... r. 6 a fost atunci urmat de inca un rind sau doua, caci altfel intregul altar ar fi, mai cu seama pentru secolul III, prea scund.” javaslok egy kiegészítést a felirat végére. A hiányzó sor meglétét *I. Piso* véleménye mellett az oltár arányai is alátámasztják, főleg ha összehasonlítjuk más ugyanazon műhely termékének számító oltárral. Ld. 4. ábra.

A *Piso* által adott szöveg a következő:

[Gesahe]nis pro / [se et suis P(ublius) A]el(ius) Maxi[/mus Ilvir q(uin)]q(uennalis) et fla[/men col(oniae) Nap(ocensis)] a militi(i)s / [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostr)i / [coronat(us) Dac(iarum) I]II dec(urio) col(oniae) / [—]/s. (2. ábra.)

Mint látjuk, *Piso* a felirat végéhez csak a hiányzó sor(ok) megvoltát jelzi, azonban a szöveg folytatására megoldást nem ad. Az általa közölt oltárszöveghez kapcsolva, illetve a lentebb kifejtett epigráfiai és történeti indokok alapján, az oltár töredékes feliratának teljes kiegészítésekképpen⁵ a következő lehetséges megoldást találom: A 7. sorba kerül a *[metropoli]s* szó és a 8. sorba a *[v. s. l. m.]* formula. Ezek után feliratunk teljes szövege így alakulna:

[Gesahe]nis pro / [se et suis P(ublius) A]el(ius) Maxi[/mus Ilvir q(uin)]q(uennalis) et fla[/men col(o-niae) Nap(ocensis)] a militi(i)s / [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostr)i / [coronat(us) Dac(iarum) I]II dec(urio) col(oniae) / [metropoli]s / [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)] Ld. 3. ábra.

¹ *M. Macrea* AISC (1944—1948) 249 skk.

² *Bodor A.* Kelemen L.-eml. (Kolozsvár—Bukarest 1957) 106 skk.

³ *C. Daicoviciu*: Un nou Sacerdos Arae Augusti in Dacia. AMN (1967) 469 sk.

⁴ *I. Piso*: Epigraphica (XI). Potaissa. Studii si comunicari 2 (1980) 126 sk. „Valószínűbb, hogy a 6. sorban egy másik coloniának nevééről van szó; ... a 6. sor így folytatódott egy vagy két sorral, másképp az egész oltár túl alacsony lenne, főleg a III. sz.-ra nézve.”

⁵ Megoldásként szóba jöhet, ha kiegészítésképpen hozzátenném a 7. sorban az *s* betű elé az *[Ulp. Tr. A. D.]* szavakat, majd 8. sornak javaslok a *[metropoli]s. v. s. l. m.]* szavakat, miáltal egy teljes szövegvariációt kapnánk: *[Gesahe]nis pro / [se et suis P(ublius) A]el(ius) Maxi[/mus Ilvir q(uin)]q(uennalis) et fla[/men col(oniae) Nap(ocensis)] a militi(i)s / [sacerdos ar]ae Aug(usti) n(ostr)i / [coronat(us) Dac(iarum) I]II de(curio) col(oniae) [Ulp(ia) Tr(aiana) A(ugusta) D(acica)] S(armizegetusa) [metropolis v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)]*. Ebben a változatban a város — Sarmizegetusa — teljes neve eléggé rendhagyó, pl. Pannoniából is ismerünk hasonló módon rövidített vagyis csak kezdőbetűvel jelölt városnevet feliratról (pl. *Savaria* esetében: RIU 14; 39; 99), tehát a lehetőség nem zárható ki.

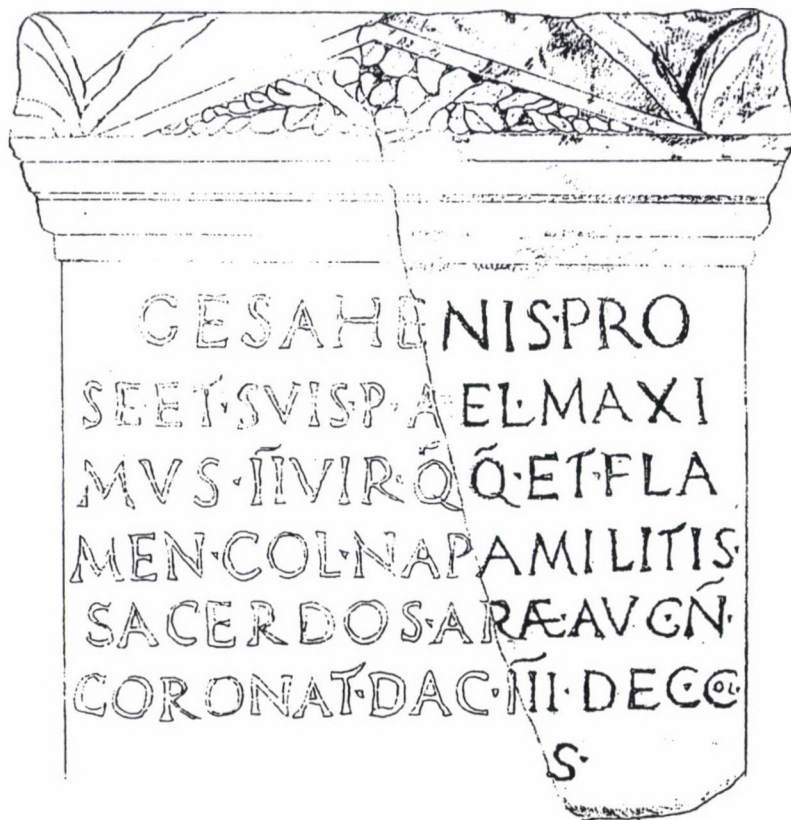
1. ábra. Az oltár fényképe

Ebben a formában a szöveg mérete is megfelel a meglevő sorok és az oltár méretarányainak. Ez a megoldás a történeti indokokon kívül, két sarmizegetusai felirat analógiájára született, amelyeken a város egyszerűen *colonia metropolisként* szerepel. A feliratok a következők: *Deo Aeterno et Iuno/ni et Angelis / M(arcus) Procilius Aphrodisius aug(ustalis) col(oniae) metropol(is) / et Seximia Hermione / et Procilia filia colitoribus d(ono) d(ederunt) p(osuerunt?)*,⁶ illetve *[M]emo[r]iae / [T(iti)] Aureli / Vitalis / aug(ustalis) col(oniae) / metropolis / vix(it) ann(is) XL / aurelia IIIIO / — coniu[x] et / T(itus) Aur(elius) Candidu[s] / [filius] d[ec(urio) col(oniae) ?] [pien]t[i]s[i]m[o] pos(uerunt)]*.⁷ Az előbbinél a nyilvánvaló párhuzamon kívül lényegesnek látszik, hogy szintén oltárról van szó, amit egy *augustalis*⁸ állított és ennek fényében a felirat akár hivatalos megnyilvánulásnak is tekinthető. Az utóbbinál, bár nem kötött szövegű sírfelirat, az fontos, hogy a

⁶ IDR III/2, 190.

⁷ IDR III/2, 389 = CIL III 7982.

⁸ Jelentőségükre utal a CIL III 862; 871; 912. E feliratok szerint a *decuriók* rendje mellett az *augustales*-testület bírt hasonló jelentőséggel. Részletesen ld. Bodor A.: Napoca a feliratok tükrében. Kelemen L. Eml. 78 skk.

2. ábra. I. Piso rajza. I. m. 127.

sírban nyugvó személy ugyancsak *augustalis* volt. Esetében ui. nagy valószínűséggel fokozottan figyeltek a hivatalos fogalmak pontos és mintaszerű kifejezésének jelölésére a feliraton. Kiegészítésünk szempontjából a két utóbbi feliraton szereplő városmegjelölés egyértelműen bizonyítja, hogy a várost szokás volt a rangos hivatalnokok és a *provincia* lakói között ebben a formában megnevezni.

Az állítató, *P. Aelius Maximus* magas rangú provinciális tisztviselő volt a III. sz. első felében.⁹ Személye több feliraton feltűnik. Ismert egy I. O. M.-nak állított oltára, szintén *Napocából*,¹⁰ valamint egy *Hercules Magusanus*nak állított oltáron, amely a csomafájai villából került elő.¹¹ Apjának neve ugyancsak ismerős, egy több istenségnek szentelt oltárról, amely szintén Csomafájáról származik, eszerint lovagunk (*a militi(i)s*), apja *vet(eranus) ex (centurione)* volt.¹² Amennyiben valószínűvé válik, hogy sarmizegetusai *decurio* volt *P. Aelius*

⁹ C. Daicoviciu, AMN 4 (1967) 470.

¹⁰ CIL III 855.

¹¹ Erd. Dolg. (1911) 267; Kerényi A.: A daciai személynevek. Diss. Pann. I/9 (1941) Nr. 97.

¹² I. Piso, i. m. 126.

3. ábra. Az oltár kiegészített rajza

4. ábra. Liber oltár a kolozsvári történeti múzeumban

Maximus, akkor esetleg hozzá köthető a sarmizegetusai *statera publica* egyik állítójának személye¹³ annak tudatában is, hogy a köztisztviselőknek — főleg *decuri*óknak — saját költségen egyrészt kötelező, másrészt illő volt beruházni a köz javára (*munera*).¹⁴ Ennek számos példája ismert a Birodalom történetéből.

¹³ IDR III/2 14.

¹⁴ Alföldy G.: Római társadalomtörténet. Bp. 1996. 106 sk.

A fő kérdés azonban, hogy minek alapján gondoljuk a felirat szövegének a fentebb leírt módon való folytatódását. Ha megfigyeljük a római feliratállítási szokásokat, feltűnik, hogy az esetek túlnyomó részében az állítató címeinek és rangjainak felsorolása a feliratokon a legalacsonyabb ranggal kezdődik és a legmagasabbal ér véget (kronológiai sorrendben). Miután feliratunkon szerepel, hogy az állítató *Napoca colonia* vezető tisztségviselője, sőt lovagi mivoltának feltüntetése után következik, hogy a császárkultusz főpapja, aki a *coronat(us)* címet is viseli,¹⁵ nem valószínű, hogy az előbb említett szabályszerűség ellenére felíratná, hogy akármelyik coloniának a decuriója. Egy esetben tűnik indokoltnak a magas rangok utáni decuriói rang felírása, éspedig ha valamelyik város elsőbbséget élvezett a többivel szemben, és annak a decurióságát viseli az illető. Ilyen város csak egy volt Daciában, ez pedig az első *colonia*¹⁶ a *concilium provinciae* székhelye a *metropolis* — *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*¹⁷ *Metropolis*.¹⁸ A városhoz annál is inkább kötődik *P. Aelius Maximus*, mert ő a császárkultusz főpapja, a császárkultuszt pedig éppen *Sarmizegetusa metropolisban*, a *Sacerdos Arae Augusti nostrae* ápolja.¹⁹ A *concilium provinciae*²⁰ létrehozása összefügg a császárkultusz megszervezésével, valamint a *metropolis* cím adományozásával *Severus Alexander* alatt²¹ (Kr. u. 222—235). Mindezek után valószínű, hogy a legelső daciai város decuriója legyen a császárkultusz főpapja, akit a *concilium provinciae* tagjai közül választanak.

Napocai lakosként is elláthatta tisztségét, mivel a *concilium provinciae* nem ülésezett folyamatosan. Feliratunk esetében a kronológiai sorrend sem szenvedne csorbát, mert logikus, hogy *P. Aelius Maximus* conciliumi tagsága és főpappá választása után kapja meg a főpapi székhelyét jelentő város tanácstagságát. *Sarmizegetusa* tisztsége alapján nem meglepő, ha ottani tisztségére utal.

A kiegészítés sorsdöntően nem változtatja a már eddig javasolt eredményeket. Előrelépést annyiban jelent, hogy ha a kiegészítés helyes, a felirat szövege a változatában megerősíti a már meglévő nézeteket a daciai tartományi császárkultusz, *sacerdos Arae Augusti nostri* és vallási — kulturális központ szerepét betöltő *Sarmizegetusa* szoros kapcsolatát illetően. Ezenkívül a többi felirat társaságában, amelyeken szerepel a *metropolis* jelző²² adalékként szolgál a város jelentőségének fokozottabb felismeréséhez.

¹⁵ Daciából a második ezzel a címmel. Az első *Marcus Antonius Valentinus* (CIL III 1433). Miután a *coronat(us)* cím előtt fel van tüntetve, hogy *[sacerdos] a[rae] Aug. n.*, arra gondol, hogy a *coronat(us)* cím valamely magasabb rangot jelent a császárkultusz papjai között. L. RE „Dacia” 1972; *Vékony G.*: Dákok — rómaiak — románok Bp. 1989, 151; *Tóth E.*: Erdély Tört. I. (Bp. 1986) 79; *C. Daicoviciu* i. m.

¹⁶ CIL III 1443 = IDR III/2 1. 27 (A *colonia* „alapító” felírata.)

¹⁷ *M. Macrea*: Organizarea provinciilor Dacia AMN (1966) 125.

¹⁸ CIL III 1456 = IDR III/2 89.

¹⁹ Legkorábbi említései: IDR III/2 79; CIL III 1454 = IDR III/2 80.

²⁰ *C. Daicoviciu*: AMN 3 (1966) 153 sk. Ezt megerősíti *Fitz J.* is. Pann. rég. kk. Bp. 1990, 58.

²¹ *C. Daicoviciu*: AMN 3 (1966) 161.

²² IDR III/2 5, 10, 82 = CIL III/2 7971; 89 = CIL III 1456; 90 = CIL III 1457; 113, 124, 134, 190, 330 = CIL III 1440; 334 = CIL III 1441; 358 = CIL III 12585; 389 = CIL III 7982.

KÖNYVSZEMLE

HAUPTWERKE DER GESCHICHTSSCHREIBUNG. Hrsg. von VOLKER REINHARDT. Stuttgart 1997, XVIII + 792 l. (Kröners Taschenausg. 435.)

Nemrégiben kaptuk a kezünkbe a marburgi Karl Christ tanulságos tudománytörténeti életrajz- és életműsorozatát (Von Gibbon zu Rostovtzeff. Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit, Darmstadt 1972); a most ismertetendő mű általánosabb érdekű: a fribourgi Volker Reinhardt szerkesztésében a minap megjelent esszégyűjtemény 148 munkatárs közreműködésével az európai történetíráshoz 228 reprezentatívnak ítélt fő művét mutatja be, „elsősorban *ad usum scholarum*, a történelem szak hallgatóinak és előadóinak számára” (p. XII). *Hoc opus, hic labor erat*, mondhatnók Vergiliusszal, már csak azért is *vele*, mivel a recensens — illetékességének tudatában — nem merné vállalni az ókortól távolabb eső teljesítmények méltatását.

Pedig bőven volna méltatandó teljesítmény harmadfélezer év terméséből (Hérodotosztól Braudelig: p. X), amelyben R. körütekintő válogatásának eredményeképpen dűskálhatunk. Kit nem érdekelne napjainkban is Machiavelli, Michelet, Ranke vagy Taine tudománya? (Hogy a kívülálló szemében „obskúrusabbnak” minősíthető szerzőket vagy műveket ne említsük.) Különben sem volt, de nem is lesz olyan historiográfiai (vagy bármilyen) válogatás, amelyen nem találhatnánk kivetni-, illetve kiegészítenivalót. R. bevezetésében kiemeli a „nemzetek és ideológiák fölötti szakvélekedés” (übernationale und über-ideologische Zunftmeinung) kritériumának kíváncsi voltát, és a könyv hazai tanulmányozója hálás lehet például a korábbi századok lengyel „főműveinek” tárgyalásáért, csak csendben kérdezi: a mi Anonymusunk, a mi Bonfinink (hogy tovább ne soroljuk) nem lett volna ugyanennyire méltó a kanonizálásra? (A 24 lapra terjedő, kéthasábos névmutatóban egyetlen magyar nevet sem találunk.)

Mint a könyv címe is mutatja, fő művekről van szó, és nem teljes életművekről (Werkgruppen). Egyetlen példa: a közelmúlt talán legjelentősebb ókori történészétől, Ronald (a névmutatóban helytelenül: Robert) Syme-től csak a „Roman Revolution” (1939) szerepel; egyik legfontosabb művének (Tacitus, 1958) hűségét pedig csak a két *nagy* írás (Hist., Ann.), a „kis” írások nem. (Ugyanígy Sallustiusnak is csak a Iugurthamonográfiájáról olvashatunk.) Ami az imént említett „ideológiák fölötti” szempontot illeti, hasznosnak érezzük korábbi orosz tudósok, Lomonoszov, Karamzin, Szolovjev, a nem is olyan régiek közül Rosztovcev...) tárgyilagos ismertetését, de ugyanezt szívesen üdvözlöttük volna az elmúlt (elmúlt!) évtizedek érdemleges teljesítményeinek bírálatában is.

Nehéz lehetett megvonni az időbeli határt. Indokolható a bevezetőben jelzett kritérium: bizony, meg kell várni az egyes művek megírása után évtizedekig elhúzódó szakbírálat purgatóriumának kihűlését, vagyis a „Bedeutungs-Erhärtung” (valamely mű jelentőségének megszilárdulása) folyamatának lezárultát (p. XII). Ez esetünkben az 1960-as évek kezdetét jelenti. Így örvendezhetünk Sir Ronald Syme (†1989), A. J. Toynbee (†1975), vagy éppen E. P. Thompson (†1993) beiktatásának, ugyanakkor fájdalommal hiányoljuk például Arnaldo Momigliano vagy Alföldi András valamelyik fő művének méltatását.

A szerkesztői elgondolások és az „esszéírói” preferenciák esetleges különbözősége bizonyos egyenetlenségekre vezetett. Megint csak örvendezhetünk például J. Cobet kitűnő Hérodotos-cikkének (281 skk.), de tudomásul kell vennünk az antik *historia continua* tátongó hiányosságaihoz következő „eredményt”: Polybiosról vagy Liviusról kapunk tájékoztatást, de már például a kardiai Hierónymosról vagy a felmérhetetlen hatású

Poseidóniosról nem. Egyáltalán: a hellénisztikus historiográfia „rommezején” (H. Strasburger kifejezése) bukdácsolhatunk ugyan, de az egykor megvolt fő műveknek szűkös töredékeivel kell beérnünk. Méltán kapott tisztes terjedelmet az id. Cato mint az Origines szerzője (93 skk.), vagy a jelentősnek csak jobb híján mondható Velleius Paterculus (673 skk.); történeti *fő* műként jut szóhoz Curtius Rufus fölöttébb regényes Nagy Sándor-története (119 skk.), de a regényes hagyomány — tanulmányozásra érdemes volta ellenére — csak kevésbé kárpótolhat bennünket az elveszett művekért. Elismert szerző (G. Wirth) kellő súlyozással ismerteti (36 skk.) az Arrianos Anabasisának értékeléséhez szükséges tudnivalókat. Öröndetes, hogy az ókori vonatkozású cikkek szerzői közt sok új névvel is találkozunk.

A fentiekben ismertetett *fontos* vállalkozás gazdagságát *lege artis* summázni lehetetlen. Az esszék (nemcsak a kompetenciánkba tartozók!) az alaposan átgondolt szerkesztésnek (is) köszönhetőleg általában jól tájékoztatják a könyv lapozóit az illető mű jelentőségéről és a hozzá kapcsolódó problémákról. Az egész kötet pedig jóval több, mint *ad usum scholarum* szánt segédlet: irányítúként szolgálhat az egyetemes historiográfia bonyolult kérdéseiben eligazodni kívánóknak.

BORZSÁK ISTVÁN

MARTIN KORENJAK: DIE ERICHTOSZENE IN LUKANS PHARSALIA. EINLEITUNG, TEXT, ÜBERSETZUNG, KOMMENTAR. Frankfurt am Main 1996, 253 l. (Studien zur klassischen Philologie, 101.)

A Lucanus-reneszánsz újabb alkotásával találkozunk az olvasó, amikor kezébe veszi a friss kötetet. A könyv a Lucanus-kutatásnak az utóbbi évtizedekben leginkább előtérbe került szeletét, az Erichtho-jelenetet teszi vizsgálódás tárgyává, mégis — ifjú szerzőjének nem titkolt szándéka szerint — hiánypótló munka: e bő négyszáz sornyi részlet kommentárja bevezető tanulmánnyal és német fordítással. Nekünk, magyar olvasóknak itt mindjárt a hazai klasszika-filológia és könyvkiadás nagy adóssága, a modern Pharsalia-fordítás jut eszünkbe. E kommentár talán ösztönzést adhat a reménybeli fordítóknak is.

A kötet szerzője egy pillanatra sem vesztí szem elől választott tárgyát, s amellet, hogy a szöveg megértéséhez elengedhetetlenül szükséges nyelvi és tárgyi magyarázatokat megadja, a kiemelt részletet mint komplex irodalmi alkotást vizsgálja, amelynek önmagán túlmutató jelentése van az eposz cselekményén belül éppúgy, mint a halottidézések irodalmi ábrázolásainak sorában.

Az Erichtho-jelenet (a pharsalosi csata előtt Sextus Pompeius kérésére a thesszaliai boszorkány a halottidézés mágikus eszköze segítségével feltárja előtte övének eljövendő sorsát) eposzbéli helyét és funkcióját elemzi a bevezető tanulmány első fejezete. Az alaposabb vizsgálódás olyan ellentmondásokat tár fel az epizód mélyén, amelyek első pillantásra azt az általánosan elfogadott vélekedést támasztják alá, hogy a halottidézés funkció nélküli, pusztá ballasztanyag volna az eposz szövetében, amelyet a korszellem és a szónokiskolai gyakorlatok tematikája ihlethetett. Korenjak azonban tudatos epikus technika megnyilvánulását véli felfedezni ebben, annak érzékeltetését, hogy a világ, amelyben a polgárháború zajlik, nem egyértelmű, ellentmondásoktól mentes, logikus elemekből épül fel, hanem benne a céltalanság és a logikátlanság a meghatározó momentum. Ezen túl az epizód kétszeresen is előkészíti a VII. könyvbéli pharsalosi csatát, előre sejtetve annak következményeit, egyfelől magával a jóslási formával (egy katona temetetlen holtteste!), másfelől az ábrázolás technikájával, a távolítás-közelítés-kitágítás váltakoztatásával, amely végül magában a jóslatban csúcsosodik ki: az „Antirömerschau” (14) a római köztársaság hanyatlásának tablóképpét nyújtja.

Ha a Pharsaliában található jóslatokkal összevetve vizsgáljuk a halottidézést — folytatja Korenjak —, megintcsak az egész eposz mondanivalóját reprezentáló részletnek ismerjük fel. Az emberi gyengeség végső határa és a hagyományos, legális jóslatkérések sikertelensége kell ahhoz, hogy valaki halottidézésre szánja el magát — miközben Lucanus a sztoikusokkal ellentétben, Ciceróval (De div. II. 20–5.) egyetértve azt sugallja, hogy a jóslás senkire nézve nem jár haszonnal, hanem inkább további szenvedést okoz. Ebben a megközelítésben is világos ellentéte a nekromanteia az Aeneis katabasisának.

A második fejezet a halottidézés szereplőit mutatja be tágabb összefüggésben: Erichtho egyedülálló alakjának vonásait elődeiben (Kirkében, Medeában, Canidiában, talán Nero méregkeverőjében, Locustában

is) próbálja megtalálni. Korenjak szerint ez a túldimenzionált ábrázolás már-már boszorkánykarikatúrába csap át (23). A szakirodalom Erichtho alakjában a legutóbbi időkig csak az excentrikus vonást ismerte fel, amely kívül helyezné őt minden emberi, szociális kapcsolaton, a Pharsalia egész világán. A Pharsaliában azonban Erichtho nagyon is centrális alak: noha magát a cselekményt kevésbé viszi előre, az új dimenziók mégis az eposz főszereplőivel csaknem egyenlő rangot biztosítanak neki (24).

Sextus alakjának elemzése Lucanus egyértelmű Pompeius-pártiságának kétségbe vonására ad alkalmat a szerzőnek: Sextus passzív magatartása a halottidézés alatt a Pompeianusok egész táborát lejárhatja. Amiképpen Sextus az egész köztársaságpártot képviseli a nekromanteiában, úgy a cadaver sem csak önmagát jelenti. Korenjak külön kiemeli, hogy a homérosi és vergiliusi katabasisoktól a lucanusit éppen az különbözteti meg, hogy ez utóbbitban a medium személyisége teljesen háttérben marad, s ezáltal válik egy nagyobb csoport, jelen esetben a római polgárok reprezentánsává, sőt még azt is megkockáztatja, hogy a holttetem ábrázolása megszemenő politikai többletértelmet hordoz: az egész római köztársaság pusztulását vetíti előre (30).

A következő (III.) fejezet a mágia szerepével foglalkozik. Korenjak egyetért a szakirodalomban általánosan elfogadott nézettel Lucanus „mágikus szakirodalmi tájékozottságáról”, és újra tágabb összefüggéseket igyekszik kibontani. A mágia szerinte ebben a jelenetben két dimenzióban nyer sajátos értelmet. Egyfelől a történeti-politikai dimenzióban, amelyben Nero kigúnyolásának eszközévé válik, másfelől a kozmogóniában, amelyben az antisztoikus világképet van hivatva bemutatni. A sztoikus sympathia-tan értelmében a kosmosban a legfőbb istenség lényege jut kifejeződésre. A Pharsalia szereplői azonban, elsősorban maga Caesar, minduntalan az erkölcsi rend felborítására töreksenek, aminek következtében az egész világnak szenvednie kell. Ez a felfordult világ a fekete mágia igazi tere (34–37).

Az utolsó (IV.) fejezet végül a nekromanteiának a korábbi hagyományba és a kortárs latin irodalomba való beilleszkedését foglalja össze. Ahogyan bármelyik antik epikus számára, úgy Lucanus számára is megkerülhetetlen volt a Homéros és Vergilius nevével fémjelzett irodalmi hagyomány a nekromanteiában, ill. a katabasisban is. Korenjak az Odysseia XI. és az Aeneis VI. énekében található példaképeknek a Lucanuséval való összevetésével megállapítja, hogy az ezüstkori utódot az alkotásra ösztönző kihívás motiválta, amikor a két tekintélyes előd anyagát teremtő módon felhasználta és újraértelmezte. Ezt támasztja alá a történetiszemlélet különbözőségének kiemelése a Vergiliusszal való összehasonlítások („Gegenvergil”). A Lucanus-kutatásban egy kicsit is jártas olvasó számára nem kell külön utalni a kézenfekvő megfelelésekre és ellentétekre a vergiliusi alvilágjárás és a lucanus halottidézés között. Korenjak azonban emellett mélyebb összefüggésre is felhívja a figyelmet: A Pharsalia I. énekében Dea Roma meg akarja akadályozni Caesar átkelését a Rubico folyón. Aligha véletlen a párhuzam — így a szerző — e között és az Aeneis VI. énekének jelenete között, amelyben Charon akarja meggátolni Aeneast és a Sibyllát a Styxen való átkelésben. Mintha Lucanus azt juttatná ezzel kifejezésre, hogy ő most a vergiliusi katabasist ismétli, vagyis felhossa felvilágra a vergiliusi Hadeszt, a római történelmet, hogy újra bemutassa és értékelje. Az al- és felvilág felcserélhető. Az eposz egésze alvilágjárássá válik. (43).

Az irodalmi hagyomány fontos részét alkotják a nem epikus források. Ezek közül (a nem oly meglepő Platón és Seneca mellett) kiemeli Korenjak a bibliai Saul és az endóri halottidéző asszony történetét (1 Sám 28), amelyet Lucanus esetleg ismert. A későbbi keletkezésű, de a korábbi állapotokat tükröző varázspapiruszok a korabeli mágikus gyakorlat ismeretét is feltételezik; az ebben való jártasságot a kommentárszövegben hozott rengeteg párhuzamos hely is meggyőzi az olvasót. Különösen érdekes Lucanus két korábbi, elveszett műve, az Orpheus és a Catachthonion forrásként való alkalmazásának feltételezése. A Lucanus utáni nekromanteia-irodalomból nem is annyira a Flavius-kori epika alkotásai érdekesek Korenjak számára, mint inkább a középkori és reneszánsz irodalomban fellelhető Erichtho-reminiscenciák, Dante Poklától a XVI. századi spanyol történelmi eposzig, Don Alonso de Ercilla y Zuniga Araucana című művéig.

Az Erichtho-jelenetnek a Pharsalia egészében és tágabb összefüggésekben való elhelyezése mint elsőrendű feladat a kommentár szövegében is megmutatkozik. A kommentár az anyag vizsgálatában is szisztematikus módszert követ: a jelenet nagyobb alkotórészeinek elemzésétől egyre szűkítve a kört vizsgálja a szöveget, hogy végül a szavak szintjén tegye teljessé az epizód bemutatató értelmezését.

A kommentár — műfajánál fogva — nem teszi lehetővé egy-egy kérdés minden részletre kiterjedő, alapos vizsgálatát, és minden esetben valamilyen következtetés levonását. Célja az, hogy a további kutatás kiindu-

lópontjait, kapaszkodóit kijelölje, új problémákat vessen fel és egyúttal hozzásegítsen a megoldás megtalálásához. Ilyen értelemben új hajtás e könyv: belőle és általa kell kisarjadniuk az egyre terebélyesedő Lucaus-filológia új meg új ágainak.

KRÄHLING EDIT

MARTIAL, EPIGRAMS V. Edited with an Introduction, Translation and Commentary by PETER HOWELL. Warminster 1995, 172 l.

Az előszóban P. Howell elmondja, hogy tanártársai arra kérték, állítson össze antológiát Martialis epigrammáiból. Ő azonban helyesebbnek ítélte, hogy az epigrammák Martialis elrendezésében kerüljenek az olvasók elé, ezért a rövid V. könyvet választotta, amely a többitől eltérően mentes az obszcén epigrammáktól. Kommentárjában nem pazarolt sok helyet az ellenkező nézetek cáfolatára és a párhuzamos helyek felsorolására, ehelyett mindig lefordította az idézett görög és latin szöveghelyeket.

A szép kötet felépítése a következő: Bevezetés (1–11), *Testimonium* (12–13), Bibliográfia (14–15), *Sigla* (16), Martialis V. könyve: latin-angol párhuzamos szöveg (18–75), Kommentár (77–165), Indexek (166–172).

A Bevezetésben H. nyolc témát tárgyal: Martialis élete, az V. könyv datálása, Martialis és Domitianus, Mi az epigramma?, Martialis és az epigramma, Versforma, A szöveg, Konklúzió.

P. Howell a költő életrajzában szakít azzal a nézettel, hogy Martialis nincstelen koldus költő lett volna, hangsúlyozza, hogy Titus pártfogásával kezdte publikálni verseit, tőle kapta a háromgyermekesek jogát, a tribunusi rangot, és mint lovag legalább 400 000 sestertius értékű vagyonnal rendelkezett; számára Róma (ahova 64 körül érkezett) volt az éltető közeg, mégis a város nyüzsgése, zaja miatt elvagyódott onnan. Már 87 körül hosszabb időt Forum Cornelii környékén töltött, onnan küldte epigrammáinak III. könyvét Rómába. E távollét még csak fokozhatta elvagyódását: 98-ban visszatért szülőföldjére, Bilbilisbe. Az ifj. Plinius segítette hazatelepedését. *Testimonium* címen közli Plinius levelét, amelyet a levélíró patrónus a költő halálának hírére írt. Bilbilisben egy Marcella nevű jötevője házat és kis birtokot adományozott neki. Howell helyesen következtet arra, hogy Martialis 40 körül született, mert a X. 24-ben 57 évesnek mondja magát, a X. könyvet pedig 95–98 között publikálta. Itt megjegyezhetné volna, hogy a X. könyvnek két kiadása volt (az első 95-ben, a második 98-ban), és nem lehet eldönteni, hogy a 24. epigramma melyik kiadás számára készült, innen a bizonytalanság. Hazaköltözésével kapcsolatban érdemes lett volna megemlíteni, hogy Martialis büszke volt hispaniai származására, kezdettől fogva vágyódott Bilbilis után, és halhatatlanságát is Bilbilishez köti. A X. könyv záróversében kötetét Bilbilisbe küldi egy bizonyos Flavushoz, hogy megfelelő áron kellemes nyugalmat biztosító birtokot szerezzen számára (*secessus pretio paret salubri*: 104,04). Tehát nem szegénysége és a császárváltozás miatt hagyta el Rómát, hanem régi vágyát valósította meg, s ehhez anyagi eszközei is megvoltak. Az igaz, hogy kis királyságát (*parva regna*) Marcella adományozta neki (X. 31), de ebből csak arra következtethetünk, hogy Marcella is szerepet játszott e birtok megszerzésében.

A Martialis és Domitianus viszonyát vizsgáló alfejezetben Howell felteszi a kérdést, miért mondott le Martialis az obszcénitásról a Domitianusnak ajánlott V. és VIII. könyvben, hiszen az I. könyvben többször is hangsúlyozza, hogy a nyílt szókimondás a kisköltészet alaptörvénye. Döntését azzal szokták magyarázni, hogy Domitianus 85-ben felvette az örökös censzorságot, s ez óvatosságra intette a költőt. Aligha megfelelő indok, hiszen Domitianus egyrészt a korábbi könyvekben is szerepel, másrészt e korábbi könyvekben sok az obszcén vers. Igaz, a Forum Cornelii-ből Rómába küldött III. könyvben Domitianusra csak egyszer hivatkozik (95), s ez érthető, hiszen Rómán kívül keletkezett epigrammákban fölösleges lett volna a császárt emlegetni. Visszatérve Rómába annál fontosabb volt számára a császári kegy további biztosítása, ezért a IV. könyvben megszorozódik a Domitianust magasztaló versek száma. A 27. versből kiderül, hogy irigyei tagadják, hogy Domitianus dicsérni szokta. A IV. könyv Domitianust magasztaló versei azt mutatják, hogy Martialis törekszik a császári kegyre; ennek eredménye az V. könyv, s ezért hivatkozik belőle az obszcénitás, majd a VIII. könyv, amelyet prózai előszavában kifejezetten Domitianusnak ajánl. A mai olvasó számára — Howell szerint — Martialis császárdicsőítése visszatetsző. De figyelembe kell venni, hogy egyrészt Martialis nem állt olyan közel a császárhoz, mint

kortársa, Statius, másrészt Domitianus érzékenyen reagált minden ellenkezésre. Ugyanakkor a császár volt minden támogatás végső forrása, s ha ezt biztosítani akarta a költő, dicsérnie kellett (4–5). Kár, hogy Howell ez utóbbi megállapítását nem fejti ki részletesen. A császár magasztalásával, nevének emlegetésével szerintem azt hangsúlyozták a költők, hogy császári védelem alatt állnak. Ez pedig a védekezés leghatásosabb módja volt az irodalmi ellenfelekkel szemben. Martialis is tapasztalhatta Forum Iuliiban, hogy távollétében irigyei igyekeztek kitűrni a császári kegyből. Rómába visszatérve ezért hangsúlyozta: jobban bírja a császár támogatását, mint korábban. A császárdicsőítés másik funkciója még talán ennél is fontosabb: lehetővé tette a költő számára, hogy olyan témákról is írjon, amelyekről egyébként nem írhatna, azaz burkoltan hangot adhat nemtetszésének is. Kétértelmű szavait ugyanis a császárhoz való hűség hangoztatása miatt az olvasók nem merik kritikának felfogni.

A védekezés másik formája volt Martialis számára az az elv, hogy konkrét személyeket sohasem támad, csak hibákat. Óvatosságát Howell a korabeli politikai viszonyokkal magyarázza: a személyes kritikát könnyen megbosszulhatták volna a sértettek, részben Quintilianus elvével: *nimium enim risus pretium est, si probitatis impendio constat* — „a kinevetésnek túlságosan nagy ára ugyanis az, ha becsületünkbe kerül”. (E kijelentés lelőhelye: *Inst. or.* VI 3, 35.) Ez igaz, de Phaedrus hatása is feltételezhető, aki szintén hangsúlyozza, hogy senkinek nem szabad ártani (I 26,1), s nem egyes emberek hibáit kutatja, hanem az életet kívánja megmutatni (III prol. 49–50). Martialisnál ugyanezeket az elveket találjuk: *adgnoscat mores vita legatque suos* (VIII 3,20); *parcere personis, dicere de vitiis* (X 33,10). Ha figyelembe vesszük, hogy az antik római mennyire vágyott a halhatatlanság után, továbbá hogy ifj. Pliniust milyen boldoggá tette azzal Martialis, hogy egy versben dicsérte, akkor bizony feltételezhetjük, hogy voltak, akik busásan megfizették azért, hogy nevüket megörökítse, mások meg azért, hogy ne tegye őket nevetségessé a világ előtt. Howell ezt a problémát a francia mondással intézi el: *Honni soit qui mal y pense*.

Jól mutatja be Howell, hogyan alkalmazza Martialis a *varietas* elvét az V. könyv felépítésében. A téma, a terjedelem és a versforma az a három eszköz, amellyel a költő változatos struktúrát ad kötetének, s tematikusan kapcsolatot teremt a könyv egyes részei között (7–9). Érdemes lett volna felhívni a figyelmet arra, hogy Martialis a művészi színvonal tekintetében is kíváncsún tartja a változatosságot: a rossz verseknek is lehet esztétikai funkciójuk egy verseskötetben; vö. I 16; VII 90.

A kötet törzssanyaga (latin szöveg, angol prózafordítás, kommentár) megfelel az előszóban felvázolt elveknek. A latin szöveg közlése gondos, rövid kritikai apparatus kíséri, a kommentár jól hasznosítja a Martialis-filológia eredményeit, de nem kritikátlanul. Helyesen jár el H. például, amikor a 61,2-ben Shackleton Baileyt követve a *hospes*-t nem vocativusnak értelmezi, hanem a *maneo* alanyának. Viszont a 32. epigramma kommentárjában Shackleton Bailey-vel szemben hangsúlyozza, hogy Crispus nem metaforikus értelemben hagyja önmagára vagyonát végrendeletében, ti. már felélte azt.

Ennek ellenére néhány esetben kiegészíteném, illetve megváltoztatnám a Howell által közölt latin szöveget és kommentáló megjegyzéseit. A 7,8-hoz: *ignoscat coniunx et patienter amet* párhuzamul hoznám: *non patienter amo* (Ov., Ep. 19,4). A 15,1-hez a kommentárban meg lehetett volna jegyezni, hogy Phaedrus is *iocus*-nak nevezi meséit. A 19,12-ben nem indokolt a *crux philologorum*; Lindsay sem alkalmazza. Martialis nem szerette a togát, viselését terhesnek érezte. A *flammaris* hapaxszal erre utalhatott: olyan a toga, mint a Nessus vérében ázott ruha, amely lángra lobbant Hercules testén. Martialis Ovidius leírására gondolt, amelyben a *flamma* többször is előfordul: vö. Met. IX. 1952–175. A 20. epigramma kommentárjában ki lehetett volna térni Martialis és a filozófia viszonyára, mert e versében felvázolt boldogságesszmény az epikureizmus tanítását tükrözi. Howell hivatkozik ugyan a X. 47-re is, amelyben a költő még részletesen fejti ki epikureus elveit Iulius Martialisnak; de ugyanez vonatkozik az V. 58-ra is (vö. Adamik T., Martialis és költészete. Budapest 1979, 59–69). A 27-ben indokolatlan a *lacuna* feltételezése. Már Friedlaender fölöslegesnek ítélte Schneidewin javaslatát. Sem Lindsay, sem Heraeus, sem Borovskij nem vette át. Shackleton Bailey *habe* javítása a *habes* helyett a 2. sorban szintén indokolatlan, ezért helyes, hogy a szövegközlésben nem vette át. Az a tény, hogy e versben nem szerepel megszólítás, nem elégséges ok a *lacuna* feltételezéséhez, mert a megszólított neve más epigrammákból is hiányzik; vö. II 76; V. 62. Sajnos Shackleton Bailey fantáziadús *coniecturáját* átvette viszont a 31,7-ben: a kódexek *nec trepidant gestus, sed de discrimine palmae* olvasata helyett a *nec trepidat gestus nisi de discrimine palmae* olvasatot közli. Nincs igaza Shackleton Bailey-nak, amikor a *gestus* olvasatot lehetetlennek

mondja, mert Martialisnál a *gestus* többes száma ugyanilyen jelentésben máshol is előfordul; vö. *edere lascivos ad Baetica crumata gestus* (VI 71,1), és a vers így is értelmezhető. A 64. 4: *lassenturque rosis tempora sutilibus* sorhoz a kommentárban csak azt a megjegyzést fűzi: érdekes túlzás, hogy a rózsák súlya fárasztja a fejet. Lehetséges, hogy a költőnek igaza van, és italozás közben nem is volt olyan kényelmes a rózsakoszorú viselése. Egyébként a *sutilibus* jelzőt sem értelmezi, pedig a varrás a koszorúk készítésében fontos szerepet játszott, mert Martialis még kétszer említi: *sutilibus ruber coronis* (IX 90, 6); *sutilis aptetur deciens rosa crinibus* (IX 93, 5).

Fenti kritikai megjegyzéseim ellenére P. Howell szövegkiadása és kommentárja Martialis epigrammáinak V. könyvéhez a Martialis-filológia gazdagodását jelenti. Annak a kommentársorozatnak értékes darabja ez a kötet, amely lassan ugyan, de készül Martialis epigrammáinak egyes könyveihez. Ugyancsak P. Howell készítette el az I. könyv kommentárját 1980-ban angolul, M. Citroni pedig olaszul 1975-ben. U. Carratello a *Liber spectaculorum* kommentárját tette közzé 1981-ben, N. M. Kay pedig a XI. könyvét 1985-ben. Mindez azt jelenti, hogy a római epigramma legnagyobb művelője iránt ismét felébredt az érdeklődés, amely J. P. Sullivan kitűnő Martialis-monográfiájának megjelenése (1991) óta egyre mélyül.

ADAMIK TAMÁS

BORZSÁK ISTVÁN: DRAGMA II. (1996.) 435 lap; III. (1977.) 456 lap.

Auctius atque di melius fecere. Mikor az első kötet megjelent, azt a reményemet fejeztem ki, hogy egy második kötet majd tartalmazza azokat a tanulmányokat is, melyeket az elsőből hiányoltam, s most nemcsak egy második, hanem még egy harmadik kötetet is tarthatunk a kezünkben. És milyen gazdag tartalommal!

Hadd vegyem előre a szerző nevétől a PW Realencylopädie-cikk nyomán a nemzetközi kutatásban is elválaszthatatlan Tacitus-tanulmányokat. Thukydides és Tacitus viszonyát, ezt a korábban eléggé kurtán elintéztet kérdést vizsgálva nemcsak eddig figyelembe nem vett párhuzamokat ismert fel, hanem azt is, hogy a már eddig számon tartott Tacitus—Livius, ill. Tacitus—Sallustius-párhuzamok mögött is megpillantható az őskép: Thukydides. A *spectaculum*okról és a tragikus történetírásról szólva, bár Livius áll a középpontban, szintén nem feledkezik meg Tacitusról és a négy császár évének leírásáról. Egészen újszerűnek érzem a Germania-tanulmányt, melyben kimutatja, hogy Tacitus a hajdani római *virtussal* rokon jelenségeket látott meg a germánokban, de ezzel nem egyszerűen a barbár népeket idealizáló Sittenspiegelt akart kora olvasói elé tárni, hanem arra a veszélyre felhívni a figyelmet, mely a hajdani *virtus*-a nélkül szűkülőködő római világot a germánok részéről fenyegeti. Nem lehet itt minden Tacitus-tanulmányra kitérni (az *Annales*-hoz írt megjegyzésekre, a Tacitus és Ammianus viszonyát tárgyaló dolgozatra stb.), de nem hagyhatom említés nélkül a Tacitus sírfelirataról szóló gyors és tudós híradást, ami azt bizonyítja, hogy B. nemcsak a saját új felismeréseit kívánja közkinccsé tenni, hanem a másét (ebben az esetben Alföldy Gézáét) is, vagyis a tudományt közszolgálatnak tekinti.

A másik nagy szerző, akivel B. neve összeforrott, mint az első teljes magyar kommentár szerzőjéé és mint egy kritikai kiadás készítőjéé, Horatius. A II. kötet három óda és egy levél elemzését tartalmazza, köztük az *Integer vitae* ódát, mely oly nehezen hozzáférhető helyen jelent meg, hogy itt, e kötetben szinte első közlésnek tekinthető, a III. kötetben pedig egyebek mellett (pl. „A nyelvi szubsztrátum nyomai a horatiusi szöveg hagyományban”) szövegkritikai szempontból vitás helyek megoldását kínálja költemények interpretációja által, általában meggyőzően, egyszer-kétszer (mint az *Agricola* szövegével foglalkozó tanulmányban is) talán túl mereven ragaszkodva a szöveg hagyományhoz. Ez már általánosabb kérdést is vet fel. Számomra nem feltétlenül perdöntő érv, hogy egy-egy nagyon is kérdéses hely javítására ajánlott megoldásnak nincs kézirati alapja. Gondoljunk csak arra, hogy görög szövegekben hány divinatórikus javítás igazolódott utólag papiruszok révén, vagy hogy pl. Reiskének hány javítása tűnt el később a kritikai apparátusokból, mert utóbb előkerült kéziratokban is benne volt. Ez nem jelenti természetesen azt, hogy derűre-borúra változtatgathatunk. Ismétlem: többnyire meggyőzően védi a hagyományt, és főleg meggyőzően válogat értelmileg egyenértékű változatok között.

Lenyűgözően széles körű forrásismeretre épültek fejtegetései a korai Róma történetének elbeszélőit illetően (vö. már az I. kötetben „A Nagy Sándor-vulgata és Livius”). A hellénisztikus történetírók töredékeinek búvárlása nyomán a korai római történelem számos mozzanatáról derül ki, hogy az valamilyen görög, elsősorban hellénisztikus görög történeti elbeszélés római környezetbe való átültetése (csak kettőt említek: Mettius és Cincinnatus). Ezek a dolgozatok egyben egy régi vitához való hozzászólások is: Mennyire megbízhatóak a római történeti hagyományok, megáll-e a Perizonius—Niebuhr-féle „hósdal” elgondolás (mely már önmagában is a kritika egyik kiindulópontja volt), vagy ez sem igaz, és a szájhagyomány sem tartott fenn semmi megbízható ismeretet. B. itt az erősen kritikus többség oldalán áll (hasonlóan pl. az egyik legutóbbi *Colloquium Rauricum* e témával foglalkozó előadójához), — itt viszont én volnék egy kicsit tartózkodóbb. Köves-Zulauf Tamás nagyon meggondolkoztatónak érvelt amellett, hogy Gabii elfoglalásának hagyománya talán mégsem csak bizonyos hérodotosi történeteknek (Zópyros, stb.) köszönheti létét, mint Ogilvie és B. is véli, és a családi hagyományok és más mondák, természetesen éppen mondákká sűrítve mégis megőriztek valamit, talán nem is lényegtelen a történelem valóságos menetéből. Momigliano az új római ásatások első nagy eredményei után még szépen összehangba tudta hozni az írott hagyományt a régészeti anyaggal. B. mindenesetre ezúttal is valami lényeges kérdéshez szólott hozzá és lényeges újjal gazdagította ismereteinket, s eredményei magukban többnyire nem, legfeljebb a belőlük levonható következtések mértékében vitathatók. (De miért maradt ki a „Fabius Pictor és a Nagy Sándor-hagyomány” c. tanulmány?)

Bár e két kötetben csak egy tanulmány foglalkozik Vergiliusszal, nem állhatom meg, hogy ne tegyek említést róla. Mikor ez a tanulmány íródott, még nem volt olyan általános az eklogák gyűjteményét egységes, gondosan megszerkesztett és utalásokkal át- meg átszőtt egészként szemlélni, mint az újabban szinte divatba jött. B. pedig a visszhanggal való művészi játékot vizsgálva éppen így szemlélte a gyűjteményt.

Folytathatnók a sort ókori írókról szóló tanulmányokkal: B. tudományos munkássága szinte az egész római ókort átfogja. Hadd említsem mégis e mind mennyiségben, mind tematikájának térbeli és időbeli kiterjedésében hatalmas életműnek egyéb területeit is. B.-t érdeklődése nemcsak az ókori és nem ókori Keletre is elvitte (vö. pl. Semiramis kertjeitől a Csörsz árkaig), hanem korják földre is; tájékozottsága, olvasottsága itt is érdekes összefüggésekre hívja fel figyelmünket. Ugyanígy gazdagította a magyarországi latin műveltség kutatását (Bornemissza Péter, Temesvári Pelbárt, stb.), s nemcsak a magyarországiét; még Monteverdi operájáról, a Poppaea megkoronázásáról is írt tanulmányt.

Szólnunk kell még B. tudománytörténeti, közelebbről a magyar ókortudomány történetével kapcsolatos tevékenységéről. Ábel Jenőn és Ring Mihályon kívül olyanokról szólnak ezek az írások, akiket a szerző még személyesen ismert, s részben tanítványuk is lehetett. A személyes kapcsolat nem mindig segíti a tárgyla-gosságot, kivált nem, ha az emlékezés nekrológ formájában történik. Viszont tartalmazza az eleven élet melegét, olyan mozzanatokat, emberi vonásokat, melyek semmiféle okmányból ki nem olvashatók. A Borzsák-féle emlékezéseknél az utódok talán fognak tárgyyszerűbb pályaképeket adni, de azokba a tárgyyszerű életrajzokba lelket mégis B. (és mások) közvetlen emlékekről tanúskodó munkái fognak lehelni.

A III. kötet utólagos dolgozata a Borzsák névvel foglalkozik. Hadd foglalkozzam befejezésül egy pillanatra én is Borzsákkal, nem a névvel, hanem az emberrel, elmondva egy apróságot. Talán ez is segít az utódoknak megismerni azt a tudóst, akinek tanulmányait a *Dragma* három kötetében kezükben tartják. Mikor Borzsákot a heidelbergi egyetem díszdoktorává avatta, a kitüntetett latin nyelvű beszédben köszöntötte azt meg. Hozzáértő közönséghez beszélt, nem túl gyorsan, mindent szépen és jól lehetett érteni. De nem ez volt az élmény, hanem a beszéd stílusa, eleganciája, és annak a közönségre tett hatása. A hallgatóság közt ülve szinte fizikailag lehetett érezni, hogyan forrósodik fel a hangulat, hogy a jelenlévők a legszívesebben felkiáltottak volna egy-egy szép mondat lejtése, ritmikus végződése hallatán. Átéreztük, mit jelent a szó varázsa, ha egyszer varázsló él vele.

RITOÓK ZSIGMOND

EXISTENTIA. Μελέται σοφίας. Bölcséleti tanulmányok

1997-ben hetedik évfolyamához érkezett az említett filozófiai folyóirat. Kiadója „A klasszikus filozófia barátainak egyesülete, Societas philosophia classica”,* főszerkesztője Szabó Árpád, felelős szerkesztő Ferge Gábor. A kiadó testület jellegének megfelelően, elsősorban az antik filozófiával vagy annak mai hatásával kapcsolatos tanulmányokat közöl angol, német, francia, olasz, és — nem utolsósorban — magyar nyelven. „*Persuasum enim habemus non posse philosophari in nostra Europa nova neglectis exemplo et auctoritate summa maiorum clarissimorum huiusce terrae*”, ‘meggyőződésünk, hogy a mai új Európában nem lehet úgy filozofálni, hogy figyelmen kívül hagyjuk e földrészen élt, leghíresebb elődeink példamutató tekintélyét’ — írja a szerkesztői állásfoglalás.

A közlemények között görög szövegkiadások és azok fordításai is szerepelnek, pl. Parmenidész töredékei Szabó Árpád kiadásában és mind német, mind magyar fordításában, vagy Platón Phaidónja (szintén tőle) görögül és magyarul. A legfontosabb tanulmányokat hasonlóképpen mind idegen nyelven, mind (másik évfolyam) magyarul közli a folyóirat. Ugyanez vonatkozik néhány kiemelkedő fontosságú könyvismertetésre (bár könyvismertetéseket csak kivételesen közöl a folyóirat), így Szabó Árpád és Ferge Gábor: Bevezetés a filozófiába, valamint Szabó Árpád: Magyarság, irodalom és filozófia című, kiváló könyvének ismertetése (Vekkerdi László tollából), amelyeket az egyoldalú sajtó sajátos ellenérzéssel fogadott.

A modern filozófiai irányzatok közül elsősorban Heidegger és az egzisztencializmus áll a folyóirat figyelmének előterében, szintén az antik gyökerekhez kapcsolódva.

Valamennyi kötetet kitűnően válogatott, pompás kivitellű, színes illusztrációk díszítik, a téma legkiválóbb szakértője, Szilágyi János György jóvoltából.

VEKERDI JÓZSEF

* A szokatlan latinságú „*philosophia*” szóalak nem sajtóhiba a várható „*philosophica*” vagy „*philosophiae classicae*” helyett.

BESZÁMOLÓK

BESZÁMOLÓ AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG II. OSZT. KÖZÉPISKOLÁS, ILL. A LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓ DIÁKOK SZÁMÁRA RENDEZETT TANULMÁNYI VERSENYÉRŐL 1997/1998. TANÉV

Az 1997/98. tanévre kiírt latin verseny iskolai fordulóján (1998. febr. 20.) 960 gyerek versenyzett. 56 vidéki és 21 pesti iskolából összesen 234 dolgozatot küldtek be. A döntőbe (1998. IV. 25) 125 tanulót hívtunk be (78 vidékit, 47 pestit).

Kollégáink írásos beszámolóiból nyomon követhető, hogy gondokat okoz a lelkesedéssel vállalt nehézségek leküzdése mind a tanároknak, mind a diákoknak: az óraszám kevés, az órák időpontja nem ideális a nehéz nyelv tanulására. A gyerekek írása zaklatott. Differenciáljuk a rendetlen munkát és a zilált írásképet. Kényszerpályán vagyunk mindannyian. A 12–13 éves korosztálynak valóban kellene külön versenyt szervezni, hisz tudásszintjük sok nehézséget okoz még a legkönnyebb szöveg fordításánál is. Bizonyos szint alá azonban nem lehet mennünk sem grammatikában, sem témaválasztásban.

Léfrtunk tavaly is, hogy egy év múlva, amikor az arpinói előkészítőre jönnek a diákok, meglehetősen nehéz filozófiai szöveggel kell megbirkózniuk, tehát túl nagy különbség nem lehet a szövegek között. A döntő forduló lényegesen könnyebb. Azt kellene megfontolni talán, hogy az ún. „kicsi gyerekek” csak 3 év latintanulás után versenyezzenek, tehát 14–15 évesen, így „érettebben” vehetnének részt az arpinói előkészítő versenyen. Addig talán megyei szinten mérhetnék össze a kisdíjak tudásukat a megyei szaktanácsadó kollégák irányításával. Megértjük kollégáinkat, amikor könnyebb szöveget kérnek, hiszen a sikerélmény nagyon fontos lenne éppen most, amikor a latin nyelv nem tartozik a preferált tárgyak közé. Ennek ellenére nagy a lelkesedés, magas a versenyzők létszáma: 960 fő versenyzett. A gyerekek kimerültségéért, szétszórtságáért nem a latin követelményszint „magassága” a felelős. Igazat adunk kollégáinknak, miszerint „olvasmányokat lefordítani és megfelelő nyelvtani anyagot elsajátítani heti 2 órában szinte lehetetlen”, mégis valahogyan próbálkoznunk kell. Ezt meg is teszik a kollégák, különben nem születnének szép és jó fordítások.

Az arányok évek óta változatlanok: a megírt dolgozatok 1/3 részét küldik be. A szervező bizottság kb. 1/3 részét ítéli továbbjutásra alkalmasnak. Az idei döntő fordulóra *emelt* létszámot hívtunk be, a végsőkéig mérlegelve a hibák elfogadhatóságát, milyenségét és mennyiségét. Fájó, amikor szépen induló fordítások „rosszul végződnek”, talán a diák-fantázia túlműködése miatt. („Tudtuk, de így jobbnak gondoltuk.”)

Az első forduló szövege: *A 64. életévét ünneplő Augustus levele unokájához*

A szaktanárok a szöveget általában mind tartalmi szempontból, mind grammatikai nehézségét tekintve megfelelőnek találták. Mi abból indultunk ki, hogy a gyerekek ismerik a nagyapai érzést. Fájó aktualitása az a szövegnek, hogy ezt a bizonyos válságos 7x9-es életkort sok nagyapa nem éri meg, így nincs, aki „csacsiká”-nak nevezze őket.

A kicsinyek nem hallottak volna Augustusról? Nehéz elképzelni, hiszen az Aeneis kapcsán a trójaiak szerepelnek az alapszintű tankönyvekben. Szinte lehetetlen Augustus nevét nem említeni, hisz az ő uralkodásához kapcsolódik Vergilius költői működése is. Esetleg az Újszövetségből is hallhatták Augustus nevét. A meglehetősen céltudatos Augustus gyengéden szerető nagyapa is tudott lenni, ezt mutatja legkedvesebb unokájához írott levele: hiányzik neki a 64. születésnapján. Akkor még nem sejtette, hogy éveken belül elveszíti a másikat is.

A grammatikai nehézségekről:

A 10 sornyi szöveghez 11 magyarázatot adtunk. 1) A megszokott gyakorlattól eltérően felhívtuk a figyelmet az acc. c. inf. szerkezetre mindkét esetben, 2) nem volt abl. abs., gerundium, álszenvedő, félig álszenvedő ige, supinum, de még szenv. igealak sem a szövegben. 3) Nem szerepelt *ut* + célhat. mm. A „*nam, ut vides*” mondatföredék talán alkalmas a figyelem felhívására, hogy ha az *ut* után indicat. áll, „mint”-tel fordítjuk. 4) Ha olyan jelentést ad a szótár, amely némi gondolkodással használható, akkor a gyerekekre bízunk az alkalmazását. (*evasimus*). 5) A számnevek nem jelenthettek gondot, mert a címben szerepelt a 64. (*sexagesimus quartus natalis*), akkor természetes, hogy a *sexag. tertius* a 63. évet jelenti. 6) Az inf. perf. act. szinte kikerülhetetlen. Emlékeztetjük a kollégákat: inf. perf. pass. lopakodott már a szövegbe évekkel ezelőtt is. Ha azt kifogásolták a gyerekek, igazuk lehetett. 7) Névmas-„mumusok” is alig voltak: *eius* és „ej,ei” (*ei*) egy darab sem, az *eodem* okozott gondot. Az *is, ea, id* névmással együtt jól tanítható, éppúgy a *quidam*, a *qui, quae, quod*-dal. 8) Az „*abes*”-t nem vettük hibának ha „eltávozol”-lal fordították. Baj az volt, ha a személyt, számot tévesztették: „elmentem, elutaztunk” stb. 9) Az *appello* 1 és az *appello* 3 ige tévesztése nehezen magyarázható, hisz ezt az ígét valóban ismerniük kell vonzattal együtt. Egyébként még coniunctivus sem volt a szövegben. A coniugatiós kategóriát azonban nem szabad téveszteni! A személyt, számot sem! 10) Kedves szóátírási hiba a *laetus* értelmezése, miszerint Gaius „kövéren” ünnepelte nagyapja születésnapját.

Hagyományainknak megfelelően néhány kedves félrefordítást is nézzünk: (a mondatokat számoztuk a latin szöveg alapján)

1. 1) Megfigyelték ..., hogy az öregembereknek 64. életéve próbálkozások és vereségek után jön el.
2. 2) Ez az életkor a veszedelmek *felé* hajt; életük kritikus helyzetbe *köt* ki; válságos életévem partján kikötöttem.

3. 1) Ezt a levelet Caesar Augustus írta az unokájának ugyanakkor, a *galloknál* töltött évekről.

2) Caesar levelet írt önnön aggastyán koráról

4. 1) Kis számaram, vágytam (*desidero*) rád, mikor tőlem elutazol;

2) üdv, Gaiusom, legkedvesebb csacsím, akinek hiányát érzem, amikor távozzom (*abes*!)

5. 2) Legkedvesebb csacsikám, ó mikor jössz hozzám (*abes*):

6. A 63. éves ember élete általában kritikusan végződik; sok öreg emberrel haladtunk át a veszedelmes útra (?); az aggastyánok előtt 63. évükben próbát kell tennünk, stb.

Láthatjuk, sokszor figyelmetlenségből adódnak értelemzavaró hibák!

A személyt, számot, időt tudniuk kell a gyerekeknek. Sajnos sokan tévesztették az *első* és *második* coniugatiót is (*appellant, oro, vides*). Erre nem találunk magyarázatot. A grammatika nem játék, meg kell tanulni.

A latint 2. éve („kicsiknél” 3. éve is!) tanuló diákok *döntő* versenyén 118 gyerek jelent meg. Ezen a versenyen részt vevő diákok esélyesek az arpinói nemzetközi Cicero-versenyen való részvételre. Az első három díjazott tanuló és az első fokú dícseretések mérik össze tudásukat majd az arpinói válogató versenyen.

Az idei döntőben a versenyszöveg értelmező, segítő címe: „*Ki illet az ülőhely: a közhivatalt viselő fiút, vagy a magánember apját?*” A 10 sornyi szöveghez 13 magyarázó jegyzetet fűztünk, gondosan ügyelve arra, hogy véletlenül se legyen olyan szó a szövegben, amelynek keresése gondot okozhat. Az acc. c. inf. szerkezetre — itt is — felhívtuk a figyelmet. A nehézségnek ítélt utolsó mondatnak szinte minden szavát magyaráztuk.

Mi illik és mi nem? Aktuális kérdés, valamikor természetes volt a szülőkkel, idősebbekkel szembeni tisztelet. Mit tegyünk ilyen 'kényes' helyzetben, amikor a fiú 'többre' vitte apját? A természet törvénye szerint az idősebb mindig 'több' volt, mint a fiatalabb. A magabiztos tiszteletlenség mindig riasztó és minősítő.

Nem hagyhatom ki a költészet aranykora óriásának, Horatiusnak Maecenasnál történt bemutatkozása-ra emlékező sorait. A *libertinus* apától született, nem „*nobili genere*” költő tudta — vagy annál inkább tudta — mikor, hol, mit és hogyan kell tennie, hogy sem apjára, sem saját magára ne hozzon szégyent. Ismertessék meg kollégáink Horatius lelkét a kisebb gyerekekkel is:

non patre praeclaro, sed vita et pectore puro (Sat. I. 6.64)

Őszinte szavak. Önvallomás. Milyen egyszerű morális grammatikai gyakorló mondat: *pater praeclarus, vita pura, pectus purum* alkalmas az *-us, -a, -um* végződésű melléknevek gyakorlására hím-, nő- és semleges nemű főnevekkel

Beszámolómat a gyerekeknek is küldöm. Kérem a kollégákat, biztassák a diákokat, lelkesen tanuljanak tovább akkor is, ha a versenyen nem tudtak célba érni. Merjenek gondolkodni! Tudás nélkül — sajnos — lehet bárki sikeres, de ez múló „dicsőség”. El kell jutnunk saját magunkhoz, el kell jutnunk *Athénba, Rómába!* Ez könnyebb (írásban föltétlen), ha ismerjük a locativus szabályait: *'Athenas', 'Romam'*. A gyerekek az *'eiusdem praesidis'* a *'cum eo'*, a *'mutuam'*, az *'apposita'*, a *'pro cubiculi sui foribus'* félrefordításával rontották el dolgozataikat. Az *abl. abs. (Tauro...sedente)* és az *acc. c. inf.*-ok megértése most kevesebb gondot jelentett, mint az iskolai fordulón. Az egyszerű dolgokat bonyolították össze úgy, hogy ezáltal a szöveg lényegét nem értették meg. A *'pro cubiculi'*-t tartalmazó mondatot nem magyaráztuk. Itt rá kellett jönniük, hogy a *pro* + *abl.* nem tartozhat a *'cubiculi'*-hoz. Az *'appositus'* ige származék ismeretét (*pono* 3) feltételeztük, a *'kényelmes'* jelentés kikeresése ötletes volt, csak éppen nem jó.

Tanár kollégáinkkal beszélgetvén a verseny előtt, felmerült, hogyan kellene elejét vennünk annak, hogy csak 2 éve (kicsiknél 3 éve) tanuló diákok jöhessenek, ahogyan a verseny kiírásában szerepel. Válaszunk egyelőre ugyanaz: a kollégáknak kell tudniuk, valóban megfelel-e a kiírásnak a jelentkezés! Azt ellenőrizni lehetetlen, hogy valaki iskolán kívül (otthon vagy másutt) tanul-e, tanult-e még többet. Úgy tűnt, nem az órák száma dönt, hanem a jól megtanultak alkalmazásának *képessége*. Azt kell megtanítanunk, hogy ismerjék fel a tanultakat egy másik szövegen is. Ha pl. a *'cum'*-nak nem lehet *'mikor'* értelme, próbálkozzunk a *'val, -vel'* jelentéssel, ne erőltessük a *'mikor'*-t.

Az igazgató kollégáknak köszönjük megszokott együttműködésüket, hisz ők tudják, látják leginkább, hogy a latin nyelv és kultúra ismerete most talán segítőbb és élőbb, mint valaha.

Kollégáinknak fáradozásaitak köszönve kívánunk pihentető nyaralást, sok erőt, jó egészséget.

RIMÓCZI-HAMAR MÁRTA

A LATINT MÁSODIK ÉVE TANULÓ KÖZÉPISKOLÁSOK TANULMÁNYI VERSENYÉNEK VÉGEREDMÉNYE 1997/98. TANÉV

I. helyezett (megosztva):

Pintér Zsuzsanna (esztergomi Szent István Gimn.; tanára: Szabadiné Kutas Emese, ig.: Stróbl László)
Soproni Miklós (budapesti ELTE Radnóti Gyak. Gimn.; tan.: Nagy Piroska, ig.: Dr. Réz Gáborné)

II. helyezett (megosztva):

Ferencsik Edit (debreceni KLTE Gyak. Gimn.; tan.: Szilágyi Ilona, ig.: Titkó István)
Janurik Boglárka (székesfehérvári Vasvári Pál Gimn.; tan.: Tóth Erika, ig.: Juhász László)

III. helyezett:

Hoffman István (budapesti Apáczai Csere János Gimn.; tan.: Szőke Ágnes, ig.: Pósfai Péter)

I. fokú dicséretben részesült:

Adács Anna (Bp., Szilágyi Erzsébet Gimn. IX. b. o.; tan.: Baranyai Tiborné, ig.: Schneider Istvánné)
Andrási Noémi (Szolnok, Varga Katalin Gimn. 11. b. o.; tan.: Muci Józsefné, ig.: Botka Lajosné)
Béresi Ákos (Bp., II. Rákóczi Ferenc Gimn. 10. h. o.; tan.: Benő Kálmánné, ig.: Sasvári Márta)
Czakó Lőrinc (Bp., ELTE Trefort Ágoston Gyak. Gimn.; tan.: Bozóki Gabriella, ig.: Dr. Schróth Ágnes)
Csató Anita (Szeged, JATE Ságvári E. Gyak. Gimn. 10. a. o.; tan.: Szécsi Katalin, ig.: Dr. Kánitz József)
Forró Gergő (Székesfehérvár, Vasvári Pál Gimn. XI. A. o.; tan.: Tóth Erika, ig.: Juhász László)

Gyurik Katalin (Szolnok, Tiszaparti Gimn. 10. e. o.; tan.: Dobos Ferencé, ig.: Dr. Pataki Mihály)
 Herczeg József (Zalaegerszegi, Zrínyi Miklós Gimn. 10. d. o.; tan.: Simonné Bertók Éva, ig.: Horváth Attila)
 Magyar Éva (Bp., Berzsenyi Dániel Gimn.; tan.: Székely Lászlóné, ig.: Somogyi László)
 Marton Dániel (Bp., Vörösmarty Gimn. 6. b. o.; tan.: Szebehleczy Judit, ig.: Kerner Istvánné)
 Németh Éva (Bp., Jedlik Ányos Gimn. IX. a. o.; tan.: Hegyi Balázs, ig.: Zanatli Béla)
 Pintér Ildikó (Bp., Fazekas M. Gimn. II. d. o.; tan.: Török Márton, ig.: Sáska Géza)
 Szabó Ágnes (Hajdúnánás, Kőrösi-Csoma S. Gimn. 10. b. o.; tan.: Skopkó Istvánné, ig.: Debreczeni Imréné)
 Szabó Ernő (Szekszárd, Garay János Gimn.; tan.: Gesztesi Enikő, ig.: Lemle Béláné)
 Szilvási Szilvia (Orosháza, Táncsics Mihály Gimn. 7/8; tan.: Madarászné Jantos Szilvia és Bánkiné Borbély Mária; ig.: Blahó János)
 Urbán János (Kecskemét, Piarista Gimn. 10. b. o.; tan.: Dósa Attila, ig.: Futó Béla)
 Vadász Mária (Debrecen, Tóth Árpád Gimn. 10. f. o.; tan.: Dr. Németh Béláné, ig.: Kertész Béla)
 Zsiga Andrienn (Zalaegerszeg, Zrínyi Miklós Gimn. 10. d. o.; tan.: Simonné Bertók Éva, ig.: Horváth Attila)

II. fokú dicséretben részesült:

Albert Nikolett Zita (Hódmezővásárhely, Bethlen G. Ref. Gimn. 10. D. o.)
 Bérczes Nóra (Bp., Szilágyi Erzsébet Gimn. IX. b. o.)
 Bognár György (Bp., Eötvös J. Gimn. 10. b. o.)
 Bóka Gábor (Bp., Németh László Gimn. VIII. b. o.)
 Bors Péter (Győr, Czuczor Gergely Bencés Gimn. 10. c. o.)
 Buri Adél (Orosháza, Táncsics Mihály Gimn. II/b. o.)
 Daruházi Ágnes (Bp., Fazekas M. Gimn. II. b. o.)
 Dusik Anita (Mezőtúr, Szegedi Kis István Ref. Gimn. 10. a. o.)
 Horváth Emőke (Szigetvár, Zrínyi Miklós Gimn. 10. a. o.)
 Juhász Katalin (Debrecen, Svetits Kat. Gimn. 10/a. o.)
 Kabai Anikó (Jászberény, Lehel Vezér Gimn. 9. n. o.)
 Kiss Béla (Miskolc, Fráter György Kat. Gimn. 8. a. o.)
 Kiss Rózsa (Bp., Eötvös J. Gimn. 10. e. o.)
 Kókai Zsuzsanna (Bp., Szilágyi Erzsébet Gimn. 8. b. o.)
 Komáromy Gergely (Gödöllő, Török Ignác Gimn. VIII. a. o.)
 Kővári Balázs (Bp., Piarista Gimn. II. 10. c. o.)
 Kuslits Anna (Bp., Budapesti Evang. Gimn.)
 László Viktória (Kecskemét, Bolyai János Gimn. 10. a. o.)
 Medvedovszky Béla (Bp., Budapesti Evang. Gimn.)
 Mile Orsolya (Érd, Vörösmarty Gimn. 3. d. o.)
 Pojják Klára (Bp., Lónyay u. Ref. Gimn. 9. a. o.)
 Sarbak Péter (Bp., Piarista Gimn. II. 10. c. o.)
 Szabó Orsolya (Makó, József Attila Gimn. 8. o.)
 Szőke Rita (Bp., Jedlik Ányos Gimn. 7. a. o.)
 Tollár Tamara (Szekszárd, Garay János Gimn.)

MEGEMLEKEZÉSEK

ADAMIK BÉLA

SZIDAROVSKY JÁNOS EMLÉKEZETE

IOHANNI HARMATTA
MAGISTRO DILECTISSIMO
OCTOGENARIO

Szidarovszky János életművének részletes feldolgozásával és értékelésével mindmáig adós tudományunk. Ez annak ellenére így van, hogy nem sokkal halála után Szemerényi Osvald és Harmatta János méltó, de rövid megemlékezést írt róla. Mivel 1997-ben volt halálának ötvenedik évfordulója, itt az alkalom, hogy ókortudományunk eme régi adósságát törlesszük. Ezt a biográfiát azzal a szándékkal készítettük, hogy egyben betekintést adjunk a magyar indogermanisztika 20-as és a 30-as évekbeli történetébe is.

Szidarovszky János 1881. október 21-én született Újpesten. Neve lengyel származást sejtet, és csakugyan: a Szidarovszky család lengyel eredetű, amit az utódok mindmáig büszkén számon is tartanak.¹ A lengyel ős a családi hagyomány szerint a következőképpen került magyar földre: A múlt század közepén a három részre szakított Lengyelország keleti felén az orosz cár volt az úr, amelyben a lengyelek — miként a többi megszállt országrészben — rendre lázadoztak az elnyomás ellen. A Szidarovszky család is így került egy felkelésbe, melyet az orosz csapatok kíméletlenül levertek. A megtorlás nem maradt el. Sok más hazafival együtt a Szidarovszky család tagjait is halálra ítélték. A szülőknek végig kellett nézniük két idősebb fiuk kivégzését, utána kerültek ők is hóhérkézre. A harmadik, 1837-ben Krakkóban született, akkor 13 éves fiút, Jánost sikerült megmenekíteni. Jótét lelkek adták kézről kézre, bujtatva az üldözők elől. Kalandos úton magyar földre került, ahol az ország a pár éve elbukott szabadságharcot gyászolta. A lengyel fiú itt talált második hazára, és amikor felnőtt, magyar lányt vett feleségül.² A lányt Páldy Gizellának hívták (született Budapesten 1856-ban), aki annak a Páldy Lajosnak (szül. 1826) volt a leánya, akiről a családi hagyomány úgy tudja, hogy Deák Ferenc jó barátja volt (hét nyelven beszélt).

Az ő gyermekük volt tehát az 1881-ben született Szidarovszky János, aki a budapesti evangélikus gimnáziumban 1900. június 13-án nyert érettségi bizonyítványt. Ezt követően latin-magyar szakos hallgatóként nyolc félévet töltött a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Bölcsészkarán. 1904. október 7-én tette le (doktori) szigorlatát, melynek főtárgya magyar irodalom volt (Hazafias líránk 1819—49), melléktárgyai pedig magyar nyelvészet és latin philologia. 1905-ben szerezte meg tanári oklevelét. Jó ideig gimnáziumokban tanított: először egy évig Óbudán, majd Temesvárra került, utána pedig Szolnokra. Még 1906-ban megnősült, feleségül vette Battlay Mária, 1908-ban megszületett leánya, Mária, majd 1913-ban fia, aki szintén a János nevet kapta. 1914-től Budapesten, a kőbányai Szent László gimnáziumban folytatta tanári pályafutását. Valószínűleg 1920-ban a kőbányai Széchenyi István-reálgimnázium állományába került, de idehelyezése után azonnal áthelyezték a Tanárvizsgáló Bizottsághoz (a továbbiakban TVB), majd a Tanárképző Intézetnek is tagja lett. Ez az esemény olyan fordulatot jelentett Szidarovszky János életében, amely egész további pályafutását meghatározta.

¹ Szidarovszky János fiától, az 1997-ben 84. életévét betöltő ifjabb Dr. Szidarovszky Jánostól sikerült édesapja életére és pályafutására vonatkozó, eddig nem ismert adatokat és dokumentumokat beszerezni. Ezért itt fejezem ki köszönetemet. Az újonnan előkerült és itt publikált leveleket a család az MTAK Kézírtárának adományozta, ahol azokat a 11/1999-es Növekedéskönyvben vették állományba.

² *Kondor Endre*: Józsefvárosi családrege. Glos Polonii (Bem Egyesület Híradója). 25 (1995 március) 22. (Interjú ifj. Szidarovszky Jánossal és nevével); Szidarovszky János saját, ill. szüleinek és anyai ági nagyszüleinek pontos születési adatait az Akadémia Kézírtárában őrzött Származási táblázata tartalmazza (jelzete: K 1233:72), amelyet Klotildligeten töltött ki 1941. V. 31-én.

A vallás- és közoktatási miniszter rendeletéből 1920. november 18-án kelt határozat „dr. Szidarovszky János, bpesti X. ker. kőbányai áll. főgimn. tanárt jelenlegi illetményeivel szolgáltatással a bpesti orsz. középiskolai tanárvizsgáló bizottság irodájába” osztotta be.³ Ez lényegében azt jelentette, hogy az eddig csak gimnáziumokban oktató, nemskára negyvenedik életévébe lépő tanár ettől fogva az egyetem keretein belül folytathatta pályafutását.⁴

Szidarovszky a tanrendek tanúsága szerint 1924 tavaszi félévétől kezdi meg oktatási tevékenységét az egyetemen. Már harmadik féléve oktat, amikor „Dr. Szidarovszky János egyetemi helyettes tanárt és főgimnáziumi rendes tanárt” 1925. március 31-én felterjesztik a TVB classica-philologiai bizottság tagjának.⁵ Az egyetemi helyettes tanári címet valószínűleg 1925 elején kapta meg.⁶ Az Egyetemi Almanachban Szidarovszky János neve az 1924–25. tanévre kiadott kötetben jelenik meg először a bölcsészkar „Helyettes tanárok” címszó alatt: bölcsészdetektor, a *Budapesti Orsz. Tanárvizsgáló Bizottsághoz* szolgáltatással beosztott gyak. középisk. tanár, az indogermán összehasonlító nyelvészet helyettes tanára. X., Szabóky-utca 42. sz.” Ez ismétlődik az 1929–30-as tanévig. Ezt az 1930–31. tanévre a köv. meghatározás váltja fel: „a Budapesti Áll. Középiskolai Tanárképző-Intézet” (az 1942–43-as tanévig változatlan). Ez nem jelenti azt, hogy Szidarovszky csak 1930-tól lett volna a Tanárképző Intézet tagja, ugyanis az egyetemi tanrendek tanúsága szerint már az 1924–25-ös tanévtől tartott tanárképző intézeti előadásokat az egyetemen. A TVB iratai között a minisztérium 1925. szeptember 14-én kelt levelének tanúsága szerint a tanárképző intézet felterjesztésére Szidarovszkyt a „Tanárképző Intézet” is” beosztották szolgáltatással.⁷ Ennyiben helyesbíthetjük a Magyar Életrajzi Lexikon Szidarovszky Jánosról szóló pár soros cikkét, mely szerint „1929-ben tanárképző intézeti tanár”.⁸ Szidarovszky tehát lényegében ettől fogva egyetemi oktató volt.⁹

A fenti bejegyzés megváltoztatásából az sem következik, hogy Szidarovszky 1930-tól már ne lett volna a Tanárvizsgáló Bizottság tagja.¹⁰ A Magyar Életrajzi Lexikon szerint 1940-ig, nyugdíjazásáig volt TVB-tag. Az 1920-tól TVB-tag és ezen belül 1925-től classica-philologiai (al)bizottsági tag Szidarovszky 1930-tól 1940-ig ugyanezen bizottság jegyzője is volt.¹¹ Sőt még nyugdíjazása után is évről évre, még az 1943–44-es tanévre is¹² kinevezték classica-philologiai bizottsági tagnak.

³ ELTE Levéltár 14., Középisk. TVB e./ iratok 1920–29. A határozat azt is közli, hogy a „nevezettnek munkakörét a felterjesztésben megjelölt keretekben az Elnökség fogja kijelölni. Feladata lesz egyúttal a zárt-helyi írásbeli vizsgálatokon az ellenőrzés is.” A minisztériumi kinevezésen található ellenjegyzés szerint Szidarovszky 1920. december 6-án jelentkezett Melich János alelnöknél szolgáltatással.

⁴ Az 1863-tól 1949-ig fennálló Tanárvizsgáló Bizottság (a továbbiakban TVB) ugyanis a Tanárképző Intézethez kapcsolódva kiegészítő képzést adott az egyetemen a tanárjelöltek számára. A TVB szervezetileg független volt az egyetemtől, de feladatai és személyi kapcsolatai szorosan a bölcsészkarhoz fűzték. Vö.: Egyetemünk történetének levéltári és kéziratári forrásai 1635–1970 I–II. (Budapest 1982) 48. skk.

⁵ Mint 3. jegyzet, TV. 1031./1924–25. szám. Kinevezését l. uo. TV. 26. szám/1925–26.

⁶ A Tanárképző Intézet Elnökségének 1922–27 között keletkezett iratanyagához készült mutatókönyv szerint az 1925–26-os iratok között volt 53. szám alatt „Sz. J. dr. indgerm. nyelv. tanszék helyettesítése” c. irat is, ez azonban nem maradt fenn, mivel a 20-as évek anyaga nagyrészt megsemmisült.

⁷ Mint 3. jegyzet, TV. 332./1925–26 szám alatt.

⁸ *Kenyeres Agnes* (főszerk.): Magyar Életrajzi Lexikon II. (Budapest 1969) 766.

⁹ Az 1870-től 1949-ig fennálló Tanárképző Intézet ugyanis, ha szervezetileg nem tartozott is az egyetemhez, azzal mégis egy épületben volt elhelyezve, és feladatköre a Bölcsészeti Karhoz fűzte, annak munkáját egészítette ki. Élére a miniszter nevezett ki igazgatót, tagjait a Bölcsészeti kar tanártestületéből választották, és feladata a tanárjelöltek szaktárgyukban való alaposabb kiképzése és az iskolai gyakorlat megszervezésének segítése volt. Vö.: Egyetemünk történetének levéltári és kéziratári forrásai 1635–1970 I–II. (Budapest 1982) 53.

¹⁰ A Magyar Tudományos Akadémia 1936. évre szóló Almanachjából tudjuk (30. sk.), hogy Szidarovszky még ekkor is „a budapesti Állami Középiskolai Tanárvizsgáló-Bizottsághoz beosztott tanárképző-intézeti gyakorló középisk. tanár,” sőt „ugyane bizottság tagja és jegyzője”.

¹¹ Mint 3. jegyzet, TV. 520–33/1930 szám és TV. 1979/1934–35. szám alatt.

¹² Mint 3. jegyzet, TV. 2632./1939–40, TV. 1193./1942, TV. 902./0942. Az 1944–45-ös tanévre a felterjesztésben nevét már áthúzták, és helyére egykori tanítványa, Szemerényi Oszvald került.

Szidarovszky tehát e két egymástól szinte elválaszthatatlan intézménynek még 1940-es nyugdíjba vonulása után is tagja volt egészen addig, amíg egészségi állapota ezt engedte. Véglegesen az egyetemi élettől és az oktatástól az 1943/44-es tanév tavaszi féléve után vonult vissza, ahogy ezt a tanrend is tanúsítja.¹³ Fő jövedelme azonban nyugdíjba vonulásáig középiskolai tanári fizetése maradt, emellett a TVB-i és tanárképző intézeti tevékenységéért rendszeres tiszteletdíjakban részesült.¹⁴

Szidarovszky pályafutásában nem kedvező változás volt a helyettes egyetemi tanári cím elvesztése. Az Egyetemi Almanachban neve és titulúrája a „Helyettes tanárok” címszó alól az 1931–32-es tanévtől átkerült a „Megbízott előadók”, majd az 1932–33-as tanévtől a „Szünetelő tanszékeket ellátó megbízott előadók” címszó alá. Ez a változás a következő eseményekkel függött össze.

Az 1873-ban alapított Indogermán Összehasonlító Nyelvészeti Tanszékről 1920-tól felfüggesztették, majd 1924. december 31-ével nyugdíjazták Schmidt Józsefet, aki ott 1910. november 22-től nyilvános rendkívüli tanár, majd 1914. szeptember 9-től nyilvános rendes tanár volt. Nyugdíjazása egyfajta bosszú volt bizonyos egyetemi körök részéről Schmidtnek a proletárdiktatúra idején vállalt szerepe miatt.¹⁵ Ennek az lett a következménye, hogy a tanszéket nem töltötték be, és különféle okok miatt nem is akarták betölteni, hanem helyettesítéssel kívánták megoldani a tanszék oktatási feladatait. Ekkor tűnik fel Szidarovszky János, aki az egyetemi tanrend tanúsága szerint már 1924 tavaszán elkezdte egyetemi oktatói tevékenységét.

Miért éppen Szidarovszkyt választották ki a helyettesítésre? Ha erre egyáltalán volt lehetősége, ajánlhatta őt Schmidt is utódjául, mivel tanítványa volt. Ezt azért nem tartom valószínűnek, mert Schmidt már 1919–1920-tól fel volt függesztve. Döntőbb volt Melich János támogatása, aki egész pályája folyamán baráti szeretettel segítette Szidarovszkyt, azt azonban nem sikerült elérnie, hogy ki is nevezzék. Ennek több oka lehet. Az egyik ok bizonyára az volt, hogy a nehéz anyagi körülmények között lévő egyetem így megtakarított egy professzori fizetést, a másik ok abban a csoportharcban keresendő, melynek keretében két jelölt versengett Schmidt tanszékéért: a Melich-körhöz tartozó Szidarovszky és a Németh Gyula köréhez tartozó Gaál László.¹⁶ Ezek a körülmények végül oda vezettek, hogy egyikőjüket sem nevezték ki a tanszékre.¹⁷

A tanszék betöltetlensége pedig különösen veszélyesnek bizonyult ebben az időben. A Trianon utáni Magyarország katasztrofális anyagi helyzete ugyanis előrevetítette az egyetemi léépítések rémképét. 1923-tól kezdve a közoktatásügyi minisztérium 20 százalékos apasztást írt elő az egyetemnek, azaz több tanszéket meg kellett szüntetni. A Bölcsészkar évekig tartó védekező harcba kezdett, ennek ellenére azonban sorban kezdtek törölni bizonyos tanszékeket. A léépítésekbe többek között belekerült az indogermán összehasonlító nyelvészeti tanszék is, az egyik klasszika filológiai, a sémi filológiai és a keleti népek ókori történetének tanszékeivel egyetemben. 1930-ban a miniszteri tanács még mindig 6 év alatti 10 százalékos apasztást írt elő az egyetemnek, amelyet a közoktatásügyi miniszter 1932-ben megtoldott öt bölcsészeti tanszék törlésének indítványozásával. Az egyetem bölcsészeti kara mást tenni nem tudván, a tanítás érdekében tiltakozott a tanszékeinek megszüntetése ellen, és a tanszékek be nem töltését csak ideiglenes szüneteltetésnek tekintette, továbbá ezek ellátásáról helyettesítés vagy megbízás útján igyekezett gondoskodni.¹⁸ Az indogermán tanszék törlésének

¹³ Neve az 1943–44-es Egyetemi Almanachban is szerepel (már csak a neve, mert a háborús helyzet miatt a titulúrákat már nem tüntették fel az igénytelen kivitelűvé vált almanachban).

¹⁴ Fizetése nyugdíjba vonulása előtt (a VI. fizetési osztály 1. fokozatában) havi 555 pengő volt, ehhez jöttek a különféle tiszteletdíjak. Nyugdíja pedig 543 pengő 50 fillér volt, vö. Sz. J. (1940. július 1-től kezdődő hatállyal saját kérelmére) nyugállományba helyezéséről szóló határozatot, mint 3. jegyzet, TV. 2504./1940.

¹⁵ Schmidt Józsefhez (1868. XII. 25. — 1933. X. 1.) lásd *Mády Z.*: Schmidt József halálának 30. évfordulója. AT 10 (1963) 131–153; folytatása AT 11 (1964) 157–188.

¹⁶ Az információ Harmatta Jánostól származik. Ifjabb Szidarovszky János tudomása szerint apját felterjesztették a kinevezésre, de mivel nem egyöntetűen támogatták, meghívására nem került sor.

¹⁷ Annak idején Schmidt kinevezése is sokáig váratott magára. Az egyetemen ugyanis a megürlt tanszékek betöltése nem ment mindig simán és gyorsan. Jellemző, hogy Szentpétery Imre erre a jelenségre éppen az indogermán nyelvészeti tanszéket hozza példának. A Mayr Aurél nyugdíjazásával megürlt tanszék 1905-től 1909-ig nem volt betöltve, az 1909-ben meghirdetett pályázat alapján csak ekkor nevezték ki Schmidt Józsefet. Vö. *Szentpétery I.*: A Bölcsészettudományi Kar története. Budapest 1935, 588.

¹⁸ Szentpétery, 632. skk.

pontos idejét Szentpétery nem közli, ezt azonban kikövetkeztethetjük Szidarovszky nevének és titulájának az áthelyezéséből a „Megbízott előadók” címszó alá. Mivel ez a változás az 1931–32-es tanévben történt, a tanszék megszüntetését 1931-re teszem, és valószínűleg az 1930-as miniszteri tanács döntésének következménye, amely az 1930/31-es állami költségvetéshez képest rendelte el a 6 százalékos leépítést. Az 1924-től betöltetlen indogermán tanszékot tehát 1931-ig sikerült megvédeni, amit tulajdonképpen eredménynek is tarthatunk az akkor állapotok ismeretében. A tanszékért való védelmi harc sikeres folytatását elsősorban Melich Jánosnak tulajdoníthatjuk. 1931-től azonban nem volt hová hátrálni, és az amúgy is betöltetlen tanszék az „ideiglenes szüneteltetés”, azaz ténylegesen a megszűnés sorsára jutott. A tanszékot csak 1947-ben élesztették újra, amikor Szemerényi Öszvaldot kinevezték, aki 1948-ban elhagyta az országot. Így a végleges újjászervezés csak Harmatta Jánosnak köszönhető, aki 1952-től 1987-ig vezette a tanszékot.¹⁹

Szidarovszky János ilyen nehéz körülmények között próbálta meg egy tudomány szak folyamatosságát fenntartani. 1932–33-tól tehát a „szünetelő tanszékeket ellátó megbízott előadók” között mint az „indogermán összehasonlító nyelvészet előadója” folytatta egyetemi oktatói tevékenységét. A következő módosulás az almanachi bejegyzésben az 1934–35-ös tanévtől jelenik meg: „címzetes középiskolai igazgató”.²⁰ Titulájának újabb gyarapodását jelenti az 1935–36-os tanévtől a „Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja” bejegyzés, amely minden bizonnyal pályájának csúcsát jelenti. Akadémiai tagságát igazoló oklevele szerint 1935. május 16-án választották levelező taggá.²¹ Ez a kitüntetés elismerése volt Szidarovszky tudományos és oktatói tevékenységének, beválasztása nagyrészt fő műve megjelenésének köszönhető, amelyre még visszatérünk. Megválasztásában biztosan meghatározó szerepe volt az atyai jóbarátnak és kollégának, Melich Jánosnak is, aki ekkoriban az Akadémián igazgató és osztályelnök volt, és aki Szidarovszky székfoglalója (1936. január 7.) alkalmából meleg hangú beszédében üdvözölte az új tagot.²² Az akadémiai tagságot egyfajta kárpótlásnak is tekinthetjük az egyetemi tanári kinevezés elmaradásáért, amelyre a tanszék 1931-es megszüntetése után Szidarovszkynak már semmi esélye sem maradt. Az utolsó gyarapodás az Egyetemi Almanachban az 1937–38-as tanévtől jelenik meg: „tanügyi főtanácsos.”

Szidarovszky János életében a tudományos kutatás az oktatás függvénye volt, így esetében e két terület egymástól el nem választható. Oktatói és tudományos tevékenysége szintén két szakaszra osztható, és a két szakaszt elválasztó határvonal mindkét esetben ugyanaz az esemény: egyetemre kerülése.

Az első szakasz ennek következtében 1904-től 1920–21-ig tart. Ez idő alatt Szidarovszky gimnáziumokban tanított latint és magyart. Úgy tűnik, tevékenysége szinte kizárólag az oktatásra irányult, mivel több mint 15 év alatt mindössze öt publikációja jelent meg, igaz, ebből három önállóan látott napvilágot. Az első doktori dolgozatának megjelentetése volt 1904-ben, a magyar irodalom 1819 és 1849 közötti hazafias líratermésének feldolgozása (bibliográfia, 1. tétel). Ennek az irodalomtörténeti érdeklődésnek később nem lett folytatása, az ifjú tanár figyelme egyre inkább a latin filológia felé fordult, és mellette már csak a magyar nyelvészet kapott olykor teret. A latin filológia felé fordulást jelzik az 1907-ben és 1908-ban megjelent rövid bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott Cicero-fordításai is (b. 2, 3), magyar nyelvészeti érdeklődését tanúsítja két rövid közleménye 1911- és 1921-ből, a Magyar Nyelvben magyar szótörténeti adalékokkal (b. 4, 5).

Érdekes megjegyzésre bukkantunk Melich Jánosnak Szidarovszky akadémiai székfoglalója alkalmával tartott üdvözlő beszédében (b. 34.): „Levelező tagsági okleveledet azzal a bensőséges kívánsággal adom át, hogy mindazt megvalósíthasd, amit magad elé tűztél, *így megvalósíthasd igen előrehaladott állapotban lévő nagy latin-magyar és magyar-latin szótáradat.*” Ez a szótár sohasem jelent meg. Kérdésemre ifj. Szidarovszky János azt válaszolta, hogy Melich csak félreértésből említette ezt a szótárt, amely 1936-ban már cédula formában sem létezett. Ifjúkorában ugyanis a fiatal tanár elhatározta, hogy olyan latin szótárt fog készíteni, amely

¹⁹ *Diószegi István* (szerk.): *Az ELTE BTK története 1635–1985*. Budapest 1989, 188.

²⁰ Ezt a kitüntető címet egyetemi oktatói tevékenységéért kapta, ami egyben előrelépést is jelenthetett a fizetési ranglétrán.

²¹ Ezt követően több akadémiai bizottságba is beválasztották, így a Classica-philológiai Bizottság tagja volt 1936-tól 1943-ig, a Nyelvtudományi Bizottság tagja 1937-től 1943-ig, sőt A középkori latinság szótárának (Magyar Nemzeti Bizottság) is tagja volt 1940-től 1943-ig, majd 1943-ban a Szótári Bizottság tagja.

²² L. a bibliográfia (továbbiakban b.) 3. tételét.

a klasszikus latin auktorok és egyéb kiválasztott latin szövegek eredeti feldolgozásán fog alapulni. Elkezdte feldolgozni a latin remekírókat és a latin Bibliát is kicédulázta, olykor hajnalig dolgozva rajtuk. E hatalmas munkát az tette lehetővé, hogy nem hívták be katonának az első világháborúban, mert erősen rövidlátó volt. E hatalmas vállalkozás folytatását azonban megakadályozta a betegség: 1919-ben olyan súlyosan megtámadta a tbc, hogy fél tüdejét ki kellett venni. Egészségi állapota annyira megrendült, hogy orvosi tanácsra lemondott a szótári munkálatok folytatásáról, sőt arra a fájdalmas elhatározásra jutott, hogy a félig kész szótárt megsemmisítette. Melich János előtt a szomorú eseményt nyilván titokban tartotta, így kerülhetett arra sor, hogy több mint tizenöt évvel ezután Melich a szótár mielőbbi befejezését kívánta a frissen beválasztott akadémikusnak.

A családi hagyományt és Melich megjegyzését alátámasztja az az 1912-ben íródott levélke (az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában az egyetlen Szidarovszky Jánossal kapcsolatos dokumentum), amely igen fontos pályafutása első szakaszának rekonstruálása szempontjából.²³ Ezt a levelet 1912. december 7-én Lehr Albert, a kiváló Arany-kutató (1882-től akadémikus, 1873 és 1898 között a budapesti evangélikus gimnázium tanára, a Magyar Nyelv c. folyóirat alapító munkatársa) írta Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alapítójának Szidarovszky János érdekében. Rövidsége és fontossága miatt az alábbiakban közöljük:

„Kedves Barátom!

Szidarovszky János, társaságunk tagja, most Szolnokon áll. főgymn. tanár, már régóta fut-fárad, hogy Budapestre jöhessen, a hol született s ahol özvegy anyja él — elhagyottan. Most új alkalom nyílik, mert Ujpesten megüriült egy latin-magyar tanári állás: Folyamodott is. De...! a minisztérium [...] Balogh Jenő államtitkárnak (aszongyák) van már választottja, s így János barátunknak kétes a dolga.

Arra kérek, kedves barátom, hass valahogy Baloghra, ha ismerek, személyesen, ha nem, hát más valaki által vagy akár révén, hogy szegény Szidarovszky (alliteratio) haza kerülhessen. Ez nagy örömet szerezne nekem is, mert jeles tanítványom volt, s mióta tanár folyvást dolgozik (*körülbelül 6 év óta egy latin-magyar szótáron*), az akad. nagy szótárnak is cédulázója. Ha valaki, hát ő megérdemli a pártfogást, a mi neked úgy is félszázad óta — betegséged. Tégy és tetessz tehát meg mindent érdekében. Tartsd tőle, hogy ha ez a reménye is füstbe megy, öngyilkos lesz, vagy ha jobban tetszik — maga gyilkosa.

Isten velünk!

Szeretve tisztelő barátod
Lehr Albert”

Ebből a levélből nemcsak azt tudjuk meg, hogy Szidarovszky körülbelül 1906-tól dolgozott latin szótáran, hanem azt is, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagja és az akadémiai nagyszótár cédulázója volt. A Nyelvtudományi Társaság 1912. januári ülésén választotta tagjai sorába Szidarovszkyt, mégpedig éppen egykori gimnáziumi tanára, Lehr Albert javaslatára. Ezt maga Szidarovszky árulja el a Társasághoz 1912. március 2-án Szolnokon írt rövid levelében, amelyben a Magyar Nyelv elmaradt februári számának megküldését kéri.²⁴ Ami pedig akadémiai szótári munkásságát illeti, kezdetének pontos időpontját nem ismerjük; annyi biztos, hogy 1912 előtt is részt vett a szótár munkálataiban. Ennek terméke lehet az a dátum nélküli kézirat is, amelyet az Akadémia Kézirattára őriz, s amelynek címe „Betegségneveink a XVIII-ik századvégi orvosi könyvekben.”²⁵ Ezt a 16 oldalas közleményt Szidarovszky Szolnokon írta, feltehetőleg valamikor 1906 és 1913 között, és a címben megjelölt művekből a NySz-ban nem szereplő betegségneveket gyűjtötte ki.²⁶ Mint az MTA Szótári Bizottságának vidéki gyűjtője ilyen módon juttathatta el jelentéseit a bizottsághoz.

Budapestre való visszakérülését követően továbbra is az akadémiai szótár gyűjtője maradt, sőt az MTA Szótári Bizottságának kérésére a közoktatási minisztérium 1919 végén két további gimnáziumi tanárral egye-

²³ Jelzete: H 230/45.

²⁴ MTA Kézirattára, jelz.: Ms 4239/99.

²⁵ Jelzete: Ms 6030/384. 1995-ben került a kézirattárba Kovalovszky Miklós hagyatékából.

²⁶ NySz = Magyar Nyelvtörténeti Szótár I–III. Szerk. Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budapest 1890–93.

temben „a folyó tanév végéig iskolai kötelességük alól felmentette, s a MTA Sz. B.-nak rendelkezésére bocsátotta”.²⁷ A sors azonban úgy rendelte, hogy Szidarovszky ne akadémiai szótári cédulázóként folytassa pályafutását. Mint láttuk, 1920 decemberétől már mint TVB-tag tevékenykedett az egyetemen, és más feladat volt neki szánva. Ennek következménye volt, hogy a vallás- és közokt. minisztérium a Szótári Bizottságtól „Szidarovszky János állami főgymnasiumi tanárt visszarendelte,” és helyére más tanárt osztottak be.²⁸

Szidarovszky munkásságának gerincét pályafutásának első szakaszában a gimnáziumi oktatás alkotja, s mellette elsősorban lexikográfiai tevékenységet folytat. Az 1905 és 1920 közötti szakasz azonban nem egyenes fejlődést tükröz, hanem megint két részre osztható. Az első rész a vidéki tanárkodás kora: ezek az évek megviselték a fiatal tanárt. Távol édesanyjától és a számára az életet jelentő budapesti tudományos szellemi-kulturális élettől, eluralkodott rajta némi depresszió, de életét biztosan nem unta meg. Lehr Albert nyilván nyomásgyakorlás céljából találta ki tanítványa öngyilkossági szándékát, hiszen az istenhívő Szidarovszkynak leánygyermek mellett hatalmas életösztöne is volt, amely később is segítségére volt, például a betegségek átvészelésében. Ráadásul 1913 márciusában Budapesten megszületett fia, János. Szidarovszky ekkor még mindig Szolnokon tanított. Idővel a sok fáradozás és pártfogókeresés,²⁹ hogy Budapestre kerülhessen, eredményre vezetett: fia visszaemlékezése szerint áthelyezését édesapja végül is egy bizonyos Tóth fő(al?)ispánnak köszönhette, akinek a fiát ötödikes korában latinból megbuktatta, és a gyerek ettől kezdve szorgalmasan tanult, majd később jelesre érettségizett. 1914-ben tehát a kőbányai Szent László-gimnázium tanára lett, visszaköltözhetett nagyapjának családi házába. Ekkortól kezdve biztos háttérrel folytathatta kedves tevékenységeit: a tanítást és lexikográfiai munkásságát. Ez utóbbról azonban 1919 körül le kellett mondani súlyos tbc-betegsége miatt. A sok éven át szótárába ölt munkának csak egy publikált terméke lett: 1925-ben megjelent tanulmánya az Egyetemes Philológiai Közlönyben (b. 9).

A lassan negyvenéves, betegségtől megkínzott és félkész szótárát elégető, némileg megkeseredett, de biztos családi háttérrel rendelkező tanár azonban ekkor új feladatot kapott az élettől: ez a nagy feladat az 1919 végén felfüggesztett és oktatói tevékenységét abbahagyó Schmidt József helyettesítése, egy tudományszak folyamatosságának fenntartása volt. Noha csak 1924 tavaszán kezdi meg az egyetemi oktatói tevékenységét, és 1925 elején kapja meg a helyettes egyetemi tanári címet, valószínű, hogy 1920-ban már erre a feladatra (is) kizemelve kapott meghívást a Tanárvizsgáló Bizottságba, tehát az egyetemre. Ebben megerősít fő művének (b. 25) előszava is, melyben leírja, hogy az MTA classica-philológiai bizottsága megbízta őt latin és görög történeti nyelvtan megírásával, s hogy a nyelvtan kéziratának első része, a hangtan 1925-ben, a második része, az alaktan 1928 tavaszára készült el. Szidarovszky alaposságát ismerve, a nagyjából azonos terjedelmű hangtan megírására is minden bizonnyal legalább annyi idő kellett, mint az alaktanéra, ebből következően a megbízást valamikor 1922 környékén kaphatta. E megbízásnak pedig csak az lehetett az alapja, hogy Szidarovszky Schmidt József tanítványa volt, és őt szemelték ki felfüggesztett tanára esetleges helyettesítésére.

Felmerül a kérdés, hogy Szidarovszky hogyan lett Schmidt tanítványa. Mert az biztos, hogy tanítványa volt, noha ezt konkrétan Szidarovszky műveiben sohasem említi.³⁰ Melich üdvözlő beszédében (b. 34) viszont konkrét utalást találunk erre: „Az egyetemen Téged is hatalmába ejtett a nyelvtudomány. Lelkedet megbűvölték, gondolkodásodat mélységesen lekötötték boldogult tanárodnak, Schmidt Józsefnek indogermán nyelvtudományi előadásai.”³¹ Mindez csak azért jelent problémát, mert amikor Szidarovszky egyetemi hallgató volt

²⁷ Akadémiai Értesítő (AÉ) 31 (1920) 6. sk.

²⁸ AÉ 31 (1920) 262.

²⁹ A fenti Lehr Albert-levélke mellett ennek lehet terméke az a dátum nélkül fennmaradt névjegy is, melyen Szidarovszky édesanyja (özü. Szidarovszky Jánosné szül: Páldy Gizella, 1856–1932) jókívánságait küldi Angyal Dávidnak (1857–1943) és kéri, „hogy oly becses jóindulatában bennünket jövőre is részesíteni szíveskedjék” (MTA kéziratár Ms 809/140). A 20-as évek elején Angyal Dávid a Bölcsészkar dékánja volt.

³⁰ Fő műve (b. 25) 80. oldalán a kvalitatív-quantitatív ablaut tárgyalásánál lábjegyzetben csak annyit említ, hogy „az e-ő ablautnak mint külön ablautnemnek a tárgyalása, valamint az elnevezés Schmidt József egyetemi előadásából való.” Még tudománytörténeti áttekintő cikkében (b. 32) sem tesz említést arról, hogy Schmidt tanítványa lett volna (valószínűleg ekkoriban ezt mindenki tudta).

³¹ Ugyanezt szóban megerősítette nekem ifj. Szidarovszky János, valamint Harmatta János is.

(1900—1904 között), Schmidt még nem tanított az egyetemen! Schmidt József az egyetemi tanrendek tanúsága szerint csak 1909 tavaszán kezdte el egyetemi oktatói tevékenységét, és Szidarovszky ekkor még Szolnokon tanított. Szidarovszky indogermanisztikát egyetemi hallgató korában csak Mayr Auréltól tanulhatott, aki egyetemünkön 1873-tól 1905-ig, nyugállományba vonulásáig működött.³² Nyilvánvaló azonban, hogy Mayr, aki Schmidt József tanára is volt, nem volt döntő hatással az ifjú Szidarovszkyra, aki ekkor még inkább magyar irodalmi érdeklődésű volt, noha jó véleménnyel volt róla.³³ Szidarovszkyban a nyelvészeti érdeklődés csak a tízes évek elején ébredhetett fel (1912-től a Nyelvtudományi Társaság tagja), és szorított háttérbe minden egyebet. Amikor 1914-ben visszatért Budapestre, módja nyílt kielégíteni érdeklődését: minden bizonnyal ekkortól kezdett bejárni Schmidt előadásaira. Ezt nyugodtan megtehetette, mivel egyrészt nem hívták be katonának az első világháborúban, másrészt Schmidt mindig délutánonként tartotta óráit (általában kedden vagy szerdán, ill. szombaton 4 és 6 óra között), így tanítás után módja az egyetemet látogatni. Melich is rámutat arra (b. 34), hogy Schmidt nagy hatással volt Szidarovszkyra.

Melich jól látta, hogy Szidarovszky adott esetben képes lesz ellátni Schmidt helyettesítését. Szidarovszky valószínűleg már 1920 végétől — de 1922-től biztosan — készült Schmidt óráinak esetleges átvételére. Mivel azonban Schmidt ügye elhúzódott, és sokáig kétesélyes volt, nem kezdhetette el az oktatást egészen addig, amíg Schmidt eltávolítása végérvényessé nem vált. 1923 végén már nem lehetett tovább halogatni az órák megtartását, így Szidarovszky 1924 tavaszán megkezdhetette oktatói tevékenységét, és miután Schmidtet 1924. december 31-ével, 56 éves korában kényszernyugdíjazták, 1925 elején megkapta a helyettes egyetemi tanári címet.

Az 1924-től meginduló oktatói tevékenysége meghozta publikáló kedvét is: 1924-től sorra jelennek meg kisebb-nagyobb cikkei, oktatói tevékenységének „melléktermékei”. Nézzük hát, hogy milyen órákat tartott Szidarovszky az egyetemen.

Első és legfontosabb helyen az „*Indogermán összehasonlító nyelvtan*” c. előadását kell megneveznünk, amelyet heti 3 (!) órában tartott az 1923/24-es tanév 2., tavaszi félévétől az 1943/44-es tanév 2., tavaszi félévéig, két félév megszakítással (1941/42, 2. és 1942/43, 2.), húsz éven át! Emellett „*Latin történeti nyelvtan*” címmel tanárképző-intézeti előadásokat tartott, általában heti 2 órában. Szintén fontos volt a „*Görög történeti nyelvtan*” című tanárképző-intézeti előadássorozata, melyet szintén általában heti 2 órában tartott meg. E két előadássorozatát Szidarovszky egészen 1931-ig felváltva, ezt követően azonban egymással párhuzamosan tartotta.

Ez a három kurzus alkotta Szidarovszky oktatói tevékenységének gerincét. Emellett azonban — indogermanisztikai előadásainak kiegészítéseként — 1938-ig óind nyelvet is oktatott, általában heti két, olykor egy órában. Ezek az órák a klasszikus szanszkrit nyelv és irodalmi szövegek mellett a védikus irodalom szövegeivel és nyelvével is megismerkedhettek a hallgatók. Óind nyelvóráin kívül csak egy-egy alkalommal tartott fő előadásaihoz kapcsolódóan más kiegészítő órákat. Ilyenek voltak az indoiranisztika területéről: „*Az óind nyelv viszonya az óiráni nyelvekhez (fordítási gyakorlatokkal)*” címmel, heti 1 órában; „*Bevezetés az indoiráni nyelvek tanulmányába*” címmel, heti 1 órában; és „*Óperza feliratok*” címmel, heti 1 órában. A latin, ill. itáliai nyelvészet területéről pedig „*Latin nyelvészeti gyakorlatok*” címmel, heti 1 órában, „*Nyelvészeti gyakorlatok az itáliai nyelvek köréből*” címmel, heti 1 órában, és „*Bevezetés az oscus-umber nyelvbe*” címmel, heti 1 órában tartott kurzusokat.

Mint említettük, egyetemi oktatói tevékenységének megindulása termékenyítőleg hatott Szidarovszkyra, aki a *docendo discimus* elvét alkalmazva egyre jobban elmélyült szaktárgya megismerésében, és a megismert tudanyagot — mint jó pedagógus — egész pályafutása során másokkal megismertetni törekedett.

³² Itt jegyezzük meg, hogy a Schmidt kinevezési procedúrájának lassúsága miatt 1906 őszétől 1908 végéig szünetelt az indogermanisztikai órák megtartása!

³³ Mayrról úgy nyilatkozik, mint az indogermanisztikai tanszék „rendkívül nagy tudománya ellenére is csak igen kevésbé termékeny tanára”-ról (b. 32; 428). Ifj. Szidarovszky Jánosnak édesapja Mayrról azt mondta, hogy kitűnő nyelvérzéke volt, állítólag évente egy új élő nyelvet sajátított el, és nyaranta mindig ellátogatott abba az országba, amelynek nyelvét éppen tanulta.

E törekvés bizonyítékai egyrészt recenziói, melyekben a fontosabb új, külföldön megjelent indogermanisztikai (Bartoli, b. 10; Hirt, b. 21; Kieckers b. 23) latin (Stolz—Schmalz—Leumann b. 16) és görög Kieckers b. 17; Schwyer b. 26) nyelvtörténeti munkákkal ismertette meg a szakmai közönséget. Idesorolható az indogermán nyelvtudomány Brugmann Grundrissének 2. kiadása óta megjelent irodalmát vázlatosan bemutató, a középiskolai tanárok számára készült összefoglalása is (b. 13). Emellett azonban Schmidt József kiváló és ma is haszonnal forgatható, rövid nyelvtudományi bevezetését (b. 7), Dávid Antal Mezopotámia történetéről szóló könyvét (b. 12), valamint Brandstetternek az indonéz-indogermán nyelvrokonságot bizonyítani próbáló művét (b. 30) is ismertette.

Ezekből a recenziókból kiderülnek Szidarovszky tudományos kutatói és oktatói alapelvei. Schmidt József nyelvtudományi népszerűsítő munkájától — elismerése mellett — azt kéri számon (b. 7), hogy miért tartózkodott a vitás kérdések feszegetésétől. Rámutat, hogy Schmidt „nem érezteti sehol sem, hogy a nyelvtudomány elvi kérdései körül milyen harcok folytak, s hogy egyes kérdésekben nemcsak a külföldi, de még hazai nyelvtudósaink között is mekkora úr táton.” Kieckers görög történeti nyelvtanának ismertetésében (b. 17) is ugyanezt kéri számon a szerzőtől, és kijelenti, hogy nem ért vele egyet abban, hogy tudatosan kerüli más vélemények ismertetését, majd így folytatja: „A könyv értékét nagymértékben emelte volna, ha az övétől eltérő felfogásokat, feltevéseket és elméleteket is közölte volna. Így az olvasó csak azért, hogy a mű egységes legyen, egyrészt nem látja a tudomány eleven életét, fejlődését, másrészt abba a téves hitbe eshetik, hogy csupa megálapodott, kétségsbe vonhatatlan igazságot kap.” Szidarovszky azonban nemcsak másoktól kérte számon ezeket az elveket, hanem fő művében, latin-görög történeti nyelvtanában maga is százszázalékosan megvalósítani igyekezett azokat.

Könyvismertetései mellett a 20-as évek második felében örvendetesen megszaporodó kisebb-nagyobb közleményei jelzik sokrétű tudományos munkájának megélénkülését. E munkák közül egy-kettő még régi, fiatalokból származó érdeklődésének folyománya, de a többség már az új, szeretett tudományszakban való elmélyülés termékei. Minden bizonnyal lángokba hamvadt szótárírói tevékenységének lehet mellékterméke a latin szavak ún. rejtett quantitasának szótárbeli jelölésével foglalkozó tanulmánya (b. 9). Ma már a Thesaurus, ill. az Oxford Latin Dictionary ez ügyben viszonylag biztos kiindulópontul szolgál.

Másik régi, kedvelt tevékenységét, a szótörténeti anyaggyűjtést is folytatja, némileg módosult formában: Gombocz Zoltán és Melich János Magyar etimológiai szótárának munkálataiban vesz részt. Melich többnyire vele tárgyalja meg az indogermán etimológiákat, és ifj. Szidarovszky János visszaemlékezése szerint Melich sokszor meglátogatta e célból édesapját. E munkálatok (mellék)terméke Szidarovszkynak rövid, de ragyogó cikke a cigány *devla* szó jelentéséről és etimológiájáról (b. 19). Bár tanulmányában erre nem hivatkozik, fiától megtudtam, hogy annak idején a cigány szavakat és kifejezéseket anyanyelvi beszélővel is ellenőriztette: Magyar Imréhez, az intelligens és több dialektust is beszélő cigányprímáshoz járt konzultálni. Ide tartozik a *dumál* és *hyapog* szavak eredetét taglaló rövid közleménye is. A *devla* és a *dumál* szó eredeténél az újonnan megjelent magyar etimológiai szótár (EWUng) is Szidarovszky e közleményeire hivatkozik.

Szidarovszky közleményeiben mindig előbukkan a vérbeli pedagógus: Vayer Lajos latin stilisztikájához írt megjegyzéseiben a helyes latin kiejtés tanításának kérdésével foglalkozik (b. 8). A legújabb tudományos eredményekre hivatkozva és „nem törődve a nyelvtudományban járatlanok gúnyos mosolyával”, a restituált ejtés mellett tör pálcat, s szíve szerint azt a középiskolai oktatásban is bevezetné. Rámutat, hogy szakítani kell „az örökölt hagyományokkal ott, ahol a tudomány kézzelfoghatóan bizonyítja, hogy rossz csapáson jártunk.” Vayer Lajos válaszában elismeri a tudományos igazságokat, de hangsúlyozza, hogy a „gyakorlat embere itt kénytelen tudományos meggyőződéséből engedni. *Video meliora proboque, deteriora sequor.*” A kétféle latin kiejtés így mindmáig megmaradt: egyetemeinket többnyire a restituált, középiskoláinkban leginkább a hagyományos kiejtés van gyakorlatban.

E sokrétű tevékenysége mellett Szidarovszkynak még arra is jut ideje, hogy fordítson, igaz nem sokat: két rövid öind mese, ill. himnuszrészlet lefordítása mellett (b. 6; 15) I. Dareios legfontosabb feliratait ültette át magyar nyelvre (b. 14). E tanulmányában Szidarovszky részletes tudománytörténeti és történelmi áttekintés után adja először Dareios behisztuni feliratának, majd más történeti értékre nézve kevésbé fontos (persepolisi, naqš-i rustam-i, susai és suezi) feliratoknak a fordítását. A fordító alaposságára jellemző, hogy nemcsak

a latin betűs átírással készült kiadásokat vette tekintetbe, hanem — ahol lehetett — az eredeti ékírással felírtok fényképes kiadását is, és hogy ezeket maradéktalanul feldolgozhassa, még Bécsbe is elutazott,³⁴ Szidarovszkynak e fordításai, különösen a behisztuni feliraté, a legjobbak közé számítottak, s azokat csak Harmatta János, ill. Tóttóssy Csaba új fordításai utalták a tudománytörténet múzeumába.³⁵

Munkásságának további része konkrét indogermanisztikai kutatásainak közzététele, de meglepetésre itt csak kevés közleményt találunk, azok is röviddek, viszont nagy tudással és alaposággal vannak megírva. Ilyen rövid cikkeske foglalkozik pl. az indogermán mellékmondatok kötőszavaival (b. 11). Ennél terjedelmesebb és jelentősebb az a közleménye, melyben a latin tízes számnevekkel foglalkozik, s melyhez rövid fejtegetést csatolt a görög ὑπεῖς etimológiájáról (b. 18). Egy másik közleménye tárgyalja a görög *-r/nt-*tövek eredetét, melyhez csatolta pár sorban észrevételeit a latin *-aes* genitivusi rag eredetéről (b. 22). Ide sorolható még a *September-December* hónapnevek etimológiájával foglalkozó rövid tanulmánya is (b. 24). Ez utóbbi kivételével azonban e közlemények nem önmagukban értékelendők, hanem mint egy folyamatban lévő nagy munka melléktermékei. E munka pedig nem volt más, mint az a hatalmas szintézis, mely mindmáig egyedül áll nyelvtudományunk történetében.

Mint már utaltunk rá, Szidarovszky valamikor a húszas évek elején kapott megbízást az MTA classica-philologiai bizottságától, „hogy a legkiválóbb kézikönyvek és az újabb tudományos irodalom felhasználásával megszabott, rövid terjedelemben görög és latin nyelvtant, illetőleg egyelőre hang- és alaktant”³⁶ írjon főleg egyetemi hallgatók számára. Ez a mű — Szemerényi Osvald szavaival (b. 35) — egy olyan „nagyra hivatott és ifjúságunk továbbfejlődése szempontjából felbecsülhetetlen jelentőségű” sorozatnak lett volna része, ill. lett nyitókötet, mely sohasem folytatódott. A fent nevezett bizottság ugyanis „A classica philologia kézikönyve” címmel olyan kézikönyvsorozatot tervezett kiadni, mely ha megvalósul, a magyar klasszikus ókortudomány enciklopédiája lehetett volna, s melynek hiányát részben még ma is érezzük.³⁷

„A görög és latin nyelv hang- és alaktana” c. könyvét hosszú ideig írta Szidarovszky, a húszas évek elejétől egészen 1928 tavaszáig, de megjelenésére még jó darabig várnia kellett.³⁸ A nehéz gazdasági helyzet miatt a kézirat szedése csak 1931 februárjában indult meg, de az Akadémia főtítkára már szeptemberben felfüggesztette azt, „tekintettel a Takarékosági Bizottság által határozott redukciókra”³⁹. Később a szedés mégis folytatódhatott, de 1932. április 12-én Balogh főtítkár utasította a Franklin-társulat nyomdáját, hogy az eddig kiszedett rész nyomtatását sürgősen fejezzék be, és függeszék fel a szedést is.⁴⁰ Ennek köszönhető az a furcsa helyzet, hogy a nyelvtan első fele úgy jelent meg 1932. júniusában, hogy a 248. oldalon a latin 2. *declinatio* vocativusának tárgyalásánál mondat közben ért véget, s hogy mi lett a mondat folytatása, arra három évet kellett várni! Az Akadémia nehéz pénzügyi helyzete miatt a munka szedése és kinyomtatása ugyanis csak 1934 májusában folytatódhatott, mégpedig a karcagi Kertész-nyomdában, s 1935 júniusának elején jelenhetett meg a várva várt folytatás, ugyanúgy 1000 példányban, mint az első rész.⁴¹ A szerző azonban

³⁴ Az információ ifj. Szidarovszky Jánostól származik, aki azért is emlékezett olyan jól vissza erre az utazásra, mert édesapja magával vitte Bécsbe.

³⁵ Lásd: Ókori keleti történeti chrestomathia. Szerk. Harmatta János. Budapest 1964 (=1989³), 311—322.

³⁶ Lásd b. 25 előszavát.

³⁷ A Förster Auréltól és Huszti Józseftől szerkesztett sorozat a következő kötetekből állt volna (vö. b. 25 hátsó fedelén): I. Módszertan. Segédtudományok. A classica philologia története. II. 1. Nyelvtudomány. A) Görög és latin hang- és alaktan. B) Görög és latin mondattan. 2. Verstan. Zene. III. 1. Az antik világ földrajza. 2. Görög történelem. Állami intézmények. 3. Római történelem. Állami intézmények. IV. 1. Görög irodalomtörténet. 2. Római irodalomtörténet. 3. A görög filozófia története. A matematika és a természettudományok története. V. 1. A görög vallástörténet. Vallási intézmények. 2. Római vallástörténet. Vallási intézmények. VI. 1. Görög és római művészet története. 2. Magyarország római kori emlékei. VII. 1. A görögök magánélete. 2. A rómaiak magánélete.

³⁸ Fia visszaemlékezése szerint a könyv kéziratának kiadását Kerényi Károly javasolta.

³⁹ Az MTA főtítkári hivatalának iratai az MTA Kt. kéziratárában (=RAL), RAL 1931/1468.

⁴⁰ RAL 1932/442.

⁴¹ A kiadás körüli hercehurca jól figyelemmel kísérhető a RAL iratanyagában: Förster Aurél sűrűn kifejezte aggodalmait Balogh főtítkárnál, Balogh igyekezett őt is és Szidarovszkyt is megnyugtadni, és sorban kérte be a nyomdák árajánlatait stb., 1. RAL 1934/75.

nem ült tétlen a hosszú várakozás alatt: a közben megjelent rendszerező szakmunkák közül a legfontosabbakat pótlólag felvette a bibliográfiába, a legújabb tudományos eredményeket pedig a megfelelő helyen közbeiktatta.

Az így befejezett és teljessé vált nyelvtan 467 oldalával méltán tarthat igényt a kézikönyv névre. E jellegét erősíti pontos és teljes görög és latin szótmutatója is, csak a tartalomjegyzék hiányzik valamilyen felfoghatatlan okból. Ami a könyv tartalmi és tudományos értékét illeti, álljon itt néhány tudós véleménye (Melich János) „... Munkájának beosztása ez: tudománytörténeti áttekintés, általános elvek, s ezek után következik a görög, majd a görögnek megfelelő latin szakasz. Az áttekintéseket és az elvek vázolását kitűnően végezte el. Az egyes alaktani s ezeken belül elvi kérdések tárgyalásában felülmúlja a hasonló külföldi műveket annyiban, hogy a magyar irodalmat is figyelembe vette, s ha úgy látta, hogy a magyar tudósok megállapításai a külföldiekénél helyesebbek vagy elfogadhatóbbak, ezeket megfelelően kiemelte, így *Schmidt József* elméletét az adaptációról, *Gyomlay Gyuláét* az actióról és időfokról. ... Általában igen óvatos és körültekintő a divatos elméletekkel szemben... *Szidarovszky* műve gazdag tudás, érett megfontolások tárháza. Óhajtható, hogy a mondattani rész is napvilágot lásson.”⁴² Harmatta János szerint (b. 36) Szidarovszky e kézikönyvben „a hatalmas tudományos irodalom lelkiismeretes feldolgozása és saját beható kutatásai alapján a görög és latin történeti nyelvtan két fontos részének magas tudományos színvonalú szintézisét adja.” Szemerényi Osvald Szidarovszky ravatalánál így szólt elhunyt tanárához (b. 35): „Jellemző, hogy Akadémiánk... sorozattervezetének kidolgozásában és megvalósításában megint te voltál az, aki feladatodat — minden nehézség ellenére — megoldottad, sőt máig is te maradtál az első és utolsó katona a munka e mezején.” Zsirai Miklós is rámutat megemlékezésében (b. 35), hogy Szidarovszkynak e munkája „hatalmas szakirodalmi tájékozottságról, módszerbeli kiforrottságról és lényeglátó avatottságról tanúskodó derék összefoglalás.” Átdolgozott és felfrissített formájában Szidarovszky könyvének ma is nagy hasznát vehetnénk az egyetemi oktatásban.

Melich János már 1932-ben, az első rész megjelenésekor is lelkesen fogadta Szidarovszky munkáját. Hogy mennyire becsülte Melich Szidarovszkyt, kiderül egy nemrég előkerült levélből (1932. július 2.): „Repeső örömmel mondom, hogy könyved büszkévé tesz. Büszkévé, boldoggá tesz, hogy a ... hivatalban olyan jeles, olyan tudós férfakkal vagyok körülveve s hogy ezt azoknak is el kell ismerniük, akik „lutetia”-i gögjükben erre nemigen voltak hajlandók. Boldog vagyok azonban azért is, mert ismét bebizonyosodott, hogy az Eötvös-Kollégium zsenijeivel szemben nekem volt igazam, s reményilem, műved megjelenése alkalmából azok is, akik még nem tértek a mi: Petz és az én táboromba ezentúl vagy betérnek vagy legalábbis szerényebbek lesznek...” Ehhez csak annyit tehetünk hozzá, hogy a Melichtől említett két tábor nyilván azonos azzal a két csoporttal, amelyek jelöltjei, ti. a Melich-körhöz tartozó Szidarovszky és az Eötvös-kollegista Németh Gyula köréhez tartozó Gaál László versengtek annak idején Schmidt tanszékeért. Szidarovszky művének megjelenése után Melich joggal érezhette úgy, hogy jól döntött az egyetem vezetése, amikor Schmidt helyettesítésével az ő jelöltjét bízták meg.⁴³

Szidarovszkyt 1935. május 16-án Laziczus Gyulával egyetemben beválasztották az MTA levelező tagjának. Székfoglalóján, 1936. január 7-én az indogermán gutturálisok problematikájáról tartott előadást, arról a témáról, melyről Schmidt József is értekezett 1911-ben, akadémiai székfoglalója alkalmából.⁴⁴ Szidarovszky e munkájában (b. 28) szembeszáll többek között egykori tanára (és mások) egy gutturális sort feltételező elméletével, és két gutturális sort ismer el az alapnyelv egész területére (a velárist és a labiovelárist). Értekezésében Szidarovszky hatalmas példaanyaggal igazolja a labiovelárisok létét az egész idg. nyelvtérüle-

⁴² AÉ 1940, 73. sk. („Az 1940. évi Nagyjutalom és a Marczibányi-mellékjutalom odaítélése tárgyában kiküldött bizottság jelentése.” A bizottság végül Zsirai Miklós „Finnugor rokonságunk” c. könyvének ítélte a Nagyjutalmat.)

⁴³ Szidarovszky egyébként külön tiszteletpéldányt küldött Petz Gedeon és Schmidt József mellett Gaálnak is, aki levélben köszönte meg a küldeményt, és kifejezte meggyőződését, hogy a mű tanulmányozása nemcsak élvezetes, hanem hasznos is lesz reá nézve. (E leveleket a Szidarovszky család az Akadémiai Könyvtár kéziratárának adományozta.)

⁴⁴ Kísérlet az idg. gutturális probléma megoldására. Bp. 1912; ismertetését I. Máty Z.: AT 11 (1964) 170—172.

ten, s ezzel a felfogásával a modern indogermanisztikai kutatás is összhangban van, míg a Schmidttől képviselt elméletet teljesen elutasítják.⁴⁵ Szemerényi Oswald szavaival (b. 35) Szidarovszky székfoglalójában a tudomány szak „egy nagy jelentőségű problémájához” nyúlt „hozzá ritka lelkiismeretességgel és szak tudással”. Melich János szerint (b. 34) Szidarovszky témaválasztása bizonyítja, hogy „milyen világosan” látja „a centrális problémákat, milyen odaadó figyelemmel” kíséri „a roppant kiterjedésű, nagy indogermán szakirodalmat.”⁴⁶

Ekkoriban ölt testet az ötvenes évei közepén járó tudós tanárban a már korábban is meglévő tudománytörténeti érdeklődés: először Budenz József indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkásságát értékeli a Budenz-émlékkönyv számára (b. 27), majd Hermann Hirtről írt nekrológiájában kora e nagy hatású indogermanistájának életművét ismerteti (b. 29). E tevékenységében ismét Schmidt József hatását láthatjuk, aki Hermann Osthoff halála alkalmából tartott emlékbeszédével mutatott példát ilyesfajta értékelésekre.⁴⁷

Mint székfoglalójából láthatjuk, Szidarovszkyt ekkoriban már inkább a nagy, központi témák érdeklik. Így 1939. június 5-én, az Akadémián tartott előadásában a latin nyelv rokonságról érkezett (b. 31). Szidarovszky e tanulmányában megint csak Schmidt József életműve folytatójának bizonyult, aki szintén az Akadémián tartott előadást 1907-ben ugyanerről a témáról.⁴⁸ Szidarovszky a kérdés tudománytörténetének bemutatása után sorra veszi és szokott alaposágával rostálja meg a legújabb kutatások eredményeit, majd kijelenti (141): „Ma is csak annyit tudunk tehát, hogy a latin nyelv a *centrum*-nyelvek csoportjába tartozik, s legközelebbi rokonait illetőleg a a kelta és a germán nyelvek felé kell tájékozódunk.” Végkövetkeztetéseknél pedig rámutat (142): „A múlt század közepétől napjainkig kísértő nyelvégység-elméletet sem a régiségtudománnyal kapcsolatban, sem ennek figyelembevétel nélkül egyetlenegy tudósnak sem sikerült meggyőző érvekkel támogatnia, úgyhogy a hagyományozott európai nyelvek között nyelvégységek felvétele nem áll szilárd alapon, sőt mai ismereteink szerint még teljesen jogosulatlanak mondható.” A legújabb idevágó szakirodalom — alapelveiben — a Szidarovszkytól is képviselt állásponthoz hasonló módon próbálja elhelyezni a latin nyelvet az indogermán nyelvek körében.⁴⁹

Ez a tanulmánya volt Szidarovszkynak az utolsó tudományos munkája, mely meg is jelent, súlyosbodó betegsége ugyanis arra kényszerítette, hogy fokozatosan visszavonuljon a tudományos és oktatói tevékenységtől. 1940-ben saját kérésére nyugdíjba vonult, de oktatói tevékenységét még ezután is folytatta. A 70. születésnapját ünneplő Melich János tiszteletére készülő emlékkönyvben Szidarovszky ezúttal ismét tudománytörténeti témát választott. Nem is járhatott volna el találóbban: a hazai indogermán nyelvtudományi kutatások történetének bemutatásával méltó módon fejezte be tudományos pályafutását (b. 32). E cikkében azonban — érdekes módon — nem saját koráig, tehát a 40-es évek elejéig adja a tudomány szak történetét, hanem csak 1919-ig, a Nyelvtudomány c. folyóirat megszűntéig. Ezzel az eljárással Szidarovszky tulajdonképpen az elől a probléma elől tért ki, hogy annak idején meghurcolt és kényszernyugdíjazott tanárát, Schmidt Józsefet, és 1920 utáni „pályafutását” hogyan illessze be a hazai indogermanisztika történetébe. Schmidt ugyanis még ekkor, halála után csaknem 10 évvel is *persona non grata*-nak számított! Szidarovszky, — Melich és Petz híve — nem akart nyíltan szembeszállni a Schmidtet még mindig mereven elítélők körével, inkább ezt a meg-

⁴⁵ Vö. Szemerényi Oswald: Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1990⁴, 154 skk., azzal a kitételrel, hogy a labiovelárisok az alapnyelv egy korábbi szakaszában veláris + w kapcsolatából keletkezettek.

⁴⁶ A munka kiadása körüli huzavonát 1. RAL 1936/860. Végül 500 példányban nyomtatták ki, de csak 1937 elején jelenhetett meg, amiért részben az alapos szerző is felelős, ugyanis „a nyomdától vett értesülés és a fűtőkári hivatal kimutatása szerint is a késedelmes előállításnak a lassan korrigáló szerző az oka”, állítja a RAL 1937/122 jelzetű 1937. I. 18-án kelt levele.

⁴⁷ MTA Emlékbeszédek 16/8 (1913).

⁴⁸ Schmidt József: Az itáliai nyelvcsalád helyzete az indogermán nyelvek körében. Budapest 1907.

⁴⁹ Vö. W. Euler: Die Frage der italisch-keltischen Sprachverwandtschaft im Lichte neuerer Forschungen. Akten der IX. Fachtagung der Indogerm. Gesellschaft (Okt. 1992 Zürich) Wiesbaden 1994, 37—51; K. H. Schmidt: Latein und Keltisch: Genetische Verwandtschaft und areale Beziehungen. Akten des Kolloquiums der Indogermanischen Gesellschaft, (Salzburg, 23—26. September 1986). Hrsg. O. Panagl und Th. Krisch. Innsbruck 1992, 29—51.

oldást választotta: Schmidt *addigi* munkásságát megfelelő méltatásban részesítette, őt a „legkitűnőbb indogermán nyelvudósunk”-nak nevezve. Schmidttel különben mindvégig jó, ifj. Szidarovszky János szerint majdnem baráti viszonyban volt.

Lehet, hogy amikor a proletárdiktatúra idején Schmidt a Tanárvizsgáló Bizottság elnöke volt, már akkor felfigyelt Szidarovszkyra, és talán ő gondolt először arra, hogy Szidarovszkyt meghívja a Bizottságba. Mindenesetre „az idő előtti nyugdíjazás Schmidtet emberkerülővé tette, és legjobb barátaival alig érintkezett... Egy sebzett lélek kínos vergődése volt az azóta elmúlt évek sora” — írja róla Balassa József.⁵⁰ Schmidtet élete vége felé szinte mindenki elhagyta, családján kívül senki sem törődött vele. Egy előkerült levél, melyet az alábbiakban a Szidarovszky család engedélyével közlök, a Mádytól megalkotott Schmidt-képet árnyaltabbá teheti (Budapest, 1932. június 5-éről):

„Nagyságos Professzor Úr!
Mélyen tisztelt Uram!

Való igaz, amiről a Pancatantrában az üldözött egér panaszkodik: *Chidreṣu anarhā bahulī-bhavanti*, i. e. „Hetesével jár a baj”. De az anyagi nyomorúság és a lelki szenvedések közepette van egy nagy vigasztalás — nem az a bizonyos klasszikus *solamen socios habere malorum*, hanem az, hogy vannak még igaz és jó emberek, akik nem tudják nézni, ha mások a tintában vannak. Ezeknek egyike Ön, igen tisztelt Kolléga uram, aki egyszer már a legkritikusabb pillanatban nyújtott hathatós segítséget, s legújabbban dispoziójával, jóságos biztatásával s kétségkívül még más módon is bajok tengerének túlsó partjára segítette az egeret.

Nem is tudom hamarjában megmondani, mit adnék érte, ha meg tudnám hálálni jóságát. Mint skartba tett ász kénytelen vagyok egyelőre mélyen érzett hálámnak pusztá szóbeli kifejezésére szorítkozni, de ígérem és erősen fogadom, hogy kézzel-lábbal igyekezní fogok adósságomat valamely formában leróni.

A régi szeretettel és nagyrabecsúléssel

Kész szolgálja és igaz híve
Schmidt J.”

Szidarovszkynak azt az eljárását tehát, hogy nem állt ki (?) nyíltan Schmidt mellett, viszont mint magánember mindvégig szerette és segítette tanárát, ezek után senki sem ítélné el. Hiszen Szidarovszky olyan ember volt, aki — Zsirai Miklós szavaival (b. 35) — „öszönösen kerül a hangos szót, a kirívó színt, a nyers állásfoglalást, a szenvedélyes gesztust”. Inkább csöndben segített. Ifj. Szidarovszky Jánostól úgy értesültem, hogy édesapja annak idején még József Attilát is segítette, sőt anyagilag is támogatta a költőt! Schmidt levelének ismeretében, úgy vélem, ebben a hagyományban sem kételkedhetünk.

Ha már Szidarovszky emberi kvalitásai szóba kerültek, térjünk itt ki arra is, hogy milyen sokoldalú egyéniség volt Szidarovszky. Itt elsősorban zeneszeretétét kell megemlítenünk. Még ifjúkorában iskolai tanulmányai mellett tizenkét éven át zenét is tanult. A Sauer Emil-tanítvány Beleznay Nagy Ida tanította zongorázni, aki annyira tehetségesnek találta az ifjú Szidarovszkyt, hogy a zenei pályát ajánlotta neki. A zene iránti szeretetét egész életén át megőrizte; nemcsak szerette, hanem művelte is. Szolnoki tanárkodása idején még az ottani hivatásos zenetanárok hangversenyén is fellépett — sikerrel. A családi otthonban esténként rendszeresen egy óra hosszat zongorázott, leginkább Beethoven műveit. Hangversenyekre, operába — más egyetemi tanárokhoz hasonlóan (Gombocz Zoltán, Németh Gyula stb.) — egész életében szívesen járt, de Wagnert, Schmidt József legkedvesebb zeneszerzőjét csak idősebb korában szerette meg. Érdeklődési körének szélességére és sokoldalú képzettségére jellemző, hogy a matematikához is jól értett. Egyénisége humoros volt, de ez nem jelenti azt, hogy a mindennapi életben ne lett volna rá jellemző az alaposság, melyet műveiben lépten-nyomon tapasztalunk. Magánéletében kedvelte a rendszerességet, a harmonikus életvitelt. Ezt szolgálta klotildíligeti nyaralója is, melyet a húszas években építtetett, s ahol, amíg az időjárás engedte, szívesen tartózkodott.⁵¹ Családja tanúságtétele szerint kiegyensúlyozott lelkivilágának legszilárdabb alapja azonban az Isten-

⁵⁰ Mády Z. AT 10 (1963) 152.

⁵¹ Az ötszobás nyaralót egyébként az ötvenes években a család, a teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettségek miatt eladni kényszerült.

be vetett hit és bizalom volt, valamint a harmonikus családi élet. Ennek köszönhető, hogy betegségét tanítványai csak a legkritikább esetben vehették észre. Még 1919–1920 körül ugyanis tbc-vel másfél évig feküdt szanatóriumban, fél tüdejét elvesztette, de nagy szerencsével felépült. Állandó gyomor- és fejfájdalmak gyötörték, ami miatt állandóan diétázott, és gyógyszereket kellett szednie. Szemerényi Oszvald így ír róla (b. 35): „Él bennem ma is az a perc, amikor egy teljes elmerültségben töltött óra után, a felvetődött problémák további vitatására szobádba kísértelek, és ott egy pillanatra megszakítva szavamat, fájdalommal csillapítására gondoltál. Akkor döbbszem csak rá emberi nagyságod fokára. Az órán úgy adtál elő, hogy a hallgatóság mit sem sejtett gyötördéséről, s csak a kötelesség és a hivatás megszolgálása után mertél arra gondolni, hogy ember vagy és ezért gyenge testtel élsz.” Harmatta János is megemlíti (b. 36), hogy „kínzó betegségének fájdalmait a legnagyobb önfegyelmel leplezve mindig türelemmel és megértéssel foglalkozott tanítványaival.” Szidarovszky egyéniségének jellemzésére álljanak itt végül Zsirai Miklós megemlékező szavai (b. 35): „Példás kötelességtudásával, korát meghazudtoló munkakészségével, hivatás nélküli hűségével és szerény, csendes derűjével mindenben tiszteletet, mély vonzalmat, szeretetet gerjesztett..., béke, mosolygó összhang, tiszta verőfény sugárzott lelkéből, életéből. Nem hiába rajongott a zenéért: olyan volt, mint egy testet öltött klasszikus szimfónia!”

Visszatérve Szidarovszky 1942-es tudománytörténeti összefoglalására, az 1919-es időhatár megvonásával a szerző egyben tehát saját munkásságának ismertetésétől is eltekintett, s koráról csak cikkének végén nyilatkozik: a Nyelvtudomány c. folyóirat 1919-es „megszűntével természetesen együtt járt nálunk e szépen nekilendült tudomány lehanyatlása, s ha ma van is néhány hivatott művelője (a régebbi nemzedékből *Benigny Gyula* és *Gaál László*, a fiatalok közül *Szemerényi Oszvald*, magyar-indoiráni nyelvi vonatkozásokkal *Harmatta János*, s nagyobb számú, egyes indogermán nyelvekkel foglalkozó tudós), újabb virágzása csak e folyóirat feltámasztása vagy az Egyetemes Philológiai Közlöny és a Nyelvtudományi Közlemények terjedelmének lényeges megnövekedése esetén várható.”

E cikkében szövelt hozzánk utójára Szidarovszky János. Nyugalomba vonulása talán még további sikereket hozhatott volna — írja róla Szemerényi Oszvald (b. 35) —, de felszabadult ideje zsenye termékeit egy új, a réginnél is borzasztóbb háború tarolta le. Megfáradt szervezte az ostrom próbáival és az utána következett idők emberfeletti nehézségeivel is megbirkózni látszott, de jóságos mosolya mögött ott lehelkedett a gyilkos kór, várva hogy mikor terítheti le. — 1947. december 30-án hunyt el, és 1948. január 2-án volt a temetése.⁵²

Szidarovszky János szellemi hagyatéka a felületes szemlélő számára nem tűnik jelentősnek, de ha jobban megvizsgáljuk, hogy mit köszönhet a magyar ókortudomány neki, mindjárt másképp ítéleznünk róla. Kétségtelen tény, hogy kutatói-tudományos munkássága nem emeli őt arra szintre, amelyet Alföldi András és Kerényi Károly elért. Az is tény, hogy nemzetközi elismertségre sem tett szert, mivel idegen nyelven nem publikált. Az is igaz, hogy Szidarovszky nem jutott el arra a szintre, hogy önálló és egyéni elméletekkel megújítsa tudományterületét, mint ahogy arra Schmidt mindig is törekedett. Egykori tanárától eltérő lelki, kutatói beállítottságából fakadóan inkább mások elméleteit vette górcső alá, és szkeptikus kutatói hozzáállása e téren gyümölcsözőnek bizonyult. De nemcsak mások elképzelését bírálta, hanem a maga álláspontját meg is tudta védelmezni, sőt részletkérdésekben ezekhez újat is hozzá tudott adni.⁵³ Másik okát visszahúzó kutatói magatartásának abban kereshetjük, hogy túl későn került egyetemre. A vidéki tanárkodás hosszú éveit, a szótárkészítésre fordított rengeteg energia, mely mind kárba veszett, az akadémiai nagyszótárnál végzett gyűjtői tevékenysége nem adtak megfelelő kutatói merészséget és önbizalmat Szidarovszkynak. Az egyetemről frissen kikerült tanárt senki sem vette pártfogásába, így a legtermékenyebb fiatalok évei kihasználatlanul maradtak. Csak 33 éves kora körül találhatott rá Schmidtre, s óráira járva ébredhetett rá arra, hogy igazából mi is érdekli őt, s 43 éves, amikor tanítani kezd az egyetemen. Ekkor viszont elképesztő mennyiségű munkával és lelkesedéssel dolgozza bele magát az indogermanisztikába. E tudományszakban teljesen szuverén képezte ki

⁵² A Szidarovszky nevet tovább vivő fiúunokája születését (1945) még megérte, aki nagypapjához, és édesapjához méltó módon maga is tudós ember lett: Szidarovszky Ferenc jelenleg az Arizonai Állami Egyetem kinevezett matematika-professzora és a New York-i Tudományos Akadémia tagja.

⁵³ Ezért is kerülhettek bele — méltán — legfontosabb művei a *Tegyei Imrétől* újonnan készített nyelvészeti bibliográfiába: Bevezetés az ókortudományba, I. (Debrecen 1996) 367–385.

magát, de tudását nem öncélúan kezelte, hanem azért szerezte meg, hogy tanítványainak átadhassa, hogy utódokat nevelhessen. És e vállalatot teljesítette is. Amellett, hogy kiváló kézikönyvet írt tanítványai számára, elsősorban azt tekinthetjük legnagyobb érdemének, hogy két olyan tehetséges fiatalot sikerült megnyernie tudományterületének, mint Harmatta János és Szemerényi Oszvald.⁵⁴ Ebben nagy szerepe lehetett annak a tulajdonságának, hogy — Harmatta János szerint (b. 36) — „a legegyszerűbb és a legnehezebb problémákat egyaránt úgy tudta megvilágítani, hogy előadásából további kutatásokra ösztönző távlatok nyíltak hallgatói előtt.”⁵⁵

Szidarovszky szellemi hagyatéka azonban nemcsak megjelent munkáiból és tanítványok kineveléséből áll. Családjától úgy értesültem, hogy kézikönyve megjelenése után Szidarovszky elkezdte írni annak folytatását, mondattanát is. Melich már 1932-es levelében erre bízta, majd 1940-ben újra kijelentette: „Óhajtandó, hogy a mondattani rész is napvilágot lásson.” Szidarovszky ennek megfelelően el is kezdett ezen dolgozni, de a háború, betegségének súlyosbodása, majd halála megakadályozta a munka befejezésében. 1946-ban fia még megpróbálta rávenni édesapját a mondattan rendezésére, és felajánlotta neki, hogy felesége legépeli a kéziratot, ő pedig, mivel a mű kiadására akkoriban semmi remény nem volt, munkahelyén lehúztatja könyvontaton vagy tíz példányban. Apja azonban ekkor — szívbélhártya-gyulladásától is szenvedve — már túl fáradt volt, és nem vállalta az anyag végső rendbetételét. Ez lett volna a klasszika-filológiai kézikönyvsorozat II. 1. B) kötete „Görög és latin mondattan” címmel. A torzóban maradt kéziratot a Szidarovszky család 1948-ban más kéziratokkal együtt átadta Melich Jánosnak, hogy helyezze el őket az Akadémia könyvtárában, ill. irattárában.⁵⁶ A Szidarovszky-hagyaték azonban nyomtalanul eltűnt! Talán majd egyszer mégis előkerül valahonnan, addig azonban csak ókortudományunk veszteséglistáját gyarapítja.

E megemlékezés méltó befejezésül pedig álljanak itt Harmatta János szavai: „Ha az indoeurópai nyelvtudomány művelése a két világháború közti nehéz időszakban nem szűnt meg hazánkban, ez nagy részben az ő érdeme volt. Emlékét mindig kegyelettel fogják őrizni tanítványai, akiket olyan nagy szeretettel és önfeláldozással vezetett be kedves tudományába.”

SZIDAROVSKY JÁNOS MŰVEI

(időrendi felsorolásban)

Rövidítések

OKTEKözl. = Országos Középtanodai Tanáregyleti Közlöny

AT = Antik Tanulmányok

EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny

MNy = Magyar Nyelv

(1) Hazafias líránk 1819—49. Budapest 1904, 67 l.

(2) M. Tullius Cicero beszéde Manilius törvényjavaslata mellett. Ford. bevezetéssel és jegyzetekkel. Magyar Könyvtár 491. Budapest, 1907, 53 l.

(3) M. Tullius Cicero beszéde Archias érdekében. Ford. és jegyz. Magyar Könyvtár 526. Budapest, 1908, 36 l.

(4) Meghódol MNy 7 (1911) 456—457.

(5) A nagyfejük. MNy 17 (1921) 115.

⁵⁴ Szidarovszkynak volt olyan külön órája, amelyet csak e két, legtehetségesebb tanítványának tartott meg: (*tres faciunt collegium!*).

⁵⁵ Szemerényi Oszvald is nagyra tartotta Szidarovszky tanári kvalitásait, segítőkészségét és felkészültségét (b. 35). Autobiográfiájában Szemerényi sajnos csak pár sorban szól egyetemi tanulmányairól, de azért műveinek bibliográfiájában ott találjuk Szidarovszky ravatalánál tartott emlékbeszédét is (itt b. 35), vö. O. Szemerényi: *Summing up a Life. Autobiographie und Schriftenverzeichnis*. Freiburg 1991, 118.

⁵⁶ Fia visszaemlékezése szerint édesapja szakkönyveit a Széchényi Könyvtár vette meg.

- (6) Az összetört fazék. Szómasarman atyja. (Ó-ind mesefordítás). Az Erő, Magyar Ifjúsági Lap 7/13—14. (1924. június) 192.
- (7) [Schmidt József, A nyelv és a nyelvek. Budapest 1923. 238 l.] MNy 20 (1924) 92—93.
- (8) A helyes latin kiejtés tanítása. (Vayer Lajos „Latin stilsztiká”-jához) OKTEKözl. 58 (1924—25) 123—126.
- (9) A rejtett quantitas jelzése az újabb külföldi szótárakban. EPhK 49 (1925) 70—75.; 148—153.
- (10) [Bartoli, Matteo, Di una legge affine alla legge Verner. Udine 1925.] EPhK 49 (1925) 143—144.
- (11) Az indogermán mellékmondatok kötőszavai. EPhK 49 (1925) 153—154.
- (12) [Dávid Antal, Bábel és Assur I. Budapest, 1926, 180 l.] OKTEKözl. 59 (1925—26) 188—190.
- (13) Az indogermán nyelvtudomány újabb irodalma. OKTEKözl. 59 (1925—26) 265—270.
- (14) I. Dárajavirus feliratai. Történeti Szemle 12 (1926) 48—91.
- (15) Indrához. Ó-ind himnusz/Rgveda IV 19./ (Fordítás) Élet. 17/23. (1926. november 14.) 463.
- (16) [Stolz—Schmalz, Lateinische Grammatik. I^s (München 1926) 344 l.] OKTEKözl. 60 (1926—27) 242—247.
- (17) [E. Kieckers, Historische griechische Grammatik, I—IV. (Berlin—Leipzig 1926), 134, 190, 118, 142 l.] EPhK 51 (1927) 49—51.
- (18) Nyelvtani apróságok (A latin tízes számnevek. görög ὕμεῖς.) EPhK 51 (1927) 155—159.
- (19) Devla. MNy 23 (1927) 54—57.
- (20) Dumál. — Lyapog. MNy 23 (1927) 205—207.
- (21) [Hirt Hermann, Indogermanische Grammatik, I—V. (Heidelberg 1921—29) XXII+350, XI+256, XI+360, VIII+371, XII+411 l.] EPhK 53 (1929) 208—216.
- (22) A görög *-r/nt*-tövek. A latin *-aes* genitivus eredetéhez. EPhK 55 (1931) 138—141.
- (23) [Ernst Kieckers, Einführung in die indogermanische Sprachwissenschaft, I. (München 1933) XVIII+193 l.] EPhK 57 (1933) 248—250.
- (24) September—December. EPhK 58 (1934) 186—188.
- (25) A görög és a latin nyelv hang- és alaktana. Budapest 1932—1935, 467 l. (A classica philologia kézikönyve II. 1. A.)
- (26) [Eduard Schwyzer, Griechische Grammatik, I. (München 1934) XXVII+414 l.] EPhK 60 (1936) 95—98.
- (27) Budenz József indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkássága. Nyelvtudományi Közlemények 50 (1936), Budenz-emlékkönyv 427—438.
- (28) Újabb elméletek az indogermán ínyhangokról (Székfoglaló, felolv. az Akadémia 1936. január 7-i ülésén). Budapest 1937, 42 l. (= Értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből XXV/7, 237—276.)
- (29) † Hirt Hermann. MNy 33 (1937) 123—127.
- (30) [Renward Brandstetter, Wir Menschen der indonesischen Erde. Luzern, E. Haag.] MNy 34 (1938) 124—127.
- (31) A latin nyelvrokonság kérdése. EPhK 63 (1939) 129—143.
- (32) Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány hazánkban. Melich-Emlékkönyv. Budapest 1942, 424—434.

A SZIDAROVSKY JÁNOSRÓL SZÓLÓ IRODALOM

- (33) Szidarovszky János I. t. irodalmi munkássága. MTA Almanach 1935, 237—238, és 1936, 227—228.
- (34) Melich János ig. és r. t. osztályelnök üdvözlő beszédei. a) Szidarovszky János I. tag székfoglalója alkalmával (1936. január 7). Akadémiai Értesítő 46 (1936) 198—199.
- (35) Szidarovszky János emlékezete. Szemerényi Osvald beszéde a ravatalnál. Zsirai Miklós megemlékezése. MNy 44 (1948) 78—80.
- (36) Harmatta János. Szidarovszky János (1881—1947). AT 1 (1954) 152—153.

A KERÉNYI-ÉVFORDULÓHOZ

Kerényi Károly születésének századik évfordulójáról az Ókortudományi Társaság 1997. január 17-i ülésén emlékeztünk meg. (L. Ant. Tan. 1997, 221 sk.) Ez azonban csak egy volt a jeles évfordulóhoz kapcsolódó — főleg külföldi — ünnepségek közül. Tekintettel a Mester máig — és nemcsak máig — élő hatására, másrésztől kényszerű emigrációja miatt hazai hírének megfakultára (illetőleg a háború utáni évtizedek hivatalos művelődéspolitikájának *tiltására*), kíváncsiaknak látszik, hogy olvasóink figyelmét egy fontos hazai publikációra felhívjuk.

A *Beszélő* 1998. áprilisi számában külön Kerényi-blokkot (94–116. 1.) tanulmányozhatunk. Elsőnek Szilágyi János György derítette fel hiteles dokumentumok alapján Kerényi Károly („született Temesváron 1897-ben, meghalt Zürichben 1973-ban”) emigrálásának hazai előzményeit, a külföldi gyökérverésre irányuló próbálkozásokat, a német és az olasz tudományosság képviselőivel való együttműködés ellehetetlenülését, a modern lélektani kutatások iránti érdeklődésének erősödését (C. G. Jung munkásságára már a 30-as évek derekán felfigyelt), az asconai Eranos-konferenciákon megélt sikereit. Az események együttzenvedői akárhány mozzanatot csak most látnak kortörténeti összefüggéseiben: Brelich Angelo — az elvi különbözőségek ellenére mindvégig ragaszkodó tanítvány — közvetítő szerepét Kerényi római orientációjának elősegítésében, a római Magyar Akadémia igazgatóságának ambicionálását és megghiúsultát, a pécsi, majd szegedi félreállítás után a budapesti *hazatelepülés* kalandos — és szomorú — zátonyra futását, a Förster-utódlás körül zajló csatározásokat és az Ortutay Gyula miniszteri közbeléptére bekövetkező, jövőhetetlen kudarcot. Ezeknek a manipulációknak némely mozzanatát már e sorok — hadifogságból éppen akkoriban hazatérő — írója is hitelesítheti: Huszti József kiállt az egykori rivális mellett; Moravcsik Gyula nem ellenezte, de nem is támogatta („hallgatott, mint mindig”); Alföldi András már a maga emigrálásának előkészítésével volt elfoglalva. Viszolyogató egy 1941-es Altheim-levél közlésével elkövetett tudatos befekettési kísérlet: mintha Kerényinek gyanús kapcsolata fűződött volna H. Himmler SS. Reichsführer személyéhez és működéséhez. Az ügy (Kerényi Zalai-úti lakásán hagyott iratainak ellopása és az illető levél ártó szándékkal történő kiforgatása) joggal töltötte el a gyanúsított Kerényit „a legsötétebb sejtésekkel Magyarország jövőjét illetően.” Kerényi nem titkolta aggodását: „Ha a náciizmus módszereit nem lehetett otthon megszüntetni, kétségtelen, hogy nem ... a munkásosztály ..., hanem a *Verbrechertum*... fog uralomra jutni.” Így lőn. Elgondolkoztató közben annak a Kerényi mellett kiálló barátnak és tanítványnak reménykedése, aki szerint a méltatlan támadás sértette „nem érezheti magát felmentve a felelősség alól azért az új Magyarorszáért, mely már megalapozásánál” (1946 őszén járunk) „sem akarná őt nélkülözni.” A „fegyvertárrá lett igazi tanítvány”, rövidesen a hazai *princeps philologorum*, az „új Magyarország” élharcosaként tevékenykedett harmadfél évtizeden át.

A budapesti tanszék mással töltetett be, a római Magyar Akadémia igazgatóságát is másra bízta; Kerényit az 1948 végén gleichschaltolt Magyar Tudományos Akadémia tagjainak névsorából is kifejeztették. (Pedig Kerényinek szegedi kollégája és barátja volt az Akadémia elnöke.) Megismételjük: viszolyogató Lukács György Kerényi-ellenes ideológiai hadjáratának (csúsztatásainak, önellentmondásainak, valótlan állításainak) felidézése csak úgy, mint a tanulságos tanulmány végére hagyott Alexits-story, a „rég láz múltán” immár derűs és nyílt beszélgetőtárs őszinte vallomása, Kerényi (és Alföldi) kitaszításának „elvi” indokolása: „Kerényivel és Alföldivel nem bírtunk volna el. Nemzetközi tekintélyük folytán erőszakos elhallgattatásuk elképzelhetetlen volt, de ismervé munkásságukat és természetüket, felfértük: nem reménykedhetünk abban, hogy elhallgatják

kritikai megjegyzéseiket, mikor tudtuk, hogy senki sincs, akit a vitaképesség esélyével állíthatunk szembe velük.”

Íme egy nemzet „öntudatlan öngyilkossági kísérlete” (1919) folytatásának hiteles története.

Nem kevésbé izgalmas dokumentumok azok az asconai Kerényi-archívumból első ízben közölt levelek, amelyeket Kerényi Alföldi András (és viszont), Huszti József Kerényihez, valamint a „hűtlenségében” is hű tanítvány, Brelich Angelo Kerényi özvegyéhez írt. Jórészt ismeretlen eseményekre világít rá a folytatás, Natale Spineto tanulmánya: „Forráskutatás és emberkutatás. Kerényi Károly és az olaszországi vallástörténeti kutatások” (105–115), amelynek szerzője korábban már Mircea Eliade és R. Pettazzoni leveleit is tudományos igényrel publikálta. Üdvös dolog volna, ha a felbecsülhetetlen értékű Kerényi-levelezés nem külföldön kallódna, hanem hazakerülhetne.*

BORZSÁK ISTVÁN

* Kár, hogy Szilágyi J. György másik nagyszabású visszatekintésének (Kerényi-év, 1997) közlésével sem folyóiratunk dicsekedhetik. Örvendetes viszont az, hogy így összehasonlíthatatlanul népesebb közönség *okulhat* belőle. Olvasóink figyelmét nyomatékosan felhívjuk a nyelvünk és szaktudományunk határain messze túlnyúló Kerényi-életmű e mesteri méltatására, amely egyben bibliográfiai eligazításul is szolgálhat. — Szerk.

TÖRTÉNETI FORRÁS

HÁKLÁR NOÉMI

A GILGAMES-EPOSZ

„Arca a nap arcába néz / s egyszerre semmi sincs” (X. tábla 319—320)

A Gilgames-eposz fordítása ele

A barátja, Enkidu halála fölött kétségbeeső Gilgames története a mezopotámiai irodalomnak minden bizonnyal a legjelentősebb alkotása.¹

Az erős, győzelmes Gilgames története ez, a városépítő királyé, a messzire jutott, sokat látott hősé, aki az istenekkel — Istárral — is szembeszállt becsvágyában. Barátját, a tapasztalatlan, ártalmatlan ifjúból a történet során érett emberré váló, társsá emelkedő Enkidut halállal büntetik az istenek éppen akkor, amikor a két hős győzelmeinek csúcán hiszi magát. Gilgames túléli őt, de most először rémül meg a halál közelétől és kikerülhetetlenségétől: isteni testében félelemmel tele menekül el városából, Urukából, a végsőkig kimerülve keresi Utnapistimet, a vízözönt túlélte egyetlen örök életű embert — maga is a túlélés, a halhatatlanság reményében — hiábavalóan.

A Gilgames-hagyomány

Biztosra vehetjük, hogy Gilgames történeti személy. Pontos datálása (még) nem lehetséges, de annyit tudunk, hogy i. e. 2800 és 2500 között élt Urukban, egy már évszázadok óta írást ismerő városban. Az egyik legelső írásos forrásokkal dokumentált városi kultúráról van szó.

Az egyik, az eposz hagyománya szerint, Gilgames apja Lugalbanda volt, az anyja az isteni Ninszun, tőle származik Gilgames kétharmad résznyi isteni mivolta. Életében és halála után talán még inkább, legendák szövődtek Gilgames alakja köré, amelyeket először — eddigi ismereteink szerint — jóval később, i. e. 2150 körül írtak le, a magát Gilgames örökösének tekintő, irodalmi érdeklődésű III. uri dinasztia idején.² Ekkorról származnak az első sumer nyelvű Gilgames-történetek, amelyeknek jó része Komoróczy Géza kitűnő magyar fordításában is olvasható:³ Gilgames és Agga; Gilgames és Huwawa; Gilgames és az égi bika; Gilgames halála, Gilgames, Enkidu és az alvilág. Arra is van utalásunk, hogy Gilgames az íratlan és írott irodalmi hagyományon kívül, a nem irodalmi hagyományban is tovább élt.⁴

Az óbabilóni korból egy új, akkád nyelvű feldolgozásról tudunk, alapos újraszerkesztésről van szó.

¹ A Gilgames eposznak több értelmezése is van a szakirodalomban. A legérdekesebbek: *Th. Jacobsen: Second Millennium Metaphors: „And Death the Journey's End”: The Gilgames Epic.* In: uő.: *The Treasures of Darkness.* Yale, 1979, 3 193—219; *I. M. Djakonov: Rec. F. M. th. de Liagre Böhl: Het Gilgamesj epos.* Paris, 1958. és *L. Matous: Epos o Gilgamesovi.* Prag, 1958; *BiOr* 18 (1961), 61—67; *Komoróczy G.: Az akkád epika és sumer forrásai.* In: uő. *A sumer irodalmi hagyomány.* Bp., 1979, 476—515.

² Nem látok okot korábbi datálásra, noha V. K. Afanaszjeva erre a lehetőségre is mutató ikonográfiai tanulmánya, *Gilgames i Enkidu,* Moszkva, 1979, alapvető. L. még *W. G. Lambert: Gilgamesh in Literature and Art: The second and First Millennia.* In: *A. E. Farkas et al. (eds.): Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds.* (Festschrift E. Porada) Mainz, 1987. 37—52, Pls. VII—XI.

³ *Komoróczy G.: „Fénylő ölednek édes örömében ...” A sumer irodalom kistükre.* Bp., 1983, 2 Nr. 26, 27, 28, 29, 30.

⁴ *L. Th. Jacobsen: i. m.* 208 skk.

Egy eposz — nagyon bizonytalan — körvonalai sejlenek fel. Az óbabilóni szerző egybefűzte a korábbi nem összefüggő Gilgames-történeteket. Szövegtörödékeket találtak Urban, Szipparban, Iskaliban.

A leghosszabb, a legjobb állapotban fennmaradt változat az i. e. 12. században élt írnok, Szín-leque-unnini műve.⁵ Ez a 11 táblából álló eposz hagyományozódott tovább, ezt másolták több lejegyzésben Assurban-apli könyvtára számára is. Végül is, később megtoldva egy 12. táblával — a téma iránti pontos érzékkel, de újraszerkesztetlenül, egyszerűen egy sumer Gilgames-történetet szinte szó szerinti fordításával. Szín-leque-unninié tehát a klasszikus szöveg.

Gilgames története kivételesen jól ismert volt az egész ókori Keleten. Akkád szöveg került elő Megiddóból, Emarból, hettita és hurri Hattušaából, a hettita fővárosból, s legutóbb az egykori Urartuban egy elámi nyelvű törödéket is találtak.⁶ Mindezek bizonyosan önálló kiadások, talán esetenként más műfajba is tartozó feldolgozások. A „klasszikus” szöveg kiegészítésére így nem alkalmasak. (Önálló kiadásnak tekintem az uruki szöveget is, amely az 5. tábla részeit tartalmazza.)

A 11 táblás eposz

A 11 táblás tehát a viszonylag legbővebb változat, de ez is súlyosan, fájdalmasan törödékes. Táblánként körülbelül 300 sorosra szokás becsülni a szöveget. Leggyakoribb a hat kolumnás változat (tehát 3—3 kolumna a tábla két oldalán). Mindig, a legjobban fennmaradt táblák esetében is, kivétel a teljes sor, szakasz, és túlnyomóan jellemző a törött szöveg. Tehát szem előtt kell tartanunk, hogy a mi számunkra elérhető szöveg csak kis része az eredeti egésznek, s ez is csak sok bizonytalanság árán (például a jelentésükben bizonytalan, mert ritka szavak sokasága miatt) rekonstruálható.

Mit sem változtat ez a mű irodalmi jelentőségén. A számomra legfontosabb, felelősségtudatában oly hiteles tanú Elias Canetti, akinek alapvető olvasmányává vált Gilgames, a halál élményével szembetalálkozó ember eposza.⁷

Az áttekintés megkönnyítésére álljon itt a 11 tábla történetének parafrázisa.

1. Prológus. Az Urukban hatalmaskodó Gilgames bemutatása, aki ellen zúgolódnak a város lakói. Panaszukat meghallják az istenek, s Gilgamesnek méltó riválist teremtenek: a nagy erejű, ifjú, városi életet nem ismerő Enkidut. Egy vadász fedezi fel őt a vadak között. Rémületében Urukba hoz segítséget. Gilgames Samhatot küldi vele, Istár szolgálónőjét. Az ő szépségének Enkidu nem állhat ellen, iránta támadt szerelme az emberekhez köti, s eltávolítja eddigi társaitól, az állatoktól.

2. Samhat Urukba vezeti Enkidut. Útközben megállnak a pásztoroknál, ahol Enkidu az emberi szokásokkal ismerkedik, s nagy erejével távol tartja a csordától az oroszlánokat, a farkasokat. Tovább folytatják útjukat, ahogyan talán Gilgames készülő esküvőjéről hallanak (a szöveg nehezen olvasható s értelmezhető), s Urukba érve szembekerül a két rivális. Megmérkőznek, Enkidu az erősebb, de nem használja ki Gilgames ellen az erejét: barátságot kötnek. Gilgames utat tervez a messzi cédruserdőbe, amelyet a félelmetes erejű Humbaba őriz. Enkidu hiába inti a veszélyre.

3. Hosszú készülődés az útra. Az öregek tanácsa is figyelmezteti Gilgamest, anyja, Ninszun Samashoz imádkozik fia védelméért, végül Enkidura bízzák a nagyravágyó uralkodót, aki tettével hírnevet akar állítani magának.

4. Út a cédruserdőhöz. Mesésen nagy távolságot tesznek meg naponta. Útközben Gilgames öt ijesztő álmot lát. Csak a harmadikat ismerjük jobban: apokaliptikus vízió. Enkidu biztató, kedvező álmértelmezéseket ad, végül Samas is közbelép: sietteti őket, hogy behatoljanak Humbaba erdejébe.

⁵ W. G. Lambert: A Catalogue of Texts and Authors. JCS 16 (1962) 59—77.

⁶ I. M. Djakonov; N. B. Jankovszka: An Elamite Gilgames Text from Argisti-henele, Urartu (Armavir-blur, B. c. B. C.). ZA 80 (1990) 102 skk.

⁷ E. Canetti in „Die Fackel in Ohr”, Fischer, 1987, 47—56: „Gilgamesch und Aristophanes”. L. még a köv. esszéit: „Macht und Überleben”, „Karl Kraus, Schule des Widerstands” és „Der Beruf des Dichters”. In: Das Gewissen der Worte. Fischer, 1989.

5. A ninivei szöveg egészen hiányzik. Más — a hettita, az uruki és az óbabilóni — szövegekből, s a történet belső logikája miatt is nyilvánvaló, hogy a két hős megküzd Humbabával, s legyőzi őt, megintcsak a napisten, Samas segítségével.

6. A győzelmes Gilgames visszatér Urukba, s ott beleszeret, férjéül kívánja őt Istár istennő. Gilgames gúnyosan visszautasítja őt, mert vesztét okozta valamennyi szeretőjének. Istár haragja féktelen, apjától, Anu istentől az égi bikát kéri — s némi aggályok után, s Istár fenyegetőzésére is — meg is kapja. A bika pusztít Urukban, Enkidu és Gilgames azonban közös erővel legyőzik. Enkidu még meg is sérti a bikát sirató istennőt, s egész Uruk a két, páratlan erejű hóst ünnepli: dicsőségük csúcására jutottak.

7. Enkidu megbetegszik, az istenek büntetése ez. Halált jósoló álmokat lát, s elátkozza egész életét, szerelmét, Samhatot, aki Urukba, Gilgameshez hozta őt. Samas megint közbelép, vigasztalja, mérséklekre inti Enkidut, aki átkait áldásra változtatja.

8. Enkidu halott. Gilgames siratja a barátját, felravatalozza és eltemeti.⁸

9. Enkidu sorsán, az emberi halandóságon megrémülve Gilgames a pusztába megy. Félelemmel tele őséhez, a vízőzönt túlélő Utnapistimhez igyekszik. A Masu hegynél a nap útját őrző, félelmetes külsejű skorpióemberhez érkezik, aki végül is segít rajta: útbaigazítja egy hosszú, sötét vidéken át (barlangon talán) vezető útra. A világosságra érve „elysioni” mezőkre jut: a fákon drágakövek függenek.

10. Szidurihoz, a kocsmárosnéhoz érkezik, aki rablót sejtve a kimerült, lerongyolódott alakban elretekezeli az ajtaját. Gilgames történetét meghallva mégis megszanja, továbbsegíti, útba irányítva Ursanabihoz, a halál vizének révészéhez. Ursanabi is tovább segíti, átviszi a halál vizén, elérkeznek Utnapistimhez. Utnapistim is csak a halál elkerülhetetlenségéről s felfoghatatlanságáról beszél.

11. Végül is Utnapistim elmeséli Gilgamesnek a maga egyszeri, utánozhatatlan történetét, ahogyan Éa segítségével túlélte a vízőzönt. Felesége közbenjárására mégiscsak próbára teszi Gilgamest: hat napon és hét éjjelen át ne aludjon el: Gilgames azonban rögtön álomba merül. Utolsó lehetőségként az apszúba lejutva megszerzi az öregeket megfiatalító növényt, de ez is hiába, egy kígyó ellopja tőle. Üres kézzel, megoldás nélkül tér vissza Urukba, Ursanabi kíséretében. S mutatja, az eposz prológuját idézve a nagy várost, a kitűnő falat: emberi teljesítményt.

Az eposz főhőse természetesen Gilgames. Hírneve növekszik történetével: városfalat épített, veszélyes, hosszú útra kelt, embertelen ellenfélhez készülve, s legyőzve. Az istenekkel feleselt, Istár haragját hívta magára, és még ebben a konfliktusban is győzelmes maradt. A közeli társ halálának a tapasztalata megrendítette Gilgamest, mint semmi más élménye. Nem találhatott magának sem kiutat, halhatatlanságot.

A másik hős Enkidu, a történet az ő „nevelési regénye” is: a tapasztalatlanságában ártatlan ifjú szocializációja, felnőtte válása szerelemben, barátságban, a városi kultúrában. És keserűségében is, a saját halálát megélve.

A formai eszközökhöz

Feltűnően gyakori formai eszköz az ismétlés,⁹ a kész formulák használata, a szereplők idézése — amikor többen is ismételhetik ugyanazt a szöveget. (Egyszer, a cédruserdőhöz vezető út előkészületeinél a hallgató türelmét próbálva!) Amennyire nyilvánvaló, hogy az eposz költője ismert történetekből, és ismert, „kész” formulákból építkezett, épp olyan jól felismerhető egy szerző vagy elbeszélő biztos szerkesztői vonalvezetése: több száz sor távolságában csengenek össze, ismétlődnek — szó szerint vagy variációban — mondatok, jelzők, egész szakaszok.

A legszembevetőbb természetesen a keret, a prológu és az ebből idéző befejező sorok: „menj fel Uruk falára/ járd be/ / vizsgáld a töltését/ figyelj meg a téglát// hogy téglája/ nem nagy négyyszögű téglac-e// és

⁸ L. J. McGinnis: A Neo-Assyrian Text Describing a Royal Funeral. SAAB I/1 (1987) 1—12, Pl. I.

⁹ Az ismétlés jelentőségére a mezopotámiai irodalomban: Komoróczy G.: A sumer vers elmélete. In: uő. A sumer irodalmi hagyomány. Bp., 1979, 637—692 irodalommal.

alapját nem rakta-e/ a hét bölcs// egy körzet város/ egy körzet kert/ egy körzet agyagbánya/ Istár templomkerülete// három körzetet s a templomkerületet/ foglalja magába Uruk.” (I. 16—21, XI. 303—307)

Felidézhetünk még néhány példát a sok közül. A történet két, egymástól távoli helyén ismétlődik a félelem képe. Az Enkidu látványától megrémülő vadász „félt/ reszketett/ szava elállt// szíve komor/ arca sötét// rémület/ a gyomrában// arra, aki messze kalandozik/ hasonlít az arca” (I. 100—104). Ezekre a sorokra rímel a haláltól riadt Gilgames leírása: „komor a szíved/ kimerült a tested// rémület/ a gyomrodban// arra aki messze kalandozik/ hasonlít az arcod” (X. 8—9, 41—43, 48—50, 114—116, 122—124, 213—215, 220—222).

A cédruserdő őrééről, a félelmetes Humbabáról négyszer olvassuk: „Humbaba üvöltése/ mint az özönvíz robaja// szája tűz/ lehelete halál” (II. 171, 186—187, 239—240, 247—248). Ezekkel párhuzamosan, négyszer térnek vissza a cédruserdő nagyságára vonatkozó sorok: „60x2 óra járásnyi/ az erdő kerülete// ki merészkedik bele/ abba az erdőbe” (II. 169—170, 188—189, 241—242, 249—250).

Visszatérő az utazás formulája. Az eposz szereplői mindig mesésen gyorsan haladnak: „20 mérföld után/ megtörték kenyerüket// 30 mérföld után/ nyugovóra tértek”. Így halljuk Gilgames és Enkidu útjáról a cédruserdő felé (IV. 1—2, 34—35, 73—74, 107—108, 144—145), s ugyanígy, amint Gilgames Urshanabi társaságában visszatér Urukba (XI. 283—284, 300—301).

Az isteni beavatkozásnak is nyelvi formulája van. Samas, a napisten segít az emberi szereplőknek: „beszédét/ Samas meghallotta// az égből egyszerre/ hangot hallatott”. A tévővázó Gilgamest sürgöti Humbaba erdejébe (IV. 184—185) és a halálos ágyán fekvő Enkidut inti átkai mérsékletére (VII. 129—130).

Igen gyakori a közvetlen beszédet bevezető formula és ennek változatai (e stílusesszék jól ismert már a sumer irodalmi szövegekből). Például X száját szóra nyitja/ mondja Y-nak, illetve X neki/mondja Y-nak, stb. Ugyanígy állandó az új napot bevezető „amikor a hajnal világosodott” kifejezés (VII. 87, VIII. 1, 90, 200, XI. 96).

Egyes szavak is visszatérőek az eposzban, s jelentésük vizsgálatával bizonyonnyal külön tanulmányokat lehetne tölteni. Az egyik fontos szó a „damqu” (I. 189, 254, II. 8, IV. 28, 61, 101, 135, VII. 48, 106, 135, X. 305, XI. 238). Kedvező álmok jelzője éppúgy, mint kiváló, nagyszerű embereké. Enkidu nagyszerű, akár egy isten (II. 8), és barátja, Gilgames úgyszintén, Samas szavai szerint (VII. 135).

Szembetűnőek, fontosak és nehezen fordíthatóak az amelu („ember”) szóösszetételek.¹⁰ A tapasztalatlan, civilizálatlan állapotra, tehát a „vad” és a fiatal ember állapotára áll a lullu-amelu (I. 86, 160, 167, 173, X. 323), Enkidu jelzője ez, s úgy sejtem, általában az ifjúság jellemzője. Az Enkidu látványától megrémülő vadász „gazember”: habilu-amelu (I. 96, VII. 91). Az Uruk felett uralkodó Gilgamesről mondja Samhat, hogy ő hadiua-amelu, talán a boldogságot és fájdalmat megélő emberre utal ez (I. 215). A rongyos, fáradt Gilgamesben gyilkos rablót — muna'iru-amelu — sejt Sziduri (X. 13).

Nemcsak szavak és szakaszok, események is visszatérnek: utazások, álmok, áldozatok. Gilgames álmai az első táblán Enkidu érkezését jósolják. A cédruserdőhöz vezető úton feltehetően ötször álmodik ijesztő álmokat a rá váró küzdelemről.¹¹ Enkidu ugyancsak félelmetes álma a saját halálát mutatja.

A veszéllyel, nyugodtan mondhatjuk, halálos veszéllyel szembetalálkozó emberek az istenekhez fordulnak áldozattal. A Gilgames-eposzban kétszer is surqinnu-áldozattal. Így tesz Ninszun, aki fia nagyravágyó és veszélyes tervéről hallva, a Humbaba elleni expedícióról, Samashoz fordul, kéri, hogy óvja Gilgamest a napisten. A vízőzönt túlélő, az emberiség pusztulásán megrendülő Utnapistim is surqinnu áldozatot mutat be, kilépve a bárkából. Rengeteg a sokféle mezopotámiai áldozatról szóló szöveg, de csak nagyon kevés az áldozás alaphelyzetéről tájékoztató, mint az itteni. Talán ezt érhetjük itt tetten: a halállal szembetalálkozó ember gesztusa az áldozat.¹²

¹⁰ Vö. D. O. Edzard: *Kleine Beiträge zum Gilgames-Epos. Or 54* (1985) 46—55. L. még H.-P. Müller: *Eine neue babylonische Menschenschöpfungserzählung im Licht keilschriftlicher und biblischer Parallelen — Zur Wirklichkeitsauffassung im Mythos. Or 58* (1989) 61—85. Magam azonban egy más értelmezésre hajlok.

¹¹ Gilgames álmaira is I. A. L. Oppenheim: *The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East*. Philadelphia, 1956, passim

¹² Az áldozat hasonló értelmezésére I. W. Burkert: *Griechische Tragödie und Opferritual*. In uő.: *Wilder Ursprung. Opferritual und Mythos bei den Griechen*. Berlin, 1990, 13—39.

Jelentős stilisztikai szerepet kapnak a számok. Az idő múlását, távolságot, nagyságot, erőt, sokaságot fejeznek ki.

A vadász Enkidura találva „egy napon a másodikon a harmadikon/ az itatónál elébe került” (I. 97). Az égi bika pusztítása hét szűk esztendővel fenyeget (VI. 104, 111). Hat napon és hét éjjelen át hált Samhat Enkiduval (I. 175), ugyanennyi ideig tartott Gilgames gyásza halott barátja felett (X. 62, 136, 23). Hat napon és hét éjjelen át tombolt a vízőzön vihara (XI. 127), s elmúltával a hetedik napon engedett ki egy galambot Utnapistim (XI. 142—146). Gilgames próbája is az volt, hogy alvás nélkül töltsön hat napot és hét éjszakát. (XI. 199).

Gilgames és Enkidu a cédruserdőhöz vezető útukon 20 és 30, összesen 50 mérföldet tettek meg napon-ta. 12 mérföldes az út, amelyet Gilgames a skorpióember utasítása szerint, a sötétségen át megjár, Utnapistimet keresve (X. 139skk). 12 tolórudat használ fel, amíg átkel a halál vizén, amely 720 m széles (X. 171—177).

Hatalmas Humbaba erdeje: 60x2 óra járásba kerül körbejárni. Hatalmasak a fegyverek, amelyeket Gilgames és Enkidu készíttetnek a kovácsokkal: 30 kg súlyú a kard, a fejsze, az öv (II. 217—219). A legyőzött égi bika szarva súlyos, mint 30 mina lazúrkő, hét mérő olaj fér bele (VI. 166—168). Utnapistim nagy bárkája 60x60 méter alapterületű (XI. 57—58). A sor folytatható.

Az égi bika nagy ereje úgy válik szemléletessé, hogy elképzeljük, hogy először 100, másodszor 200, harmadszor 300 uruki férfi zuhan a lehetétől támadt szakadékba. (VI. 121—126). Humbaba erejét hét páncélja növeli (IV. 187).

A hűtlen Istár istennő hét meg hét vermet ásott az oroszlánnak (VI. 52).

A visszatérő szavak, formulák, szakaszok, az álmok és a számok sora, egyszóval az ismétlések viszik az eposz eseménytörténetét, nem engedik megszakadni a narráció fonalát. Az események szekvenciája nem törik meg, hanem végéhez jut, amikor az utolsó tábla befejezése a prologust idézi.

Ez az elbeszélő folyam sok száz soron át vezet, ha nem is egészen egyenletesen. Eseménydús szakaszok között hosszadalmasabbak is vannak — mint a cédruserdőhöz vezető út előkészítése, amikor Enkidu, Gilgames, Ninszun, a vének tanácsa tárgyalják a tervet, egymásnak adva a szót. Az eseményeket sorba fűző, egyfonalú elbeszélés a felsoroláson, az ismétlésen kívül egy másik jellegzetességgel is bír, s ez a konkrét képek sokasága.

Gilgames, az uralkodó, az uruki karám erős bikája: „Uruk karámjában/ jár ő// bikaként dölőfös/ felveti fejét” (I. 52—53). Gilgames öklelő (I. 28), vad bika (I. 66), az Urukba érkező Enkiduval bikaként birkózik (II. 95). S e kép harmóniájában anyja, Ninszun, a karám vad tehene (II. 101). Az uruki karám (Uruk supuri I. 9, 71, 193, 207, IV. 182) kifejezés persze körülvelt, védett, esetleg tágas helyre is utal, a fordításban azonban megmaradt a konkrét kép, ha a mi számunkra szokatlan is.

Enkidut, Gilgames párját Aruru istennő teremttette úgy, hogy kigondolta „szívében” az alakot, agyagot vett a kezébe, megformálta és ledobta őt az égből a vadonba, akár egy meteoritot. A meteorit azonnal utal Enkidu hatalmas erejére is. Ugyanez a kép tűnik fel Gilgames álmaiban, amelyek a jövőendő társról szólnak.

Könyörtelenül konkrétak a halál és a gyász képei. A ravatalon fekvő, halott barát, Enkidu arcát férgek kezdték ki (X. 64, 138, 236). Gilgames gyásza külsőséges, hallható, látható. „Mint siratóasszony/ jajgatok keservesen (VIII. 44) — mondja magáról, s „mint sas/ keringett felette// mint oroszlán/ akinek kölykeit elrabolták// forgolódik/ előre s hátra// kitépi és elszórja/ göndör haját// letépi és ledobja/ díszeit mint tiltott dolgot” (VIII. 59—63). Gilgames siratja a barátját, aki elment, mint „az elfutott öszvér” (VIII. 50).

Hasonlóan kézzelfogható az alvilág képe. „Mind madarak/ úgy mennek az emberek” — tudja Gilgames (VII. 86). S Enkidu is úgy álmondja meg halálát, hogy madárrá változott, szárnyakat kapott az oldalára, ahogyan a sötétség házába elragadták (VII. 182skk). Az alvilág sötét, a halottak étele agyag, ruhájuk tollruha, s szolgálniuk kell az isteneket.

Az istenek természetesen erősen antropomorf vonásokkal vannak felruházva, nemcsak alvilági szerepükben (VII. 193skk). A pusztulást hozó vízőzöntől megrémülnek: „az istenek megijedtek/ a vízőzöntől// visszahúzódtak/ felmentek Anu egébe// az istenek mint kutyák lapultak/ kívül kuporogtak// Istár felsikoltott/ mint egy szülő nő// az isteni úrnő jajgatott/ a szép hangú” (XI. 113—117).

Még ennél is meglepőbb a sokat idézett hely: a vízőzön múltával Utnapistim áldozatot mutat be „az is-

tenek/ belélegezték az illatot// az istenek/ belélegezték a jó illatot/ az istenek mint a legyek/ az áldozóhoz gyűltek” (XI. 159—161).¹³

Ezek a képek döbbenetes konkrétságukban nemcsak megragadóak, hanem sokszínű és elképzelhető, érzékelhető világot is teremtenek. Ugyanakkor, a mi számunkra, a helyenként feltűnő gondolati — tapasztalati — idegenséget is demonstrálják.

Az eposz témáját egy történettel mutatja be. Gilgames története ez, az ő alakja mindazonáltal először a történetben definiálódik, az elbeszélés az elsődleges. Az ő történetébe fűzve gyűjti egybe a szerző az emberi tapasztalatok témájáról, a halálról — s halhatatlanságról. Története során Gilgames alakja szimbolikussá emelkedik, az emberi sors példájává.

Háromszor summázza, három tartalmi változatban a szerző mondanivalóját az emberi halandóságról. A fiatal, erős és magabiztos Gilgames félresöpri barátját, Enkidu aggályait, aki a Humbaba elleni út veszélyességére figyelmezteti (II. 195—203). Ugyan ki jutna az égbe, mondja, „az isteni laknak/ örökké Samassal// az emberek napjai/ meg vannak számlálva”. Miért törődni hát az ügyis elkerülhetetlen halállal, az életben szerezhető hírnév a fontos.

A győzelmekeket halmozó Gilgames azután velejéig megretten, amikor a halál a társát, Enkidut éri (VII. 65—86). Nem képes vigasztalni a beteg barátot, nem talál kedvező értelmet a halált jósoló álmra, hiába hívja az isteneket áldozattal. Nem vigasztalja a hírnevet szerzett barát méltó temetése, Gilgames keservesen sír, a pusztába megy: „ha meghalok/ nem leszek-e mint Enkidu (IX. 3).

De nem adja meg magát, a halál ellen indul, amikor Utnapistimet keresi, minden fáradságot magára vállalva. Utnapistim sem tud semmit a halálról: „a halálnak nincs rajzolt képe” (X. 322), nem tapasztalható. „Az emberek letörnek/ mint a nádszál” (X. 306). „A szitakötő/ sodródik a folyóban// arca/ a nap arcába néz// s egyszerre semmi sincs” (X. 318—320).

Gilgames tehát visszatér Urukba. Semmit sem hozott magával, de „a napba nézett”, mert megélt győzelmet, hatalmat, barátságot, veszteséget, kétségbeesést és kimerültséget — egy emberi élet lehetőségét.

Végül néhány gyakorlati megjegyzés. A fordítás nem veszi tekintetbe a teljes, immár könyvtárnyi Gilgames-irodalmat. Ennek legutolsó összefoglalása 1982-ből származik.¹⁴ Ugyanakkor határozottan támaszkodik egyes megoldásaiban mások munkáira, s néhányra a sok Gilgames-fordítás közül. Az akkád szöveget R. C. Thompson 1930-as szövegkiadás¹⁵ után is újra össze kell állítani, hogy a szöveghezlyezet világossá váljék. Csak kevés új szöveg került elő azóta.¹⁶

Valamennyi bizonytalan hely *kurzívval* van jelölve. Ez vagy — biztosnak tűnő, vagy bizonytalan — kiegészítések, vagy, bár olvasható, de jelentésükben egyelőre tisztázatlan szavak esetében fordul elő. A kiegészítetlenül maradt szöveghiányokat ... jelöli.

¹³ E helyzet I. A. D. Kilmer: *The Symbolism of the Flies in the Mesopotamian Flood Myth and Some Further Implications*. In: F. Rochberg—Halton (ed.): *Language, Literature, and History: Philological and Historical Studies Presented to Erica Reiner*. New Haven, 1987, 175—180.

¹⁴ J. H. Tigay: *The Evolution of the Gilgamesh Epic*. Philadelphia, 1982. Rec.: D. O. Edzard, *Or* 56 (1987) 105—108.

¹⁵ R. C. Thompson: *The Epic of Gilgamesh*. Oxford, 1930.

¹⁶ Új szövegek, ill. szövegkiadások: 1. táblához: ND 4405/4: D. J. Wiseman, *Iraq* 37 (1975) 157 skk.; CT 46, Nrs. 18, 19, 20; 2. táblához: W 22729/9: E. v. Weiher, *ZA* 62 (1972), 222 skk.; A 3444: A. Heidel, *JNES* 11 (1952) 140 skk.; 3. táblához: CT 46, Nrs. 28, 29.; 4. táblához: CT 46, Nrs. 21, 22.; 5. táblához: A 22007: Th. Bauer, *JNES* 16 (1957) 254 skk. és J. Friedrich, *ZA* 39 (1930), 1 skk.; E. V. Weiher, *Bagh M.* 11 (1980) 90—105, pl. 15—16; IM 76985 = W 22554/7. 6. táblához: KAR 115 + A 122 + A 123 + A 124 + A 135: R. Frankena in *CRRA* 7 (1960), 113 skk.; 7. táblához: CT 46, Nrs. 23, 24, 25; STT I. 14 + STT II. 112, vö. O. R. Gurney, *JCS* 8 (1954), 87 skk.; UET 6/II 394.; 8. táblához: CT 46, Nr. 27; STT I. 15; K 6899: W. G. Lambert in *CRRA* 7 (1960) 39 skk.; 10. táblához: CT 46, Nrs. 16, 30, 32 +. Ezenkívül I. még v. Dijk, *Sumer* 13 (1957), 114 skk. Egyes szöveghelyekhez I. W. v. Soden, *ZA* 53 (1959), 209 skk.; B. Landsberger, *RA* 62 (1968), 97 skk. A fordítások közül A. Schott—W. v. Soden: *Das Gilgamesch-Epos*, Reclam, Stuttgart, 1988, különösen pontos; I. M. Djakonov, in: *Ja otkroju tjebe szokrovennoje szlovo Moszkva*, 1981, 122 skk., sok kiegészítésével, egyedüli olvasataival, szuverén nyelvével kiemelkedő, s tanulmány értékű; a legutolsók egyike, új megoldásokkal is S. Dalleytől való, in: *Myths from Mesopotamia*, Oxford, 1989, 39 skk.

A sorokat folyamatosan megszámoztam. Ennek kizárólag gyakorlati jelentősége van — egyes szöveghelyek visszakeresésének a megkönnyítésére —, mert az eredeti, s főként az abszolút sorszámozás nem lehetséges. Mégis, a sorszámok megközelítőleg utalnak a fordítható szakaszok becsült helyére a feltételezett teljes szövegben.

Elhagytam minden írásjelet a szövegből. Nemcsak azért, mert így, külsődlegesen közelebb kerül az eredetihez, hanem mert az utólag kitett írásjelek némi erőszakot is tesznek a szövegen (ha a fordító kényelmére is lennének). A tagolás, a ritmus önmagában is érzékelhető. Minden sor, majdnem kivétel nélkül, mondat is. A sorokon belül és a szakaszok között hagyott helyek a formai és tartalmi áttekintést kívánják segíteni. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy minden fordítás, ha mégoly közel szeretne maradni az eredetihez, önmagában is interpretáció. Az eposz olyan töredékesen maradt ránk, hogy minden, remélhetőleg még előkerülő szövegtöredék változtathat ezen a fordításon.

A töredékességet tudatosan tartottam meg. Ez ugyan nehezebbé teszi az olvasást, de hitelesebben tükrözi a szövegről való ismereteinket. A más kiadásokból származó Gilgames-történetek talán csábítanak a betoldásokra, de erről általában lemondtam. Kivétel a második tábla, ahol az óbabilóni szöveghelyeket a margón (|) jelöltem, s ahol okunk van feltenni, hogy az óbabilóni szöveg, legalábbis sok helyen, közel áll a későbbihez. Az ötödik tábla eseménytörténetét lényegében csak külső szövegekből sejtethjük. Általában tehát nem tartom jogosnak egy „Gilgames-harmónia” feltételezését.¹⁷

S utoljára: ez a fordítás nem kívánja sem korrigálni, sem helyettesíteni Rákos Sándorét. Az ő szövege önálló költői mű, s az ő érdeme marad, hogy Gilgames történetét hozzáférhetővé tette a nagyobb magyar olvasóközönség számára. Az itteni soronkénti fordítás a lehető közelségre törekszik az eredetihez.

¹⁷ Vö. v. Soden: i. m. 10, 124 sk.

GILGAMES-EPOSZ

I. TÁBLA

1	aki mindent látott	<i>ő</i> rá szól az országnak
2	<i>aki</i> mindent tudott	mindenre emlékezett
3	<i>aki felkutatta</i>	az összes <i>határokat</i>
4	a tökéletes bölcsét	aki mindent megtanult
5	felismert <i>rejtélyt</i>	feltárt titkot
6	hírt hozott	a vízözön előtről
7	messzi utat járt	elfáradt és megpihent
8	táblára <i>vészte</i>	minden fáradoalmát
9	<i>ő építette</i> falát	az uruki karámnak
10	a szent Éannát	a tiszta tárházat
11	nézd a falát	<i>szegélye</i> mint a zsinór
12	tekintsd a töltését	senki nem készít hasonlót
13	tapintsd a küszöböt	mely öröktől való
14	menj közelebb az Éannához	Istár otthonához
15	későbbi király	ember nem készít hasonlót
16	menj fel Uruk falára	járd be
17	vizsgáld a töltését	figyeld meg a téglát
18	hogyan téglája	nem nagy négyszögű téglá-e
19	és alapját nem rakta-e	a hét bölcs
20	egy körzet város	egy körzet kert egy körzet agyagbánya Istár templomkerülete
21	három körzet s a templomkerületet	foglalja magába Uruk
22	<i>keresd</i>	a réz tábla-ládát
23	<i>oldd</i> meg	bronz reteszt
24	<i>tárd</i> fel	rejtélye nyitját
25	vedd a lazúrkő táblát	olvasd fel
26	<i>hogy ama</i> Gilgames	megjárt minden gyötrelmeket
27	<i>nagyszerű</i> volt a királyok között	nagyhírű délceg úr
28	Uruk szülötte <i>hős</i>	öklelő bika
29	élen járva	vezér
30	hátról járva	fivéreinek segítsége
31	erős háló	embereinek védelme
32	vad áradat	kőfalat romboló
33	Lugalbanda <i>fia</i>	Gilgames tökéletes erejű
34	a magasztos tehén	a vadtehen Ninszun <i>fia</i>
35	<i>ő</i> Gilgames	a tökéletes fenségű
36	<i>hágókat</i> nyitott	a hegyekben
37	kutat <i>ásott</i>	a hegyoldalban
38	<i>átkelt</i> az óceánon	napkeleten a széles tengeren
39	<i>felkutatta</i> a határokat	kereste az életet
40	erejével <i>elért</i>	a távoli Utnapistimhez
41	<i>visszaállította</i> helyére a rendet	melyet a vízözön elpusztított
42	<i>ki volna</i>	az emberek tömegében
43	<i>ki vele mérhető</i>	a királyságban
44	<i>aki mint</i> Gilgames mondhatná	király vagyok

- 45 *Gilgames* születésétől fogva híres nevű
 46 kétharmada isten egyharmada ember
 47 a nagy istennő tervezte testének alakját
 48 természetét megsabta ...
 49 ... nagyszerű ...
 50 ... tökéletes ...
 51 ...
- 52 Uruk karámjában jár ő
 53 bikaként döllyfös felveti fejét
 54 nincs párja fegyvereit felemeli
 55 dobjára indulnak társai
 56 csüggedtek az uruki férfiak otthon
 57 nem hagyja *Gilgames* a fiút az apjának
 58 reggel és este is hatalmaskodik
 59 ő a pásztora az uruki karámnak
 60 ő a pásztora és ...
 61 a nagyerejű büszke bölcs és ügyes
 62 nem hagyja *Gilgames* a lányt a vőlegényéhez
 63 a vitéz lányát a hős feleségét
- 64 panaszkodtak meghallották az istenek
 65 az ég istenei Uruk urát hívták
 66 *Anuru* teremtetten ezt a vad bikát
 67 kinek nincs párja fegyvereit felemeli
 68 dobjára indulnak társai
 69 nem hagyja *Gilgames* a fiút az apjának
 70 reggel és este is hatalmaskodik
 71 ő a pásztora az uruki karámnak
 72 ő a pásztora és ...
 73 a nagyerejű büszke bölcs és ügyes
 74 nem hagyja *Gilgames* a lányt a vőlegényéhez
 75 a vitéz lányát a hős feleségét
- 76 panaszkodtak meghallotta *Anu*
 77 *Arurut* hívták a nagyot
 78 *Aruru* te teremtetted őt
 79 most gondolj ki valakit épp olyan erőseset
 80 vetélkedjenek ők s Uruk leljen nyugalmat
 81 *Aruru* ezt meghallgatta
 82 szívében kigondolta *Anu* tervét
 83 *Aruru* megmosta kezeit
 84 agyagot tört le ledobta a vadonba
- 85 a vadember *Enkidu* a hőst megteremtette
 86 a néma ivadékot *Ninurta* erejével
 87 szőrrel van borítva egész teste
 88 haja akár egy nőé
 89 hajfűrtjei gabonaként sarjadnak
 90 embereket országokat nem ismer

- 91 mint Sakkan van öltözve
 92 a gazellákkal füvet legel
 93 az állatokkal az itatónál tülekedik
 94 a vadakkal oltja szomját
- 95 egy vadász egy gazember
 96 az itatónál elébe került
 97 egy napon a másodikon a harmadikon az itatónál elébe került
 98 meglátta őt a vadász arca elborult
 99 ő és állatai visszatértek a házukba
 100 *félt* reszketett szava elállt
 101 *szíve komor* arca sötét
 102 rémület a gyomrában
 103 arra aki *messze kalandozik* hasonlít az arca
- 104 a vadász *száját* szóra nyitja mondja *apjának*
 105 apám egy férfit láttam aki a *hegyekből* jött
 106 *országos* erejű hatalmas
 107 *mint mennykőnek* nagy az ereje
 108 *járkál* a hegyekben egyre csak
 109 az állatokkal *füvet legel* egyre
 110 lábai az itatóhoz *viszik* egyre
 111 *megrettentem* *nem* mentem a közelébe
 112 a vermeteket *betemeti* amelyeket ások
 113 hálóimat *széttépi* amelyeket kifeszítek
 114 *kezem közül* elveszi a *vadon* állatait vadjait
 115 *nem hagy* a vadonban vadászni
- 116 *apja* *száját* szóra nyitja mondja a vadásznak
 117 *fiam* Urukban lakik Gilgames
 118 *nincs nála erősebb* a vadonban
 119 *mint mennykőnek* nagy az ereje
 120 *őhozzá* fordulj
 121 *beszélj* el annak az embernek az erejét
 122 küldjön veled egy örömlányt vidd őt *Samhatot*
 123 ... mint egy hatalmas
 124 *amikor* az állatokkal az itatóhoz jön
 125 *vesse le ruháit* tárja fel szépségét
 126 *ha meglátja* őt hozzá közeledik majd
 127 s állatai idegenné válnak *akikkel felnőtt* a vadonban
 128 apja tanácsára ...
 129 a vadász elment *Gilgameshez*
 130 útra kelt Urukba nekiindult
 131 *belépett* Gilgameshez *mondta* a szót
 132 egy férfit láttam ki a *hegyekből* jött
 133 *országos* erejű hatalmas
 134 *mint mennykőnek* nagy az ereje
 135 *járkál* a hegyekben egyre csak
 136 az állatokkal *füvet legel* egyre
 137 lábai az itatóhoz *viszik* egyre

- 138 megrettentem nem mentem *a közelébe*
 139 a vermeket betemette amelyeket *ástam*
 140 hálóimat széttépte amelyeket *kifeszítettem*
 141 kezem közül elveszi *a vadon* állatait vadjait
 142 nem hagy a vadonban vadászni
- 143 Gilgames neki mondja a vadásznak
 144 veled megy vadász egy örömlány vidd Samhatot
 145 amikor az állatokkal az itatóhoz jön
 146 leveti ruháit *feltárja szépségét*
 147 ha meglátja őt hozzá *közeledik* majd
 148 s állatai idegenné válnak akikkel *felneőtt a vadonban*
- 149 ment a vadász vele az örömlány vitte Samhatot
 150 Útra keltek mentek az úton
 151 a harmadik napon elértek a mondott helyre
 152 a vadász és az örömlány leültek helyükre
 153 egy napon két napon ültek az itatónál
 154 jöttek az állatok az itatóhoz ittak
 155 jöttek a vadak a vízhez oltották szomjukat
 156 s ő Enkidu aki a hegyekből származott
 157 a gazellákkal füvet legel
 158 az állatokkal az itatónál iszik
 159 a vadakkal oltja szomját
 160 Samhat meglátta őt a vad embert
 161 a vadon szilaj legényét
- 162 ő az Samhat mutasd melledet
 163 tárd fel öledet lássa szépségedet
 164 ne vonakodj érezd lélegzetét
 165 ha téged meglát hozzád jön
 166 ruhádat terítsd szét feküdjön veled
 167 tedd a vad emberrel az asszonyok dolgát
 168 állatai idegenné válnak akikkel *felneőtt a vadonban*
 169 szerelmével kényeztet téged
- 170 Samhat megoldotta ingét feltárta ölét s ő látta szépségét
 171 nem vonakodott érezte lélegzetét
 172 ruháját szétterítette vele feküdt
 173 a vad emberrel tette az asszonyok dolgát
 174 s az szerelmével kényeztette őt
 175 hat nap és hét éjjel hált Samhattal vággyal töltve Enkidu
- 176 amikor eltelt bőségével
 177 állataihoz fordította arcát
 178 Enkidut meglátván elfutottak a gazellák
 179 a vadon állatai kitértek előle
 180 Enkidu felpattant kimerült testével
 181 dermedtek térdi melyek az állataival futottak
 182 meggyengült Enkidu *nem* volt olyan gyors, mint eddig

- 183 és felnőtt ő értelme nyílott
- 184 visszatért leült az örömlány lábához
 185 az örömlány arcába nézett
 186 s amit az örömlány mondott hallgatta
 187 az örömlány neki mondta Enkidunak
 188 nagyszerű vagy Enkidu akár egy isten vagy te
 189 miért járkálsz a vadonban a vadakkal
 190 gyere elvezetlek az uruki karámba
 191 a tiszta házhoz Anu és Istár otthonához
 192 oda, ahol Gilgames él a tökéletes erejű
 193 ki vadbikaként uralkodik a népen
- 194 szólt s beszéde tetszett
 195 magára eszmélvén társat keresett
 196 Enkidu neki mondta az örömlánynak
 197 gyere Samhat vigyél magaddal engem
 198 a tiszta házhoz Anu és Istár szent otthonához
 199 oda ahol Gilgames él a tökéletes erejű
 200 ki vadbikaként uralkodik a népen
 201 én kihívom őt ... csatára
 202 kikiáltom Urukban én vagyok a hatalmas
 203 megyek fordítok a sorson
 204 a vadon született az erősebb
- 205 *gyerünk menjünk* lássa arcodat
 206 ... én tudom
 207 gyere Enkidu az uruki karámba
 208 ahol az emberek övekkel ékesek
 209 naponta ... ünnepet ülnek
 210 ahol a dobok pörögnek
 211 és lányok mutatják magukat
 212 gyönyörűen örömmel tele
 213 az éjjeli ágyon nagy ...
 214 Enkidu... az életet
 215 hadd mutatom meg neked Gilgamest a boldog-fájdalmas embert
 216 nézd őt tekintsd az arcát
 217 szép férfi életerős
 218 egész teste gyönyörűséges
 219 nagy az ereje nálad nagyobb
 220 nem nyugszik se éjjel, se nappal
 221 Enkidu, hagyj fel terveddel
 222 Samas szereti Gilgamest
 223 Anu Enlil és Éa nyitották értelmét
 224 mielőtt te jöttél a hegyekből
 225 Gilgames Urukban álmodott felőled
- 226 Gilgames felébredt álmát meséli mondja anyjának
 227 anyám álmot láttam az éjjel
 228 az ég csillagai körém gyűltek

- 229 s mintha mennykő zuhant volna reám
 230 megemeltem túl nehéz volt
 231 nekifeszültem nem tudtam mozdítani
 232 Uruk népe körötte állt
 233 a nép köréje gyűlt
 234 az emberek körötte tülekedtek
 235 a férfiak körötte sokasodtak
 236 s mint kisgyerekek csókolták lábait
 237 mint egy asszonyt szerettem kényeztettem
 238 feleltem hozzád elhoztam
 239 és te hozzám hasonlítottad
- 240 Gilgames anyja a bölcs minden tudás tudója mondta urának
 241 Ninszun a vad tehén bölcs minden tudás tudója mondta Gilgamesnek
 242 az ég csillagai köréd gyűltek
 243 s mintha mennykő zuhant volna le rád
 244 megemelted túl nehéz volt
 245 nekifeszültél nem tudtad mozdítani
 246 feleltem hozzád elhoztad
 247 és én hozzád hasonlítottam
 248 jön egy erős társ a barát megmentője
 249 országos erejű hatalmas
 250 mint mennykőnek nagy az ereje
 251 szeretted mint egy asszonyt kényeztetted
 252 ... megment téged
 253 jó értékes az álmod
- 254 Gilgames mondja anyjának
 255 anyám láttam egy másik álmot
 256 az uruki karám utcáján egy fejsze feküdt körébe gyűltek
 257 Uruk népe körötte állt
 258 a nép köréje gyűlt
 259 az emberek körötte tülekedtek
 260 feleltem hozzád elhoztam
 261 szerettem mint egy asszonyt kényeztettem
 262 és te hozzám hasonlítottad
- 263 Gilgames anyja bölcs minden tudás tudója mondta fiának
 264 Ninszun a vad tehén a bölcs minden tudás tudója mondta Gilgamesnek
 265 fiam a fejsze, amit láttál egy ember
 266 szeretted mint egy asszonyt kényeztetted
 267 és én hozzád hasonlítottam
 268 jön egy erős társ a barát megmentője
 269 országos erejű hatalmas
 270 mint mennykőnek nagy az ereje
- 271 Gilgames neki mondta anyjának
 272 Enlil a nagy tanácsos szava szerint történnék
 273 barát tanácsadó támad
 274 támadjon hát barátom tanácsadóm

275 ez volt az álma megfejtése
 276 Samhat hallott Gilgames álmáról s elmondta Enkidunak
 277 egymást szeretni fogják
 278 Enkidu előtte ült

II. TÁBLA

Az első sorok talán ismétlik I. 175—195

23 magára eszmélve társat keresett
 24 amit Samhat ...
 25 egy ruhát feladott rá
 26 és egy másikat felvett maga
 27 kézen fogta mint egy gyereket vezette
 28 a pásztor kunyhójához az udvarhoz

29 a pásztorok kőréje gyűltek
 30 maguk között tanakodtak
 31 ez a férfi Gilgamesre hasonlít mintha tükörmása volna
 32 nagytermetű mint várorom hatalmas
 33 talán a hegyekben született
 34 mint mennykőnek nagy az ereje

35 kenyérrel kínálták
 36 sörrel kínálták
 37 nem evett kenyeret Enkidu ivott csodálkozott
 38 nem tudta Enkidu hogy a kenyér ennivaló
 39 nem tudta Enkidu hogy a sör innivaló

40 az örömlány neki mondta Enkidunak
 41 edd a kenyeret Enkidu az embernek való
 42 idd a sört a királyoknak való

43 Enkidu ette a kenyeret amíg jóllakott
 44 itta a sört hét korsóval
 45 jókedvre derült énekelt
 46 szíve ujjongott arca ragyogott
 47 vízzel locsolta szőrös testét
 48 olajjal kente az emberekhez hasonlónak vált
 49 ruhát öltött mint az emberek
 50 fegyvert ragadott megküzdött az oroszlánnal
 51 szétkergette a farkasokat elűzte az oroszlánokat
 52 a pásztorok aludtak
 53 Enkidu az örök az éber férfi

60 felnézett meglátott egy embert
 61 szólt az örömlányhoz Samhat hívd ide az embert
 62 mi járatban van hová készül
 63 az örömlány megszólította az embert odament kérdezte
 64 ember hová sietsz miért igyekszel
 65 az ember száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 66 a nászasházhoz hívták meg
 67 ahogy szokás a menyasszonyfoglалáshoz
 68 az asztalra rakom az ételt a nászas ház pompás lakomáját
 69 a téres Uruk királyának utat nyitnak az emberek
 70 Gilgamesnek a téres Uruk királyának utat nyitnak az emberek
 71 a menyasszonyfoglалáshoz a választott asszonnyal hál
 72 először ő utána a férfiak
 73 az istenek tanácsa szabta meg így a köldökszinór átvágásánál a sorsát
 74 az ember beszédére elsápadt az arca

77 elől ment Enkidu és utána Samhat
 78 belépett a téres Urukba köréje gyűltek az emberek
 79 megállt az uruki karám utcáján
 80 ...
 81 elállta útját Gilgamesnek
 82 Uruk népe körötte állt
 83 a nép köréje gyűlt
 84 az emberek körötte tülekedtek
 85 a férfiak körötte sokasodtak
 86 s mint kisgyerekek csókolták a lábait
 87 ahogyan a férfi ...
 88 Isharának megvetve az éjjeli ágy
 89 Gilgamesnek mint egy istennek terítve az áldozat
 90 Enkidu a nászház ajtajába vetette lábát
 91 Gilgamest nem hagyta belépni
 92 megragadták egymást a nászház ajtajánál
 93 az utcán kötekedtek a nyílt színen
 94 az ajtófélfák remegtek a fal megroggyant
 95 Gilgames és Enkidu megragadták egymást bikákként birkóztak
 96 Gilgames térdre esett földön a lába
 97 kihűlt a haragja kifulladt a lélegzete
 98 hogy lélegzete kifulladt
 99 Enkidu neki mondta Gilgamesnek
 100 egyszerűnek szült anyád téged
 101 Ninszun a karám van tehene
 102 kimagaslik fejed a férfiak között
 103 az emberek feletti királyságot neked szabta Enlil

132 az országban a legerősebb
 133 mint mennykőnek nagy az ereje
 134 termete magas ...

- 135 Gilgames anyja a bölcs az okos a mindentudó
 136 mondta fiának ...
 137 Ninszun a vad tehén a bölcs az okos a mindentudó mondta Gilgamesnek
 138 fiam ...
 .
 .
 .
 144 Enkidunak nincs ...
 145 logó haja ...
 146 a vadonban született ...
 147 Enkidu állt hallgatta ...
 148 elkomorult leült ...
 149 szemébe könnyek gyűltek ...
 150 karjai lehanyatlottak ereje fogyott
 151 átölelték egymást ...
 152 megfogták egymás kezét mint ...
 152 Gilgames száját szóra nyitotta szólt
 154 Enkidunak barátjának mondta a szót
 155 szemed könnyekkel teli
 156 elkomorodtál elfáradtál
- 157 Enkidu száját szóra nyitotta mondta Gilgamesnek
 158 bánat szorítja barátom torkomat
 159 karjaim lehanyatlottak erőm elfogyott
- 160 Gilgames száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 .
 .
- 163 a hatalmas Humbaba az erdőben lakik
 164 ... menjünk
 165 ... a cédrus ...
- 167 Enkidu száját szóra nyitotta mondta Gilgamesnek
 168 tudom barátom akkorról amikor a vadakkal jártam a hegyekben
 169 60x2 óra járásnyi az erdő kerülete
 170 ki merészkedne bele
 171 Humbaba üvöltése mint az özönvíz robaja szája tűz lehelete halál
 172 miért készülsz ilyesmire
 173 a harc megnyerhetetlen Humbaba földjéért
- 174 Gilgames száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 .
 .
 .
- 179 Enkidu száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 180 hogyan jussunk el a cédruserdőhöz
 181 Wer isten őrzi ereje nem nyugszik
 182 Humbaba Wer Adad ...
 183 ...

- 184 a cédrus védelmére
 185 az emberek riadalmára teremtetten őt Enlil
 186 Humbaba üvöltése mint az özönvíz robaja
 187 szája tűz lehelete halál
 188 hallottam 60x2 óra járásnyi az erdő kerülete
 189 ki merészkedne bele az erdejébe
 190 a cédrus védelmére
 191 az emberek riadalmára teremtetten őt Enlil
 192 ki az erdejében jár gyengeség fogja el
- 193 Gilgames neki mondta Enkidunak
 194 barátjának mondta a szót
 195 ki jut az égbe barátom
 196 Samassal az istenek laknak örökké
 197 az emberek napjai megszámláltak
 198 amit csak tesznek szélfúvás
 199 és te féled a halált
 200 mire van vitéz erőd
 201 hadd menjek előttem s kiáltsd utánam menj, ne félj
 202 ha elesem, hírem fennmarad
 203 Gilgames a hatalmas Humbabával harcba szállt
 204 a vadonban születélt, nevelkedélt
 205 ha megtámadt az oroszlán te mindegyiken kifogtál
 206 Enkidu ...
- 209 ... szívem haragra gerjed
 210 hadd fogjak hozzá hadd vágjak cédrust
 211 hadd állítsak magamnak örök hírnevet
 212 gyere barátom siessünk a kovácshoz
 213 öntsön nekünk fejszéket
 214 elindultak a kovácshoz siettek
 215 ültek, tanácskoztak a mesterek
 216 nagy baltákat formáztak
 217 30 kg súlyú fejszét öntöttek
 218 30 kg súlyú kardokat ...
 219 30 kg súlyú öveket ...
 220 ...
 221 hallgassatok rám férfiak ...
 222 uruki férfiak tudói ...
 223 felfegyverkezem messzi útra indulok Humbaba földjére
 224 ismeretlen csatába vágok ismeretlen hadba indulok
 225 áldjatok meg engem a hadiutamat ...
 226 hadd lépjem át az uruki városkaput ...
 227 hadd készüljek az akitu ünnepre az év múltán
 228 hadd tartsam meg az akitu ünnepet az év múltán
 229 üljék az akitu ünnepet ünnepi ének szóljon
 230 éltsenek engem
- 231 Enkidu a véneknek tanácsot adott

- 232 uruki férfiak tudói ...
 233 mondjátok neki ne menjen a cédruserdőbe
 234 az út járhatatlan az ember ...
 235 az erdő őre a hatalmas Humbaba
 236 ...
 237 a cédrus védelmére
 238 az emberek riadalmára teremtetten őt Enlil
 239 Humbaba üvöltése mint az özönvíz robaja
 240 szája tűz lehelete halál
 241 hallottam 60x2 óra járásnyi az erdő kerülete
 242 ki merészkedne bele az erdejébe
- 243 felálltak az uruki nagy tanácsosok
 244 véleményüket adják Gilgamesnek
 245 fiatal vagy Gilgames a kedélyed vezérel
 246 és nem tudod mire fogadkozol
 247 Humbaba üvöltése mint az özönvíz robaja
 248 szája tűz lehelete halál
 249 hallani 60x2 óra járásnyi az erdő kerülete
 250 ki merészkedne bele az erdejébe
 251 ...
 252 ki az, aki vesztébe megy
 253 a cédrus védelmére az emberek riadalmára teremtetten őt Enlil
- 254 meghallgatta Gilgames a nagy tanácsosok szavát
 255 társára nézett ránevetett
 .
 .
 .
- 265 istened védelmezzen téged
 266 vezesse vissza utadat a téres Uruk kikötőjébe
- 267 Samas előtt térdelvén Gilgames mondja a szót
 268 indulok Samas kezem imára emelem
 269 maradjon meg életem
 270 vezess vissza a kikötőbe épségben
 271 oltalom álljon fölöttem
 272 kérvén Gilgames ... előjelét
 .
 .
- 275 Gilgames szemébe könnyek gyűltek
 276 ... az utat melyet nem jártam
 277 és menetét istenem, nem ismerem
 278 ... én túléltem
 279 ... előttem örömben
 280 ... templomot kívánságod szerint ... trónok
- 281 megvizsgálta Gilgames a fegyvereit a nagy kardot
 282 ... fíjat és tegezt ...

283	... kézbe vette	
284	... vette a baltát	
285	... megragadta az ansani <i>íjat</i>	
286	kardját övébe erősítette ...	
287	... az útrakelésre gyülekeztek	Gilgameshez ...
288	... Urukba visszatérjetek	

III. TÁBLA

1	<i>a vénék</i> megáldották őt	útjára tanácsolták Gilgamesnek
2	ne bízzál Gilgames	teljes erődben
3	szemed nyitva legyen	ütésed biztos legyen
4	előtted járjon	a védelmező társ
5	ki az utat ismeri	barátját őrzi
6	menjen Enkidu	előtted
7	az út ismerője	a cédruserdőbe
8	ő hadat látott	ismeri a harcot
9	Enkidu őrizz a barátot	óvd a társat
10	az asszonyához	hozd őt vissza
11	a gyűlésünkön	rád bízunk a királyt
12	vezesd vissza	hozd nekünk vissza a királyt
13	Gilgames száját szóra nyitotta	szólt
14	mondta Enkidunak	
15	gyere barátom	menjünk a szent palotához
16	Ninszun elé	a nagy királynőhöz
17	Ninszun bölcs	minden tudás tudója
18	mutassa lábainknak	a helyes utat
19	egymást fogva	kéz a kézben
20	Gilgames és Enkidu	a szent palotához mentek
21	Ninszun elé	a nagy királynőhöz
22	Gilgames belépven	<i>elébe</i> ült
23	Ninszun felfegyverkeztem	<i>indulok</i>
24	messzi útra	<i>Humbaba földjére</i>
25	ismeretlen csatába vágok	
26	ismeretlen hadba indulok	
27	áldj meg engem	a hadiutamat ...
28	előttem ...	
29	<i>hadd lépjem át az uruki városkaput ...</i>	
30	<i>hadd készüljek az akítu ünnepre</i>	<i>az év múltán</i>
31	<i>hadd tartsam meg az akítu ünnepet</i>	<i>az év múltán</i>
32	<i>üljék az akítu ünnepet</i>	<i>ünnepi ének szóljon</i>
33	<i>éltessenek engem</i>	
34	<i>Ninszun a beszédet hallván,</i>	amit fia Gilgames
35	...	
36	... belép	
37	...	
38	<i>ruhát öltött</i>	teste díszét

39 *ékszer* öltött melle díszét
 40 ... fejdíszre felköte
 41 ... a földre vizet hintett
 42 ... felment a tetőre
 43 felment Samas *elé* füstölőt állított
 44 surqinnu áldozatot mutatott be karjait felemelte Samashoz
 45 miért adtad *fiamul* Gilgamest és sújtottad őt nyughatatlan szívvel
 46 újra megejtetted őt indul
 47 messzi útra *Humbaba* földjére
 48 ismeretlen csatába vág
 49 ismeretlen hadba indul
 50 amíg napközben odatart és visszatér
 51 amíg elér a cédruserdőhöz
 52 amíg megöli a hatalmas Humbabát
 53 és minden rosszat, amit te gyűlölsz kipusztít az országból
 54 a nappalokon te kísérd ...
 55 ő ne tiszteljen téged Aja, a mátká intsen téged
 56 hogy neki éjjeli öröket *is rendelj*
 57 ...

120 *felemelkedett* Gilgames *anyja* ...
 121 kioltotta a füstölőt ...
 122 Enkidut hívta szavát adta
 123 erős Enkidu te nem ölemből születél
 124 most befogadlak
 125 a Gilgameshez tartozók közé
 126 a főpapnők, a kiválasztottak, a felajánlottak közé
 127 Enkidu nyakára ékszer adott
 128 az isteni menyasszonyok kézen fogták őt
 129 és lányaik ...
 130 én Enkidu ...
 131 fogta ...

132 Enkidu *neki* *mondta* Ninszunnak
 133 Gilgames ...
 134 ne félj ...
 135 ...
 136 amíg odatart és visszatér
 137 a cédruserdőhöz *elér*

229 Enkidu őrizd a barátot *óvd a társat*
 230 az asszonyához *hozd vissza őt*
 231 a gyűlésünkön *rád bízunk a királyt*
 232 vezesd vissza *hozd vissza nekünk a királyt*

233 Enkidu száját szóra nyitotta szólt
234 mondta *Gilgamesnek*
235 barátom ...

.
.
.

IV. TÁBLA

1	20 mérföld után	megtörték kenyерüket	
2	30 mérföld után	nyugovóra tértek	
3	50 mérföldet	jártak meg egy nap	
4	másfél hónapnyi utat megjárva	a harmadik napon	elértek a ... hegyhez
5	<i>Samasnak</i>	<i>kutat ástak</i>	
6	...		
7	<i>felmenvén Gilgames</i>	...	
8	<i>pörkölt lisztet hintett</i>	...	
9	<i>hegy hozz álmat</i>	<i>Samas kedvező szavát</i>	
10	<i>elkészítette neki</i>	<i>Enkidu az éjjeli sátrat</i>	
11	<i>vihar kerekedett</i>	<i>megeerősítette ...</i>	
12	<i>hurokba húzta</i>	...	
13	<i>mint a hegy</i>	...	
14	<i>Gilgames térdére</i>	<i>fektette állát</i>	
15	<i>az álom, az emberek nyugalma</i>	<i>leszállt rá</i>	
16	<i>az éj derekán</i>	<i>szétszakadt az álma</i>	
17	<i>felriadt</i>	<i>és szólt a barátjához</i>	
18	<i>barátom, nem szóltál</i>	<i>mitől ébredtem fel</i>	
19	<i>nem löktél meg</i>	<i>mitől rémültem meg</i>	
20	<i>nem járt erre egy isten</i>	<i>mitől dermedtek tagjaim</i>	
21	<i>barátom ...</i>		
22	<i>az álom, amit láttam</i>	<i>merő rémület</i>	
23	<i>a hegy völgyeiben ...</i>		
24	<i>a hegy leszakadt ...</i>		
25	<i>s mi mint a legyek ...</i>		
26	<i>ereszkedjünk le</i>	<i>a síkon okosabbak leszünk</i>	
27	<i>a barátja álmát</i>	<i>megfejtette Enkidu</i>	
28	<i>barátom</i>	<i>jó az álmod</i>	
29	<i>értékes álom ...</i>		
30	<i>barátom a hegy,</i>	<i>amit látál</i>	<i>Humbaba</i>
31	<i>elfogjuk Humbabát</i>	<i>megöljük őt</i>	
32	<i>és holttestét</i>	<i>a csatamezőre vetjük</i>	
33	<i>reggelre</i>	<i>Samas jó hírt halljuk</i>	
34	20 mérföld után	megtörték kenyерüket	
35	30 mérföld után	nyugovóra tértek	
36	50 mérföldet	jártak meg egy nap	

- 37 másfél hónapnyi utat megjárva a harmadik napon elértek a ... hegyhez
- 38 Samasnak kutat ástak
 39 felmenvén Gilgames ...
 40 pörkölt lisztet hintett ...
 41 hegy hozz álmat Samas kedvező szavát
 42 elkészítette neki Enkidu az éjjeli sátrat
 43 vihar kerekedett megerősítette ...
 44 hurokba húzta ...
 45 mint a hegy ...
 46 Gilgames térdére fektette állát
 47 az álom az emberek nyugalma leszállt rá
- 48 az éj derekán szétszakadt az álma
 49 felriadt és szólt barátjához
 50 barátom, nem szóltál mitől ébredtem fel
 51 nem löktél meg mitől rémültem meg
 52 nem járt erre egy isten mitől dermedtek tagjaim
 53 barátom láttam egy második álmat
 54 az álom amit láttam merő rémület
- .
- .
- .
- 73 20 mérföld után megtörték kenyyerüket
 74 30 mérföld után nyugovóra tértek
 75 50 mérföldet jártak meg egy nap
 76 másfél hónapnyi utat megjárva a harmadik napon elértek a ... hegyhez
- 77 Samasnak kutat ástak
 78 felmenvén Gilgames ...
 79 pörkölt lisztet hintett ...
 80 hegy hozz álmat Samas kedvező szavát
 81 elkészítette neki Enkidu az éjjeli sátrat
 82 vihar kerekedett megerősítette ...
 83 hurokba húzta ...
 84 mint a hegy ...
 85 Gilgames térdére fektette állát
 86 az álom az emberek nyugalma leszállt rá
- 87 az éj derekán szétszakadt az álma
 88 felriadt és szólt a barátjához
 89 barátom nem szóltál mitől ébredtem fel
 90 nem löktél meg mitől rémültem meg
 91 nem járt erre egy isten mitől dermedtek tagjaim
 92 barátom láttam egy harmadik álmat
 93 az álom, amit láttam merő rémület
 94 az ég sikoltott a föld dübörgött
 95 elnémult a vihar sötétség támadt

- 96 villám villámlott tűz lobbant
 97 a láng terjedt a halált esőzött az ég
 98 a fény letűnt a tűz kihunyt
 99 a parázs ami hullott hamuvá vált
 100 ereszkedjünk le a síkon okosabbak leszünk
- 101 meghallgatván Enkidu az álmát Gilgamesnek megfejtette
 102 barátom jó az álmod értékes álom
 103 ...
 104 ...
 105 ...
 106 reggelre Samas jó hírért halljuk
 107 20 mérföld után megtörték kenyereiket
 108 30 mérföld után nyugovóra tértek
 109 50 mérföldet jártak meg egy nap
 110 másfél hónapnyi utat megjárva a harmadik napon elérték a ... hegyhez
- 111 Samasnak kutat ástak
 112 ...
 113 felmenvén Gilgames ...
 114 pörkölt lisztet hintett ...
 115 hegy hozz álmodt Samas kedvező szavát
 116 elkészítette neki Enkidu az éjjeli sátrat
 117 vihar kerekedett megerősítette ...
 118 hurokba húzta ...
 119 mint a hegy ...
 120 Gilgames térdére fektette állát
 121 az álom az emberek nyugalma leszállt rá
- 122 az éj derekán szétszakadt az álma
 123 felriadt és szólt barátjához
 124 barátom nem szóltál mitől ébredtem fel
 125 nem löktél meg mitől rémültem meg
 126 nem járt erre egy isten mitől dermedtek tagjaim
 127 barátom láttam egy negyedik álmod
 128 az álom, amit láttam merő rémület
- .
 .
 .
- 135 a barátja álmát megfejtette Enkidu
 136 barátom jó az álmod értékes álom
 137 ... amit láttál, Humbaba ...
 138 ... Humbaba mint egy isten ...
 139 ... meggyullad ...
 140 ... állítunk ...
 141 ... Humbaba feldühödve ...
 142 ... előtte állunk ...
 143 reggelre Samas jó hírért halljuk

- 144 20 mérföld után megtörték kenyérüket
 145 30 mérföld után nyugovóra tértek
 146 50 mérföldet jártak meg egy nap
- 147 Samasnak kiutat ástak
 148 ...
 149 felmenvén Gilgames ...
 150 pörkölt lisztet hintett ...
 151 hegy hozz álmodt Samas kedvező szavát
 152 elkészítette neki Enkidu az éjjeli sátrat
 153 vihar kerekedett megerősítette ...
 154 hurokba húzta ...
 155 mint egy hegy ...
 156 Gilgames térdére fektette állát
 157 az álom az emberek nyugalma leszállt rá
- 158 az éj derekán szétszakadt az álma
 159 felriadt és szólt a barátjához
 160 barátom, nem szóltál mitől ébredtem fel
 161 nem löktél meg mitől rémültem meg
 162 nem járt erre egy isten mitől dermedtek tagjaim
 163 barátom láttam egy ötödik álmod
 .
 .
 .
- 180 Samas előtt folytak könnyei
 181 amit Urukban Ninszunnak ígértél
 182 emlékezz rá gyere hallgass meg engem
 183 Gilgamesét az uruki karám fiának
 184 beszédét Samas meghallotta
 185 az égből egyszerre hangot hallatott
 186 siess, érd őt utol ne érhesse be az erdőbe
 187 ne merüljön el a sűrűben ne ...
 188 nem öltötte fel hét páncélját ...
 189 egyet öltött fel, hatot levetett
- 190 ők megragadták egymást
 191 mint vad bikák birkóztak
 192 először üvöltött félelmetesen
 193 üvöltött az erdők őre
 194 ...
 195 Humbaba mint egy isten ...
- 196 Gilgames száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 197 ...
 198 amíg egyedül van az ember ...
 199 az idegeknek ...
 200 a lejtőn nem lehet egyedül lejutni
 201 ketten ...

- 202 a hármas kötél *nem szakad könnyen el*
 203 két oroszlánkölyök erősebb az apaoroszlánnál
 .
 .
 .
 230 Enkidu száját szóra nyitotta *mondta Gilgamesnek*
 231 barátom, ha el is jutok *az erdőbe*
 232 az útvágástól *elfáradnak karjaim*
 233 Gilgames száját szóra nyitotta *mondta Enkidunak*
 234 barátom siralmasan ...
 235 a hegyeken mind *átkeltünk ...*
 236 ...
 237 mielőtt cédrust vágtunk volna ...
 238 barátom, te jártas vagy a küzdelemben, *a csatát ismered*
 239 füvekkel kentek be magadat *a halált nem kell félned*
 240 ...
 241 dobként *peregjen hangod*
 242 múljon a fáradtság karodból *tűnjön a gyengeség kezedből*
 243 add a kezéd barátom *menjünk együtt*
 244 szíved *harci vágytól égjen*
 245 ne törődj a halállal *az életet ...*
 246 ... a körütekintő ember
 247 aki elől jár *önmagát megőrzi társát megmenti*
 248 hosszú időre *hírnevet állítottak maguknak*
 249 *az erdőhöz értek ők ketten*
 250 beszédük *elcsendesült úgy álltak ott*
 251 A cédruserdő szélén *álltak*

V. TÁBLA

- 1 álltak az erdő szélén
 2 a cédrus *fenségét csodálták*
 3 az erdő *ösvényét csodálták*
 4 ahol Humbaba jár *nyomát hátrahagyja*
 5 az utak egyenesek *a járás jó*
 6 nézik a cédrus hegyét *az istenek otthonát Irnini szentélyét*
 7 a hegy innenső fele *cédrusban bőséges*
 8 árnyéka kellemes *merő gyönyörűség*
 9 kusza cserje *sűrű erdő*
 10 ... a cédrus ...
 11 *körülvéve két óra járásnyi árokkal ...*
 12 ... kétharmadszor ...
 .
 .
 .
 65 Enkidu száját szóra nyitotta *mondta Gilgamesnek*

66	Humbaba ...
67	amíg egyedül van az ember ...
68	az idegenek ...
69	a lejtőn <i>nem lehet egyedül lejutni</i> ...
70	ketten ...
71	a hármas kötél <i>nem szakad könnyen el</i>
72	két oroszlánkölők erősebb az apaoroszlánnál

.

.

.

A ninivei, egyébként legrészletesebb szövegből itt alig maradt fenn ennél több, a szöveg tovább nem rekonstruálható. Egy másik kiadásból, a hettita változatból mindenesetre tudhatjuk a történet menetét: Gilgames és Enkidu bemerészkedtek a cédruserdőbe fát vágni, s ezzel magukra hívták Humbaba haragját. A veszélyből Samas segítségével keveredtek ki, a napisten nyolc szelet (máshol 13 szelet) küldött Humbaba ellen. Humbaba az életéért könyörgött Gilgamesnek, ő azonban Enkidu tanácsára (ahogyan egy óbabilóni korú szövegből sejtjük) nem kegyelmezett.

Az uruki későbabilóni írású tábla (W 22554/7 = IM 76985) története konvergál a hettitával, de a ninivei szöveghez közvetlenül nem illeszthető. Azt egy önálló uruki kiadásnak vélem, egy másik elbeszélő művének.

Humbaba legyőztével cédrust vágta az erdőben, s E. egy különlegesen nagy cédrusfából templomajtó készítését tervezte.

VI. TÁBLA

1	<i>haját megmosta</i>	fegyvereit megtisztította
2	vállára vetette	fürtjeit
3	szennyesét ledobta	tisztába öltözött
4	palástot öltött	övet kötött
5	Gilgames koronáját	fejére tette
6	Gilgames szépségére	szemet vetett a fejedelmi Istár
7	gyere Gilgames	te légy a férjem
8	szerelmedet nekem	ajándékul add
9	te légy a férj	én legyek az asszony
10	kocsit fogatok neked	lazúrkőből és aranyból
11	kereke arany	szarva drágakő lesz
12	befogva	nagy öszvérekkel
13	házunkba	a cédrusillatúba lépj be
14	házunkba lépve	
15	a küszöb a karosszék	csókolják lábadat
16	hódoljanak előtted	királyok, fejedelmek, hatalmasok
17	hegy és sík termését	hozzák neked adóként
18	kecskéid hármaskreket	juhaid ikreket ellenek
19	teherhordó szamarad	lehagyja az öszvért
20	kocsid lovai	remekelnek futásban
21	igásmarhádnak	nem lesz párja
22	Gilgames száját szóra nyitotta	mondta

- 23 szólt a fejedelmi Istárhoz
 24 *miért akarod* hogy feleségül vegyelek
 25 *adtam neked ...* testedre s ruhákat
 26 ... élelmet és táplálékot
 27 ... ételt isteneknek valót
 28 ... királyoknak valót
 .
 .
 31 ... öltözve
 32 ... nem veszek feleségül

 33 ... hideg
 34 hátsó ajtó vagy mely nem tart fel szelet s szellőt sem
 35 palota, mely rászakad a hős fejére
 36 elefánt, mely ... takaróját
 37 szurok, mely bemocskolja azt, aki viszi
 38 víztömlő, mely eláztatja azt, aki viszi
 39 alapkő, mely ledobja a falat
 40 faltörő kos, mely lerombolja az ellenség ...
 41 szandál, mely győtri tulajdonosát
 42 melyik szeretődöt szeretted sokáig
 43 melyik madaradat ...
 44 rajta sorold a szeretőidet

 45 ...
 46 Tammúznak ifjúkori szerelmednek
 47 gyászát rendeled évről évre
 48 a pásztormadarat szeretted
 49 de tönkretetted őt szárnyát letörted
 50 most az erdőben jár s kiáltja a szárnyam
 51 szeretted az oroszlánt a hatalmas erejét
 52 s ástál neki hét meg hét vermet
 53 szeretted a lovat a csatában megbízhatót
 54 ostort sarkantyút szíjat rendeltél neki
 55 hét mérföldet vágtazni rendeltél neki
 56 felzavart vizet inni rendeltél neki
 57 anyjára Szililire sírást hoztál
 58 szeretted a pásztort az őrzőt
 59 aki egyre halmozta eléd a süteményt
 60 naponta gödölyét vágott neked
 61 s tönkretetted őt farkassá változtattad
 62 elűzték saját bojtárjai
 63 és a kutyák combját harapták
 64 szeretted Isullánut apád kertészét
 65 aki egyre hordta neked a datolyáskosarakat
 66 naponta terítette az asztalodot
 67 szemet vetettél rá hozzá léptél
 68 én Isullánom élvezzük erődöt
 69 nyújtsd a kezed érintsd szemérmünket
 70 Isullánu azt mondta neked

- 71 mit kívánsz *tőlem*
 72 nem süttött-e anyám nem ettem-e én
 73 hogy a gúny és szitok kenyerét egyem
 74 hogy télen sás legyen a takaróm
 75 te meghallván ezt a *beszédet*
 76 tönkretetted őt *pókká változtattad őt*
 77 s fáradtságos munkára vetted őt
 78 nem ér fel ... nem ér el ...
 79 s ha engem szeretsz tönkreteszel, mint őket
- 80 Istár ezt meghallván
 81 Istár megdühödött *felszállt az égbe*
 82 apja Anu elé járult *zokogott*
 83 anyja Antum előtt folytak könnyei
 84 apám, Gilgames megsértett engem
 85 Gilgames visszafeleselt gúnyaimra
 86 gúnyaimra és szitkaimra
- 87 Anu száját szóra nyitotta mondta
 88 szólt a fejedelmi Istárhoz
 89 nem haragítottad-e te előbb a királyt, Gilgamest
 90 és Gilgames megfelelt gúnyaidat
 91 gúnyaidat és szitkaidat
- 92 Istár száját szóra nyitotta mondta
 93 szólt Anuhoz, apjához
 94 apám, teremts egy égi bikát ...
 95 ölje meg Gilgamest ott, ahol lakik
 96 ha nem adsz nekem egy égi bikát
 97 szétverem ... lakását
 98 *utat* nyitok az alvilágba
 99 felengedem a holtakat egyék az élőket
 100 több lesz a holt mint az élő
- 101 Anu száját szóra nyitotta mondta
 102 szólt a fejedelmi Istárhoz
 103 ha az égi bikát kívánod *tőlem*
 104 Uruk országában hét évig csak pelyva nő
 105 gyűjts *élelmet* az embereknek
 106 rakj szénát kazalba az állatoknak
- 107 Istár száját szóra nyitotta mondta
 108 szólt Anuhoz, apjához
 109 apám ... félretettem
 110 ... gyűjtöttem
 111 ha Uruk országában hét évig csak pelyva nő
 112 gyűjtöttem *élelmet* az embereknek
 113 szénát *kazaltam* az állatoknak
 114 ...

- 115 Anu meghallgatván Istárnak, lányának szavát
 116 az égi bika pórázát kezébe adta
 117 fogta levezette őt Istár
 118 Uruk földjére érven
 119 ...
 120 lement az Eufrátész partra

 121 az égi bika fúvására árok nyílt
 122 100 uruki férfi zuhant bele
 123 az égi bika második fúvására árok nyílt
 124 200 uruki férfi zuhant bele
 125 harmadik fúvására árok nyílt
 126 300 uruki férfi zuhant bele s velük Enkidu zuhant bele
 127 kiugrott Enkidu a bikát szarvánál megragadta
 128 az égi bika arcába köpött
 129 farka kötegével ürülékét szórta

 130 Enkidu száját szóra nyitotta mondta
 131 szólt Gilgameshez
 132 barátom büszkélkedtünk erőnkkel
 133 hogyan felelünk erre a sértésre
 134 barátom láttam ...
 135 és ereje ...
 136 szakítsuk ...
 137 én ...
 138 ragadjuk meg ...
 139 ...
 140 ...
 141 a torkához szarva és nyaka közé
 142 vágd kardodat
 143 üdözőbe vette Enkidu az égi bikát
 144 farka kötegénél megragadta
 145 ...
 146 és Gilgames mint egy mészáros
 147 erős és ...
 148 torkához szarva és nyaka közé kardját belevágta

 149 miután megölték az égi bikát szívét kiszakították
 150 Samas elé terítették
 151 távolabb léptek Samas előtt meghajoltak
 152 majd megpihentek a fivérek

 153 felment Istár az uruki karám falára
 154 gyásztáncba kezdett szitkokat szórt
 155 jaj Gilgamesnek aki megsértett engem megölte az égi bikát
 156 Enkidu meghallván Istár szavait
 157 kitepte a bika combját odavetette elé
 158 és téged ha elkaplak mint ezzel
 159 úgy teszek
 160 beleit a kardodra akasztom

- 161 egybegyűjtötte Istár szolgálólányait
 162 a szajhákat az örömlányokat
 163 az égi bika combja felett siratást tartottak
- 164 Gilgames hívta a kézműveseket, a kovácsokat mind
 165 a mesterek dícsérték az égi bika szarvainak nagyságát
 166 súlyosak, mint 30 mina lazúrkő
 167 két ujnyi vastag a burkuk
 168 a hét mérő olajat ami beléjük fér
 169 istenének Lugalbandának kenőcsül ajándékozta
 170 a szarvakat bevitte, felakasztotta a család fő szobájába
- 171 az Eufrátészban megmosták kezeiket
 172 kézen fogva elindultak
 173 az uruki utcákat bejárták
 174 összegyűlt Uruk népe csodálták őket
 175 Gilgames palotája kórusának
 176 mondta a szót
 177 ki hát a nagyszerű az uruki hősök között
 178 ki hát a legerősebb a férfiak között
 179 Gilgames a nagyszerű az uruki hősök között
 180 *Enkidu* a legerősebb a férfiak között
- 181 ... haraggal odavetve
 182 az utcán nincs ki szívét felvidítsa
 183 ...
- 184 Gilgames palotájában örömmünnepet rendezett
 185 alszanak a hősök az éjjeli fekhelyen alszanak
 186 alszik Enkidu álmot lát
 187 felriadva Enkidu elmeséli az álmot
 188 mondja barátjának
 189 barátom miért tanácskoznak a nagy istenek

VII. TÁBLA

- .
 .
 .
 37 Enkidu *felnézett* ...
 38 a kapuhoz *beszélt* mintha *emberhez*
 39 fa kapu *oktalan*
 40 értelem nincs benned ...
 41 20 mérföldre innen kerestem a *fádat*
 42 míg nem a cédrust megpillantottam ...
 43 nincs párja a fádnak ...
 44 6x6 méter a hossza 2x6 méter a széle a *fádnak*
 45 ajtófélfádat, alsó és felső sarokvasadat, csuklópántodat
 46 elkészítettem elvittelek Nippurba ...
 47 tudjad kapu innen a *tökéletességed*

- 48 és innen a szépséged
 49 én emeltem a fejszét én vágtalak téged
 50 én úsztattalak a Samas-templomhoz
 51 ...
 52 ...
 53 bejáratában felállítottam ...
 54 ...
 55 ...
 56 és Urukban ...
 57 ... Istár és ...
 58 ...
 59 kapu én készítettelek ...
 60 én vittelek ...
 61 s a király aki utánam jön ...
 62 Gilgames ...
 63 nevemet kitörli nevét felírja
 64 ...
 65 szavait meghallván sietve gyorsan válaszolt neki
 66 Gilgames barátjának Enkidu szavainak hallatán könnyei hulltak
 67 Gilgames száját szóra nyitotta mondta Enkidunak
 68 ... nagy értelmet ...
 69 okos barátom furcsán miért beszélsz
 70 miért beszél barátom a szíved furcsán
 71 értékes az álom ha ijesztő is nagyon
 72 ajkaid zümmögnek mint a legyek
 73 ijesztő nagyon de értékes az álom
 74 az élőkre sírás méretett
 75 az álom az élőkre síralmat mér
 76 megyek, könyörgök a nagy istenekhez
 77 megkérdeszem istenedet füstöléssel hívom
 78 Enlilnek, a királynak az istenek atyjának
 79 méretlen aranyból elkészítem szobrodat
 80 ...
 81 ...
 82 amit ő mond nem olyan mint a kút vize
 83 amit ő mond nem fordul visszájára ...
 84 amit ő eldöntött nem fordul visszájára nem veszíti érvényét
 85 barátom ...
 86 mint a madarak úgy mennek az emberek
 87 ahogyan a hajnal világosodott
 88 felemelte fejét Enkidu Samas előtt zokogott
 89 Samas sugarai előtt hullottak könnyei
 90 Samas hozzád jövök gonosz sorsom miatt
 91 a vadász a gazember miatt
 92 aki nem hagyott a barátommal egyenlőnek lennem
 93 a vadász se legyen egyenlő a barátjával
 94 zsákmánya pusztuljon ereje fogyjon
 95 része csökkenjen előtted

- 96 ... ne lépjen be tűnjön el mint egy felhő
- 97 miután a vadászt elátkozta szíve szerint
- 98 Samhatra az örömlányra is átkot szórt a szíve
- 99 gyerünk Samhat hadd szabom meg sorsodat
- 100 *sorsodat* melynek soha ne szakadjon vége
- 101 hadd átkozzalak nagy átokkal
- 102 gyorsan sebesen érjenek el átkaim
- 103 ne építs szép házat
- 104 ne szeress fiatal társat
- 105 ne léphessél a fiatal nők házába
- 106 szép öledet üledék piszkítsa
- 107 ünnepi ruhádat részeg hányja le
- 108 ...
- 109 ...fazeikas *agyaga* legyen
- 110 a fénylő kőtálból ne jusson neked
- 111 ...
- 112 csillogó ezüst az emberek büszkesége ne legyen házádban
- 113 kapualj legyen ...
- 114 keresztút legyen a lakásod
- 115 pusztaság legyen a fekvőhelyed
- 116 fal árnyéka legyen az állóhelyed
- 117 tövis és tüske sértse lábadat
- 118 *részeg* és szomjas üsse arcodat
- 119 az utcán ... szidjon
- 120 *fedelede* ne javítsa ki a kőműves
- 121 *a házá* *sarkában* bagoly tanyázzon
- 122 *házádban* ne legyen lakoma
- 123 ...
- 124 ... ajándék ...
- 125 megalázott ölednek nyílása legyen ...
- 126 s megalázott ölű legyen az ajándéka
- 127 mert ellenem ...
- 128 mert ellenem tisztességes ellen a földemen vétkeztél
- 129 Samas meghallotta beszédét
- 130 az égből egyszerre hangot hallatott
- 131 Enkidu miért átkozod el Samhatot, az örömlányt
- 132 ki kenyeret adott neked isteneknek valót
- 133 finom sört töltött neked királyoknak valót
- 134 pompás ruhába öltöztetett
- 135 és a nagyszerű Gilgamest szerezte neked társul
- 136 Gilgames most barátod és fivéred
- 137 *ő* fektet téged pompás fekhelyre
- 138 kiváló fekhelyre fektet téged
- 139 nyugovó helyre helyez téged a bal oldalra
- 140 az alvilág szellemei csókolják lábaidat
- 141 gyászra rendeli feletted Uruk népét siratását rendeli
- 142 a gazdagokat bánat tölti el
- 143 ő maga majd utánad leveit mindent a testéről

- 144 oroszlánbőrt húz a pusztába megy
- 145 *Enkidu meghallgatván* a hősi Samas szavát
 146 *kihűlt haragja* szíve megnyugodott
 147 *... értelme* ... megnyugodott
 148 ...
 149 ...
- 150 gyere Samhat *hadd változtatam meg sorsodat*
 151 amit átkozott a szám áldásodra fordítsa
 152 helytartók s hercegek szeressenek téged
 153 egy mérföldnyire üssön térdére örömében
 154 két mérföldnyire haját hátravesse
 155 a vitéz ne állhasson ellen neked oldja meg övét
 156 adjon neked obszidiánt, lazúrkövet, aranyat
 157 gyűrű és lánc adassék neked
 158 s neki eső essék teljék a magtára
 159 az istenek házába vigyen be téged
 160 miattad hagyja el az asszonyt, a hétszeres anyát
- 161 feküdt Enkidu belseje betegen
 162 ... feküdt egyedül
 163 mondta minden bánatát barátjának
- 164 hallgasd barátom álmot láttam az éjjel
 165 az ég kiáltott a föld válaszolt
 166 közöttük álltam én
 167 egy férfi sötét arcú
 168 Anzura hasonlított arca
 169 oroszlán keze a kezei
 170 sas karma a karmai
 171 megragadta hajamat ledöntött engem
 172 ütöttem mint a keppu-játék ugrott el
 173 ütött mint ...-t fújt el
 174 mint vad bika taposott rajtam
 175 egészen körülfogta testemet
 176 ments meg barátom *ne hagyj el engem*
 177 féltél *nem jöttél segítségemre*
 178 te ...
 .
 .
 .
- 182 ... galambbá változtatott engem
 183 szárnyakat, mint a madárra *tett* az oldalamra
 184 megragadott a sötétség házába vitt az Irkalla otthonába
 185 a házba, ahonnan a belépőnek nincs menekvés
 186 az útra, aminek megjártán nincs visszatérés
 187 a házba, amelynek lakói a fénytől megfosztottak
 188 ahol por a falatjuk agyag az ételük
 189 ruhájuk mint a madárnak tollruha

190	és nem látnak fényt	sötétségben laknak	
191	<i>a por házába</i>	ahová beléptem	
192	körülnéztem	megalázva a koronák	
193	figyeltem	a koronák, kik régóta uralkodnak az országok felett	
194	Anunak és Enlilnek	sült húst tálnak	
195	süteményt tálnak	tömlő hideg vizét töltik	
196	a por házában,	ahová beléptem	
197	laknak	az enu és lagarru papok	
198	laknak	az isippu és lamahhu papok	
199	laknak	a nagy istenek gudapsu papjai	
200	ott lakik Etana	ott lakik Sakkan	
201	ott lakik Ereskigal	az alvilág királynője	
202	Bélet-szeri, az alvilág írnoKnője	térdel előtte	
203	<i>táblát</i> tart	felolvassa előtte	
204	<i>felemelte fejét</i>	megpillantott engem	
205	ki hozta ezt az embert		
.			
.			
.			
254	(Gilgames) aki <i>velem járt</i>	minden veszélyben	
255	emlékezz <i>rám, barátom</i>	mindent, min keresztülmentem	ne feledd
256	az álomnak, amit a barátom látott	nincs megoldása	
257	azon a napon, amikor az álmot látta	végére ért az ereje	
258	feküdt Enkidu	egy nap, második nap	
259	hogyan Enkidu a fekhelyén <i>feküdt</i>		
260	harmadik nap és negyedik nap	hogyan Enkidu a fekhelyén <i>feküdt</i>	
261	ötödik, hatodik és hetedik <i>nap ...</i>		
262	nyolcadik, kilencedik és tizedik <i>nap ...</i>		
263	hogyan Enkidu betegsége <i>nehezebb lett ...</i>		
264	tizenegyedik és tizenkettedik <i>nap ...</i>		
265	hogyan Enkidu ágyában <i>feküdt ...</i>		
266	felkiáltott Gilgames <i>...</i>		
267	elátkozott a barátom <i>...</i>		
268	ahogy Urukban <i>...</i>		
269	féltem a csatától <i>...</i>		
270	barátom aki a csatában <i>...</i>		
271	én <i>...</i>		

VIII. TÁBLA

1	ahogyan a hajnal világosodott	
2	Gilgames <i>szólt</i> a barátjához	
3	Enkidu <i>anyád</i>	a gazella
4	és vadszamar apád	nemzetek téged
5	... tejjükkel	felneveltek téged
6	s a pusztá vadjai vezettek téged	valamennyi legelőre

- 7 az út Enkidu a cédruserdőhöz
 8 sirasson ... éjjel és nappal
 9 sirassanak a tágas város az uruki karám vénei
 10 ... imádkozik utánunk
 11 sirassanak ... a hegyek és völgyek lakói
 12 ...
 13 jajgasson a határ mintha anyád
 14 sirasson a ciprus a cédrus
 15 mit ... kívágtunk haragunkban
 16 sirasson a medve, hiéna, párduc, tigris, dámvad, gepárd,
 17 oroszlán vadbika szarvas kőszáli kecske a puszta állatai és vadjai
 18 sirasson a szent Ulaj folyó melynek partjain jártunk kevélyen
 19 sirasson a tiszta Eufrátész
 20 amelyből ittunk tömlő vizét
 21 sirassanak a tágas város az uruki karám férfiai
 22 aki látták csatánkat amint az égi bikát megöltük
 23 sirasson a paraszt ekéjénél
 24 ki jó nevedet élteti ...
 25 sirassanak a tágas város az uruki karám ...
 26 ki ... először kiáltotta nevedet
 27 sirasson a pásztor a csordás
 28 ki híg sört kínált neked
 29 sirasson ...
 .
 .
 .
 37 sirassanak a férfiak mint testvérek sirassanak
 38 mint siratópapok ... tépjék meg hajukat
 39 ... Enkidu anyád és apád ...
 40 ... sírok keservesen
 41 halljatok férfiak halljatok engem
 42 halljatok Uruk vénei halljatok engem
 43 Enkidu miatt a barátom miatt sírok
 44 mint siratóasszony jajgatok keservesen
 45 fejsze kezemben hűséges az oldalamon
 46 kard derekamon pajzs előtttem
 47 ünnepi ruhám díszes övem
 48 gonosz szellem támadt elvette tőlem
 49 a barátom elfutott öszvér hegy vadszamara, puszta párduca
 50 Enkidu barátom elfutott öszvér hegy vadszamara, puszta párduca
 51 aki ... megmáztuk a hegyet
 52 megragadtuk az égi bikát megöltük
 53 legyőztük Humbabát aki a cédruserdőben lakik
 54 most milyen álom ragadott meg téged
 55 körülölelt nem hallasz engem
 56 s ő nem emeli fejét
 57 megérintettem a szívét nem ver többé
 58 letakartam a barátnak mint menyasszonynak az arcát
 59 mint sas keringett felette

- 60 mint oroslán akinek kölykeit elrabolták
 61 forgolódik előre s hátra
 62 kitépi és elszórja göndör haját
 63 letépi és ledobja díszeit *mint* tiltott dolgot
- 64 ahogyan a hajnal világosodott Gilgames felkelt
 .
 .
 .
- 70 Gilgames kikiáltatta az országában ...
 71 ... kőmetsző készíts a barátomról ...
 72 ... készíts szobrot a barátomról a barátom alakjáról
 73 ... lazúrkő a melled arany a...
- .
 .
 ..
- 82 *fektetlek pompás fekhelyre*
 83 kiváló fekhelyre fektetlek
 84 nyugovó helyre helyezlek a bal oldalra
 85 az alvilág szellemei csókolják lábaidat
 86 gyászra rendelem feletted Uruk népét siratásra rendelem
 87 a gazdagokat bánat tölti el
 88 s én utánad levetek mindent a testemről
 89 oroslánbőrt húzok a pusztába megyek
- 90 ahogyan a hajnal világosodott
 91 csomóját felnyitotta megszemlélte kincseit
 92 ... karneol ... alabástrom
 93 ... készítsd
 94 ... barátjának
 95 ...
 96 ... 10 mina arany barátjának
 97 ... mina arany barátjának
 98 ... mina arany barátjának
 99 ... mina arany barátjának
 100 ... 30 mina arany ezüst
 101 ...
 .
 .
 .
- 158 ... Samasnak megmutatta
 159 ... a ház
 160 hideg vizet áldozott neki
 161 barátomnak hadd mondok szíve ne szomorodjon
 162 kardodat ... lazúrkő a ...-ja
 163 ...
 164 Bibbunak ... az alvilág súlya Samasnak megmutatta
 165 ... a széles alvilág
 166 *szívét* vidítsa oldalán menjen

167	... karneol ... alabástrom	
168	... az alvilág mashaltappu kecskét	Samasnak megmutatta
169	... a széles alvilág mashaltappu kecskéjét	
170	szívét vidítsa	oldalán menjen
171	... melynek csúcsa lazúrkő	
172	... karneol a villája	
.		
.		
197	... Annunaku bírái ...	
198	Samas ezt meghallván ...	
199	felírt nevét megjegyezte	
200	ahogyan a hajnal világosodott	Gilgames kinyitotta kincstárát
201	kivett egy nagy asztalt	elamakku fából valót
202	egy karneol edényt	megtöltötte mézzel
203	egy lazúrkő edényt	megtöltötte vajjal
204	... feldíszítette	Samasnak megmutatta.
.		
.		
.		

IX. TÁBLA

1	Gilgames Enkidu felett	a barátja felett
2	keservesen sírt	a pusztába ment
3	ha meghalok	nem lesz-e mint Enkidu
4	bánat került	a bensőmbé
5	féltem a haláltól	a pusztába mentem
6	Utnapistimhez	Ubar-Tutu fiához
7	vettem az utat	gyorsan megyek
8	a hegyszoroshoz	elértem estére
9	oroszlánokat láttam	féltem
10	felemeltem fejemet	Színhez imádkoztam
11	Színhez, az istenek fényéhez	ment imám
12	... tarts épségben engem	
13	... aludt	álomtól reszketett
14	... Szín	örült életének
15	a fejszét oldalára	emelte
16	a kardot övéből	kihúzta
17	mint a nyíl	csapott közéjük
18	ütött ...	... elűzte
19	... lefeküdt	
20	...	
21	rajzolt ...	
22	az egyik neve ...	
23	a másik neve ...	
.		
.		

- 37 a hegy neve Masu ...
 38 ahogyan a hegyet *megmászta*
 39 mely őrzi naponta a nap *keltét* s nyugtát
 40 amelynek teteje az ég aljáig *nyúlik*
 41 s lent az arallut éri a melle
 42 skorpióemberek vigyázzák kapuját
 43 rettentő félelmetesek látványuk halálos
 44 nagy ragyogásuk ellepi a hegyeket
 45 napnyugtakor napkeltekor őrzik a napot
 46 ahogyan meglátta őket Gilgames félelem
 47 és rettenet borította be arcát
 48 összeszedte magát közelebb lépett
- 49 a skorpióember asszonyát szólítja
 50 aki hozzánk jön isteni étel a teste
 51 a skorpióembernek válaszol asszonya
 52 kétharmada isten egyharmada ember
 53 a skorpióember szólítja a férfit
 54 *Gilgameshez* az isteni *testühöz* szól a szava
- 55 *miért keltél* messzi útra
 56 ... *jössz* hozzám
 57 ... melyeken átkelni nehéz
 58 ... *miben jársz* hadd tudjam
 59 ... *hová készülsz*
 60 ... hadd tudjam
- 75 ... Utnapistim őszám ...
 76 ki az istenek gyülekezetében állt ...
 77 halált és életet ...
- 78 a skorpióember száját szóra nyitotta *mondta*
 79 szólt *Gilgameshez*
 80 nincs Gilgames ...
 81 senki a hegy *belsejét megjárta*
 82 12 mérföldnyi *a sötétség* benne
 83 sűrű a sötétség *nincs fény*
 84 napnyugtakor ...
 85 napkeltekor ...
 86 napkeltekor ...
- 125 panasszal ...
 126 fagy és *hőség* *égette arcomat*
 127 vesződésben *fogyott erőm*
 128 most ...

- 129 a skorpióember szóra nyitotta száját mondta
 130 Gilgames Uruk királyának mondta a szót
 131 menj Gilgames ne félj
 132 a Masu hegy ...
 133 a hegyek ...
 134 épségben ...
 135 a hegy ... kapuja ...
- 136 Gilgames meghallgatta ...
 137 a skorpióember szavára ...
 138 Samas útjára ...
 139 egy mérföldet ment ...
 140 sűrű a sötétség nincs fény
 141 nem lehetett hátra nézni
 142 két mérföldnyire érve ...
 143 sűrű a sötétség nincs fény
 144 nem lehetett hátra nézni
 145 három mérföldnyire érve ...
 146 sűrű a sötétség nincs fény
 147 nem lehetett hátra nézni
 148 négy mérföldnyire érve ...
 149 sűrű a sötétség nincs fény
 150 nem lehetett hátra nézni
 151 öt mérföldnyire érve ...
 152 sűrű a sötétség nincs fény
 153 nem lehetett hátra nézni
 154 hat mérföldnyire érve ...
 155 sűrű a sötétség nincs fény
 156 nem lehetett hátra nézni
 157 hét mérföldnyire érve ...
 158 sűrű a sötétség nincs fény
 159 nem lehetett hátra nézni
 160 nyolc mérföldnyire érve villám villámlik
 161 sűrű a sötétség nincs fény
 162 nem lehetett hátra nézni
 163 kilenc mérföldnyire érve az északi szél
 164 ... arcába
 165 sűrű a sötétség nincs fény
 166 nem lehetett hátra nézni
 167 tíz mérföldnyire érve
 168 ... közeledett
 169 ... négy mérföld
 170 ... kiért a napra
 171 ... világosság honolt
 172 drágakő kökényen cserjén bokron kellemes látvány
 173 gyümölcsül karneolt terem
 174 fűtökben lóg jó nézni
 175 levélként lazúrkövet hajt
 176 gyümölcsül is örömteli látvány

184	... cédrus ...
185	pálmalevele pappardilu-kő ...
186	tengeri larussu ... sasú-kő
187	mint tövises bozót és kökény ... kő
188	jánoskenyérfa ... abasum kő
189	subu-kő obszidián ...
190	gazdag és bőséges ...
191	mint ... tűzkíz
192	... tenger
193	...
194	Gilgames a kertben körbejárva
195	szemét felemelte ...

X. TÁBLA

1	Sziduri a kocsmárosné	aki a tengernél lakik
2	lakik ...	
3	hordó készül neki	<i>arany cefrézőkád készül neki</i>
4	takaróval takarva ...	
5	Gilgames bolyongott ...	
6	oroszlánbőrben ...	
7	isteni hús	<i>a testében</i>
8	rémület	<i>a gyomrában</i>
9	arra, aki messze kalandozik	<i>hasonlít az arca</i>
10	a kocsmárosné	a távolba kémlel
11	szívére hallgat	<i>mondja a szót</i>
12	önnönmagával	<i>tanácskozik</i>
13	talán az	<i>egy gyilkos ember</i>
14	valamerre tart ...	
15	nézte őt a kocsmárosné	<i>ajtáját bezárta</i>
16	ajtáját bezárta	<i>bezárta retesszel</i>
17	és ő, a figyelmes Gilgames ...	
18	felemelte állát ...	
19	Gilgames neki	<i>mondta a kocsmárosnénak</i>
20	kocsmárosné, miért zártad be ajtódát,	amint megláttál
21	ajtódát bezártad	<i>bezártad retesszel</i>
22	betöröm az ajtót	<i>a reteszt szétverem</i>
.		
.		
.		
29	Gilgames neki	<i>mondta a kocsmárosnénak</i>
.		
.		

- 33 legyőztem Humbabát aki a cédruserdőben lakott
 34 a hegyszorosban megöltem az oroszlánokat
 35 a kocsmárosné neki mondta Gilgamesnek
 36 ha Gilgames vagy, aki az őrt megölte
 37 legyőzted Humbabát, aki a cédruserdőben lakott
 38 a hegyszorosban megölted az oroszlánokat
 39 megragadtad az égi bikát megölted őt, aki az égből ereszkedett le
 40 miért olyan beesett az arcod s leszegett a tekinteted
 41 komor a szíved kimerült a tested
 42 rémület a gyomrodban
 43 arra, aki messze kalandozik hasonlít az arcod
 44 fagyban és hőségben égett az arcod
 45 oroszlánbőrt öltöttél a pusztában járkálsz
- 46 Gilgames neki mondta a kocsmárosnénak
 47 hogy ne volna beesett az arcom leszegett a tekintetem
 48 ne volna komor a szívem kimerült a testem
 49 ne volna rémület a gyomromban
 50 arra, aki messze kalandozik ne hasonlítana az arcom
 51 fagyban és hőségben ne égett volna az arcom
 52 oroszlánbőrbe öltözve ne járkálnék a pusztában
 53 a barátom az elfutott őszvér a hegy vadzamara, a puszta párduca
 54 Enkidu barátom az elfutott őszvér a hegy vadzamara, a puszta párduca
 55 akivel ... megmáztuk a hegyet
 56 megragadtuk az égi bikát megöltük
 57 legyőztük Humbabát, aki a cédruserdőben lakik
 58 a hegyszorosban megöltük az oroszlánokat
 59 a barátomat, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 60 Enkidut, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 61 elérte őt az emberek sorsa
 62 hat napon és hét éjjelen át sírtam felette
 63 nem hagytam őt temetni
 64 míg féreg nem kezdte ki arcát
 65 rettegtem a haláltól féltem a pusztába mentem
 66 a barátom szava nyomaszt engem
 67 messze útra a pusztába mentem
 68 Enkidu barátom szava nyomaszt engem
 69 messze járásra a pusztába mentem
 70 hogyan hallgatnék hogyan nyugodnék
 71 a barátom, akit szerettem agyaggá vált
 72 Enkidu barátom, akit szerettem agyaggá vált
 73 nem vagyok-e én is mint ő lefekszem
 74 nem kelek fel soha többé
- 75 Gilgames neki mondta a kocsmárosnénak
 76 nos kocsmárosné melyik az út Utnapistimhez
 77 merre az iránya mutasd nekem
 78 mutasd irányát nekem
 79 ha lehet átkelek a tengeren

- 80 ha nem lehet a pusztán megyek át
- 81 a kocsmárosné neki mondta Gilgamesnek
 82 nincs senki Gilgames, aki átkelt e vidéken
 83 s végtelen idők óta senki, aki átkelt a tengeren
 84 a hős Samas kel át a tengeren Samason kívül senki nem kel át a tengeren
 85 nehéz az átkelés terhes az útja
 86 s közben van a halál vize, amely keresztben folyik
 87 valahol Gilgames átkelsz a tengeren
 88 eléred a halál vizét mit teszel
 89 Gilgames ott van Ursanabi Utnapistim révésze
 90 és vele a „kövek” az erdőben ...-t gyűjt
 91 menj kerülj elébe
 92 ha lehet, kelj át vele ha nem lehet, fordulj vissza
- 93 Gilgames ezt meghallgatva
 94 a fejszét oldalára emelte
 95 a kardot övéből kihúzta
 96 lopakodott leereszkedett
 97 mint a nyíl csapott közéjük
 98 az erdő közepén sűrű ...
 99 meglátta Ursanabit kardját kihúzta
 100 fejszét emelte ...
 101 fejére ütött ... Gilgames
 102 oldalon ragadta ... mellét
 103 a „kövek” ... a hajó
 104 ... a halál vize
 105 ... a széles tengert
 106 a folyóba ...
 107 szétvágta ... folyóba
 108 ... a hajó
 109 ... a parton
 110 *Gilgames neki mondta Ursanabinak a révésznek*
 111 ... belépnek
 112 ... hozzád
- 113 Ursanabi neki mondta Gilgamesnek
 114 miért olyan beesett az arcod s leszegett a tekinteted
 115 komor a szíved kimerült a tested
 116 rémület a gyomrodban
 117 arra, aki messze kalandozik hasonlít az arcod
 118 fagyban és hőségben égett az arcod
 119 oroszlánbört öltöttél a pusztában járkálsz
- 120 Gilgames neki mondta Ursanabinak, a révésznek
 121 hogy ne volna beesett az arcom leszegett a tekintetem
 122 ne volna komor a szívem kimerült a testem
 123 ne volna rémület a gyomromban
 124 arra aki messze kalandozik ne hasonlítana az arcom
 125 fagyban és hőségben ne égett volna az arcom

- 126 oroszlánbőrbe öltözve ne járkálnék a pusztában
 127 a barátom az elfutott öszvér a hegy vadszamara, a puszta párduca
 128 Enkidu barátom az elfutott öszvér a hegy vadszamara, a puszta párduca
 129 akivel ... megmásztuk a hegyeket
 130 megragadtuk az égi bikát megöltük
 131 legyőztük Humbabát, aki a cédruserdőben lakott
 132 a hegyszorosban megöltük az oroszlánokat
 133 a barátomat, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 134 Enkidut, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 135 elérte őt az emberek sorsa
 136 hat napon és hét éjjelen át sírtam felette
 137 nem hagytam őt temetni
 138 míg férég nem kezdte ki arcát
 139 rettegtem a haláltól féltem a pusztába mentem
 140 a barátom szava nyomaszt engem
 141 messzi útra a pusztába mentem
 142 messze járásra a pusztába mentem
 143 hogyan hallgatnék hogyan nyugodnék
 144 a barátom, akit szerettem agyaggá vált
 145 nem vagyok-e én is, mint ő lefekszem nem kelek fel soha többé
- 146 Gilgames neki mondta Ursanabinak, a révésznek
 147 nos, Ursanabi melyik az út Utnapistimhez
 148 merre az iránya mutasd nekem
 149 mutasd irányát nekem
 150 ha lehet áttekelek a tengeren
 151 ha nem lehet a pusztán át megyek
- 152 Ursanabi neki mondta Gilgamesnek
 153 Gilgames, kezeid akadályozták az átkelést
 154 a „köveket” szétvágta a folyóba dobtad
 155 a „kövek” szétvágva nem ...
 156 vedd, Gilgames fejszédet a kezébe
 157 menj az erdőbe 30 méter hosszú tolórudakat vágjál ...
 158 hántsd le, tegyék rájuk ...-t
 159 hozd ide ...
- 160 Gilgames ezt meghallván
 161 kezébe vette a fejszédjét
 162 övéből kihúzta a kardját
 163 bement az erdőbe 30 méter hosszú tolórudakat vágott ...
 164 lehántotta ...-t tett rájuk
 165 elvitte ...
 166 Gilgames és Ursanabi beszálltak a hajóba
 167 a magillu hajót vízre tették maguk beszálltak
 168 másfél hónapi utat tettek meg három nap alatt elértek a ...
 169 elérkezett Ursanabi a halál vizéhez
- 170 Ursanabi neki mondta Gilgamesnek
 171 várj Gilgames vedd a tolórudat

- 172 a halál vizét kezed ne érintse ...
 173 a másodikat, a harmadikat, a negyediket, Gilgames vedd a tolórudat
 174 az ötödiket, a hatodikat, a hetediket, Gilgames vedd a tolórudat
 175 a nyolcadikat, a kilencediket, a tizediket, Gilgames vedd a tolórudat
 176 a tizenegyediket, a tizenkettediket, Gilgames vedd a tolórudat
 177 720 méteren Gilgames felhasználta a tolórudakat
 178 és ő megoldotta övét ...
 179 Gilgames levette ruháját
 180 kezében felemelte a ...-t
- 181 Utnapistim a távolba kémlel
 181 szívére hallgat mondja a szót
 183 önnönmagával tanácskozik
 184 miért vannak széttörve a hajó ...
 185 nem a tulajdonosa utazik rajta
 186 aki ott jön nem az én emberem
 187 a jobb oldalon ...
 188 nézek nem látom ...
 189 nézek nem látom ...
 190 nézek nem látom ...
 .
 .
- 211 Utnapistim neki mondta Gilgamesnek
 212 miért olyan beesett az arcod s leszegett a tekinteted
 213 komor a szíved kimerült a tested
 214 rémület a gyomrodban
 215 arra, aki messze kalandozik hasonlít az arcod
 216 fagyban és hőségben égett az arcod
 217 oroslánbőrt húztál a pusztában járkálsz
- 218 Gilgames neki mondta Utnapistimnek
 219 hogy ne volna beesett az arcom leszegett a tekintetem
 220 ne volna komor a szívem kimerült a testem
 221 ne volna rémület a gyomromban
 222 arra aki messze kalandozik ne hasonlítana az arcom
 223 fagyban és hőségben ne égett volna az arcom
 224 oroslánbőrbe öltözve ne járkálnék a pusztában
 225 a barátom az elfutott öszvér a hegy vadszamara, a puszta párduca
 226 Enkidu barátom az elfutott öszvér a hegy vadszamara, a puszta párduca
 227 akivel ... megmáztuk a hegyet
 228 megragadtuk az égi bikát megöltük
 229 legyőztük Humbabát, aki a cédruserdőben lakik
 230 a hegyszorosban megöltük az oroslánokat
 231 a barátomat, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 232 Enkidut, akit nagyon szeretek, aki velem járt minden veszélyben
 233 elérte őt az emberek sorsa
 234 hat napon és hét éjjelen át sírtam felette
 235 nem hagytam őt temetni
 236 míg féreg nem kezdte ki arcát

- 237 félttem a haláltól *a pusztába mentem*
 238 *a barátom szava* nyomaszt engem
 139 messzi útra *a pusztába mentem*
 240 Enkidu barátom szava nyomaszt engem
 241 messzi járásra *a pusztába mentem*
 242 *hogyan hallgatnék* *hogyan nyugodnék*
 243 *a barátom, akit szerettem* agyaggá vált
 244 Enkidu barátom, akit szerettem agyaggá vált
 245 nem vagyok-e én is, mint ő lefekszem
 246 nem kelek fel soha többé
- 247 Gilgames neki mondta Utnapistimnek
 248 nos, idejöttem messzi Utnapistim kiről az emberek mesélnek
 249 kerestem mentem valamennyi országon át
 250 keresztülmentem a nehezen járható hegyeken
 251 és átkeltem az összes tengereken
 252 jó álom nem volt arcom
 253 kínoztam magamat alvatlanul
 254 testemet rémület töltötte
 255 mit nyertem fáradtságomért
 256 a kocsmárosné házát még nem értem el a ruhám elrongyolódott
 257 öltem medvét, hiénát, oroszlánt, párducot, tigrist, szarvast,
 258 kőszáli kecskét a pusztai állatait s vadjait
 259 húszakat ettem bőrüket lenyúztam
 260 záruljon be a rémület kapuja
 261 aszfalttal bitumennel ...
 262 miattam ...
 263 s én fogytam ...
- 264 Utnapistim neki mondta Gilgamesnek
 265 Gilgames miért nyújtod a panaszt
 266 te, ki istenek s emberek húsából vagy
 267 ki mint apád s anyád ...
 268 egyszer Gilgamesre és a bolondra is *halál vár*
 269 trónszék áll az istenek gyülekezetében ...
 270 a bolodnak sör alját adják ...
 271 hulladékot és korpát ...
 272 ...
 273 s ő övként ...
 274 mert nincs értelme ...
 275 okos szót nem ért ...
 276 fejét felemelte Gilgames ...
- .
 .
 .
 280 ... Szín és Bél ...
 281 ... Szín és Bél ...
 282 felkeltek az istenek ...
 .
 .

286	a barátságod ...
287	ha Gilgames az istenek házát ...
.	.
.	.
300	... az emberek
301	...sorsukul véve ...
302	alvatlanul mit értél el ...
303	alvatlanul fáradtál
304	testedet rémület töltötte
305	messzi napjaidat idézed
306	az emberek letörnek, mint a nádszál
307	a nagyszerű ifjú a nagyszerű lány
308	... a halál
309	senki sem látja a halált
310	senki sem látja a <i>halál</i> arcát
311	senki sem <i>hallja</i> a halál hangját
312	zordan töri a halál az embereket
313	egyszer házat építünk
314	egyszer fészket rakunk
315	egyszer osztoznak a fivérek
316	egyszer ellenség tör <i>az országra</i>
317	egyszer áradást hoz a folyó
318	szitakötő sodródik a folyóban
319	arca a nap arcába néz
320	s egyszerre semmi sincs
321	elragadás és halál mint a testvérek
322	a halálnak nincs rajzolt képe
323	az ifjú s a felnőtt amióta csak imádkozik
324	egybegyültek az Anunnakik, a nagy istenek
325	Mammetu, a sors teremője velük megszabta a sorsot
326	megállapítottak halált és életet
327	a halál napjait nem adták meg

XI. TÁBLA

1	Gilgames neki	mondta a távoli Utnapistimnek
2	nézlek téged	Utnapistim
3	alakod nem más	olyan vagy, mint én magam
4	és te nem vagy más	olyan vagy, mint én magam
5	szívem készülődik	harcba szállni veled
6	... te hátadon fekszel	
7	... hogyan jutottál az istenek gyülekezetébe	kerested az életet
8	Utnapistim neki	mondta Gilgamesnek
9	feltárom Gilgames	a rejtélyt
10	és az istenek titkát	neked elmondom
11	Suruppak városát	te ismered

12 az Eufrátész *partján* fekszik
 13 régi város az istenek lakták
 14 özönvizet bocsátani támadt kedvük a nagy isteneknek
 15 apjuk Anu
 16 vezérük a hős Enlil
 17 kamarásuk Ninurta
 18 csatornafelügyelőjük Ennugi
 19 Éa herceg ült velük
 20 szavukat a nádkunyhó ismételte

21 nádkunyhó nádkunyhó ház fala, ház fala
 22 nádkunyhó, hallgass ide ház fala figyelj
 23 suruppaki ember Ubar-Tutu fia
 24 bontsd le a házat építs hajót
 25 hagyd a gazdagságot keresd az életet
 26 vedd meg a vagyont mentsd az életet
 27 minden élő magját gyűjtsd a hajó belsejébe
 28 a hajónak, amelyet építesz
 29 mérete legyen lemérve
 30 legyen egyforma széle és hossza
 31 s mint az apszút úgy fedd be
 32 megérttettem s mondtam Éanak, uramnak
 33 szavaidat uram ahogyan szóltál
 34 megérttettem szerintük cselekszem
 35 *de mi* feleljek a városnak, az embereknek, a véneknek

36 És száját szóra nyitotta szólt
 37 mondta szolgájának nekem
 38 te pedig így beszélj nekik
 39 úgy lehet Enlil megvetett engem
 40 nem lakhatok a városokban
 41 Enlil földjére nem tehetem a lábamat
 42 lemegyek az apszúba urammal, Éával lakom
 43 rátok majd bőséget hullat
 44 madársereget halkincset
 45 ... gazdagságot, aratást
 46 reggel sötét-süteményt
 47 éjjel nehéz-búzát hullat rátok

48 *ahogyan* a hajnal világosodott
 49 *körém* gyűltek az emberek
 50 az ács hozta a baltáját
 51 a nádvágó hozta ...
 52 ... a férfiak ...
 53 ...
 54 ...
 55 ... hordták a bitument
 56 az ötödik napon *elkészültem* a formájával
 57 szántóföldnyi volt az alapja 60 méter magas a fala
 58 teteje 60 métert mért át

- 59 elkészítettem a szerkezetét lerajzoltam
 60 hat emeletet húztam bele
 61 felosztottam így hétszeresen
 62 területét felosztottam kilencszeresen
 63 közepére rudakat vágtam
 64 megvizsgáltam a tolórudakat megállapítottam, mi szükséges
 65 3×3600 adag bitument öntöttem a kemencébe
 66 3×3600 adag szurkot öntöttem bele
 67 3×3600 adag olajat öntöttek a kosárhordók
 68 a 3600 adag olaj nélkül melyet a liszt ivott fel
 69 2×3600 adag olajat raktároztak el a hajósok
 70 ... marhákat vágtam
 71 juhokat öltem naponta
 72 finom sört olajat és bort
 73 a munkásoknak mint folyó vizét *adtam*
 74 ünnepeltek, mint újév napján
 75 ... kenőcsöt adtam
 76 napnyugtával készen volt a hajó
 77 a vízrebocsátás nehéz volt
 78 pallókat hoztak (?) előre és hátra
 79 kétharmada vízbe került ...
- 80 *mindennel, ami volt* megraktam
 81 *mindennel, ami volt* megraktam ezüsttel
 82 *mindennel, ami volt* megraktam arannyal
 83 *mindennel, ami volt* megraktam minden élő magjával
 84 beszállítottam a hajóba egész családomat s háznépemet
 85 a puszta állatait a puszta vadjait a mesteremberek fiait mind beszállítottam
- 86 Samas az időt így szabta meg
 87 reggel sötét-süteményt éjjel nehéz-búzáat hullatok
 88 akkor szállj be a hajóba zárd be a hajó ajtajait
- 89 eljött ez az idő
 90 reggel sötét-sütemény éjjel nehéz-búza esett
 91 néztem az idő járását
 92 látványa félelmetes volt
 93 beszálltam a hajóba bezártam a hajó ajtajait
 94 a hajó bezárásáért Puzur-amurrunak, a hajósnak
 95 adtam a palotát összes javaival
 96 ahogyan a hajnal világosodott
 97 az ég alján fekete felhő kerekedett
 98 Adad ül benne dörögve
 99 Sullat és Hanis mennek előtte
 100 udvarnokként mennek hegyen-völgyön át
 101 Eragal a támasztócölöpöket kihúzza
 102 megy Ninurta a gátat leereszti
 103 az Anunnakik fáklyákat hordanak
 104 fényükkel vakítják az országot
 105 Adad néma csöndje telepedik az égre

- 106 minden fény sötétséggé válik
107 ... mint cserépedény ...
- 108 az első napon a vihar ...
109 sebesen rohant ...
110 mint egy csata dúlt az emberek felett
111 nem látta senki a másikat
112 nem voltak láthatók az emberek az égből
- 113 az istenek megijedtek az özönvíztől
114 visszahúzódtak felmentek Anu egébe
115 az istenek mint kutyák lapultak kívül kuporogtak
116 Istár felsikoltott mint egy szülő nő
117 az isteni úrnő jajgatott a szép hangú
- 118 változzék agyaggá az a nap
119 amelyen az istenek előtt gonoszul beszéltem
120 hogyan beszélhettem gonoszul az istenek előtt
121 hadat idéztem a népem pusztulását
122 én szültem valaha népemet
123 mint halak ivadéka töltik a tengereket
- 124 az Anunnaki istenek vele sírnak
125 az istenek ülnek és sírnak
126 ajkaik bezárva ...
127 hat nap és hét éjjel
128 fújt a szél a vízőzön tarolta az országot
129 a hetedik nap érkezével a vihar, a vízőzön megvívta a csatát
130 megküzdöttek, mint egy vajúdo
131 lecsendesült a tenger a gonosz vihar kifulladt az özönvíz elállt
- 132 néztem az időt csend honolt
133 az emberek mind agyaggá változtak
134 a víz színe síma, mint egy háztető
135 kinyitottam egy ablakot fény esett az arcomra
136 letérdeltem leültem sírtam
137 arcomon könnyek folytak
- 138 kémleltem a partot határt a tengeren
139 messzire sziget emelkedett ki
140 a Nimus hegyhez vetődött a hajó
141 a Nimus hegy megragadta a hajót nem hagyta mozdulni
142 egy nap, két nap a Nimus hegy megragadta a hajót, nem hagyta mozdulni
143 három nap, négy nap Nimus hegy megragadta a hajót, nem hagyta mozdulni
144 öt nap, hat nap Nimus hegy megragadta a hajót, nem hagyta mozdulni
145 a hetedik nap érkezével
146 kiengedtem egy galambot elküldtem
147 nekiindult a galamb visszatért
148 pihenőhely nem látszott visszafordult
149 kiengedtem egy fecskét elküldtem

- 150 nekiindult a fecske visszatért
 151 pihenőhely nem látszott visszafordult
 152 kiengedtem egy hollót elküldtem
 153 nekiindult a holló látta, hogy tűnik a víz
 154 evett, tollázkodott, felemelkedett, nem fordult vissza
- 155 kiléptem áldoztam a négy égtáj felé
 156 surqinnu áldozatot mutattam be a hegy csúcsán
 157 hét meg hét adagurru korsót állítottam fel
 158 öntöttem beléjük nádat, cédrust, és mirtuszt,
 159 az istenek belélegezték az illatot
 160 az istenek belélegezték a jó illatot
 161 az istenek, mint a legyek az áldozóhoz gyűltek
 162 amint az isteni úrnő megérkezett
 163 felemelte a nagy legyeket, melyeket Anu készített neki ékszerül
 164 ti, istenek, lazúrkő nyakláncomra, nem feledem
 165 e napokat megjegyzem nem feledem
 166 jöjjenek az istenek a surqinnu áldozatra
 167 Enlil ne jöjjön a surqinnu áldozatra
 168 mert ő meggondolatlanul vízözönt bocsátott
 169 és népemet pusztulásra szánta
- 170 amint Enlil megérkezett
 171 meglátta a hajót megdühödött Enlil
 172 méreggel telt az Igitik iránt
 173 valami élet fennmaradt senki sem élheti túl a pusztulást
- 174 Ninurta száját szóra nyitja, szól, mondja a hős Enlilnek
 175 Éán kívül ki tehette volna ezt
 176 Éa mindenre képes
- 177 Éa száját szóra nyitja, szól, mondja a hős Enlilnek
 178 te bölcs vagy az istenek között hős
 179 hogyan bocsáthattál özönvizet meggondolatlanul
 180 büntesd a bűnöst bűnével, a vétkest a vétkével,
 181 légy elnéző ne semmisíts meg légy türelmes ne ...
 182 vízözön helyett eressz oroszlánt az embereket megtizedelni
 183 vízözön helyett eressz farkast az embereket megtizedelni
 184 vízözön helyett támassz éhséget az országot kínozni
 185 vízözön helyett Errát eressz az embereket kínozni
 186 én nem árultam el a nagy istenek titkát
 187 álmod mutattam Atrahaszisznak az istenek titkát úgy hallotta meg
 188 nos a tanács az ő tanácsa volt
 189 Enlil beszállt a hajóba
 190 megfogta a kezemet felvezetett engem
 191 vezette, letérdeltette oldalamba az asszonyomat
 192 megérintette homlokunkat, köztünk állt, megáldott bennünket
- 193 eddig ember volt Utnapistim
 194 most Utnapistim és asszonya legyen olyan, mint mi, istenek

- 195 lakjon messze Utnapistim a folyók torkolatánál
- 196 elvittek engem messzire a folyók torkolatánál lakni
 197 nos, ami téged illet, ki gyűjtené egybe az isteneket
 198 hogy az életet, amit keresel te megtaláljad
- 199 lássuk csak ne aludj el hat napon és hét éjjelen át
 200 amint leült feje térdei között
 201 az álom mint egy felhő borult rá
- 202 Utnapistim neki mondta a feleségének
 203 nézd a férfit, aki az életre vágyik
 204 az álom, mint egy felhő borult rá
- 205 felesége neki mondta a távoli Utnapistimnek
 206 érintsd meg riaszd fel az embert
 207 menjen az úton térjen vissza békével
 208 lépjen ki a kapun térjen vissza a földjére
- 209 Utnapistim neki mondta a feleségének
 210 az emberek rosszak hozzád is rossz lesz
 211 rajta, süss neki kenyereket tedd a fejéhez
 212 és a napokat, amelyeket átalszik jelöld meg a falon
- 213 ő kenyeret sütött neki fejéhez tette
 214 és a napokat, amelyeket átaludt megjelölte a falon
 215 az első kenyere kiszáradt
 216 a második megromlott a harmadik nedves a negyedik penészes
 217 az ötödik szürke a hatodik kisült
 218 a hetedik a tűzön megérintette, felriasztotta az embert
- 219 Gilgames neki mondta Utnapistimnek
 220 alighogy álom szállt le rám
 221 rögtön megérintettél felébresztettél
- 222 Utnapistim neki mondta Gilgamesnek
 223 nézd Gilgames számold a kenyereteket
 224 az átaludt napokról bizonyosodj meg
 225 az első kenyered kiszáradt
 226 a második megromlott a harmadik nedves a negyedik penészes
 227 az ötödik szürke a hatodik kisült
 228 a hetedik a tűzön ahogy felriadtál
- 229 Gilgames neki mondta a távoli Utnapistimnek
 230 mit tegyek Utnapistim hová menjek
 231 testemet megragadta a rabló
 232 hálózobámban a halál lakik
 233 ahová csak fordulok a halál van ott
- 234 Utnapistim neki mondta Ursanabinak, a révésznek

- 234 Ursanabi a kikötő *szitkozzon* a rév átkozzon
 236 partján ahol jártál partján hiányozzál
 237 az ember akit hoztál testén mocsok ragad
 238 prém rondítja nagyszerű testét
 239 fogd őt, Ursanabi vidd a mosdóteknőhöz
 240 mocskát a vízben tisztára mosd
 241 dobd el a prémjét sodorja el a tenger szép testét ápolod
 242 homlokára új pántot tegyél
 243 ruhába öltöztess pompás öltözetbe
 244 amíg városába megy
 245 amíg útját járja
 246 ruhája ne szürküljön vadonatúj maradjon
 247 Ursanabi fogta őt a mosdóteknőhöz vitte
 248 mocskát a vízben tisztára mosta
 249 prémjét eldobta elsodorta a tenger
 250 szép testét ápolta
 251 megújította a homlokpántját
 252 ruhába öltöztette pompás öldözetbe
 253 amíg városába megy
 254 amíg útját járja
 255 ruhája ne szürküljön vadonatúj maradjon

 256 Gilgames és Ursanabi beszálltak a hajóba
 257 a magillu hajót vízre tették maguk beszálltak

 258 felesége neki mondta a távoli Utnapistimnek
 259 Gilgames eljött fáradt törekedett
 260 mit adsz neki hogy visszatér földjére

 261 s ő emelte a tolórudat Gilgames
 262 a hajót a parthoz közelítette
 263 Utnapistim neki mondta Gilgamesnek
 264 Gilgames eljöttél fáradtál törekednél
 265 mit adjak neked hogy visszatérsz földedre
 266 feltárok, Gilgames egy rejtélyt
 267 és az istenek titkát neked elmondom
 268 van egy növény gyökere, mint a tövisbokrét
 269 tüskéje, mint a rózsza szúrja a kezedet
 270 ha azt a növényt megszerzi a kezéd ...

 271 Gilgames ezt meghallgatván aknát ásott
 272 súlyos köveket kötött a lábaira
 273 lehúzták őt az apszúba, Éa otthonába
 274 fogta a növényt, megszurta a kezét
 275 levágta a súlyos köveket a lábairól
 276 a tenger kivetette őt a partjára
 277 Gilgames neki mondta Ursanabinak
 278 Ursanabi, ez a növény az öregedés növénye
 279 amellyel az ember életet nyer
 280 a tágas Urukba viszem a vénekkal etetem e növényt kipróbálok

- 281 a neve a vén megfiatalodik
 282 én is eszem belőle hogy fiatalkoromba visszatérjek
- 283 20 mérföld után megtörték kenyerüket
 284 30 mérföld után nyugovóra tértek
- 285 tavat pillantott meg Gilgames amelynek hűvös a vize
 286 beleereszkedett a vízbe mártózott
 287 kígyó szagolta a növény illatát
 288 *halkan* jött érte elvitte a növényt
 289 mentében bőrét levedlette
- 290 Gilgames akkor leült sírva fakadt
 291 arcán könnyei folytak
 292 *mondd*, Ursanabi révész
 293 Ursanabi, *miért* fáradtak karjaim
 294 mire költöttem szívem vérét
 295 nem értem el jót magamnak
 296 a föld oroszlánjának tettem jót
 297 most 20 mérföldre viszi az ár
 298 az akna ásásánál elszórtam a szerszámokat
 299 találtam-e valamit is, mi megmaradt nekem feladom
- 300 és a hajót parton hagyta 20 mérföld után megtörték kenyerüket
 301 30 mérföld után nyugovóra tértek elérkeztek a tágas Urukba
- 302 Gilgames neki mondja Ursanabinak, a révésznek
 303 menj fel Ursanabi Uruk falára járd be
 304 vizsgáld a töltést figyeld meg a téglát, nem nagy négyszögű téglá-e
 305 alapját nem rakta-e a hét bölcs
 306 egy körzet város egy körzet kert egy körzet agyagbánya Istár templomkerülete
 307 három körzetet s a templomkerületet foglalja magába Uruk

HÁKLÁR NOÉMI FORDÍTÁSA

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KIADVÁNYAI

1. APOLLO KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.

6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., XLVIII t.

7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.

8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.

9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.

10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.

11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.

12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.

13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 298 l.

14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 336 l.

15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. Akadémiai Kiadó. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

17. *Maróti Egon*: Delphoi és a Pythia sportversenyei. Budapest 1995. Akadémiai Kiadó. 130 l., 12 kép.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.

16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.

17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.

18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 239 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklés: Antigoné. Ford. *Révay József*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.

6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Budapest 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.

7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó. 56 l.

8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXVI. kötet, 1951—1995.